

Спецвыпуск

Международный научно-популярный журнал
ISSN 2073-333X

**Наука и жизнь Казахстана
Қазақстанның ғылымы мен өмірі**

№5 (41) 2016

НҰРЖАМАЛ ҮСЕНБАЕВА

*Әлемге танымал опера әншісі,
Қазақстан және Татарстан Республикаларының
халық әртісі, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты*

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ
КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми - көпшілік журнал
Международный научно - популярный журнал
International popular - science journal

№5 (41) 2016

Бас редактор — Е.О. Алауханов
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор — Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель РК», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief — Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2016

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А. — ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К. — з.ғ.д., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С. — б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р. — з.ғ.д., проф. (Ташкент)
Байделдинов Д.Л. — з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О. — мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А. — тех.ғ.д., профессор
Бішімбаев У.Қ. — тех.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Бородин С.В. — з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — с.ғ.д., профессор
Букалерова Л.А. -з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаипов З.С. — с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Грунтов О.И.— з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — з.ғ.д., профессор
Елешов Р. — а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ. — ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С.- з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж.— ҚР ҰҒА академигі,
ҰҒА Президенті
Зарипов З.С. — з.ғ.д., профессор (Рязань)
Бдырысов Д.А. — т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б. — с.ғ.д., профессор
Коробеев А.И. —з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек сіңірген қайраткері» (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А.— з.ғ.д., профессор
Комиссаров В.С.— з.ғ.д., профессор МГУ (Мәскеу)
Коняхин В.П. — з.ғ.д., профессор, «РФ еңбек сіңірген заңгері» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я.— з.ғ.д., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — з.ғ.д., профессор
Мацкевич И.М.— з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Минезова Т.Ф. — з.ғ.д., профессор (РУДН, Мәскеу)
Мухамедиұлы А. – ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К. – профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М. — т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Оразалин Н.М. – ҚР Парламенті Сенатының депутаты
Орлов В.Н. — з.ғ.к., доцент, «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С. — з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А.— э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А. — з.ғ.д., профессор
Сұлтанов Қ.С. — с.ғ.д., профессор
Саломов Б. — з.ғ.д., профессор, адвокат
Сыдыков Е.Б.— т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Рустемов Б.Т. — жазушы, публицист
Турецкий Н.Н. — з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т.- э.ғ.д., профессор
Усманов А.— п.ғ.д., профессор
Шестаков Д.А. – з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті
Харченко В.Б. – з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М. — з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н. — з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д. — вет.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д. — з.ғ.к.
Әбішев Х.А. — з.ғ.д., профессор
Байменов А.М. — тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М.— з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө. — ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В. – «РФ еңбек сіңірген заңгері», з.ғ.к. (Мәскеу)
Джансараева Р.Е. — з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., — з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жақып Б.Ө. — филол.ғ.д., профессор
Иванчин А.В. — з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки — профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б.— т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В. — з.ғ.д., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ. — вет.ғ.д.
Құрманалиев К.А.— ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А. - з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А. — з.ғ.д., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С. — з.ғ.д., профессор
Мельник Г.С.— с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х. — з.ғ.д., профессор
Омаров Б.Ж.— фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ. — б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С. — ҚР қоғам қайраткері
Сопыбеков А. — ҚР Жазушылар Одағының мүшесі, ақын
Старостин С.А.— з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е. — академик
Саломов Б. – з.ғ.д., РАА академигі адвокат
Тоғжанов Е.Л. — з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А. — п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т. — з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р. — з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н. — з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К.— э.ғ.д., профессор
Усманов С.У. — т.ғ.д., профессор
Челадзе Г. — құқық докторы, өкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нгу Thinh – Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А. — общественный деятель РК
Асанов Ж.К. — д.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С. — д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р. — д.ю.н., профессор (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л. — д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О. — д.мед.н., профессор
Бисенов К.А. — д.т.н., профессор
Бишимбаев В.К. — д.т.н., академик НАН
Баулин Ю.В. — д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В. — к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н. — д.п.н., профессор
Букалерева Л.А. — д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н. — д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С. — д.п.н., профессор
Голик Ю.В. — д.ю.н., профессор (Москва)
Грунтов О.И. — д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О. — д.ю.н., профессор
Елешов Р. — д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г. — д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С. — д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж. — академик, Президент НАН РК
Зарипов З.С. — д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А. — д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б. — д.полит.н., профессор
Коробеев А.И. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный деятель науки РФ» (Владивосток)
Кул-Мухаммед М.А. — д.ю.н., профессор
Комиссаров В.С. — д.ю.н., проф. МГУ (Москва)
Коняхин В.П. — д.ю.н., профессор, «Заслуженный юрист РФ» (Краснодар)
Лебедев С.Я. — д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я. — д.ю.н., профессор (Киев)
Майлыбаев Б.А. — д.ю.н., профессор
Мацкевич И.М. — д.ю.н., профессор (Москва)
Минезова Т.Ф. — д.ю.н., профессор (РУДН)
Мухамедиулы А. — д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К. — профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М. — д.т.н., профессор, академик НАН РК
Оразалин Н.М. — поэт, депутат Сената Парламента РК
Орлов В.Н. — к.ю.н., доцент, гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С. — д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А. — д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А. — д.ю.н., профессор
Султанов К.С. — д.пол.н., профессор
Саломов Б. — д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Сыдыков Е.Б. — д.и.н., академик НАН РК
Сматлаев Б. М. — д.ю.н., профессор
Рустемов Б.Т. — писатель, публицист
Турецкий Н.Н. — д.ю.н. профессор
Турсынов С.Т. — д.э.н., профессор
Усманов А. — д.п.н., профессор
Шестаков Д.А. — д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба
Харченко В.Б. — д.ю.н., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М. — д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н. — д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д. — д. вет.н., профессор
Абишев Т.Д. — к.ю.н.
Абишев Х.А. — к.ю.н., профессор
Байменов А.М. — к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М. — д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У. — депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В. — Заслуженный юрист РФ, к.ю.н. (Москва)
Джансараева Р.Е. — д.ю.н., профессор
Данилов А.П., — к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жакып Б.О. — д.фил.н., профессор
Иванчин А.В. — д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки — профессор (Польша)
Карибаев Б.Б. — д.и.н., профессор
Кленова Т.В. — д.ю.н., профессор (Самара)
Корконосенко С.Г. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Канжигитов Е.К. — д.вет.н.
Қурманалиев К.А. — д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А. — д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А. — д.ю.н., проф. (Саратов)
Мажейка Кипрас И. — академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С. — д.ю.н., профессор
Мельник Г.С. — д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х. — д.ю.н., профессор
Омаров Б.Ж. — д. фил.н., профессор
Саданов А.К. — д.б.н., профессор
Сапиев О.С. — общественный деятель РК
Сопыбеков А. — член Союза писателей РК, поэт
Старостин С.А. — д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е. — академик
Саломов Б. — д.ю.н., Академик РАА, адвокат
Тогжанов Е.Л. — к.ю.н.
Тойлыбаев Б.А. — д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т. — д.ю.н., профессор
Рустемова Г.Р. — д.ю.н., профессор
Фадеев В.Н. — д.ю.н., профессор (Москва)
Шаукенова З.К. — д.соц.н., профессор
Уманов С.У. — д.т.н., профессор
Челадзе Г. — доктор права, доктор бизнес ад-мин., профессор (Грузия)
Нуу Think — Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)

EDITORIAL BOARD:

Abdukarimov O.A. — public figure of the Republic of Kazakhstan
Abdrasylov B.S. — Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R. — Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Asanov Zh. K. — Dr. of Law
Baideldinov D.L. — Dr. of Law, professor
Baidalet I.O.— Dr. of medical science, prof.
Bekturganov N.S. — academician of NAN RK
Bisenov K.A. — Dr. of technology, professor
Bishimbaev B.K.- Dr. of history, acad. NAS.RK
Burhanov K.N. — Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A. – Dr. of Law, prof. (Moscow)
Baulin U.V. – Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V. — Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Vedernikova O.N. — Dr. of Law, prof (Moscow)
Gayipov Z.S. — Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V. — Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I. —Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O. — Dr. of Law, professor
Eleshov R. — Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G.— Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S.- Dr. of Law, professor
Zhurinov M.Zh.— acad. NAS RK, President of NAS RK.
Zaripov Z.S. — Dr. of Law, professor (Ryazan)
Udyrysov D.A. — Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B. – Dr. of political sciences, prof.
Kul-Muhammed M.A.— Dr.of Law, professor
Komissarov V.S. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Lebedov S.Y.— Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y.— Dr. of Law, professor (Kiev)
Mailybaev B.A.— Dr. of Law, professor
Matskevich I.M.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Minezov T.F. — Dr. of Law, prof. (RUDN, Moscow)
Mukhamediuly A. — Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhaeva A.K – professor
Orazalin N.M – Member of the Senate Parliament of the Republic of Kazakhstan
Sartayev S.S.— Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A. — Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A. — Dr.of Law, professor
Salomov B. — Dr.of Law, professor
Sultanov K.S.— Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B. — Dr. of history, professor
Rustemov B.T. — writer, publicist
Turetski N.N. — Dr. of Law
Tursunov C.T.- Doctor of Economics, professor
Usmanov A.— Dr. of political sciences, professor
Shestakov D.A.— Dr. of Law, professor, writer
Harchenko B.V.— Dr. of Law, prof. (Harkov)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D.— Dr. of Law, professor
Agibaev A.N. — Dr. of Law, professor
Aitganov B.D. — a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D. — candidate of Law
Abishev H.A. — Dr. of Law, professor
Baimenov A.M.— candidate of tech, professor
Bishmanov B.M.— Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U.— Member of the Parliament of Kazakhstan Majilis
Borbat A.V. – Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E.— Dr. of Law, professor
Zhakyp B.U. — Dr.of philology, professor
Ivona Massaki — professor (Poland)
Karibaev B.B.— Dr. of hisroy, professor
Klenova T.V. — Dr.of Law, professor (Samara)
Korkonosenko S.G. — Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kangigitov E.K. — a doctor of betener sciences
Kurmanaliev K.A. — Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A. — Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A. — Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I.— acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S.— Dr. of Law, professor
Melnik G.S.— Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N.— Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh.— Dr. of philology, professor
Sadanov A.K.— Dr. of biology, professor
Sapiev O.S.— The public figure of RK
Starostin S.A.— Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E.— academic
Smatlaev B.M. – Dr. of Law, professor
Toqshanov E.L. — Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A. – Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T.— Dr. of Law, professor
Rustemova G.R. — Dr. of Law, professor
Shaukenova Z.K.— Dr. of soc., professor
Fadeev V.N. — Dr. of Law, prof. (Moscow)
Usmanov S.U.— Dr. of history, professor
Cheladze G.— Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh – Chairman Vietnam Writer’s

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

ТАБИҒИ ТАРТЫМДЫ ТАЛАНТТЫ ТҰЛҒА

Үсенбаева Нұржамал Пернебекқызы - Қазақстан және Татарстан Республикаларының халық артисі, 1983 жылдан қазіргі уақытқа дейін Абай атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық опера және балет театрының жетекші әншісі.

1958 жылы 4 маусым күні Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс қаласында мұғалімдер жанұясында өмірге келген.

Әкесі - Үсенбаев Пернебек Үсенбайұлы. СССР халық ағарту ісінің үздігі, тарихшы, 40 жыл бойы орта мектеп директоры болып қызмет атқарған. Арыс қаласының Құрметті азаматы, қоғам қайраткері. Өлең жазған және 3 өлеңдер жинағы жарық көрген.

Анасы Нарша - кітапхана қызметкері болған.

Жанұясында 8 бала дүниеге келген. Бәрі де музыканы, поэзияны, әдебиетті сүйіп өсті, қосымша музыка мектебінде білім алды. Жанұясында жиі-жиі концерттер ұйымдастыратын. Нұржамал Үсенбаева жастайынан спортпен айналысты, оның ішінде жеңіл атлетикамен, мектептің жеңімпазы атанды, облыстық жарыстарға қатынасты.

Фортепиано класы бойынша музыкалық училище бітірді, училище қабырғасында ұстаз М.Г. Мағзумовадан алғашқы тәлім-ән сабағын алды. Содан кейін Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясын бітірді. Консерваторияда оқып жүрген кезінде, Қазақстанның халық артисі профессор, қазақ әншілерінің атасы саналатын Бекен Жылысбаевтың академия класы бойынша оқып, білім алды. Ол кісіден керемет тәлім- тәрбие алды, үлкен әншілер мектебіне өтті, ән айту қабілетін одан ары дамытты, шет елдерге шығып ән айтудың қыр-сырын үйренді. Әсіресе XX ғасырдың ұлы әншісі – Элизабет Шварцкопфтан тәлім алды. Оның опералық әнші болып қалыптасуыа Қазақстанның халық артисі Б. Досымжанов үлкен еңбек сіңірді. 4-курста оқып жүрген кезінде-ақ Брусиловскийдың «Қыз Жібек» операсындағы Жібектің ролін орындауға шақырды. Бұл опера 1984 жылы 4 ақпан күні Абай атындағы Мемлекеттік опера және балет театры құрылуының 50 жылдығына арналған болатын.

1983 жылдың желтоқсан айынан бастап күні бүгінге дейін мен үзбей Абай атындағы опера және балет театрында еңбек етіп келеді. Мемлекеттік деңгейдегі шараларға, атап айтқанда: ОБСЕ Саммитінің, Қысқы Азиялық ойындардың ашылу құрметіне, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік және Қазақстан Конституция, Астана күндерін тойлаудағы мерекелік шараларға белсене араласып келеді. Делегация құрамында Қазақстан Республикасының Еуропа, АҚШ, ТМД және Шығыс елдеріндегі Қазақстанның Мәдени күндерінің өту шараларына қатысады. Опера жанры бойынша халықаралық фестивальдарға қатынасып келеді. Жеке концерттерін Қазақстанда және шет елдердің үлкен сахналары болып табылатын: «Carnegie Hall» (Нью-Йорк, Аме-

рика), «Care» театры (Амстердам, Голландия), театр «Coliseum» театры (Лиссабон, Португалия), Мәскеу консерваториясының Үлкен залы, Үлкен театр (Москва, Россия), «Cortot» залында (Париж, Франция) ән айтады. Міндетті түрде концерттік бағдарламаға Қазақстан композиторларының шығармаларын, қазақтың халық әндерін кіргізеді. Балаларды қорғау күніне арналған қайырымдылық концертіне, сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президентінің «Алтын Сапа» жүлдесін беру құрметіне, «Алтын Жүрек» ұлттық қоғамдық қайырымдылық жобасының сыйлығын, Қазақстанның «Тарлан» сыйлығын тапсыру жобаларына қатынасып келеді. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтің сайлау кезіндегі сенімді өкілі болды.

Сыйлықтары: Қазақстан және Татарстан Республикаларының халық артисі, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері, Қазақстан меценаттарының «Платиналық Тарлан» сыйлығының лауреаты, Барселонада өткен Франсиско Виньяс атындағы халықаралық әншілер конкурсының лауреаты (Испания), М. Глинка атындағы халықаралық конкурстың дипломанты, Еуропалық мәдени өнер қоғамының «Golden Europe» (Алтын Еуропа) сыйлығының иегері, Қазақстан Республикасының өнер Академиясының Академигі.

ҰЛТ МҰРАСЫН ҰЛЫҚТАУШЫ

Бүгінгі таңда мәдени мұра нысанын сақтап қалудың өзектілігі өте маңызды саналады. Еске сала кетейік, 2014 жылдан бері қарай тарихи нысан халықаралық мәртебеге ие, оны пайдалану, қорғау, сақтау және басқаруда 1994 жылы Қазақстан ратификациялаған халықаралық келісім - Әлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғау жөніндегі Конвенцияның тәртібі мен нормасы қолданылады.

Вице-премьер атап өткендей, осынау Конвенцияны ратификациялау осы мұраны қорғау, сақтау, қайта қалпына келтіру және насихаттау үшін құқықтық, ғылыми, техникалық, әкімшілік және қаржылық шараларды қамтамасыз ету бойынша айтарлықтай жауапкершілік пен міндеттемелерді жүктейді. Алайда, Талхиз қалашығы жағдайында жоғарыда аталған миссияны орындауда мемлекеттік органдардың алдын-ала келісілмеген іс-қимылы нысанды әлемдік мұра тізімінен алып тастауға себеп болмақ. Талхиз қалашығы қазіргі Қазақстан, Қырғызстан және Қытай аумағында орналасқан Ұлы жібек жолы бойындағы орта ғасырлық 33 қалашықтың бірі саналады. 2014 жылы Талхиз ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұралар тізіміне енгізілді.

«Бұл орайда, тарихи нысанның ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұра тізімінде қалуы және терең археологиялық зерттеуге берік негіз қалыптастыру үшін нақты шаралар қабылдау қажет. Сондықтан, алдағы тәжірибелік іс-қимылдарды орындауда нақты нәтижелерді білу үшін ғылыми-барлау зерттеулерден тұратын кешенді шараларды жүзеге асыруымыз қажет» – деді Иманғали Тасмағамбетов.

Кеңес қорытындысы бойынша Премьер-Министрдің орынбасарымен келесі шешімдер қабылданып, нақты тапсырмалар берілді:

біріншіден, Талғар (Талхиз) қалашығының маңындағы барлық құрылыс жұмыстары тоқтатылсын;

екіншіден, Алматы облысының әкімдігі қорғау аймағынан тыс жаңа айналма жол құрылысын жобаласын және жүргізісін;

үшіншіден, жергілікті жердің бедерін қалпына келтірсін, атап айтқанда, жол төсемін салу үшін қазылған арықтарды топырақпен жапсын;

төртіншіден, қорғалған аймақтың айналасына қоршау орнатсын, сондай-ақ, ғимараттың қауіпсіздігін жан-жақты қамтамасыз етсін, оның ішінде жер асты суларынан қорғау, ескерткіш маңындағы арықтарды құрғатсын;

бесіншіден, әкімдік қосымша археологиялық зерттеулер жүргізу үшін облыс бюджетінен қаржы бөлсін;

алтыншыдан, Мәдениет және спорт министрлігі ЮНЕСКО және ИСЕСКО істері жөніндегі ҚР Ұлттық комиссиясымен бірлесіп тарихи-мәдени мұра мәселелері бойынша тиімді жоспарлау және басқаруды қамтамасыз ету мақсатында ҚР заңнамасына өзгерістер енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлесін.

Сонымен бірге ҚР Премьер-Министрінің орынбасары Иманғали Тасмағамбетов 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің батыры – Кейкі батырдың сүйегін жерлеу мәселелері жөнінде кезекті жұмыс кеңесін өткізді.

Халық аузында Кейкі батыр атымен танымал Нұрмағанбет Көкембайұлы – 1916 жылғы Ресей патшалығының қазақтан әскерге адам алу туралы жарлығына қарсы көтерілген Торғай қазақтары көсемдерінің бірі. Ол көтерілісшілердің негізгі қарулы күші – мергендер жасағын басқарған.

Еске сала кетсек, 6 қазан күні Кейкі батырдың бас сүйегі Ресейден Қазақстанға жеткізілді. Ол 93 жыл бойы Санкт-Петербург қаласындағы Кунсткамерада сақталып келді.

Бұл ретте, вице-премьер тұтас бір ұлттың намысын арқалаған ақберен қолбасшы Кейкі батырдың бас сүйегінің елге қайтарылуы елдігіміз бен ерлігімізді паш еткен игілікті іс екенін баса айтты. Батырдың аты мен ерлігін барынша дәріптеп, оның денесін салт-дәстүрімізбен арулап жерлеу қабырғалы халық, іргелі ел екендігіміздің көрінісі. Сондықтан, Иманғали Тасмағамбетов Кейкі батырдың денесін жерлеу рәсімін ұйымдастыру жөніндегі нақты іс-қимыл жоспарын құру маңызды екенін атады.

Қазіргі уақытта Мәдениет және спорт министрлігі Венгрияның жаратылыстану ғылымдары Музейінің мамандарымен бірлесіп Кейкі батырдың бас сүйегіне антропологиялық сараптама жасауда. Оның аясында батырдың келбеті қалпына келтіріліп, заманауи технологияны қолдану арқылы ДНК сараптамасы жүргізіледі.

«Біз бүгін тағы да бас қосып, қазақтың көзмерген батыры Кейкі батырдың денесі көмілген орынды іздеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру үшін археологтар мен ғылыми қызметкерлер тобын құру мәселесін талқылап отырмыз. Тарихи тұлғаларымыздың атын дәріптеу және олардың мұрасын сақтау еліміздің абырой-беделін арттырып, ұлттық рухымызды өсіреді. Бұл ретте, алда жоспарланған іс-шараларды мұқият пысықтап, осынау тарихи маңызы зор келелі іске бір кісідей жұмыла кірісуіміз керек» — деді Иманғали Тасмағамбетов.

Kazakhstan Today Ақпараттық агенттігінің материалдары
<http://el.kz/m/articles/view>

ЗАҢТАНУ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ JURISPRUDENCE

Алауханов Есберген Оразұлы

*«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері»,
з.ғ.д., профессор,
«Қазақстанның ғылымы мен өмірі»
халықаралық ғылыми-көпшілік журналының бас редакторы,
Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының
президенті*

Қуналиева Гүлдана Амангелдіқызы

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

«Кеден, қаржы және экологиялық құқық» кафедрасының
профессоры, заң ғылымдарының докторы,
kuanalieva.guldanakz@mail.ru

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Резюме. В статье рассматриваются некоторые проблемы уголовной ответственности, анализируются труды ведущих казахстанских и российских ученых-философов и правоведов. Автор дает свою оценку и заключение на данную проблему.

Түйін. Мақалада қылмыстық жауаптылықтың кейбір мәселелері қарастырылады, Қазақстан және Ресейдің белгілі философтары мен заңгер ғалымдарының еңбектеріне талдау жасалынады. Сонымен қатар автор, аталған мәселеге байланысты өзінің бағасы мен жеке тұжырымдамасын береді.

Summary. In article some problems of criminal liability are considered, works of the leading Kazakhstan and Russian scientists-philosophers and jurists are analyzed. And also the author gives the assessment and the conclusion on this problem.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық құқық бұзушылықтың көрсеткіші күрделі жағдайда қалып отыр. Республика бойынша соңғы он жыл ішінде (2007- 2016 жылдың 14 мамыры) тіркелген жалпы қылмыстық құқық бұзушылық саны төмендегідей: 2007 жыл - 130090, 2008 жыл - 127478, 2009 жыл - 121667, 2010 жыл - 131896, 2011 жыл - 206801, 2012 жыл - 287681, 2013 жыл - 359844, 2014 жыл - 341291, 2015 жыл - 386714, 2016 жылдың 14 мамыры -159937. Соның ішінде Алматы қаласы бойынша тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтың көрінісі келесідей: 2007 жыл - 15244, 2008 жыл - 14830, 2009 жыл - 12694, 2010 жыл - 19002, 2011 жыл - 29695, 2012 жыл - 52022, 2013 жыл - 55482, 2014 жыл - 61391, 2015 жыл - 73507, 2016 жылдың 14 мамыры - 28753 [1].

Оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық дәрежесінің аса көп өсуі 2013-2015 жылдар аралығына келіп, күрт өзгеріп өсуі байқалып отыр. Бұл көрсеткіштер қылмыстық құқық бұзушылықпен күрес жүргізу шараларын одан әрі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Қылмыстық құқық бұзушылықты сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде дұрыс ашу және кінәліні ашкерлеп, әділеттілікті қалпына кел-

тіру қылмыстық құқық бұзушылықпен күрес жүргізудің тиімділігін арттыратыны сөзсіз.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» N 858 Жарлығында: «Мемлекеттің құқықтық саясатының маңызды буыны қылмыстық саясат болып табылады, оны жетілдіру қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару құқығын, сондай-ақ құқықта қолдануды кешенді, өзара байланыста түзету арқылы жүзеге асырылады» деп белгіленген [2]. Бүгінде құқықтық саясат тұжырымдамасын іске асыру негізінде елімізде көптеген нормативтік-құқықтық акілер қабылдануда. Оған дәлел Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚРҚК), Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі (ҚРҚПК), Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексі (ҚРҚАК), Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтр кодексі (ҚРӘҚБК) және т.б.

Қылмыстық құқықтың қазіргі жай-күйін бағалай отырып, тұтас алғанда оны серпінді дамыту қамтамасыз етілді деуге болады. Қолданыстағы Қылмыстық кодекс - қылмысқа қарсы күрестің, адамның құқықтары мен бостандықтарының, мемлекет пен қоғамның мүдделерін қылмыстық-құқықтық қорғаудың жеткілікті пәрменді құралы.

«Қылмыстық құқықты одан әрі дамыту, бұрынғыдай қылмыстық саясаттың қос векторын ескере отырып жүргізілуге тиіс. Ізгілендіру - ең бастысы, алғаш рет ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар жасаған адамдарға, сондай-ақ халықтың әлеуметтік әлсіз топтары - жүкті және асырауында кәмелетке толмаған балалары бар жалғызбасты әйелдерге, кәмелетке толмағандарға, жасы ұлғайған адамдарға қатысты болуға тиіс. Сонымен қатар ауыр және аса ауыр қылмыстар жасауға кінәлі, қылмыстық қуғындаудан жасырынып жүрген адамдарға қатысты, сондай-ақ қылмыстар кәнігілігі кезінде қатал қылмыстық саясатты

алдағы уақытта да жүргізу қажет. Қылмыстық құқықты дамытудың маңызды бағыты, ең алдымен аса қоғамдық қауіп тудырмайтын адамдарға (абайсызда қылмыс жасаған кәмелеттік жасқа толмаған адамдар, өзге де адамдарға - жазаны жеңілдететін мән-жайлар) қатысты қылмыстық жазалаудан босатудың шарттарын кеңейту арқылы қылмыстық қуғын-сүргінді қолдану аясын кезең-кезеңмен қысқарту мүмкіндігін айқындау болып табылады» [2].

Қазақстан ратификациялаған халықаралық шарттармен қылмыстық заңды сәйкес келтіру маңызды болып табылады. Бұл арада, атап айтқанда, сөз қылмыстық сипаттан арылту ғана емес, керісінше кейбір құқық бұзушылықтардың жекелеген түрлеріне қылмыстық сипат беру, сондай-ақ қылмыстық әрекеттердің кейбір санаттары үшін, соның ішінде экологиялық, экономикалық және сыбайластық қылмыстары үшін заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын енгізу туралы болып отыр.

Құқықтық жауапкершіліктің ішіндегі ең қатал түрі қылмыстық жауаптылық болып табылады. Заң әдебиеттерінде «қылмыстық жауаптылық» жиі кездесетін термин. Мәселен, қылмыстық құқықта қылмыстық жауаптылықтың негізі, қылмыстық жауаптылыққа тарту, қылмыстық жауаптылықтан босату, қылмыстық жауаптылықтың көлемі сияқты басқа да ұғымдар қолданылады. Бірақ, ғылыми әдебиеттерде қылмыстық жауаптылық ұғымы туралы біртектес анықтама қалыптаспаған, яғни қылмыстық жауаптылық әр ғалыммен әр қалай түсіндіріледі. Ал аталған мәселеде, әртүрлі көзқарастарды бір арнаға келтіру өте маңызды болып табылады. Өйткені қылмыстық құқықтағы кез келген сұрақ қылмыстық жауаптылық мәселесінің қатысуымен шешіледі.

Кінәлінің қылмыстық құқық бұзушылық жасауы нәтижесінде пайда болатын қылмыстық-құқықтық қатынастар, оның ішінде жеке алғанда қылмыстық жауаптылық туралы сұрақ теориялық қана емес, сонымен қатар өте маңызды тәжірибелік мәселе. Қылмыстық-құқықтық қатынасты және қылмыстық жауаптылықты дұрыс түсіну болашақта қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарының одан әрі жетілуіне басты негіз болып табылады. Сондықтан да, қылмыстық-құқықтық қатынас мәселесі бойынша туындаған даулар заң шығару тәжірибесінде, яғни қылмыстық-құқықтық саясаты жүргізгенде орын алмауы мүмкін емес.

Әдебиеттерде, аталған қылмыстық-құқықтық қатынас қандай субъектілердің арасында пайда болады деген сұрақ көптеген ғалымдардың арасында дау туғызады. Қылмыстық-құқықтық қатынастағы субъектінің біреуі, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кінәлі адам болатынын барлық ғалымдар мойындайды. Ал екінші субъект жөнінде бір жақты пікір қалыптаспаған. Мысалы, Н.Н.По-

лянский: «Қылмыстық-құқықтық қатынас қылмыскер мен мемлекеттің жазалаушы органдары арасында пайда болады» деп көрсетеді [3, с.253-256]. А.Л.Ривлин, В.Г.Смирнов сияқты ғалымдар мемлекеттің қылмыскермен ешқандай қылмыстық-құқықтық қатынасқа түспейтінін айтып, «қылмыстық-құқықтық қатынастың субъектілері бір жағынан тергеу, прокуратура және сот органдары болса, екінші жағынан тек қана сотталған адам емес, айыпталушы да болады» деп көрсетеді [4, с.107]; [5, с.162-163]. Біздің ойымызша, нақтылы құқықтық-қатынасқа түсу құқығына иеленген – мемлекетті және тиісті шараларды тағайындау, қолдану құқығы бар яғни, құқық қорғау органдарын ажырата білу қажет. Көп жағдайда жекелеген авторлар материалдық қылмыстық-құқықтық және процессуалдық құқықтық-қатынастарды ажыратпайды.

Қылмыстық-құқықтық қатынасқа қатысатын мемлекет болып табылады. Мемлекет қана кінәлі адамдарға кешірім жасау арқылы өзінің қылмыстық қудалау құқығынан бас тарта алады. Соттың ондай құқығы жоқ. Сот мемлекеттің құқығын жүзеге асыра отырып, мемлекеттің атынан үкім шығарады.

Қылмыстық жауаптылыққа қатысты қылмыстық құқық теориясында орын алған көптеген көзқарастарды үш негізгі бағытқа бөлуге болады.

Біріншіден, қылмыстық жауаптылық деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның өзі істеген қоғамға қауіпті іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне), қылмыстық заңға сәйкес жауап беру міндетін айтамыз. Кінәлі адамның жауап беру міндеті жеке немесе мүліктік сипатта болуы мүмкін. Бұл көзқарас көптеген оқулықтар мен ғылыми жұмыстарда көрсетілген.

Екіншіден, қылмыстық жауаптылық дегеніміз қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға сот үкімімен тағайындалатын қылмыстық заңда көрсетілген мемлекеттің мәжбүрлеу шарасы. Ол қылмыстық құқық нормасындағы санкцияның жүзеге асуын көрсетеді, яғни кінәліні соттау, оған жаза тағайындау.

Үшіншіден, қылмыстық жауаптылық деп қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам мен мемлекет атынан қызмет ететін құқық қорғау органдары арасындағы бүтіндей алғанда қылмыстық заңмен реттелетін барлық қылмыстық-құқықтық қатынастардың жиынтығы.

Жоғарыда көрсетілген әрбір бағыт өз алдына маңызды. Бірі екіншісінен мәнді немесе керісінше деп санау біздің ойымызша қате. Өйткені әрбір бағыт, қылмыстық жауаптылық сияқты күрделі ұғымның мазмұнының ерекшелігін көрсетеді. Бұл жердегі маңызды нәрсе үш бағыттың мақсаты және қолдану аясын дұрыс анықтау болып табылады.

«Қылмыстық жауаптылық ең бастысы құқықтық ұғым. Оның мазмұны әрекет етіп тұрған

қылмыстық заңмен анықталады. Ал қылмыстық заң өз алдына қылмыстық жауаптылықты дұрыс анықтаудың негізі болып табылады» деп көрсетеді профессор Е.І.Қайыржанов [6, с.32]. Қылмыстық жауаптылық қылмыстық заң нормаларымен бекітіледі. Бұл нормалар қандай қоғамға қауіпті іс-әрекеттің қылмыс қатарына жататынын көрсетіп, ҚРҚК-ң Ерекше бөлігінде олардың тізімін беріп, сол іс-әрекеттер үшін жаза белгілейді. Қылмыстық заңда көрсетілген іс-әрекеттерді істеуге қылмыстық жауаптылық қатерімен тыйым салады. Бірақ қылмыстық заңмен ғана көзделген жауаптылық абстрактылы сипатта болады деп айтуға болады. Өйткені қылмыстық заң нормасы алғашқы кезекте барлық азаматтарға ескерту қызметін атқарады, яғни қылмыстық заң нормасында көзделген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді (әрекетсіздікті) істеуге тыйым салып, керісінше болған жағдайда құқық бұзушыға мемлекеттік мәжбүрлеп күштеу шаралары қолданылатынын алдын ала ескертеді. Осы орайда профессор А.Н.Ағыбаев былай деп көрсетеді: «Қылмыстық жауаптылық мемлекеттің заң шығарушы органы арқылы қылмыстық жазалау қатерімен тыйым салынған қоғамға қауіпті кінәлі түрде істелген іс-әрекет үшін ғана белгіленеді. Адам қылмыстық жауаптылыққа істеген іс-әрекеттерінде қылмыстық заңда көрсетілген нақтылы бір қылмыстың құрамы болған жағдайда ғана тартылады. Мысалы: тонау, ұрып-соғу, денсаулыққа қасақана орташа зиян келтіру, бұзақылық т.б. Мұның өзінде қылмыстық жауаптылық оның іс-әрекеті нақтылы қылмыс құрамын түзейтін қылмыстық құқық нормаларды кінәлі түрде ғана бұзғанда жүзеге асырылады» [7, 32 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде, нақтылы қылмыстық-құқықтық қатынас пайда болады. Кінәлі адамға заңмен көзделген мемлекеттік мәжбүрлеп күштеу шарасын жүктеу міндеттілігі туындайды. Бұл міндетті кінәлі адамның өзі жасайды десек қателеспейміз. Ал мемлекет құқық қорғау органдары арқылы күштеу шараларын қолдану құқығына ие болады. Кінәлінің мемлекеттік мәжбүрлеп күштеу шарасына өзі жасаған міндеттілігі, тұтастай алғанда қылмыстық жауаптылықты білдірмейді. Өйткені адамға жүктелетін міндет жүзеге аспай қалуы мүмкін. Мысалы, кінәлінің қылмыстық жауаптылықтан жалтаруы немесе ҚРҚК-нің 70-бабының 1 және 2 бөліктеріне сәйкес: «Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам, егер іс сотта қаралған уақытта жағдайдың өзгеруі салдарынан ол жасаған іс-әрекет қоғамға қауіпті болудан қалды деп танылса, соттың қылмыстық жауаптылықтан босатуына жатады.

Қылмыстық теріс қылықты алғаш рет жасаған не онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмысты алғаш рет жасаған адам, егер осы адамның содан кейінгі мінсіз мінез-құлқына байланысты іс сотта қаралған уақытта оның қоғамға қауіпті деп

есептелмейтіні анықталса, соттың қылмыстық жауаптылықтан босатуына жатады» [8].

Көрсетілген жағдайларда адамға мемлекеттік мәжбүрлеп күштеу шаралары қолданылса да (мысалы, алдын ала тергеу кезінде қамауға алу), ол қылмыстық жауаптылыққа тартылды деп саналмайды. Бұл арада А.В.Кладковтың пікірімен келісуге болады. «Қылмыс жасаған кінәлі адамға қылмыстық жауаптылық жүктеу үшін, заңды құжат керек. Ол құжат - жаңадан заңды күшіне енген соттың айыптау үкімі» [9, с.68].

Сонымен қылмыстық жауаптылық деп, қылмыстық құқық нормасы бойынша, қылмыстық құқық бұзушылық деп белгіленген нақты іс-әрекетті істеген адамға мемлекет атынан соттың айыптау үкімімен қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеп күштеу шарасы болып табылады. Біздің пікірімізше осы қылмыстық жауаптылық анықтамасын ҚРҚК-ң «Осы кодексте қамтылатын кейбір ұғымдарды түсіндіру» деп аталатын 3-бапқа қосы керек.

Қылмыстық жауаптылықтың әлеуметтік маңызы қылмыстық құқықтың міндеттерінде көрініс табады. Қылмыстық құқықтың мәні қылмыстық жауаптылықтың негізі мен шегін анықтаудан тұрады. Сондықтан да, қылмыстық құқықтың міндеті бір уақытта қылмыстық жауаптылықтың да міндеті болып табылады. Қылмыстық құқықтың міндеттері мен мазмұны ҚРҚК-ң 2-бабында көрсетілген оларға: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін, қылмыстық заң қылмыстық жауаптылық негіздерін белгілейді. Ол туралы ҚРҚК-гі 2-баптың 2 бөлігінде былай делінген: «Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін осы Кодексте қылмыстық жауаптылық негіздері белгіленеді, жеке адам, қоғам немесе мемлекет үшін қандай қауіпті іс-әрекеттердің қылмыстық құқық бұзушылықтар, яғни қылмыстар немесе қылмыстық теріс қылықтар болып табылатыны айқындалады, оларды жасағаны үшін жазалар мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары белгіленеді».

Айтылғанды қорыта келе, қылмыстық жауаптылықтың маңызды белгілерін атап көрсетуге болады: біріншісі, қылмыстық жауаптылықтың әлеуметтік мазмұны. Қылмыстық жауаптылық ұғымын анықтауда, оның әлеуметтік мазмұнына көңіл бөлмеу, аталған ұғымның толық анықтамасын бермейді. Қылмыскерге қылмыстық жауаптылық жүктеу,

оның теріс қылығына моральдық саяси баға беріп мінеу және мемлекет пен қоғам тарапынан қылмысын бетіне басу қылмыстық жауаптылықтың әлеуметтік мазмұнын құрайды. Екіншісі, қылмыстық жауаптылықтың заңдылық жағы. Мемлекет өзінің тиісті органдары арқылы қылмыс жасаушыға мемлекеттік-мәжбүрлеп күштеу шарасын қолданады. Қылмыс істеген адамға қолданылатын мемлекеттік күштеу шаралары заңдылық белгіні құрайды.

Қылмыстық-құқық сипатындағы мәжбүрлеу шараларының ішіндегі басты орын жазаға берілген. Жаза қылмыстық жауаптылықтың негізгі мазмұнын құрайды. Бірақ қылмыстық жауаптылық және жаза тең ұғымдар емес. Қылмыстық жауаптылық Қылмыстық кодекстегі баптарға байланысты жаза және басқа да жаза болып табылмайтын қылмыстық-құқық әсер ету шараларына бөлінеді. (Мысалы, ҚРҚК-ң 7-бөлімі медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары). Қылмыстық жауаптылық ұғымының ауқымы кең, ол өз ішіне жаза ұғымын қосады. Осыған байланысты қылмыстық жауаптылықтың өзін: жаза мен соттылық тағайындалмайтын және жаза мен соттылық тағайындалатын деп бөлуге болады. Бұл қорытынды ҚРҚК-нің 83-бабынан шығады. Оған сәйкес: «Қылмыстық теріс қылық немесе онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасағаны үшін бірінші рет сотталған кәмелетке толмаған адамды, егер оны түзеуге тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы қол жеткізуге болады деп танылса, сот жазадан босатуы мүмкін». Тәрбиелік әсері бар мәжбүрлеу шаралары, кәмелетке толмаған адамға соттың айыптау үкімі бойынша тағайындалады. Ал соттың заңды күшіне енген айыптау үкімі жаза тағайындамаса да қылмыстық жауаптылық жүктейді.

Сонымен, кәмелетке толмаған адам жазадан босатылса да, қылмыстық жауаптылықтан босатылмайды. Жаза мен соттылық тағайындалмайтын қылмыстық жауаптылық тәжірибеде өте сирек қолданылады. Көп жағдайда жаза мен соттылық тағайындалатын қылмыстық жауаптылық кездеседі. Екінші жағдайда, қылмыстық жауаптылықтың мазмұнын адамға тағайындалатын жаза және соттылық құрайды. Демек, қылмыстық жауаптылық жазаға қарағанда көлемі кең қылмыстық-құқықтық ұғым. Ол жаза тағайындалмаса да орын алуы мүмкін. Ал жаза тағайындау міндетті түрде қылмыстық жауаптылыққа тартумен ұштасады. Қылмыстық жауаптылық және жаза өзара тығыз байланысты бірақ, тең ұғымдар емес.

Қылмыстық жауаптылықтың өз шегі болады. Ол көлемі бойынша және уақыт ішінде шектеледі. Қылмыстық жауаптылық көлемінің шекарасы, оның уақыт ішіндегі шектелуіне де әсер етеді, яғни жауаптылық бірқатар жағдайда қысқартылады, сонымен қатар, соттылықтың жойылып немесе жаза тағайындағанға дейін де аяқталуы мүм-

кін. Қылмыстық жауаптылық көлемін анықтауда, жоғарғы және төменгі шегі бар қылмыстық-құқық нормасының бұзылған санкциясының маңызы ерекше болып табылады.

Қылмыстық-құқықтық қатынастың пайда болуы бір уақытта қылмыстық жауаптылықтың жүзеге асуын білдірмейді. Әдебиеттерде, қылмыстық-құқықтық қатынастың пайда болу негізі туралы бір жақты пікір қалыптаспаған.

Мысалы, В.И.Курляндский сияқты заңгерлердің бір тобы, қылмыстық-құқықтық қатынас, қылмыс жасаған уақыттан басталады деп айтады [10, с.19]. Бұл пікірге В.Г.Смирнов өз қарсылығын білдіреді. Оның ойынша:

«Қылмыстық-құқықтық қатынас сот үкімінің заңды күшіне енген сәтінен басталады және қылмыстық-құқықтық қатынастың субъектісі сотталған адам болып табылады» [5, с.162]. Кейбір ғалымдардың (Я.М.Брайнин, Г.Б.Виттенберг, А.Л.Ривлин) пікірінше, қылмыстық-құқықтық қатынас кінәліні қылмыстық жауаптылыққа тартқан кезден бастап пайда болады [11, с.21] ; [12, с.12]; [4, с.100-111.]. Ал П.Е.Недбайло сияқты ғалымдар, қылмыстық-құқықтық қатынастың пайда болу негізінде күрделі құрамның жатқанын көрсетеді. Күрделі құрам деп отырғанымыз, қылмыстың жасалуы және айыптау үкімінің шығарылуы [13, с.99].

Біздің ойымызша, қылмыстық-құқықтық қатынас мәселесіне байланысты сұрақтардың әр түрлі түсіндірмесі, қылмыстық жауаптылықты материалдық тұрғыдан және процессуалдық тұрғыдан дұрыс ажыратпау болып табылады. Қылмыстық құқықтағы яғни материалдық тұрғыдағы қылмыстық жауаптылық дегеніміз, кінәлінің өзі жасаған қылмысына тиісті тәртіппен жауап беру міндеттілігі яғни тиісті құқықтық шектеулерге, оның ішінде мемлекеттің атынан сотталып жазаға тартылуы болып табылады. Материалдық мағынадағы қылмыстық жауаптылықтың пайда болу негізі, кінәлінің қылмыс жасауы болып табылады. Осы уақыттан бастап қылмыстық-құқықтық қатынас пайда болады. Ал қылмыстық іс жүргізудегі яғни процессуалдық мағынадағы қылмыстық жауаптылық деп, қылмыстық жауаптылыққа тартылған адамның тағылған айыптың шегінде жауап беру, мемлекеттің атынан сотталу және тағылған жазаны атқару міндеттілігін айтамыз. Бұл жердегі қылмыстық жауаптылықтың негізі, айып тағу үшін тиісті дәлелдемелердің жеткіліктілігі болып табылады. Іс жүргізу мағынасындағы қылмыстық жауаптылықтың пайда болу кезеңі, адамды айыпталушы ретінде жауапқа тарту кезінен басталады.

Жоғарда аталып өткен қылмыстық жауаптылықты негізгі үш бағытта түсінуге қатысты, қылмыстық жауаптылықтың басталу және аяқталу кезеңдерін анықтайтын болсақ, қылмыстық жауаптылық ұғымын бірінші бағытта, яғни кінәлі адам-

ның мемлекеттік-мәжбүрлеп күштеу шарасына тартылу міндеттілігі деп түсінсек (ол міндеттілік қылмыс жасағаннан бастап пайда болады), онда қылмыстық жауаптылықтың жүзеге асуы, алдын ала тергеу жүргізу кезінде кінәліні қылмыстық жауаптылыққа тартудан, сонымен қатар, қылмыстық істі сотта қараудан, жаза тағайындалатын болса айыптау үкімін шығарудан, шартты түрде соттау және соттылық мерзімдерінің ішінде жүзеге асырылады. Соттылықтың жойылып немесе алып тасталуынан (ҚРҚК-нің 79-бабы) кейін, қылмыстық жауаптылықтың жүзеге асуы да аяқталады.

Қылмыстық жауаптылық ұғымын үшінші бағытта, яғни кінәлі мен мемлекет арасындағы қылмыстық заңмен реттелген қоғамдық қатынастар деп түсінсек, оның уақыт ішіндегі шегі жоғардағыдай шешіледі.

Қылмыстық жауаптылықты екінші бағытта, яғни кінәліге заңды күшіне енген соттың үкімімен тағайындалатын мемлекеттік-мәжбүрлеп күштеу шарасы деп түсінсек, қылмыстық жауаптылықтың уақыттағы шекарасы басқаша болады. Ол жаза тағайындалмайтын және жаза тағайындалатын қылмыстық жауаптылықта әр қалай шешіледі. Жаза мен соттылық тағайындалмайтын қылмыстық жауаптылықтың басталу және аяқталу уақыты бірдей. Ол соттың айыптау үкімінің заңды күшіне енуі болып табылады. Ал жаза мен соттылық тағайындалатын қылмыстық жауаптылық, соттың айыптау үкімінің заңды күшіне енуінен басталады. Ол белгілі бір уақыт аралығына созылып, соттылықтың жойылуы немесе алынып тасталуынан кейін аяқталады.

Қылмыстық құқық бойынша қылмыстық жауаптылықтың негізі болып «Қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс не қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекеттер қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылады. Дәл сол бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін ешкімді де қылмыстық жауаптылыққа қайталап тартуға болмайды. Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді» (ҚРҚК-нің 4-бабы). Қылмыстық жауаптылыққа және жазаға тек қана қылмыстық құқық бұзушылық істеген үшін, яғни қылмыстық заңда көрсетілген қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді қасақана немесе абайсызда істеген айыпты адамға ғана тағайындалатынын көрсетеді. Демек, қылмыстық жауаптылықтың негізі - іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болуы. Осыған байланысты, қылмыстық жауаптылықтың басқа құқықтық жауаптылық (әкімшілік, тәртіптік, азаматтық-құқықтық) түрлерінен ерекшеленетін белгілері бар.

Біріншіден, қылмыстық жауаптылық іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының барлық белгілері болғанда ғана жүктеледі, яғни қылмыстық жауаптылық басқа құқықтық жауаптылық

түрлерінен қолдану негізі бойынша ерекшеленеді. Сонымен қатар, бұл жауаптылық өзінің мазмұны жағынан, басқа жауаптылықтарға қарағанда неғұрлым қатаң болып табылады.

Екіншіден, қылмыстық жауаптылықты қолдану тәртібі басқа жауаптылықтарға қарағанда, тек қана қылмыстық іс жүргізу заңдылығында бекітілген тәртіп бойынша жүзеге асырылады. Оған сәйкес, қылмыстық жауаптылық тек қана сотпен және соттың заңды күшіне енген айыптау үкімімен тағайындалады. Қазақстан Республикасы атынан әрекет ететін соттан басқа органдар немесе лауазымды адамдар қылмыстық жауаптылықты тағайындай аламайды.

Қылмыстық жауаптылықтың үшінші ерекшелігі, қылмыстық жауаптылық жүктелетін субъектілердің шегіне байланысты. Қылмыстық жауаптылық есі дұрыс, заңда көрсетілген қылмысы үшін жауап беру жасына жеткен тек қана жеке тұлғаға (азаматтық құқық бойынша заңды тұлға болуы мүмкін) жүктеледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің статистикалық есептері // *prokuror.gov.kz.*, 2016
2. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» N 858 Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығы // *adilet.zan.kz.*, 2016
3. Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. - М., изд-во Московского университета, 1956.- 271с.
4. Ривлин А.Л. Об уголовно-правовых и уголовно-процессуальных отношениях // *Правоведение*, 1959. - №3. С.102-200.
5. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права.- Л., 1956.- 302 с.
6. Кайыржанов Е. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть). – Алматы: Изд-во АКСИМ, 1997.- 220 с.
7. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. Толықтырылып, екінші басылуы.- Алматы: Жеті жарғы, 1999.- 320 б.
8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // *adilet.zan.kz.*, 2016
9. Уголовное право России. Общая часть: Учебник // *Отв.ред. Здравомыслов Б.В.* М.: Юрист, 1996.- 512 с.
10. Курляндский В.И. Уголовная ответственность и меры общего воздействия. М.: юрид.лит-ра, 1965.- 142 с.
11. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. - М., юрид., лит-ра, 1963.- 275 с.
12. Виттенберг Г.В. Вопросы освобождения от уголовной ответственности с признанием мер общественного воздействия. (Учеб., пос.) Ч. 1.- Иркутск, 1970.- 223 с.
13. Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы. - Львов. Изд-во Львовского унив-та, 1959.- 169 с.

Смаглаев Бауыржан Мамытбекович

Доктор юридических наук, профессор кафедры
уголовно-правовых дисциплин ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Почетный работник органов прокуратуры
Республики Казахстан, sgo_63@mail.ru

**К ВОПРОСУ О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ РАБОТЫ
ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ТЕРРОРИЗМУ
И ЭКСТРЕМИЗМУ В КАЗАХСТАНЕ**

События экстремистского характера, случившиеся в Казахстане за последние месяцы, обуславливают острую актуальность проблематики противодействия религиозному экстремизму и терроризму, которой посвящена настоящая конференция.

Сложившаяся религиозно-социальная ситуация требует, чтобы противодействие указанным вызовам и угрозам воплотилось в совместное и тотальное противостояние государства и всех здоровых и прогрессивных общественных сил системе радикального рекрутирования.

На это указывает анализ имеющихся сведений. Так, например по данным Комитета национальной безопасности Республики Казахстан по состоянию на сентябрь 2016 года, за прошедшие пять лет в стране за совершение преступлений террористического и религиозно-экстремистского характера осуждены 445 человек. Кроме того, с начала вооруженных конфликтов в Афганистане, Сирии, Ираке из лагерей международных террористических организаций, а также опорной и транзитной инфраструктур в третьих странах депортированы и экстрадированы 45 граждан Казахстана, 33 – вернулись самостоятельно. Из них 33 привлечены к уголовной ответственности за участие в террористической деятельности [1].

По тем же данным, в текущем году за терроризм и экстремизм осуждено 25 человек. В следственных изоляторах находятся 50 человек. С 2011 года на ранней стадии приготовления правоохранительные органы предотвратили и сорвали 64 насильственные экстремистские акции, а с начала этого года – 9.

Внешний фактор играет одну из ключевых ролей. Отмечается, что за последние пять лет органы КНБ не допустили выезд в зоны террористической активности 559 рекрутов-казахстанцев. Руководство КНБ РК подчеркивает, что вооруженный конфликт в сирийско-иракской зоне активизировал террористические силы на всем Ближнем Востоке, и участие в вооруженных конфликтах граждан нашей страны представляет прямую угрозу Казахстану. В том числе, опасения вызывают факты возвращения боевиков из сирийско-иракской зоны

в Казахстан. Это фактически носители крайне радикальных взглядов, которые при этом обладают вербовочными и боевыми навыками. Поэтому сохраняется высокий уровень угрозы террористических актов внутри Казахстана.

Что касается лиц, которые остаются в зонах террористической активности, мы солидарны с мнением, что они играют роль идейных проводников радикализма, активно участвуют в подстрекательстве, вербовке рекрутов и боевиков к террористической деятельности.

Видится серьезная опасность в сегодняшней уязвимости части верующих к разным течениям джихадистского толка. Как отмечают исследователи, возникла новая тенденция к примыканию радикально подверженной верующей молодежи (сторонники такфризма) уже не только ИГИЛу, но и проалькаидовской организации «Джабхат фатах аль-Шам», действующей в Сирии и набирающей авторитет среди вооруженных групп [2].

Серьезную роль в радикальной обработке граждан занимает интернет фактор. Экстремистский контент по-прежнему находит своих активных потребителей, при том, что функционирует целая система интернет-ресурсов, ориентированных на идеологическую обработку и обучение методам террористической деятельности. Обеспокоенность по этому вопросу недавно выражал генеральный прокурор страны [3].

Специалистами и исследователями отмечается роль неблагоприятных социальных условий, которые в немалой степени способствуют уязвимости граждан к вовлечению в радикальные группы. Например, представители работающей в актюбинском регионе после прошедшего теракта группы специалистов в своих выступлениях в СМИ неоднократно подчеркивают этот момент [4].

Таким образом, на сегодняшний день создана инфраструктура по стадийному, постепенному вовлечению граждан в экстремистскую и террористическую деятельность, базирующаяся на едином идейно-радикальном и методологическом начале, определяющем иную, обособленную идентичность втянутых адептов.

Безусловно, мы имеем дело со скрытными, за-конспирированными группами экстремистов. С одной стороны, это говорит о том, что их выявлением и раскрытием должны заниматься субъекты оперативной деятельности, с другой, что такие группы закрыты от диалога и переубеждения, и это осложняет превентивную и профилактическую работу.

Вместе с тем, отказываться от профилактики по причине имеющихся сложностей было бы неверным, поэтому полагаем, что должна применяться специфическая методология по завладению вниманием членов радикальных течений. Хотя понятно, что их лидеры будут стремиться к максимальному отключению своих адептов от альтернативной информации, в том числе о нормативном религиозном толковании определенных понятий и терминов, т.е. от дерадикализирующего и идейно-оздоровительного внешнего влияния.

Изложенное в определенной степени характеризует современную тактику и направленность деятельности экстремистских и террористических кругов. В этих условиях требуется найти ответ на вопрос: что именно необходимо совершенствовать в деятельности государства, направленной на преодоление угроз религиозного экстремизма и терроризма.

Осенью 2013 года была утверждена Государственная программа по противодействию религиозному экстремизму и терроризму на 2013-2017 годы. В ней предусмотрены меры всестороннего характера. Вместе с тем, 2016 год стал своего рода испытанием на эффективность предпринимаемых мер.

В рамках одной статьи сложно охватить весь комплекс причин, по которым не удалось предотвратить совершение терактов в отдельных регионах страны. Однако определенные выводы обозначить все же возможно, в том числе анализируя террористические проявления, имевшие место в Актюбинской области и г.Алматы.

Актюбинский регион, наряду с другими западными областями Казахстана, не первый год известен в качестве зоны более высокого риска религиозного экстремизма. В условиях такой выраженности, сложно считать имевший место теракт чем-то непредвиденным или неожиданным. Поэтому тем более необходимо найти слабые звенья в системе мер противодействия экстремизму в указанной области.

По мнению экспертов и политологов, одним из промахов стала слабо организованная в регионе превентивная работа идеологического характера [5]. То есть носителей радикальных воззрений либо не переубеждали на должном качественном уровне, либо не был обеспечен охват лиц, от которых должны были быть ожидаемы экстремистские проявления. В этой связи у экспертов вызвали некоторые вопросы и оперативная составляющая

работы в отношении радикальных групп, которые показали, что при автономности их адептов в организации своей повседневной жизнедеятельности они способны на быструю мобилизацию и организацию стихийных нападений на государственные и гражданские объекты.

В качестве основного объединяющего начала видится все же некая единая идейная платформа. Ведь явно то, что для того, чтобы в течение короткой встречи мотивировать друг друга на подрывные акты и покушения, требуется некая общая база, сформированная в их сознании ранее и снижающая в них мотивационные барьеры к вооруженным атакам и убийствам. По всей видимости, время отслеживания проникновения и укоренения такой идейной платформы среди верующей молодежи актюбинского региона, а также организации адекватного эффективного противодействия было упущено.

С начала октября 2016 года для концентрированного проведения в течение одного месяца комплексной информационно-разъяснительной работы во всей Актюбинской области по инициативе Генеральной прокуратуры со всего Казахстана стянуты специалисты: теологи, психологи, должностные лица, общественные деятели и т.д. Это говорит о высокой степени осознания государством реального уровня опасности религиозного экстремизма и терроризма в настоящее время.

Возникает вопрос: почему несколькими годами ранее или одним годом ранее не было организовано привлечение подобного рода сил из других регионов республики, если ситуация шла к терактам, а сами ответственные за данную работу областные структуры и организации справиться не могли? Вариантов ответов тут немного: либо местные власти не в достаточной мере видели и оценивали реальную обстановку, не проводили качественный мониторинг, не отслеживали тенденции, либо знали о негативных процессах, однако по самоуверенности или халатно и попустительски не предприняли должных мер.

В первом случае остро встает вопрос практически о необходимости замены всей цепи, представляющей собой систему противодействия религиозному экстремизму и терроризму в Актюбинской области. Однако второй вариант представляется более реалистичным, и тогда самое малое, что необходимо было предпринять, – это заявить о проблеме так, как оно есть на самом деле. Территория должна была правдиво проинформировать Центр. О негативно складывающейся обстановке необходимо было поднимать вопрос в экспертной среде и в средствах массовой информации. Однако таких сигналов в общественную и информационную среду из актюбинского региона не подавалось. Нет уверенности и в том, что шла достоверная и объективная информация наверх по вертикали власти.

Полагаем, что подобного рода положение характерно не только для взятой для анализа в данном случае Актюбинской области. В этой связи соответствующие уроки должны быть извлечены всеми регионами Казахстана.

Дополнительную ценность в прояснении состояния религиозного экстремизма и терроризма в Казахстане может представить анализ теракта, имевшего место в Алматы в июле 2016 года и исполнителя которого – Руслана Куликбаева – в прессе и социальных сетях прозвали «алматинским стрелком».

Не безызвестно, что Алматы является центром притяжения внутренней миграции. В мегаполис приезжают и переезжают жители со всех регионов страны, в том числе это люди в поисках заработка и нередко лица, желающие «залечь на дно» в связи с возможным вниманием к их персонам со стороны правоохранительных органов. По всей видимости, данные моменты можно отнести и к социальному портрету Р. Куликбаева.

Непосредственно для Алматы внутренний миграционный фактор должен быть учтен как специфический. Он в немалой степени и должен определять деятельность местных властей в реализации системных мер противодействия религиозному экстремизму и терроризму. При этом важно не допустить со стороны «пришлых» радикалов, во-первых, подрывных актов, а во-вторых, их возможной деятельности по распространению своего радикального влияния и вовлечения в свой круг других лиц. Еще более сложно будет отслеживать ситуацию, если под такое влияние попадут опять же приезжие люди.

Следует заметить, что «алматинский стрелок» как террорист с религиозно-экстремистским окрасом старался убивать исключительно людей, имеющих отношение к правоохранительным органам, военнослужащих [6]. И это отражает уже тенденцию, характерную не именно для Алматы, но и присущую в целом современному контингенту казахстанских религиозных экстремистов.

Не секрет, что в первую очередь в списке на покушение стоят работники специальных и правоохранительных органов, военные. В этом состоит особенность идеологического характера.

Поэтому следует обратить внимание на военно-спортивную и огневую подготовку личного состава правоохранительных органов. Она ни в коем случае не должна уступать и, более того, должна превосходить уровень подготовки экстремистов и террористов. Жизнь и ситуация диктуют требование не только владеть оружием, но и быть способным, уметь защитить табельное оружие, находящееся на руках у патрульных и постовых служб, от попадания в руки преступникам, особенно, террористам.

Так как Р. Куликбаев являлся бывшим осужден-

ным, следует остановиться и на работе по идеологическому исправлению осужденных за экстремистские и террористические преступления в местах лишения свободы.

Проблема в том, что, по всей видимости, не все лица, на самом деле, охвачены профилактическим воздействием в исправительных учреждениях. При достаточно большом внимании, которое уделяется сегодня пенитенциарной профилакткерелигиозного экстремизма, а также с учетом наблюдаемой активности и набранной динамики в этой сфере полагаем, что внутри осужденного контингента все же имеется категория лиц, умело скрывающая свои убеждения и экстремистские намерения, в связи с чем руководством колоний эти люди как бы снимаются с учета. В итоге, они переживают и переживают своего рода инкубационный период. Таким образом, встает проблема выявления латентных, «инкубационных» радикалов. Для этого нужны определенные критерии, которые должны быть выработаны специалистами в области переубеждения и дерадикализации.

Помимо критериев индикации скрытых радикалов, отмечается потребность в разработке объективных критериев и показателей для оценки состояния и эффективности проводимой адресной работы по переубеждению и дерадикализации в целевой такфино-«джихадистской» среде [7], в том числе в исправительных учреждениях.

Кроме того, касательно исправительной работы с осужденными в пенитенциарной системе следует отметить, что порой в колониях достигается обратный эффект, о чем в СМИ проходит информация опять же относительно «алматинского стрелка», о котором его дружескими связями отмечается, что за время его нахождения в местах лишения свободы его психика была нарушена [8]. Данный случай требует своего анализа и исследования во избежание подобных трагических повторов.

С точки зрения права и криминологии представляет интерес на сегодняшний день поиск путей юридического квалификационного заслона распространению идеологии религиозного экстремизма и терроризма, который срабатывал бы в превентивном порядке.

Формат противодействия религиозному экстремизму и терроризму может быть силовым, когда уже происходит экстремистская акция или теракт или имеется реальная угроза его совершения, и профилактическим, когда проводится предупредительная работа превентивного характера.

Силовой метод применить никогда не поздно, он реализуем на любом этапе. Однако в нем имеются и определенные риски, которые могут спровоцировать негативные последствия. Например, некоторые горячие головы на волне эмоций предлагают подвергать силовому воздействию не только самих носителей радикальных и деструктивных

воззрений, но и членов их семей. Подобного рода отношение и действия могут возыметь обратный эффект, дав повод для разворачивания радикалами дальнейшей экстремистской пропаганды и выпадов. Силовой подход, на наш взгляд, следует проводить тонко и избирательно, с наличием достаточных правовых оснований в нужный момент времени.

Таким образом, в решении проблемы противодействия религиозному экстремизму и терроризму, особенно идеологического характера, силовой подход как таковой не должен браться за основу. Более того, это означало бы признание своего рода бессилия государства в области контрпропаганды, т.е. в поиске и нахождении исчерпывающих контрдоводов, доказывающих несостоятельность радикальной идеологии и методов, их обманность и ложность и, напротив, явную предпочтительность с любой, в том числе и особенно религиозной, точки зрения нерадикальных, конструктивных и религиозно-нормативных подходов к жизнедеятельности человека, включая воплощение его религиозных потребностей.

В этой связи считаем, что необходимо продолжать развитие превентивных методов работы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму, включая идеологические, теологические, психологические, социальные и информационно-технические аспекты преодоления уязвимости населения, особенно верующей молодежи, к радикальной обработке. Полагаем, что данное направление будет стратегически более выигрышным.

Источники:

1. Из выступления заместителя председателя КНБ РК Н.Билисбекова на конференции по вопросам предупреждения и пресечения экстремизма и терроризма, 22 сентября 2016 г., http://www.ratel.kz/raw/boeviki_vozvrashchajutsja_na_rodinu/?utm_source=directadvert&utm_medium=cpc&utm_campaign=r_src

2. «А. Киманов: Когда казах на чужбине начнет убивать другого казаха...», <http://www.zakon.kz/4813688-alibek-kimanov-kogda-kazakh-na.html>

3. «Прокуроры почти бессильны перед онлайн-вербовщиками», <http://www.zakon.kz/4820524-prokurory-pochti-bessilny-pered-onlajn.html>

4. «Как в Актобе попадают в группировки радикалов», <http://www.diapazon.kz/kazakhstan/kaz-othernews/86893-kak-v-aktobe-popadayut-v-gruppirovki-radikalov.html>

5. «К сожалению, это не случайность - политологи о теракте в Актобе», <http://today.kz/news/kazakhstan/2016-06-06/718984-k-sozhaleniyu-eto-ne-sluchajnost-politologi-o-terakte-v-aktobe/>

6. «Террорист в Алматы перепутал гражданских с полицейскими», <http://www.zakon.kz/4806720-terrorist-v-almaty-pereputal.html>

7. «Алибек Киманов: В Актобе произошло то, что назревало уже два года», <http://www.zakon.kz/4798891-alibek-kimanov-v-aktobe-proizoshlo-to.html>

8. «Алматыдағы атыс: күдікті Күлікбаевтің көпке беймәлім қырлары (фото)», <http://qamshy.kz/home/show/11361>

Лакбаев Канат Саметович

доктор юридических наук, старший научный сотрудник Центра правовых и сравнительных исследований Карагандинской Академии «Болашак», г. Караганда, k.lakbaev@mail.ru

Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна

кандидат юридических наук, первый проректор Карагандинской Академии «Болашак», г. Караганда, gulnaramusievna@gmail.com

Манапов Куат Баданович

кандидат юридических наук, начальник кафедры ОРД Карагандинской Академии МВД РК им. Б. Бейсенова, г. Караганда.

О ПОДХОДАХ К ОЦЕНКЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. Осы мақалада қылмыстылықтың (элементтік салдары) «құнын» анықтау сұрақтары қарастырылады. Қоғамдық қауіптілік жоғары болғандықтан ұйымдасқан қылмыстылыққа және онымен байланысты есірткі бизнесіне ерекше көңіл бөлінеді. Мемлекет және қоғам тіршілік әрекетінің әртүрлі саласына олардың тікелей және жанама ықпал етуі зерделенді. Шетелдік тәжірибе негізінде қылмыстылықтың зиян келтіруін бағалау барысында бұл аспектіні ескеру қажеттілігі жөнінде қорытынды жасалады.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы определения «цены» (социальных последствий) преступности. Ввиду повышенной общественной опасности особое внимание уделяется организованной преступности и связанному с ней наркобизнесу. Изучено их прямое и косвенное воздействие на различные сферы жизнедеятельности государства и общества. На основе зарубежного опыта делается вывод о необходимости учитывать этот аспект при оценке ущерба от преступности.

Summary. In the given article are investigated the definition of crime «rates» (social consequences). Due to increased danger to society emphasizes on organized crime and associated drug trafficking. Their direct and indirect impact on the various spheres of life and society has been investigated. On the basis of foreign experience is concluded the need to consider this aspect in the evaluation of the damage caused by crime.

Как справедливо отмечает В.В. Лунеев, социальные последствия преступлений живут намного дольше, чем сами преступления. Они имеют огромное и практически ни с чем не сравнимое значение для общества, нарушая различные сферы жизни и деятельности людей. Последствия могут быть моральные, психологические, семейные, физические, медицинские, экономические, производственные, технические, политические, организационные, военные, научные и иные нежелательные для общества. Их очень трудно свести

к единому знаменателю. И еще труднее выразить количественно. Нет знания и понимания социальных последствий преступности, ее истинной цены. При первом осторожном оценочном приближении к этой цене, она представляется колоссальной. С ней, если ее «взвесить» в полной мере, может конкурировать бюджет страны (для той же страны) и мира в целом (для мирового бюджета). Во что обходится реальная (а не учтенная) преступность обществу; мы не знаем [1, С. 38].

Это действительно так. Наглядный пример того, во что обходится преступность в мировом масштабе, может дать такой ее сегмент, как организованная преступность. В 1970-х-1980-х годах страны, столкнувшиеся с ее наиболее опасными формами, стали применять принципиально новые методы противодействия. Например, в Италии до этого членов мафии наказывали за конкретные преступления: убийства, похищения, подкуп должностных лиц, подпольную торговлю наркотиками и оружием и др. После принятия Закона 1982 года «О чрезвычайных мерах по борьбе с мафиозной преступностью» итальянские судьи впервые осмелились затронуть экономическую мощь мафии, о подлинных масштабах которой никто не подозревал. «Спрут» распростер свои щупальца не только в Италии, но и в США, Канаде, Бразилии, Аргентине, Колумбии, Австралии, ФРГ, Англии, Швейцарии, Франции. «Суммы, которыми манипулирует мафия, - говорил заместитель прокурора Палермо Вито Пальма, - просто потрясают. Удалось установить, что лишь в 1982 году сицилийская мафия продала американской наркотиков на миллиард долларов, а перепродажа этих наркотиков на американских рынках принесла доход, который в 40 (!) раз больше. Расследование, которое проводили итальянские, западногерманские, французские и швейцарские полицейские, объединенные в смешанные группы и перерывшие документацию respectable банков и фирм, привело к потрясающему заключению: мафия вложила неслыханные суммы в земельные участки, строительство, общественные работы, рестораны, гостиницы, казино,

банки, частные телекомпании, агропромышленный сектор. Конфискация этих капиталов могла бы спровоцировать новый промышленный кризис» [2].

Развивая тему «цены» наркопреступности, российские специалисты отмечают, что наиболее ярко она проявляется, когда ее подсчет ведется из сравнения и сопоставления характеристики общественной опасности, масштабов причиняемого ущерба и негативных последствий. Конечно, точно измерить и оценить в денежном выражении все параметры вреда, наступающего вследствие распространения в обществе заболевания наркоманией и наркопреступности, чрезвычайно трудно. Но если все-таки он поддается хоть какому-то исчислению и примерному установлению финансовых затрат государства, то морально-нравственный, социальный, психологический ущерб перевести в деньги невозможно. Тем более, что эти разновидности вреда, как правило, проявляются не сразу, они растянуты во времени, характеризуются длительностью воздействия на человека, могут проявиться в полном объеме только в отдаленном будущем, когда ситуацию уже бывает трудно исправить [3].

Что же следует понимать под «ценой» преступности? М.М. Бабаев и В.Е. Квашис понимают по ней «реальный вред, причиняемый преступностью и выражающийся в совокупности причинно связанных с преступными действиями прямых и косвенных непосредственных и опосредованных негативных изменений (ущерб, урон, потери, убытки и т.п.), которым, в конечном счете, подвергаются социальные (экономические, нравственные, правовые и др.) ценности, а также совокупность экономических и иных издержек общества, связанных с организацией борьбы с преступностью и профилактикой преступлений».

Ими выделены «широкий» и «узкий» подходы к изучению «цены» преступности. При широком подходе в цену преступности включаются все мыслимые социальные последствия преступности, в том числе и сложно поддающиеся исчислению или же вообще не исчислимые. В частности, сложно или практически невозможно оценить негативное воздействие преступности на нравственные ценности или косвенные последствия, отдаленные во времени, также как и последствия, «вытекающие» одно из другого и носящие обобщенный характер. Так, одним из следствий коррупции является подрыв авторитета власти и закона. В свою очередь, это может повлечь еще множество последствий, одно из которых, например, снижение инвестиционной привлекательности региона или страны. В конечном итоге «цена» преступности будет оставаться иллюзорной из-за невозможности исчисления всех возможных последствий преступности в денежном эквиваленте.

Поэтому указанные авторы склоняются к «узкому» подходу в определении «цены» преступности – стоимостное выражение причинного вреда, состоящего из оценки непосредственных и опосредованных последствий криминальных деяний (противоправное причинение) и затрат государства и общества на борьбу с преступностью и профилактику правонарушений (легитимные, социально полезные и объективно необходимые расходы). Такой подход даст возможность разработать методологию оценки последствий преступности, по которой станет вероятным определение «цены» преступности.

В рамках «узкого» подхода сформулировал понятие «цены преступности» Р.О. Долотов. Это денежная оценка: а) вреда (прямого и косвенного), причиненного совокупностью преступлений, совершенных на определенной территории за определенный период времени; б) экономических и иных поддающихся денежной оценке обязательных издержек государства, связанных с борьбой с преступностью на определенной территории за определенный период времени (расходы на содержание полиции, исправительных колоний и др.); в) расходов общества на обеспечение безопасности от криминальных угроз [5].

Рассматривая с этой точки зрения транснациональный наркобизнес, проходящий через территорию нашей страны, можно очертить далеко не полный круг элементов его «цены», характеризующих как прямой, так и косвенный (опосредованный) характер.

Прежде всего, наркотрафик автоматически влечет за собой осложнение криминогенной обстановки по всей стране, т.к. часть транспортируемых наркотиков (до 10 %) неизбежно остается на маршруте транзита. Учитывая, что в подавляющем большинстве – это корыстно-насильственные преступления (разбои, грабежи, кражи, вымогательства и т.д.), ущерб от них можно отнести к прямому вреду.

Если раньше (в советские времена) проблема наркобизнеса и наркомании считалась преимущественно правоохранительной проблемой, то сейчас ввиду ее масштабов, она переходит в плоскость социальную и политическую. Так, на борьбу с наркобизнесом и наркоманией ориентируется возрастающее количество государственных органов, выполняющих правоохранительные и специальные функции, так и профилактические, медицинские и т.д. На их содержание из бюджета выделяются значительные средства.

Формирование и функционирование устойчивых каналов наркотранзита через территорию Казахстана ведет к возрастанию уровня коррупции среди государственных служащих, о чем свидетельствуют многочисленные публикации в средствах массовой информации.

Втягивание в наркоманию и наркобизнес все большего количества людей (в основном молодежи, которая является главным резервом экономической активности) снижает уровень перспективных трудовых ресурсов.

Как известно, современный наркобизнес имеет высокую степень организованности и является одним из основных направлений организованной преступной деятельности. Ущерб от нее заслуживает отдельного рассмотрения через призму ее «стоимости» для общества и государства. Отметим лишь, что особая опасность организованной преступности в этом смысле состоит в том, что она создает долговременные, расширяющиеся и развивающиеся позиции, рассчитанные на системные криминальные схемы.

Таким образом, даже отдельные сферы преступности могут дать наглядное представление об их «цене» для личности, общества и государства.

При этом, выстраивая методологию оценки ущерба от преступности, следует учитывать, что она должна опираться на достаточно достоверную уголовную статистику. В противном случае, невозможно даже приблизительно вычислить «цену» преступности, какая бы методология не применялась. Именно в отсутствии реальных статистических данных видится основная проблема истинности криминологических измерений. В этой связи, уместно высказывание В.В. Лунеева: мы не знаем реального объема преступности; мы не знаем ее полных социальных последствий; мы не знаем действительной эффективности борьбы с преступностью; мы не знаем, во что она фактиче-

ски в целом обходится человеческому сообществу; мы не имеем сколько-нибудь адекватного прогноза ее возможного развития на основе интенсивных изменений в мире. Более того, мы глубинно не изучаем эти проблемы. Мы привыкли ко всему этому «незнанию», как к стихии. И хотя о многом предполагаем и даже более или менее точно что-то прогнозируем, но нас пугают объективные тяжкие реалии, поскольку интуитивно понимаем, что, узнав все точно, мы ощутим еще большую беспомощность перед растущей и изощряющейся преступностью, выраженной в ее многочисленных и доселе нам не очень ведомых последствиях [1, С. 39].

Литература:

1. Лунеев В.В. Социальные последствия, жертвы и цена преступности // Государство и право. – № 1. – М., 2009.
2. Мальцев В.В. Процесс над мафией / Мафия в Италии. – М., 1989. – С. 216.
3. Романова Л.И. Наркопреступность: криминологическая и уголовно-правовая характеристика: Учебное пособие. – Владивосток, 2009. – С. 43.
4. Бабаев М.М., Квашиц В.Е. Цена преступности: проблемы теории и практики // Российский криминологический взгляд. – № 2. – М., 2009. – С. 248.
5. Долотов Р.О. Цена преступности как криминологический показатель: некоторые методологические аспекты // Криминологический журнал БГУЭП. – № 3. – Барнаул, 2012. – С. 18.

Манапов Куат Баданович

кандидат юридических наук, начальник кафедры ОРД Карагандинской Академии МВД РК
им. Б. Бейсенова, г. Караганда

Лакбаев Канат Саметович

доктор юридических наук, старший научный сотрудник Центра правовых и сравнительных
исследований Академии «Болашак», г. Караганда, k.lakbaev@mail.ru

Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна

кандидат юридических наук, первый проректор Академии «Болашак», г. Караганда
gulnaramusievna@gmail.com

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ФИНАНСИРОВАНИЕ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Осы мақалада Қазақстан Республикасының қаңнамасы бойынша ұйымдасқан қылмыстылықты қаржыландырудағы қылмыстық жауапкершілік сұрақтары қарастырылады. 2011 жылға дейін осындай жауапкершілік болған жоқ, криминалдық құрылымдарға өзінің қаржылық негізін кедергісіз құруға мүмкіндік берді. 2011-2015 жылдарда заңнаманы осы тосқауыл үшін өзгертті. Сонымен қатар құқық қолдану практикасына түбегейлі пікірлер жоқ. Сондықтан аталған қылмыстың түрлеріне түсініктеме берілмейді.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы уголовной ответственности за финансирование организованной преступности по законодательству Республики Казахстан. До 2011 года такая ответственность отсутствовала, что давало возможность криминальным структурам беспрепятственно создавать свою финансовую основу. Изменения законодательства в 2011 и 2015 годах создали для этого барьер. В то же время, исчерпывающие комментарии для правоприменительной практики отсутствуют. Поэтому предлагаются разъяснения по данному виду преступления.

Summary. In the given article are investigated the issues of criminal liability for the financing of organized crime under the laws of the Republic of Kazakhstan. Until 2011, there was no such liability, which allowed criminal organizations to freely create their own financial basis. Changes in legislation in 2011 and 2015 have created for this barrier. At the same time, comprehensive comments for law enforcement are absent. Therefore, explanations are offered for this type of crime.

Стержнем современной организованной преступности является ее экономическая направленность. Систематическое нарушение закона преследует главную цель – обогащение, накопление капитала. Соответственно, функционирование каналов финансирования организованной преступности наносит серьезный ущерб экономической

безопасности государства, так как криминальные денежные средства, инвестируясь в легальный оборот, продолжают работать на преступные формирования, подпитывая их экономическую основу и одновременно ставя под контроль криминалитета все большее число хозяйствующих субъектов [1].

В США в 1978 году специальная комиссия по расследованию деятельности организованной преступности установила, что капиталы «Коза Ностра» инвестированы в десятки отраслей легального бизнеса [2].

Актуальность этой проблемы в Казахстане давно признана на самом высшем государственном уровне. В 2002 году Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев отметил: «Экономическая безопасность представляет собой очень сложную, разноплановую и многофункциональную систему. Экономическая преступность поразила многие сферы – отношения собственности, производство и распределение произведенного продукта и прибыли, финансовый и банковский секторы, сферу управления, внешнеэкономической деятельности и т. д... Она имеет системный характер. И бороться с ней надо не фрагментарно, а комплексно воздействовать на все блоки экономических отношений, подвергшихся криминальному заражению» [3].

При этом, финансовая сфера транснациональных преступных формирований характеризуется иерархическим построением и организационным разделением отдельных функций (сбор наличных денег, ведение учета, управление финансами, «отмывание» денег и размещение инвестиций). Общим управлением финансовой сферой обычно занимается доверенное лицо руководителя организации. Отдельные функции возлагаются на членов организации. Для осуществления отдельных видов операций, требующих специальных профессиональных знаний, привлекаются сторонние лица (финансовые консультанты, юристы, аудиторы). В целях безопасности финансовая сфера отделена от других сфер преступной деятельности организации. Лица, задействованные в финансовой сфе-

ре, часто не знают, из каких источников получены деньги, которыми они управляют [4, С. 144].

Функция обеспечения существования каждой конкретной преступной группировки имеет задачу создания материальной основы ее функционирования. Абсолютное большинство преступлений, совершаемых организованной преступностью, носит корыстный характер. Ее главная задача – обеспечить ее членам, прежде всего главарям, устойчивый доход, причем обычно превышающий существующие средние нормы прибыли в стране (иначе бы терялся смысл заниматься этой рискованной деятельностью). Часть финансов организованной преступности формируется за счет собственно криминальных источников, часть – за счет легального бизнеса, созданного или находящегося под ее контролем. Криминальные доходы, как правило, служат основным источником формирования финансов организованной преступности [4, С. 150].

Как отмечал А.И. Гуров, одним из основных признаков преступных организаций является наличие материальной базы, что проявляется в создании общих денежных фондов, обладании банковским счетом, недвижимостью. Так, например, современный «вор в законе» – это организатор преступной деятельности, причем большей частью экономической направленности. Он активизирует, сплачивает уголовные элементы с помощью воровских сходок и специальных воззваний, берет под «контроль» некоторые преступные отрасли (рэкет, кражи, банковские аферы, мошенничество), разрешает конфликты, возникающие между группами или отдельными лицами, завязывает отношения с зарубежным преступным миром и чиновниками, занимается сбором денежных средств в общие кассы [5].

«Обшак» («воровская касса») – на уголовном жаргоне означает фонд взаимопомощи в среде преступного сообщества. «Обшак» находится под контролем авторитетного преступного лидера, пользующегося доверием преступников («вор в законе», «положенец» или «смотрящий»). Его средства используются для организации новых преступлений, подкупа чиновников и сотрудников правоохранительных органов, материальной поддержки заключенных в местах лишения свободы или их семей [6].

«Обшак» можно считать любые финансовые и материальные ресурсы организованной преступной группы, преступного сообщества (преступной организации), в каком бы виде они ни существовали: наличные деньги, товар (в том числе криминальный – оружие, наркотики и т.д.), недвижимость, акции различных коммерческих и иных предприятий (организаций) [7].

Таким образом, наличие и функционирование общих денежных фондов преступных организаций является одним из основных факторов, предопределяющих степень и объем социальных послед-

ствий (цены) организованной преступности для государства и общества в целом.

Несмотря на это, до недавнего времени в уголовном законодательстве Республики Казахстан отсутствовали нормы, направленные на противодействие их финансированию. В ноябре 2011 года в Уголовный кодекс РК был внесен ряд изменений и дополнений, направленных на серьезное ужесточение государственной политики в отношении организованной преступности, в т.ч. за ее финансирование. Впоследствии в несколько видоизмененном виде они были перенесены в новый уголовный закон, вступивший в действие 1 января 2015 года. В частности, одной из новых норм стала статья 266 УК РК:

«Статья 266. Финансирование деятельности преступной группы, а равно хранение, распределение имущества, разработка каналов финансирования

1. Предоставление или сбор денег и (или) иного имущества, права на имущество или выгод имущественного характера, а также дарение, мена, пожертвования, спонсорская и благотворительная помощь, оказание информационных и иного рода услуг либо оказание финансовых услуг физическому лицу либо группе лиц, либо юридическому лицу, совершенные лицом, заведомо знавшим об их использовании для обеспечения организованной группы, преступной организации, преступного сообщества, транснациональной организованной группы, транснациональной преступной организации, транснационального преступного сообщества или банды, –

наказываются лишением свободы на срок от трех до семи лет с конфискацией имущества.

2. Хранение, распределение имущества, а также разработка каналов финансирования, совершенные участником преступной группы, –

наказываются лишением свободы на срок от пяти до десяти лет с конфискацией имущества.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные лицом с использованием своего служебного положения или лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной организации, либо лидером общественного объединения, –

наказываются лишением свободы на срок от семи до двенадцати лет с конфискацией имущества, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок от

семи до десяти лет.

Примечание. Лицо, осуществлявшее финансирование деятельности преступной группы под угрозой насилия и добровольно заявившее об этом, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится состава иного преступления.» [8].

Ввиду новизны данной нормы, правоприменительная практика в Казахстане пока недостаточна. Так, в 2013 году по данной статье было возбуждено 11 уголовных дел, в 2014 году – 10, в 2015 году – 4 [9].

Соответственно, детальный уголовно-правовой комментарий по ней пока отсутствует. В связи с этим, можно попытаться дать его в постановочном плане.

Объектом финансирования деятельности преступной группы, понятие которой включает в себя все организованные преступные формирования, в том числе с транснациональными корнями, является общественная безопасность, так как лица, финансирующие их, способствуют усилению его экономического могущества и, следовательно, способствуют дальнейшему развитию данной криминальной структуры, существенно затрудняя задачи уголовной юстиции по ее выявлению и уголовному преследованию.

Объективная сторона данного деяния заключается в любых формах обеспечения организованного преступного формирования финансовыми, материальными и техническими средствами, способствующими осуществлению руководителями и участниками данных преступных формирований любых действий по их функционированию, координации, развитию и процветанию. Это может выражаться:

1. В создании и распределении средств общего денежного фонда организованного преступного формирования, который может представлять собой:

- «воровской общак», организуемый преступными формированиями общеуголовного типа;
- «общую кассу», организуемую преступными формированиями экономического («беловоротничкового») типа.

2. В оказании им добровольно или под угрозой разовой или регулярной финансовой, материальной или технической помощи.

Обязательным условием объективной стороны является то, что финансирование деятельности организованного преступного формирования осуществляется без «привязки» к какому-либо конкретному преступлению. В противном случае, действия квалифицируются как пособничество в совершении данного деяния.

Субъект преступления – дееспособное лицо, достигшее 16-летнего возраста.

Субъективная сторона деяния выражается в том, что виновный осознает, что оказывает помощь организованному преступному формированию. Таким образом, виновный знает, что лица, которым оказывается помощь (в том числе и через посредников), входят в состав криминальной структуры. Мотивы и цели финансирования могут быть различными:

- опасения за судьбу своего бизнеса, родных и близких;

- приобретение «силовых партнеров» для незаконного расширения бизнеса, в том числе за счет рейдерских захватов объектов экономики;

- приобретение «защиты» от воздействия других преступных формирований;

- использование возможностей криминалитета для организации и защиты схем совершения преступлений в сфере легальной, нелегальной и теневой экономики.

С учетом изложенного представляется, что появление указанной нормы в уголовном законодательстве Казахстана позволяет реализовать одну из главных задач уголовной юстиции в противодействии криминалитету – воздействие на его экономическую основу как наиболее чувствительную область. Тем самым, появляется возможность кардинально минимизировать социальные последствия (цену) организованной преступности для государства и общества.

Литература:

1. Бейсенов А. М. Проблемы расследования легализации денежных или иного имущества, приобретенного незаконным путем: Дис. канд. юрид. наук. – Алматы, 2000. – С. 23.
2. Polkehn K., Szeponik H. *Wer nicht schweig muss sterben: Ein Tatsachenbericht über die Mafia. MILITÄRVERLAG der Deutschen Demokratischen Republik.* – Berlin, 1975. – p. 49. Источник: <http://profilib.com/kniga/82441/klaus-polken-kto-ne-molchit-tot-dolzhen-umeret-fakty-protiv-mafii.php>
3. Выступление Н. Назарбаева на расширенном совещании правоохранительных органов 29 марта 2002 г. Источник: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1017607620>
4. Фитуни Л. Л. *Финансовый мониторинг: Учебное пособие.* – М., 2002.
5. Гуров А.И. *Организованная преступность в России* <http://yurpsy.com/files/xrest/2/22.htm>
6. Источник: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B0%D0%BA>
7. Вербовой В.Т. *Некоторые вопросы совершенствования борьбы с организованной преступностью // В книге: Совершенствование деятельности оперативных аппаратов органов внутренних дел в борьбе с опасными проявлениями групповой преступности. Сб. науч. тр. – Хабаровск: ВШМ МВД СССР, 1990. – С. 20-21.*
8. Закон Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного законодательства».
9. По данным Комитета правовой статистики и специальных учетов. Источник: <http://service.pravstat.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat>.

Тауланов Сабит Сауменович

генерал-майор запаса, доктор педагогических наук, доцент,
начальник Специализированного лицея «Арыстан»

Хает Вадим Эдуардович

полковник запаса, преподаватель Специализированного лицея «Арыстан»

Фот Луиза Владимировна

доктор PhD, преподаватель Специализированного лицея «Арыстан», luiza2979881@mail.ru

СИСТЕМА КОМПЛЕКСНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НАЧАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧАЩИХСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ (на примере Специализированного лицея «Арыстан»)

Изменения в геополитической и региональных сферах, влекущие за собой необходимость охраны и защиты границ Республики Казахстан, выдвигают особые требования к системе военного профессионального образования и актуализируют необходимость формирования патриотических ценностей у современной молодежи. Необходимо отметить, что начальная военная подготовка в школе является первичной «составляющей непрерывного процесса военного образования в Казахстане» [1].

Объектами учебного предмета «Начальная военная подготовка» являются изучение конституционных прав и обязанностей граждан, уяснение характера и назначения Вооруженных сил и силовых структур РК, формирование знаний о ГО, приобретение необходимых теоретических знаний, практических навыков и умений в объеме подготовки молодого солдата, формирование психологической устойчивости.

«Начальная военная подготовка» является обязательным предметом изучения учащейся молодежи допризывного и призывного возраста в общеобразовательных школах всех типов, средних специальных учебных заведениях (колледжах) и профессионально-технических школах (профессиональных школах) независимо от форм собственности и ведомственной подчиненности. Необходимо отметить, что начальная военная подготовка предполагает не только военную, но и психологическую подготовку, поэтому уроки НВП носят как обучающий, так и воспитывающий, развивающий характер.

Цель учебного предмета – формирование представлений у учащихся о службе в Вооруженных силах и силовых структурах РК и знаний по основам военного дела; содействие развитию жизненных навыков и способностей учащихся [2].

Начальная военная подготовка молодежи проводится в целях:

- изучения молодежью положений Конституции Республики Казахстан, основ обороны государства;

- изучения роли Вооруженных сил и силовых структур Республики Казахстан, их характера и особенностей, значения воинской службы как почетной обязанности граждан Республики Казахстан, основных требований военной присяги, общевоинских уставов Вооруженных сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан;

- ознакомление с вооружением и военной техникой воинских частей, с размещением и жизнью личного состава;

- приобретения необходимых военных знаний и практических навыков;

- освоения основ безопасности жизнедеятельности человека в чрезвычайных ситуациях.

Военно-патриотическое воспитание тесно увязывается с начальной военной подготовкой и должно способствовать лучшему овладению молодежью военным делом, средствами и способами защиты в чрезвычайных ситуациях.

В задачи учебного предмета «Начальная военная подготовка» входит:

- подготовить учащихся к службе в Вооруженных силах и силовых структурах РК на основе прочного усвоения ими теоретических знаний и практических навыков, с тем чтобы, будучи призванными на службу, выпускники смогли в короткий срок адаптироваться к условиям прохождения воинской службы и овладеть вверенным им вооружением и военной техникой;

- сформировать у учащихся стройную систему логически взаимосвязанных понятий целостного представления о службе в Вооруженных силах и силовых структурах РК;

- подготовить учащихся к жизни в быстро меняющемся обществе, где объективно возрастает роль вооруженной защиты государства.

На основе задач обучения предмета раскрываются более конкретные дидактические задачи, среди которых важнейшей является формирование у учащихся убежденности, сознательной готовности

к защите суверенитета Республики Казахстан, ответственного отношения к воинской службе.

Цели и задачи начальной военной подготовки как базовой составляющей военного и патриотического образования в Казахстане были реализованы на практике в ходе деятельности Специализированного лицея «Арыстан», созданного под эгидой Общественного Фонда «Фонд образования Нурсултана Назарбаева», директором которого является Динара Нурсултановна Назарбаева. Цель проекта – создание специализированного среднего учебного заведения интернатного типа, с военным укладом жизни, для пополнения высших учебных заведений силовых структур Казахстана талантливейшей молодежью, желающей посвятить себя военной службе. Основная задача Лицея – дать высокий уровень образования для юношей, сформировать у них такие черты как мужество, выносливость, настойчивость, твердый характер, высокую культуру, развитое чувство патриотизма и гражданского долга. Выпускники Лицея должны быть способны выполнять свои конституционные и гражданские обязанности, проходя службу в силовых структурах суверенного Казахстана.

В связи с поставленными перед созданным учебным заведением целями и задачами особое место в Лицее отводится формированию навыков по начальной военной подготовке. Особенностью программы начальной военной подготовки в Лицее является ее практическая направленность: лицеисты в течение нескольких недель имеют возможность обучаться в учебном центре Военного Института Сухопутных войск ВС РК, приобретать практические навыки военного мастерства в полевых условиях. Также в Лицее стало доброй традицией участие в военно-спортивных играх: ежегодная Республиканская молодежно-патриотическая игра «Айбын»; ежегодное Военно-спортивное соревнование среди республиканских военных школ и специализированных лицеев на приз первого заместителя министра обороны РК, начальника генерального штаба Вооруженных сил; ежегодная Республиканская комплексная олимпиада «Сардар». Цель данных мероприятий – формирование навыков начальной военной подготовки, стремления к победе, воспитание чувства патриотизма, товарищества, гармонии физического и духовного начала.

В связи со спецификой обучения в Лицее по углубленному изучению военного дела, объем учебной нагрузки по предмету «Начальная военная подготовка» составляет:

в 9 классе – 34 часа учебно-подготовительного периода (август месяц), соответствующих требованиям экспериментальной программы по предмету «Начальная военная подготовка»; 34 часа учебных занятий – 1 час в неделю для подготовки к учебно-полевому сборам; 66 часов учебно-полевых сборов. Всего 134 часа в учебном году;

в 10 классе – 68 часов учебных занятий (2 часа в неделю); 66 часов учебно-полевых сборов; 34 часа кружковых занятий (1 час в неделю). Всего 168 часов в учебном году;

в 11 классе – 68 часов учебных занятий (2 часа в неделю). Всего 68 часов в учебном году.

Начальная военная подготовка осуществляется как на теоретических, так и на практических занятиях. Теоретические занятия проводятся преимущественно в форме рассказа и беседы с использованием дидактического материала и технических средств обучения. Практические занятия направлены на закрепление изучаемого материала с использованием вооружения и военно-технического имущества, приборов и другого оборудования.

Содержание и структура учебного предмета включает вводное занятие, главы по основам военного дела, гражданской обороне и медицинских знаний.

В 9 классе с целью ознакомления и приобретения практических навыков и умений предусматривается: проведение подготовительного курса в объеме 34 часов для формирования основных понятий о воинской дисциплине и привития навыков строевой выучки; обязательных факультативных занятий в объеме 34 часов для подготовки к учебно-полевому сборам; учебно-полевые сборы (УПС) в объеме 66 часов для закрепления полученных теоретических знаний на практике.

В 10 классе с целью привития и совершенствования практических навыков и умений обучаемых проводятся 2-х недельные учебно-полевые сборы в объеме 66 часов для проведения контрольных занятий, проверки выполнения нормативов и практических упражнений.

В 11 классе с целью совершенствования теоретических и практических навыков и умений, а также выявления военной направленности у учащихся на завершающем этапе проводятся: защита выпускной работы, учебные и контрольные занятия в объеме 68 часов.

При проведении вводного занятия особое внимание уделяется подготовке молодежи к военной службе и защите Республики Казахстан, необходимости концентрации моральных, нравственных, психологических и физических сил для выполнения требований учебной программы начальной военной подготовки.

Основы военного дела являются базовой частью учебной программы начальной военной подготовки и предполагает следующие разделы:

- Вооруженные Силы на страже суверенитета Республики Казахстан;
- Общевоинские уставы Вооруженных сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан;
- тактическая подготовка;
- огневая подготовка;

- строевая подготовка;
- военная топография;
- инженерная подготовка;
- гражданская оборона и основы медицинских знаний.

В процессе изучения основ военного дела преподаватель-организатор начальной военной подготовки решает одну из главных задач воспитания и обучения молодежи – формирование мировоззрения гражданственности у обучаемых, убежденности в необходимости защиты суверенитета Республики Казахстан, сознательной готовности к ответственному отношению к военной службе. На каждом занятии необходимо добиваться осмысления обучаемыми роли и значения военной присяги, развивать здоровый интерес к Вооруженным Силам Республики Казахстан, их традициям, особенностям службы в видах и родах войск, к военной профессии, стимулировать стремление молодежи к получению военных знаний. Также одной из важных составляющих обучения начальной военной подготовке является необходимость разъяснять обучаемым, что общевоинские уставы Вооруженных сил, других войск и воинских формирований Республики Казахстан – это свод законов, регламентирующий жизнь и быт Вооруженных Сил, а выполнение требований уставов – это обязанность каждого военнослужащего.

Тактическая подготовка является одной из основополагающих глав обучения. Она обеспечивает комплексное изучение содержания учебного материала начальной военной подготовки. Темы занятий по тактической подготовке направлены на изучение основ общевойскового боя, обучение действиям в бою, приобретение навыков применения оружия и гранат для уничтожения живой силы и боевых машин противника. В ходе занятий обучаемые получают прочные навыки по технике применения оружия и ручных осколочных гранат. Для практических занятий по тактической подготовке предусмотрено наличие макетов винтовок, учебных автоматов (пулеметов), а также сумок для учебных гранат (болванок). Форма одежды учащихся соответствует способности совершать практические приемы и действия на местности.

Основное внимание при проведении занятий по огневой подготовке в Лицее обращено на меры безопасности при обращении с оружием и боеприпасами. В ходе занятий обучаемые изучают основы устройства стрелкового оружия, порядок их подготовки к стрельбе и правила стрельбы, порядок сбережения и хранения.

Занятия по строевой подготовке проводятся на специальной площадке (на плацу). При проведении практических занятий особое внимание обращается на методику обучения учащихся: показ строевого приема преподавателем-организатором в целом и по элементам разучиваемых строевых

приемов и тренировки обучаемых.

Привитие навыков обучаемых в выполнении элементов строевой подготовки продолжается и на занятиях по другим предметам, а также на мероприятиях внеклассной работы по начальной военной подготовке.

Занятия по военной топографии предусматривают обучение учащихся ориентированию на незнакомой местности без карты, определению на ней своего местоположения и выбору маршрута движения к цели по заданному азимуту, с помощью компаса. Привитие учащимся навыков работы с картой предполагает следующие умения: производить измерения по карте, определять географические и прямоугольные координаты, изучать местность по условным знакам топографических карт и совершать движения по указанному маршруту.

Занятия по инженерной подготовке предусматривают обучение учащихся на средствах инженерного вооружения, фортификационных и других сооружениях, с целью изучения назначения, характеристик, организации их применения и эксплуатации, усвоению объема и последовательности выполнения работ по оборудованию одиночных окопов для стрельбы лежа, с колена, стоя и их маскировка. Отработку наиболее важных приемов в устройстве и при выполнении работ по фортификационному оборудованию позиций и их маскировке проводятся методом тренировок на тактическом учебном поле. Главным содержанием занятия является практическая работа каждого обучаемого.

Занятия по гражданской обороне и основам медицинских знаний знакомят обучаемых с мероприятиями, осуществляемыми в мирное и военное время по защите населения Республики Казахстан от последствий стихийных бедствий, крупных аварий, катастроф и применения современных средств поражения, а также с правилами проведения спасательных и других неотложных аварийно-восстановительных работ в районах возникновения чрезвычайных ситуаций и очагах поражения, способами и приемами оказания первой медицинской помощи людям, получившим ранения и травмы.

В целях достижения высокого уровня полевой выучки обучаемых проводятся учебно-полевые сборы. Занятия проводятся главным образом в поле, на разнообразной местности при любых погодных условиях.

Обучение действиям солдата в бою основывается на принципе постепенного увеличения физических и морально-психологических нагрузок и проводится последовательно, переходя от простого к сложному. Тактическая обстановка создается для отработки каждого учебного вопроса.

На занятиях широко используется боевой опыт вооруженных конфликтов и локальных войн, постоянно изучаются основные образцы техники и вооружения, новые способы и приемы тактиче-

ских действий, применяемые иностранными армиями на учениях и в локальных конфликтах на различных театрах военных действий.

Планирование начальной военной подготовки осуществляется в соответствии с требованиями соответствующих документов [2] и экспериментальной программы, разрабатываемой на базе Лицея «Арыстан». Данная программа направлена на качественную подготовку юношей к службе в Вооруженных Силах Республики Казахстан, обеспечивает полное выполнение объема дисциплины, комплексное изучение всех ее разделов в тесной связи с другими школьными предметами.

В Специализированном лицее «Арыстан» разрабатываются понедельные планы прохождения начальной военной подготовки на весь учебный год; занятия по начальной военной подготовке включаются в общее расписание и проводятся по классам и учебным группам; классы и учебные группы именованы взводами и делятся на три отделения. Из числа лучших учащихся приказом Начальника Лицея в каждом классе или учебной группе назначаются старшие взводов и отделений. Занятия по начальной военной подготовке начинаются с построения учебного взвода в двухшереножном строю и доклада о готовности к занятиям. На занятиях по начальной военной подготовке взаимоотношения между учащимися и преподавателем-организатором начальной военной подготовки строятся в соответствии с требованиями уставов Вооруженных Сил Республики Казахстан. Учащиеся обязаны приходить на занятия подготовленными и аккуратно одетыми. Преподаватель-организатор начальной военной подготовки предварительно, до начала занятия, должен довести до личного состава взвода или учебной группы форму одежды.

В Лицее создана и постоянно совершенствуется учебно-материальная база НВП, которая включает:

- учебный кабинет (класс) начальной военной подготовки;
- комнату для хранения специального имущества по начальной военной подготовке, обеспечению безопасности жизнедеятельности, гражданской обороне;
- площадку для занятий по строевой подготовке;
- место для практического изучения обязанностей дневального и часового, учебный городок для занятий по тактической подготовке и изучению приемов и правил стрельбы (стрелковый тип);
- учебно-наглядные пособия и технические средства обучения.

Обеспечение учебным оружием, военно-техническим имуществом и пособиями осуществляется по табелям, разработанным и утвержденным Министерством обороны Республики Казахстан, Министерством образования и науки Республики

Казахстан, Министерством здравоохранения Республики Казахстан и Министерством по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан.

Воинский уклад жизни, наличие специализированной программы обучения и современной базы начальной военной подготовки, позволяющей более глубоко освоить основы военного дела, обеспечивают обучаемым воспитание лидерских качеств, высокой дисциплинированности, организованности и чувства уверенности в себе. Помогают им в этом опытные воспитатели-наставники из числа офицеров запаса, имеющие большой жизненный и военный опыт. Нельзя не согласиться со Степанчук В.А. в ее взглядах на bipolarность начальной военной подготовки как дисциплины: «... Для успешного решения проблемы военно-патриотического воспитания молодежи целесообразно рассматривать как образовательную технологию двойного назначения, поскольку она призвана педагогическими формами и методами формировать и развивать у юного гражданина важнейшие морально-психологические качества, которые необходимы ему и как будущему защитнику Отечества, готовому и способному вносить свой вклад в обеспечение безопасности личности, общества, государства, и как человеку в целом...» [3, с. 231].

Подводя итоги сказанному, мы можем с уверенностью сказать, что поставленные цели и задачи успешно нами выполняются. Результаты нашей работы и накопленный на данный момент опыт, считаем, можно использовать в работе республиканских учебных заведений подобного типа (военные школы, интернаты). В настоящий момент мы открыты для всех тех, кто готов совершенствовать учебный процесс, мы готовы делиться опытом с учебными заведениями, а также сами продолжить учиться чему-то новому. В конечном счете, у нас одна общенациональная задача – создать интеллектуально развитое, духовно богатое общество, способное занять достойное место в мировом сообществе передовых государств.

Список литературы

1. Алтынбаев М.К. Основные задачи современного этапа военного строительства // Багдар, 1999. – №1. – С. 6.
2. Об утверждении Правил организации и проведения, а также формирования учебно-материальной базы начальной военной подготовки // Приказ Министра обороны Республики Казахстан от 19 декабря 2014 года № 606.
3. Степанчук В.А. Военно-патриотическое воспитание молодежи как комплексная образовательная технология // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России, 2011. – № 2 (50). – С. 230-235.

Аккулев Абылайхан Шынтемирович
к.ю.н., доцент, kzkzkz77@bk.ru, 8(7172)703023,

Возняк Оксана Александровна
к.ю.н., oxana_voznya@mail.ru, 87019210020, Университет КАЗГЮУ, Астана

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЪЕКТА НЕИСПОЛНЕНИЯ ОБЯЗАННОСТЕЙ ПО ВОСПИТАНИЮ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО

Резюме. В статье рассматривается вопрос неоднозначного понимания объекта неисполнения обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего. Авторы приходят к собственному выводу по данному вопросу через анализ имеющиеся в науке уголовного права понятия объекта посягательства и классификации объектов. Предложена авторская позиция на формулирование объективной стороны состава статьи 140 Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Түйін. Мақалада кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттемелерді орындамау объектісін анықтаудағы біркелкіліктің жоқ екендігі пайымдалған. Авторлар қылмыстық құқық ғылымындағы қол сұғушылық объектісінің ұғымы мен объекттерді жіктеу мәселелерін талдай келе, бұл сұрақ бойынша өзіндік тұжырымдар жасаған. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 140-бабы құрамының объективтік жағын анықталуы бойынша да авторлық көзқарас баяндалған.

Summary. The article discusses the ambiguous understanding of the object of dereliction of duty on the education of the minor. The authors come to their own conclusions on this issue by analyzing the existing science of criminal law concepts of object encroachment and classification of objects. The author's position in the formulation of the objective side of the article 140 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

В науке уголовного права любое конкретное общественно-опасное деяние рассматривается как совокупность объективных и субъективных признаков, характеризующих состав. Значение состава уголовного правонарушения [1; с. 67] состоит в том, что «уголовной ответственности и наказанию может быть подвергнуто лишь лицо, в действиях которого установлен судом состав преступления». Это понимание состава закреплено в ст.4 УК РК, определяющей основания уголовной ответственности. В связи с чем, уяснение содержания элементов состава уголовного правонарушения приобретает огромное теоретическое и практическое значение для определения и раскрытия сущности совершенного общественно-опасного деяния, правильной его квалификации и назначения судом справедливого, в соответствии с законом наказания. Следовательно, неправильное определение хотя бы одного элемента состава уголовного правонарушения оказывает негативное влияние на оценку всего состава уголовного правонарушения.

Проблема объекта уголовного правонарушения в науке уголовного права занимает одно из самых

центральных мест и является одной из наиболее важных и сложных проблем этой науки. Под объектом уголовного правонарушения принято понимать определенный круг общественных отношений, складывающихся в социальной среде и охраняемых уголовным законом. А.В.Дроздов считал, что решение проблемы общественных отношений является «ключом к научному пониманию сущности общества и человека, выявлению специфики и закономерностей исторических форм социальной жизни, а также законов их функционирования и смены» [2; с.5]. При этом уголовный закон призван был защищать только те общественные отношения, которые, по мнению Б.С.Никифорова, «являются наиболее важными» и «основу которых составляют интересы общества, государства, личности» [3; с. 17]. Само понятие «интерес» [4; с.5] трактовалось через призму системы общественных отношений: это являлось вполне закономерным, если учесть, что в философии под интересом понимался не продукт сознания и воли индивида, а порождение объективных социальных условий, определяющих соответствующую направленность воли и действия людей.

Философы утверждали, что интерес – это понятие, характеризующее, объективно значимое, нужное для индивида, семьи коллектива, класса, нации, общества в целом [5; с. 87]. Аналогично толковались философами и другие, связанные с понятием «интерес» категории, такие как «ценность» и «благо». Благо представлялось в философии как наиболее общее понятие для обозначения положительной оценки, т.е. как предмет или явление, удовлетворяющее определенную человеческую потребность, отвечающее интересам, целям и устремлениям людей [6; с.53]. Ценности же выступают как свойства предмета (или явления), присутствующие ему не от природы, не просто в силу внутренней структуры объекта самого по себе, а потому что он вовлечен в сферу общественного бытия человека и стал носителем определенных отношений [5; с.453]. Нетрудно заметить, что все понятия, образующие сущность объекта посягательства (интерес, благо, ценность) в конечном счете, либо сводились к совокупности общественных отношений, либо понимались через указанную совокупность. Это привело к тому, что в уголовном праве под объектом преступления традиционно стали понимать

систему общественных отношений, охраняемых уголовным законом [7; с.85-88]. Между тем, такое понимание объекта преступного деяния неизбежно приводит к тому, что личность рассматривается как носитель определенных социальных отношений, что низводит ее до положения отдельного винтика в социуме. При этом совершенно игнорируется природа ценностей. Однако давно следует признать, что ценность и интерес своими исходными началами имеют, прежде всего, психологические аспекты, а потом трансформируются в социальные. Безусловно, процесс социальной оценки ценностей невозможен без их дифференциации, тем более, когда речь идет об определении круга объектов правовой охраны. Для определенного круга объектов значимость должна определяться тем, насколько они важны для функционирования данной системы общественных отношений. К примеру, общественный порядок, общественная безопасность, порядок управления, собственность. Но, наряду с ними, существуют такие объекты, ценность которых абсолютна, т.е. она определяется не значимостью последнего для функционирования данной системы общественных отношений, а является таковой сама по себе. К примеру, личность и ее компоненты: жизнь, здоровье, честь, достоинство. В связи с изложенным, под объектом уголовного правонарушения следует понимать не только совокупность общественных отношений, охраняемых уголовным законом, но и такие ценности, как интерес и благо. Кстати, такое понимание объекта уголовного правонарушения не противоречит содержанию ст.2 УК РК, в которой определен круг объектов уголовно-правовой охраны. Сюда включены ценности, представляющие собой, во-первых, интерес (благо), во вторых, совокупность (систему) общественных отношений. Первую группу образуют права, свободы, законные интересы человека и гражданина, законные интересы общества и государства, окружающая среда. Ко второй группе относятся собственность, общественный порядок и безопасность, конституционный строй и территориальная целостность Республики Казахстан. Несомненно, указанная дифференциация объектов уголовно-правовой охраны не пополнится должным содержанием, если исходить из сложившегося в юридической литературе понимания «интереса как того же общественного отношения, но, в более конкретном его проявлении» [8; с.55]. Такое толкование интереса противоречит современным философским началам личности, когда общечеловеческие ценности возведены в ранг абсолютных ценностей. В этой связи представляется, что результат сознания и воли индивида, т.е. положительное эмоциональное отношение его к чему (кому) - либо, сосредоточение на нем. Для того, чтобы быть призванным объектом уголовно-правовой охраны вовсе не обязательно, чтобы интерес

был вовлечен в орбиту общественных отношений. К примеру, противоправное умышленное причинение смерти отшельнику, либо активному участнику общественной жизни определенного региона не меняет сущности данного деяния: и в том и в другом случае речь идет об убийстве. Поэтому возвращение к теории объекта как правового блага, созданной еще в конце XIX в рамках классической и социальной школ уголовного права, является вполне оправданным. В юридической литературе последних лет эта мысль высказывается достаточно часто. Теория объекта как правового блага, а также дифференциация объектов уголовно-правовой охраны на охраняемые уголовным законом интерес и общественные отношения соответствуют философскому пониманию блага. Дело в том, что философы в понятии «благо» выделяют абсолютную (общечеловеческую) и относительную (исторически ограниченную) стороны. Очевидно, что абсолютная сторона блага находит свое отражение в такой ценности как интерес, а относительная – в совокупности общественных отношений.

В уголовном праве общепризнанной является трехчленная классификация объектов «по вертикали», предложенная В.Д. Меньшагиным еще в 1938 году: различаются общий, родовой (групповой) и непосредственные объекты преступления [9; с.27]. Думаем, следует согласиться с мнением В.Я. Тацый, который по этому поводу отмечал, что «отказ от трехчленной классификации нежелателен. И что система классификации отвечает потребностям, логична, ибо она основана на соотношении философских категорий общего, особенного и отдельного» [10; с.80].

Под общим объектом уголовного правонарушения традиционно понималась совокупность всех общественных отношений, охраняемых законом в целом, т.е. общий объект является действительно общим, единым для всех деяний, ответственность за которые предусмотрена в уголовном законе. В качестве родового объекта в юридической литературе рассматривалась определенная часть общественных отношений, охраняемых уголовным законом от преступных посягательств. Эти общественные отношения, как отмечали отдельные ученые, отличаются однородностью и взаимосвязанностью, в связи с чем характеризуют определенную область общественных отношений с присутствием ей общественными чертами, на которую посягает группа преступлений [11; с.97]. Установление родового объекта способствует правильной квалификации уголовного правонарушения [12; с.77]. Родовой объект соответствует философской категории особенного. По родовому объекту строится Особенная часть Уголовного кодекса. Как отмечает профессор Е.И. Каиржанов, «выделение ряда норм в особые главы имеет своим источником стремление законодателя подчеркнуть таким

путем значение этих объектов, внедрить в сознание людей понимание важности их охраны, яснее выявлять социальный характер преступных посягательств на них» [7]. Непосредственный объект уголовного правонарушения определялся учеными как охраняемые уголовным законом конкретные общественные отношения, которые претерпевают общественно опасные изменения при совершении преступления. В юридической литературе существует предложенная Е.А.Фроловым градация непосредственных объектов по «горизонтали», которая допускает возможность существования в одном преступлении нескольких непосредственных объектов. Он делит их на основные, дополнительные и факультативные объекты. Основным объектом автор предлагает считать общественные отношения, которые законодателем при создании нормы, непосредственно ставились под охрану уголовного закона. Дополнительным непосредственным объектом автор считает общественные отношения, которые «применительно к целям и задачам издания данной нормы, защищаются уголовным законом лишь попутно, т.е. постольку, поскольку эти отношения неизбежно ставятся в опасность причинением вреда при совершении посягательства на основной непосредственный объект» [13;с.211]. Факультативный непосредственный объект - общественное отношение, которое при совершении конкретного преступления может ставиться в опасность причинения вреда, а может и не ставиться. Указанная классификация действительно отражает реальность существования множества непосредственных объектов при совершении отдельных преступлений.

Теория объекта как правового блага должна найти свое отражение и в классификации объектов. Поэтому общим объектом следует признать не только систему общественных отношений, но и совокупность интересов, также охраняемых уголовным законом в целом. Родовым объектом признать совокупность однородных интересов и общественных отношений, охраняемых уголовным законом. А непосредственный объект представляет собой тот конкретный интерес или то конкретное общественное отношение, которые претерпевают вред в результате совершения преступления (уголовного правонарушения). Предложенное содержание классификационных рядов объекта уголовного правонарушения более полно отражает структуру Особенной части УК, поскольку любой из родовых объектов, обозначенных в 18 главах УК РК, охватывается либо понятием интерес, либо понятием «общественные отношения». К примеру, родовым объектом уголовного правонарушения, предусмотренного ст.140 УК РК «Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего», должны быть признаны интересы семьи и несовершеннолетних. При традиционном понимании объ-

екта, как совокупности общественных отношений объектом деяния, предусмотренного ст.140 УК РК, следовало бы признать совокупность общественных отношений, обеспечивающую нормальное физическое и нравственное воспитание несовершеннолетнего, а также нормальное функционирование семьи. Но процесс воспитания, а тем более семейные отношения – это сфера частного интереса, которая в условиях демократии должна меньше всего зависеть от диктата государства и общества. Поэтому «интерес», но понимаемый не как объективный субстрат, т.е. как отражение в системе общественных отношений, но, в первую очередь, как субъективное, психологическое начало, более полно раскрывает сущность посягательства, объединенных законодателем в главе «Уголовные правонарушения против семьи и несовершеннолетних». Непосредственный объект выступает конкретизацией родового объекта. В этой связи непосредственным объектом деяния, предусмотренного ст.140 УК РК, мы предлагаем считать интересы отдельно взятого несовершеннолетнего, в отношении которого совершается правонарушение. При этом классификация объектов позволяет выявить совершенство или несовершенство законодательной конструкции норм Особенной части УК.

Так, если обратиться к ст.140 УК РК, то исходя из существующей в теории градации непосредственного объекта «по горизонтали», интересы несовершеннолетнего необходимо признать основным непосредственным объектом. В то же время диспозиция анализируемой статьи предполагает наличие дополнительного непосредственного объекта, в качестве которого, в соответствии с объективными признаками деяния виновного, выступает личность несовершеннолетнего, в частности его здоровье. Очевидна несостоятельность такой конструкции ст.140 УК РК, выражающаяся в том, что приоритетные интересы несовершеннолетнего (его здоровье, честь, достоинство) отставлены на второй план, первостепенными же признаны интересы относительно нормального физического, нравственного и т.д. развития несовершеннолетнего. Мы полагаем, что используемый термин «развитие» в данном случае подразумевает под собой нормальное всестороннее, гармоничное развитие несовершеннолетнего, предполагает некое совершенствование несовершеннолетнего, его должную подготовку к взрослой жизни в качестве полноправной, психически и физически развитой личности, т.е. некий процесс, «движение», и, следовательно, исследуемая нами норма предназначена для контроля именно данного процесса, а не для охраны физической целостности и половой неприкосновенности несовершеннолетнего. И как следствие - грубые физические и сексуальные посягательства на несовершеннолетних не охватыва-

ются объектом исследуемого состава уголовного правонарушения, что не раскрывает сущности такого негативного явления как «жестокое обращение с несовершеннолетними» [14], а ведь именно этот признак «жестокости» является обязательным признаком объективной стороны данного состава уголовного правонарушения.

С другой стороны, вряд ли целесообразно признавать неисполнение или ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего уголовно-наказуемым деянием лишь в том случае, когда указанное деяние сопряжено с жестоким обращением с несовершеннолетним: понятие «жестокое обращение с несовершеннолетним» не определено ни теорией, ни практикой; указанное деяние отличается широким спектром действий либо без действий; под это понятие можно подвести практически любое физическое, сексуальное и психическое воздействие на ребенка. А ведь подавляющее большинство форм воздействия на несовершеннолетнего предусмотрено в уголовном законодательстве в качестве преступных посягательств на личность.

Если законодатель стремится обеспечить оптимально эффективную уголовно-правовую охрану прав и законных интересов несовершеннолетнего, то логичнее было бы установление уголовной ответственности за жестокое обращение с детьми в самостоятельной статье УК или выделить это деяние, определив дополнительные квалифицирующие виды в главе «Уголовные правонарушения против личности». Мы предлагаем не снижать искусственно значимость такого объекта уголовно-правовой охраны как личность несовершеннолетнего, которая выступает в ст.140 УК РК как дополнительный непосредственный объект. И думаем, что нужно изменить диспозицию анализируемой нормы, что, позволит выделить приоритетные интересы несовершеннолетнего (его жизнь, здоровье, честь) в самостоятельный объект, уголовно-правовой охраны. Обозначив его как родовой объект, в главе «Уголовные правонарушения против личности», где в конкретных нормах предусмотреть уголовную ответственность за посягательства на конкретные непосредственные объекты, охраняющие те или иные интересы несовершеннолетнего, что позволит дать должную юридическую оценку такому преступному явлению как «жестокое обращение с несовершеннолетними». Исходя из этого, предлагаем из диспозиции анализируемой статьи исключить слова «соединенное с жестоким обращением с несовершенно-

летним» и заменить их на слова «если это деяние соединено с причинением существенного вреда интересам несовершеннолетнего». Это даст возможность под непосредственным объектом ст.140 УК РК понимать интересы несовершеннолетнего, касающиеся только его нормального физического, психического и морального развития, не затрагивая более ценные интересы, такие как жизнь, здоровье, половая неприкосновенность.

Список использованной литературы

1. Трайнин А.Н. Состав преступления по Советскому уголовному праву. – М., 1951.
2. Дроздов А.В. В.И. Ленин о проблеме общественных отношений. – Л., 1969.
3. Никифоров Б.С. Объект преступления по Советскому уголовному праву. – М., 1060.
4. Каиржанов Е.И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны в СССР. Диссертация д.ю.н. – Киев, 1975.
5. Философский словарь. – М., 1972.
6. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). – Алматы, 1998.
7. Возняк О.А., Даутова С. Объект преступлений сексуального характера в отношении несовершеннолетних // Приднепровский научный вестник. – 2014. – №7 (154). – С.85 - 88.
8. Наумов А.В. Российское уголовное право. – М., 1998.
9. Советское уголовное право. Учебное пособие для правовых школ. – М., 1938. Вып.№1.
10. Тацкий В.Я. Объект и предмет преступления в Советском уголовном праве. – Харьков, 1988.
11. Советское уголовное право (общая часть): учебник // под ред. Здравомыслова В.В., Гельфер М.А., Гришаева П.И. – М., 1982.
12. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник /под ред. Рогова И.И., Балтабаева К.Ж. – Астана: ЕНУ, 2015. – 556 с.
13. Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления // Сборник научных трудов. – Свердловск. Вып.10, 1969.
14. На необходимость законодательного закрепления понятия «жестокое обращение с детьми» и неоднозначности трактовки понятия «насилие», «вовлечение» в отношении несовершеннолетнего см. подробнее: Возняк О.А. Необходимость терминологического единообразия в сфере профилактики насилия над детьми // *Wschoodnie partnerstwo - 2013*: Материалы международной научно-практической конференции, часть 8. Право. – С.65- 66; Возняк О.А. Вопросы законодательной регламентации уголовной ответственности за насилие в отношении несовершеннолетних // *Оралдың ғылым жаршысы: научно-теоретический и практический журнал.* – 2013. – №24 (72). – С.10-15.

Биебаева Ардақ Әлімханқызы

«ҚАЗҒЗУ Университеті» АҚ доценті, заң ғылымдарының кандидаты

Жақсыбекова Фарида Сатбергеновна

«ҚАЗҒЗУ Университеті» АҚ доценті, заң ғылымдарының кандидаты, 5707994@mail.ru

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖӘНЕ ҮКІМДЕРДІҢ ЖИЫНТЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ БҮГІНГІ КҮНГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық кодексінің қылмыстық құқық бұзушылықтардың және үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелерін бекітетін нормаларына ғылыми-тәжірибелік түсініктеме беріледі. Авторлар жаңа қылмыстық заңнаманың жаңалығы ретінде тек қана қылмыстық теріс қылықтардан құралған жиынтықтар үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктерін реттейтін норманың пайда болуын атайды.

Түйін сөздер: теріс қылық, қылмыс, жиынтық бойынша жаза тағайындау.

Резюме. В статье дается научно-практический комментарий нормам Уголовного кодекса Республики Казахстан 2014 года, закрепляющим правила назначения наказания по совокупности уголовных правонарушений и приговоров. В качестве новеллы нового уголовного законодательства авторы отмечают появление нормы, регламентирующей особенности назначения наказания за совокупности, состоящие только из уголовных проступков.

Ключевые слова: проступок, преступления, назначения наказания по совокупности.

Summary. The article describes the scientific and practical commentary norms of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan 2014 which enshrines the right of punishment on set of criminal offenses and sentences. The authors note that the appearance of the rules governing the particular purpose of punishment for the aggregate, consisting only of criminal offenses as a novel of new criminal legislation.

Keywords: misconduct, crimes, awarding punishment on totality.

Жалпы ереже бойынша соттар үшін ҚК Ерекше бөлігі баптарының санкциясында көзделген жаза түрлері мен олардың шектері міндетті болып табылады. Дегенмен, кейбір жағдайларда заңшығарушы соттарға ҚК Ерекше бөлігі бабы санкциясының шегінен шыға отырып жаза тағайындауға рұқсат етеді. ҚР ҚК 52-баб. 2-бөлігінде тұжырымдалған жаза тағайындаудың жалпы негіздерінің талабына сай: Қылмыстық кодекстің тиісті баптарында көзделгеннен неғұрлым қатаң жаза қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша (ҚР ҚК 58-бабы) немесе үкімдердің жиынтығы бойынша

(ҚР ҚК 60-бабы) тағайындалуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы Қылмыстық кодексінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың және үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелері айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ. Бұл мәселедегі қылмыстық заңнаманың жалғыз жаңалығы – тек қана қылмыстық теріс қылықтардан құралған жиынтықтар үшін жаза тағайындаудың ерекшеліктерін реттейтін норманың пайда болуы.

Жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтарының бірде біреуі үшін сотталмаған адамның бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасауы тұлғаның қоғамдық қауіптілігі жоғары екенін көрсетеді, демек, оған бір қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адаммен салыстырғанда қаталырақ жаза тағайындалуы керек.

Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық заңнамасы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелерін мұқият реттейді. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы кезінде жаза тағайындау үдерісі бірнеше кезеңнен (сатыдан) тұрады:

1) жиынтыққа кіретін әрбір қылмыстық құқық бұзушылық үшін бөлек-бөлек жаза тағайындау;

2) жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалған жазалардың негізінде бір түпкілікті жазаны анықтау.

Жаза тағайындаудың бірінші кезеңі қарапайым да түсінікті: бұл жерде жаза түрі мен мөлшерін анықтағанда сот бір қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға жаза тағайындағанда қойылатын талаптарды, яғни жаза тағайындаудың жалпы негіздерін басшылыққа алады. Жиынтыққа кіретін әрбір қылмыстық құқық бұзушылық үшін сот негізгі де, қосымша да жаза тағайындай алады. Заң соттың жалпы ережеден еш ауытқымай, адам кінәлі деп танылған құқық бұзушылықтардың әрқайсысы үшін тағайындалған жаза түрін, оның мөлшерін (мерзімін) және өтеу тәртібін толық және нақты көрсетуін талап етеді. Тәжірибеде соттардың түпкілікті жазаны анықтағанда қосу немесе сіңіру жеңіл болуы үшін жекелеген қылмыстық құқық бұзушылықтарға жаза тағайындау сатысында-ақ жаза түрі мен мөлшерін күні бұрын бейімдеп тағайындау оқиғалары кездеседі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиын-

тығы бойынша жаза тағайындаудың екінші сағысына келсек, қолданыстағы қылмыстық заңнама түпкілікті жазаны анықтаудың үш тәсілін (қағидасын) бөліп қарастырады: 1) жеңілірек жазаны неғұрлым қатаң жазаға сіңіру; 2) толық қосу; 3) ішінара қосу.

Сіңіру тәсілі бойынша жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі үшін тағайындалған ең қатаң жаза, өзге бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жеңілірек жазаны өзіне сіңіріп алды, нәтижесінде түпкілікті жаза жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі үшін тағайындалған ең қатаң жазаға тең болып шығады. Сот сіңіру тәсілін жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін біртектес те, әртектес те жаза түрлері тағайындалғанда қолдана алады. Бұл ретте әртектес жазалардың қатаңдық дәрежесі олардың ҚР ҚК 40-бабындағы орналасу ретімен айқындалады. Жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін бір жаза түрі тағайындалған жағдайларда олардың мерзімі немесе мөлшері жоғарысы қатаңрақ деп саналады.

ҚР Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысында: «Егер жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін түрі мен мөлшері бойынша бірдей жаза тағайындалса, онда бір жазаны басқа жазаға сіңіру жолымен түпкілікті жаза тағайындауға олар қылмыстық заңның тиісті баптарының ең жоғарғы санкциялары шектерінде тағайындалған жағдайда ғана жол беріледі», - деген түсініктеме берілген [1]. ҚР Жоғарғы сотының бұл ұстанымы қолданыстағы қылмыстық заңнамаға кереғар келетінін айта кету керек, өйткені заң кейбір жағдайларда түпкілікті жазаны анықтаудың сіңіру тәсілінен өзге түрлеріне жүгінуге тыйым салады.

Жазаларды сіңіру тәсілі сот тәжірибесінде айтарлықтай жиі қолданылады. Авторлардың мәліметтеріне қарағанда, соттар қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау оқиғаларының 70 пайызында осы тәсілге жүгінеді. Ғалымдардың пайымдауынша, сіңіру тәсілі, әдетте, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілік дәрежесінде біршама алшақтық болып, тиісінше тағайындалған жазалар арасында да айтарлықтай алшақтық болған жағдайларда қолданылады [2; 255].

Ғылыми ортада кейбір авторлар қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша түпкілікті жазаны анықтау тәсілдерінің қатарынан сіңіруді алып тастауды ұсынады. Олардың пайымдауынша, жеңілірек жазаны неғұрлым қатаң жазаға сіңіру тәсілі жауаптылықтың болмай қоймайтындығы принципін жоққа шығарады [3; 151].

Түпкілікті жазаны анықтау тәсілдерін (қағидаларын) қолдануда біржақтылыққа жол бермеу үшін

ҚР Жоғарғы соты соттарды үкімде түпкілікті жазаны анықтаудың таңдап алынған қағидатын уәждеуге міндеттейді (14-тарм.) [1].

Толық қосу тәсілін қолданғанда түпкілікті жаза жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалған жазалардың қосындысына тең болып шығады. Жазаларды толық қосу – қолданғанда қандайда бір қиындықтар тудырмайтын қарапайым арифметикалық амал.

Ішінара қосу тәсілі бойынша жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың біреуі үшін тағайындалған ең қатаң жазаға басқа қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жаза ішінара қосылады. Бұл орайда түпкілікті жаза жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалған жазалардың қосындысынан төмен, бірақ жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалған ең ауыр жазадан жоғары болуы керек.

Түпкілікті жазаны анықтау тәсілін (қағидасын) таңдай отырып, соттар әрбір нақты жағдайда жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін, оларды жасау мән-жайларын, кінәлінің жеке басы туралы мәліметтерді және жазаға әсер ететін өзге де фактілерді ескеруге тиіс.

Кеңес заманындағы қылмыстық заңнама түпкілікті жазаны анықтау тәсілін (қағидасын) таңдау мәселесінде сотқа толық еркіндік беретін. Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық заңнамасында түпкілікті жазаны анықтау тәсілі жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі мен қылмыстардың санатына тәуелді етіп құрастырылған.

Мына жағдайларда сот түпкілікті жазаны анықтаудың үш тәсілінің кез келгеніне жүгіне алады:

а) егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығымен тек қылмыстық теріс қылықтар қамтылса (ҚР ҚК 58-баб. 2-бөл.);

ә) егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына ауыр немесе аса ауыр қылмыстар кірсе (ҚР ҚК 58-баб. 3-бөл.).

Мына жағдайларда сот түпкілікті жазаны жеңілірек жазаны неғұрлым қатаң жазаға сіңіру жолымен ғана анықтай алады:

а) егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына тек қылмыстық теріс қылықтар, онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар кірсе (ҚР ҚК 58-баб. 2-бөл.);

ә) егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына жасалғаны үшін Қылмыстық кодексте жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түрінде жаза көзделген ең болмағанда бір аса ауыр қылмыс, сондай-ақ жасалғаны үшін айыппұл тағайындалған қылмыстық теріс қылық кірсе;

б) егер жиынтыққа кіретін қылмыс үшін өмір

бойына бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы тағайындалса (ҚР ҚК 58-баб. 4-бөл.).

Мына жағдайда сот түпкілікті жазаны тек қана толық немесе ішінара қосу тәсілімен анықтай алады:

а) егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына жасалғаны үшін Қылмыстық кодексте жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген ең болмағанда бір аса ауыр қылмыс кірсе (ҚР ҚК 58-баб. 4-бөл.).

1959 жылғы ҚазКСР Қылмыстық кодексі бойынша толық немесе ішінара қосу тәсілін қолданғанда сот ҚК Ерекше бөлігінің неғұрлым ауыр жаза көздейтін бабының шегінен шыға алмайтын. Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық заңнамасы бұл мәселеде соттарды жиынтыққа кіретін ең ауыр қылмыстық құқық бұзушылық туралы бап санкциясының максимумымен шектемейді. Дегенмен, қылмыстық заң тағайындалған жазаларды шетсіз-шексіз қоса беруге де жол бермейді. Сол себепті соттар түпкілікті жазаны анықтағанда оны белгілі бір шектерден асыра алмайды. Мысалы, ауыр немесе аса ауыр қылмысты қамтитын қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындағанда бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жазаны жиырма жылдан асыруға болмайды. Ал егер қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына жасалғаны үшін жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы көзделген кем дегенде бір аса ауыр қылмыс кірсе, онда бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жазаны жиырма бес жылдан асыруға болмайды.

Аталған шектеулер бас бостандығынан айыру жазасы үшін ғана бекітілмеген. Егер сот жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін бас бостандығынан айыру жазасын тағайындамаса, онда түпкілікті жазаны анықтағанда жазаның сәйкес түрі үшін ҚК Жалпы бөлігінің нормаларымен көзделген максималды шектерден аса алмайды. Мысалы, қосқан кезде бас бостандығын шектеу түріндегі жаза жеті жылдан, қылмыс үшін тағайындалған айыппұл мен түзеу жұмыстары он мың АЕК-тен аспауы керек.

Алайда тек қана қылмыстық теріс қылықтардан тұратын жиынтық үшін түпкілікті жазаны анықтағанда сот жазаның сәйкес түрі үшін ҚК Жалпы бөлігінің нормаларымен көзделген максималды шектерден шыға алады. Айталық, қосқан кезде айыппұл түріндегі жазаның максималды мөлшерін бір мың (бес жүз АЕК-тің орнына) АЕК-ке дейін жеткізуге болады, ал қоғамдық жұмыстарға тартудың максималды мерзімін алты жүз (үш жүз сағаттың орнына) сағатқа жейін жеткізуге болады.

Жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрі мен қылмыстардың санына қарай сiңіру, толық немесе ішінара қосу

тәсілдері қатар қолданыла алады. Үш немесе одан да көп қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындағанда сотқа түпкілікті жазаны анықтаудың үш тәсіліне де жүгінуге болады: алдымен жиынтыққа кіретін теріс қылықтар немесе онша ауыр емес және орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін тағайындалған жазалар бір-біріне сiңіріледі, содан соң бұл жаза жиынтыққа кіретін ауыр немесе аса ауыр қылмыстар үшін тағайындалған жазаларға толық немесе ішінара қосылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша тағайындалған негізгі жазаға жиынтықты құрайтын қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін тағайындалған қосымша жазалар қосыла алады. Бұл ретте ішінара немесе толық қосу кезінде түпкілікті қосымша жазаны ҚК Жалпы бөлігінде осы жаза түрі үшін белгіленген ең жоғары мерзімнен немесе мөлшерден асыруға болмайды (ҚР ҚК 58-баб. 5-бөл.).

Жаза мерзімдері мен мөлшерін қосу кезінде мерзімдерді айқындау тәртібі ҚР ҚК 61-бабымен реттеледі. Бұл норма жиынтыққа кіретін қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін әртүрлі жазалар тағайындалған жағдайларға арналған. «Конвертациялық» бірлік ретінде заңшығарушы бас бостандығынан айырудың бір күнін алады және оған қамаққа алудың бір күні, бас бостандығын шектеудің бір күні, қоғамдық жұмыстарға тартудың төрт сағаты сәйкес келеді. Қосымша жазалар, сондай-ақ медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары оларды мерзімдік негізгі жазаларға (қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу, қамаққа алу, бас бостандығынан айыру) қосқан кезде дербес орындалады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелері сотталған адамның ісі бойынша сот үкім шығарғаннан кейін оның бірінші ісі бойынша үкім шығарылғанға дейін жасаған тағы да басқа қылмыстық құқық бұзушылық үшін кінәлі екені анықталған жағдайларда да қолданылады (ҚР ҚК 58-баб. 6-бөл.).

Сырт көзге аталған жағдайлардың қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығына ұқсас тұстары аз болып көрінуі мүмкін, себебі бұл жерде бір немесе бірнеше қылмыс (қылмыстық теріс қылық) бойынша үкім шығарылып қойып, ол орындау үстінде болады. Сондықтан жаза бірнеше үкім бойынша ҚР ҚК 60-бабының негізінде тағайындалуы керек сияқты. Ал іс жүзінде олай емес, ҚР ҚК 58-баб. 6-бөлігі және 60-бабында көзделген жаза тағайындау жағдайларының арасындағы ұқсастық үстірт қана. Мәні бойынша аталған нормаларда әртүрлі құбылыстар көзделген.

ҚР ҚК 58-баб. 6-бөлігі кінәлі адам барлық құқық бұзушылықтарды бірінші рет сотталғанға дейін жасағанда ғана қолданылады, ал 60-бап кем дегенде бір қылмыстық құқық бұзушылықты бірінші іс

бойынша сотталып қойған соң жасаған адамдарға жаза тағайындау тәртібін реттейді. Сол себепті қылмыстық заңды қолдануда қателікке ұрынбау үшін барлық қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалу уақытын нақты анықтап алып, оны бірінші іс бойынша үкім шығарылған күнмен салыстыру керек.

Бірнеше қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамды әртүрлі уақытта соттағанда басшылыққа алынатын жаза тағайындау ережелері ол адамды бір уақытта соттаған жағдайларда қолданылатын ережелермен бірдей: алдымен сот соңғы іс бойынша жасалған қылмыс (қылмыстық теріс қылық) үшін жаза тағайындап алады, себебі бірінші іс бойынша жаза анықталып қойған, содан соң бірінші және екінші іс бойынша тағайындалған жазаларды сiңiру, толық немесе iшiнара қосу жолымен түпкiлiктi жазаны анықтайды.

ҚР ҚК 58-баб. 6-бөлігінде көзделген тәртіппен жаза тағайындағанда түпкілікті жаза мерзіміне соттың бірінші үкімі бойынша өтелген жаза есепке алынады. ҚР Жоғарғы соты түпкілікті жазаның мерзіміне қатысты мынадай түсініктеме береді: «Соттар ҚР ҚК 58-баб. 6-бөлігінің негізінде үкімдер жиынтығы бойынша жаза тағайындау кезінде қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша түпкілікті жаза алғашқы үкім бойынша тағайындалған жазадан төмен болмауын, себебі мұндай жағдайларда жазаларды сiңiрген немесе қосқан кезде алғашқы үкіммен тағайындалған жазаның өтелмей қалған бөлігін емес, жазаның толық мөлшерін негізге алу қажеттілігін ескергендері жөн».

Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау тәртібі ҚР ҚК 60-бабымен бекітіледі. Үкімдердің жиынтығы деп – сотталған адам үкім шығарылғаннан кейін, бірақ жазаны толық өтегенге дейін жаңадан қылмыстық құқық бұзушылық жасаған жағдайлар түсініледі. Егер бірінші үкім бойынша тағайындалған жаза өтеліп қойса, үкімдердің жиынтығы болмайды.

Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау үдерісі де екі кезеңнен (сатыдан) тұрады:

1) жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жаза тағайындау;

2) жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жазаның және алдыңғы үкім бойынша тағайындалған жазаның өтелмеген бөлігінің негізінде бір түпкілікті жазаны анықтау.

Жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жаза тағайындағанда сот ешқандай ауытқусыз жаза тағайындаудың жалпы негіздерін басшылыққа алады.

Бұрын жасаған қылмыстық құқық бұзушылығы үшін сотталған адамның жаңадан қылмыстық құқық бұзушылық жасауы оған қолданылған қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының

тиісті нәтиже бермегенінің көрінісі болып табылады. Сол себепті үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелері қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындау ережелерімен салыстырғанда қаталырақ. Айталық, үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындағанда сот жеңілiрек жазаны неғұрлым қатаң жазаға сiңiру тәсiлiне жүгiн алмайды, ол түпкiлiктi жазаны толық немесе iшiнара қосу жолымен ғана анықтай алады, яғни соттың соңғы үкімі бойынша тағайындалған жазаға соттың алдыңғы үкімі бойынша тағайындалған жазаның өтелмеген бөлігін қосады (ҚР ҚК 60-баб. 1-бөл.).

Олай болса, үкімдердің жиынтығы бойынша түпкілікті жазаны анықтағанда жазаның өтелмеген бөлігін дұрыс анықтау ерекше маңызға ие болады. Сондықтан ҚР Жоғарғы соты алдыңғы үкім бойынша жазаның өтелмеген бөлігінің түрі мен мөлшерін мұқият анықтап, үкімде көрсету қажеттігіне соттардың назарын аударады [1].

Егер сотталған адам алдыңғы үкім бойынша тағайындалған жазаны іс жүзінде өтеп жүрсе, онда үкімнің өтелмеген бөлігі деп жаңа қылмыстық құқық бұзушылық жасалған күннен бастап жазаның қалған бөлігі саналады.

Ал сотталған адам тағайындалған жазаны іс жүзінде өтеп жүрмеген жағдайларда алдыңғы үкім бойынша жазаның өтелмеген бөлігі түрліше анықталады:

- егер адам шартты түрде сотталған болса немесе оның жазаны өтеуі кейінге қалдырылған болса, алдыңғы үкім бойынша жазаның өтелмеген бөлігі деп жазаның бүкіл мерзімі танылады;

- егер адам жазадан мерзімінен бұрын шартты түрде босатылған болса, алдыңғы үкім бойынша жазаның өтелмеген бөлігі деп босату сәтінде жазаның іс жүзінде өтелмей қалған бөлігі танылады.

Үкімдердің жиынтығы бойынша тағайындалған түпкілікті жазаның мерзімі (мөлшері) заңмен бекітілген белгілі бір шектерден аспауы тиіс:

- бас бостандығынан айырумен байланысты емес түпкілікті жазаны ҚР ҚК Жалпы бөлігінде осы жаза түрі үшін көзделген ең жоғары мерзімнен немесе мөлшерден асыруға болмайды (ҚР ҚК 60-баб. 2-бөл.);

- бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жазаны жиырма бес жылдан асыруға болмайды (ҚР ҚК 60-баб. 3-бөл.);

- егер үкімдердің жиынтығына Қылмыстық кодексте жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген ең болмағанда бір аса ауыр қылмыстың жасалуына кінәлі деп таныған үкім кірсе, онда бас бостандығынан айыру түріндегі түпкілікті жазаны отыз жылдан асыруға болмайды (ҚР ҚК 60-баб. 3-бөл.);

- егер жиынтыққа кіретін қылмыс үшін өмір бойына бас бостандығынан айыру немесе өлім жазасы тағайындалса, онда түпкілікті жаза өмір бойына бас бостандығынан айыру немесе тиісінше өлім жазасы түрінде тағайындалады (ҚР ҚК 60-баб. 3-бөл.).

ҚР ҚК 60-баб. 4-бөлігінде тұжырымдалған ережеге сай үкімдердің жиынтығы бойынша тағайындалған түпкілікті жаза жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жазадан да, соттың алдыңғы үкімі бойынша тағайындалған жазаның өтелмеген бөлігінен де артық болуға тиіс. Үкімдердің жиынтығы бойынша жаза тағайындағанда жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жазаға алдыңғы үкім бойынша жазаның өтелмеген бөлігі қосылады, бұл жерде «қосылғыштардың» орнын ауыстыруға болмайды. Бұл ереже алдыңғы үкім бойынша тағайындалған жазаның өтелмеген бөлігі жаңадан жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін тағайындалған жазадан артық болған жағдайларда ішінара қосу тәсілін қолдана отырып, түрлі теріс пайдаланушылықтарға жол бермеуге бағытталған.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша (ҚР ҚК 50-бабы) және үкімдердің жиынтығы бойынша (ҚР ҚК 60-бабы) жаза тағайындау ережелері қатар қолданылуы да мүмкін. Осын-

дай қажеттілік үкім шығарылған соң сотталған адам басқа да қылмыстық құқық бұзушылықтар жасап, олардың кейбіреуі үкім шығарғанға дейін, кейбіреуі үкім шығарылған соң орын алғаны анықталған жағайларда туындайды. ҚР ҚК 58 және 60-баптарында бекітілген ережелерді қатар ескере отырып, жаза келесідей ретпен тағайындалады: алдымен бірінші үкім шығарылғанға дейін жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындалады, бұдан соң ҚК 58-баб. 6-бөлігінің ережелері қолданылады, одан кейін бірінші үкім шығарылған соң жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жиынтығы бойынша жаза тағайындалады, соңғы кезекте түпкілікті жаза үкімдердің жиынтығы бойынша анықталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Қылмыстық жаза тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» ҚР Жоғары Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы №4 Нормативтік қаулысы //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P150000004S

2 Дулатбеков Н.О. Қылмыстық жаза тағайындау (теория және практика мәселелері): монография. – Астана: Фолиант, 2002. – 446 б.

3 Велиев С.А. Принципы назначения наказания. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 338 с.

Курманалиева Эльмира Бахытжановна

з.ғ.к., доцент, Алматы қ., e-mail: Elmira.kurmanaliyeva@yandex.ru

Аралбаева Айгерим Адиловна

з.ғ.к., доцент, Алматы қ., e-mail: aralbaeva81@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Түйін: Халықаралық құқықтағы авторлық құқық саласындағы мемлекеттің маңызды міндеті – авторлық құқықты заңсыз пайдалануға жол бермеу және оның алдын алу сонымен қоса авторлық құқықты бұзушылықты болдырмас үшін шаралар қолдану үлкен жауапкершілік болып табылады.

Кілтті сөздер: халықаралық құқық, халықаралық қатынастар, авторлық құқық, зияткерлік меншік құқығы, халықаралық келісім.

Резюме: В сфере международного авторского права важной задачей государства является принятие мер по нарушению авторского права и за незаконное пользование чужим авторским правом.

Ключевые слова: международное право, международные отношения, авторское право, право интеллектуальной собственности, международные соглашения.

Summary: In the area of the author's law the key problem of the State Institutions is the law enforcement against the violation of the author's law as well as the illegal use of some other authors' law.

Keywords: international law, international relations, author's law, Law of the intellectuality, international agreements.

Егемендік алғаннан бастап Қазақстанда автор құқығына байланысты көптеген мәселелердің бірқатар ауқымды сұрақтары қарастылып, олардың құқықтық тәртіптерін немесе құқықтағы жағдайларын реттейтін заңнамалар қолданысқа кіре бастаған болатын.

Тіпті, осыларға байланысты шығармашылық туындының автор иесіне байланысты еліміз шет елдік ұйымдармен келісім – шарттарға ат салысып, түрлі конвенцияларға қосылған еді. Еліміз осы жылдары конвенциялардың арқасында халықаралық қатынастардың субъектілері болып та табылады.

Еліміз осы егемендік алған жылдары интеллектуалды меншік саласында халықаралық шарттарға келісім беріп, одан ары қарай шығармашылықты құқықтарын қадағалаудың негізгі бағыттарын қарастырған болатын.

Осындай келісімдердің дамуына байланысты Қазақстан шет елдіктердің автор құқықтарын елімізде қорғап үлкен жетістіктерге араласа бастады. Ал еліміздің азаматы болып табылатын тұлғалар өздерінің туындыларының шет елдерде

жарыққа шығуына байланысты, солардың мүдделерін осындай келісімдер арқылы реттеп отырған еді.

Он тоғызыншы ғасыр аяғы мен жиырмамыншы ғасыр басында көптеген Еуропалық елдерде шығармашылық жұмыс және қызметтер дами бастады.

Осы дамыған шығармашылық қызметтерге байланысты енді бүкіл дүние әлемдеріне автор құқықтарын қарастыратын, және құқық бұзушылықтарын болдырмас үшін арнайы негізгі бір қоғам қажет етілді. Ол қоғам 1926 жылы барлық делегаттардың көмегімен Халықаралық автор құқығы жөніндегі конвенция болып күшке енді [1,36.].

Автор құқығын қорғау барысында аса беделді орын алатын осы конвенцияда еліміз әлемдік Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы арасынан беделді орындарды иеленген болатын. Осының арқасында елімізде автор құқығы, яғни шығармашылық құқығын барынша қолға алу жақсара бастады.

Еліміз Қазақстан бүгінгі күні зияткерлік меншігі саласындағы Дүниежүзілік сауда ұйымына келісім – шарт бойынша келісіп, екеуінің араларында қол қойылған болатын.

Бүгінгі күні сауда ұйымына жүз қырық тоғыз елді мекендер кірді, ал олардың ішінде еліміз Қазақстанда бар.

Жалпы, халықаралық автор құқығы деген – ең алдымен бұл құқықтар жиынтығы болып саналады, ол дегеніміз елді мекендер арасындағы әдебиетке, ғылым және өнер туындыларына байланысты автор құқығын реттейтін және сонымен бірге жеке немесе заңды тұлғалар арасындағы автор құқығына байланысты қарым – қатынастарды реттейтін құқық саласы болып табылады.

Халықаралық автор құқығы – халықаралық жеке құқыққа жатады, себебі мынада болып табылады, халықаралық автор құқығына өзінің жеке меншігіне байланысты тұлғалар автор құқығын қорғауға түсе алады. Алайда, халықаралық автор құқығы сонымен бірге, халықаралық жалпы құқығы болып да саналады, себебі халықаралық автор құқығы өзінің қолданыстағы заңы бойынша әр мемлекетке автор құқығын қорғауды тапсырады.

Халықаралық келісім – шарттар әр елді – мекенге шетелдік тұлғалардың автор құқығын қорғауды тапсырады және олар өздерінің мүдделерін

қорғау үшін әкімшілік соттарға бару құқығын беруді талап етеді.

Халықаралық автор құқығы тек қана жеке тұлғалар арасындағы құқықты емес сонымен қатар биліктегі автор құқығына байланысты мүддені қорғауды қамтамасыз етеді.

Халықаралық автор құқығы туындыгер иесінің автор құқығын екі тәсіл бойынша жүзеге асырады:

Материалды құқықтық тәсіл;

Қарама қайшылық тәсіл;

Материалды құқықтық тәсіл – автор құқығына байланысты туындайтын сұрақтарды қарастыруды қамтамасыз ететін халықаралық келісім – шарттар арқылы жарық көреді. Мысалы, 1952 жылғы Бүкіләлемдік конвенцияның төртінші бабы бойынша автор құқығы қысқа уақыт мезгілінде және автордың өмір сүруіне байланысты сонымен бірге автор қайтыс болғаннан кейін жиырма бес жыл ғана сақталады. Бұндай жағдай осы конвенцияға қатысатын барлық елді мекендердің туынды иесі болып табылатын автор құқықтарына байланысты. Қысқаша, сөзбен айтар болсақ материалды автор құқығы, шиеленіскен сұрақтарға жауап беріп, олардың шешімдерін қарастыруға мүмкіндіктер береді [2].

Қарама – қайшылықты құқықтық тәсіл болса, бұндай сұрақтарға жауап бермейді, ол тек олардың қайдан іздеп табу керек екеніне сілтеме жол көрсетеді. Қарама – қайшылық құқықтық тәсіл сонымен бірге сұрақтарға жауап беру барысында көбінесе мемлекеттерге ғана сілтеме беріп отырады. Мысалы, Ресей елді мекенінің тұлғасы келісім – шарт арқылы Ұлыбритания елді мекенінде жарыққа шыққан туындыны Америка Құрама Штаттарында пайдалануға келіседі. Сіздің ойыңызша бұндай жағдайды қайсы елді мекеннің келісімі бойынша жүзеге асырады?

Ресей елді мекенінің Азамат кодексі 1211 бабы бойынша келісім – шарт арқылы жасасқан туындыны Америка Құрама Штаттары ғана шеше алады. Себебі туынды қай елді мекенге пайдалануға рұқсат берілді сол арқылы туындының автор құқығы анықталады.

Берн конвенциясында шет елдердің қосылу маңыздылығына байланысты, сол конвенцияда «артқа қайтару құқығы» қарастырылған болатын. Ол жайлы конвенцияның он сегізінші бабының тармақшаларында былай қарастырылған:

Қолданыстағы конвенция барлық жарыққа шыққан туындыларға қолданылады, сол туынды пайдалану уақытына байланысты мерзімдерді болып қарастырылады.

Егер туынды уақытынан асып кеткен жағдайда онда сол туындының жарыққа шыққан жерінен туындыны растайтын талап етіледі.

Конвенцияда келтірілген жағдайларды жүзеге асыру үшін, туындының жарыққа шыққан елімен келісімге отырады.

Бұндай туындыны уақытынан өткен бойынша пайдалану, осы Конвенцияға жаңадан қосылған ұйымдарға да пайдаланылады.

Берн конвенциясының бірінші бабының тармақшасында «елдің шыққан жері» туралы түсінік қалыптасқан. Бұндай түсініктемені Берн конвенциясы былай тұжырымдайды:

Егер туынды бірінші рет бір елдің ұйымында жарыққа шықса, не болмаса ол туынды басқа елді мекендерде пайдалануға берлсе, онда заң бойынша қай елде қысқа мерзім қарастырылған соның жағдайымен қарастырылады.

Егер туынды жарыққа бір елде бірыңғай, бірдей уақытта келмесе, онда ең соңғы қосылған ел сол туындының жарыққа шыққан жері болып саналады.

Егер туынды ешқандай ұйымға кірмейтін елді мекенінде жарыққа шықса, онда туындыны шығарушы иесінің азаматтығы бойынша туындының елді мекені анықталады, ол үшін мынадай жағдайлар ескерілуі керек:

Кинематографиялық туындыға байланысты, туындыны жарыққа шығарушы ұйымға қатысқан не болмаса мүше болған жерде дүниеге туынды алып келсе, онды сол ел туындының жарыққа шыққан жері болып саналады.

Сәулет құрылысқа байланысты туындылар, егер жарыққа шыққан ғимараттар немесе үйлер ұйымға мүше болған елде жарыққа шықса, онда сол ел туындының жарыққа шыққан жері болып саналады.

Бұндай жағдайлар немесе талаптар Берн конвенциясына мүше болушы барлық ұйымдарға бірдей қойылып солардан талап етіледі. Талап етіліп отырған жүйе елді мекендерде жарыққа шыққан туындыларды құқық саласынан қадағалау барысында да қолданылып жүзеге асырылады.

Берн конвенциясының тағы бір құқықтық талабы туынды жарыққа шыққан елді мекенде сол туындыға байланысты заң, сол туындының шыққан жерінен көп уақытқа созылып қаралмауы керек.

Мысалға алып қарайтын болсақ, Ұйымға мүше болып енші жаңа елді мекенде бір туынды жарыққа келді делік, сол елді мекеннің құқығы бойынша автор қайтыс болып кеткеннен кейін туынды жетпіс жыл сақталынады делінген, оған егер автор құқығы сақталуына біреу аз жылды көрсетсе онда сол аз уақыт мезгілі пайдаланылады. Бірақ, бұндай жағдай басқаша заңда немесе келісімде қарастырылмаса онда қысқа уақыт мезгілінде жүзеге асырылады.

Көптеген уақыт бойлары Кеңес одағы және Қазақстан ұлттық заңнамаларға байланысты Берн конвенциясына мүше бола алмады.

Оның себебі біздің Қазақстанда шығарылған автор құқығы тәртібін және олардың мүделерін қадағалайтын заң Берн конвенциясымен біркелкі қалыпта бола алмаған еді.

Бүкіләлемдік автор құқығы жөніндегі Берн конвенциясы Женева қаласында 1952 жылы қабылданған болатын. Сондықтан да оны кейде адамдар немесе ұйымдар Женева конвенциясы деп атайды. Бұл конвенция ЮНЕСКО – ның қамқорлығымен жүзеге асырылған болатын, қазіргі күні бұл ұйымның құрамына жүзден астам елді мекендер кіреді [2].

Халықаралық автор құқығы саласында Берн конвенциясының ережелері тарихы болып аталып кеткен. Оның мәні мынада болып саналады: ұзақ жылдар бойы Кеңес одағы және Ресей елді мекені шығара алмаған автор құқығына байланысты заңды Берн конвенциясы жарыққа әкелген болатын. Себебі халықаралық автор құқығын қорғауға ең тиімді және мазмұнды халықаралық келісімдер керек болды. Осындай келісімдерге зәру болғанда, Берн конвенциясы халықаралық автор құқығы саласында жақсы мәнге ие болды.

1952 жылғы Берн конвенциясының негізгі жағдайлары:

Конвенцияның мүшесі болып табылатын елді мекендер арасындағы автор құқығына байланысты заңдарда туындыны шығаратын автор басқа авторламен бірдей мүддеге ие болды;

Ұлттық заңнамаларда автор құқығын қажет етуге байланысты формальды талаптарды орнықтыру;

Автор құқығын туынды иесі қайтыс болғаннан кейін жиырма бес жыл сақтау немесе кейбір жағдайларды басқа туындыларды жиырма бес жыл жарыққа келген сәтінен бастап қамтамасыз ету;

Кеңес одағының ережелеріне байланысты егер аудармашы туындыны автордың рұқсатынсыз жүзеге асыратын болса, онда оларға айрықша белгілер қарастырылып қолданылады.

Осындай жағдайлармен Берн конвенциясы туындыны шығарушы тұлғаға автор құқығы жағдайында барлық құқықтарды қарап және оларды ережелер бойынша кепілдеген болатын. Бұрын халықаралық автор құқығы осындай салалы келісімдерге зәру болатын, ал қазіргі таңда осы конвенцияның негізгі жағдайлары автор құқығы саласында сирек пайдаланылады.

1996 жылы Берн конвенциясының интеллектуалды шығармашылық жөніндегі келісім – шарты қабылданған болатын. Кейде оны авторлық құқық жөніндегі келісім – шарт немесе желі туралы келісім – шарт деп аталынады. Ағылшын тілінде оның аты былай көрсетіліп жазылады: «WIPO COPYRIGHT TREATY». Қазіргі күні Бүкіләлемдік ұйым жөніндегі келісім – шартында сексен тоғыз шақты елді мекен ат салысып жұмыс жасап келеді.

1996 жылы халықаралық автор құқығы шет елдермен бірігіп, осы күнге дейін көптеген әмбебапты келісімдер қарастырып оларды жүзеге асырып келген болатын. Алайда техниканың және ғылымның дамуы халықаралық құқықта автор құқығын қорғайтын ережелерді қажет етті. Соның нәтижесінде автор құқығы туралы келісім – шарт жарық

көрген еді. Бүкіләлемдік автор құқығы жөніндегі келісім – шарттың негізгі ережелері:

1886 жылғы Берн конвенциясы толығымен қолданылады және халықаралық автор құқығы жөніндегі келісім – шарт көрсеткен барлық жағдайлар, Берн конвенциясының ережелеріне қарама – қайшы келмейді деп қарастырылды;

Автор рұқсатынсыз ешқандай туынды шет елдерге және басқа ұйымдарға шығарылмайды, таратылмайды немесе қайтадан жарық көрмейді деген құқықтық тәртіп орнатылды;

Жасалынған туынды нысанына қарай басқаларға пайдалануға рұқсат беріледі, алайда адамдардың туындыға деген ойы немесе тұжырымдамасын басқалар пайдалануға рұқсат етілмейді;

Суреттік туындылардың сақталу мерзімі, басқаларға қарағанда яғни әдебиет, ғылым және өнер туындыларына қарағанда мерзімі ұзартылады деп көрсетілді;

ЭЕМ туындыларын шығармашылық қызмет ретінде мойындау әдеби туындыларымен бірге біркелкі түрде қамтамасыз етіледі делінген.

Осындай жағдайлармен халықаралық автор құқығы жөніндегі келісім – шарт Берн конвенциясының негіздемелеріне қарама – қайшы келмей солармен теңестірілген болатын.

Халықаралық автор құқығы жөніндегі ТРИПС келісім – шарты туралы.

ТРИПС келісім – шарты 1994 жылы бүкіләлемдік сауда ұйымының интеллектуалды құқықтарын қарастыру барысында жарыққа шыққан болатын. Бүгінгі таңда ол халықаралық автор құқығы барысында ең маңызды орындарды иеленеді. Бұл келісім – шарт тек қана халықаралық автор құқығына емес, сонымен қатар тауар белгілері және оларды құқықтық қорғау сонымен бірге құқық бұзушылықты туынды саласында болдырмауға бағытталған [3].

ТРИПС келісім – шарты негізгі мынадай қағидалар мен жағдайлардан тұрады. Оларға мыналар жатады:

Ұлттық режим: Шет елдің тұрғындары халықаралық автор құқығын басқа елді мекенде жүргенде сол елдің азаматтарымен бірге бүкіләлемдік сауда ұйымына байланысты бірдей мүддемен құқығын қорғауды қамтамасыз етеді;

Көптеген қолайлы режим - егер бір елді мекеннің азаматының автор құқығына байланысты жеңілдіктер немесе басқа құқық салалары қарастырылған болса, онда шет елдік азаматтарда сол елді мекенде жүріп осындай мүдделерге ие бола алады [4].

Интегралдық микросхемаларға байлынысты ТРИПС келісім – шартының жағдайларын теріс көрсетіп талқылауға жол берілмейді.

Ұлттық және көптеген қолайлы режимдер шет ел тұрғындарының автор құқығын таптауға және оларды бөлектетуге бүкіләлемдік сауда ұйымының

ережелері бойынша жол берілмейді. Бұндай қағидалар халықаралық автор құқығында құқықтарды қамтамасыз етуге және халықаралық сауда ұйымдары мен халықаралық келісімдердің қарқынды дамуын қамтамасыз етеді.

ТРИПС келісім – шартына байланысты оған мынадай туындылар кіреді:

1. Автор құқығындағы туындылар;
2. Тауар белгілері;
3. Географиялық көрсеткіштер;
4. Өнеркәсіп туындылары.

ТРИПС келісім – шартының бөлек ережелері автор құқығына байланысты бәсекелестікте де талқыланылады. Осы сатыда ТРИПС келісім – шарты өнеркәсіп туралы Париждік конвенциясымен дәлме дәл келеді. Бұдан басқа, ТРИПС келісім – шарты ұйым мүшелеріне Пайждік конвенцияның жағдайларын қарауды қамтамасыз етіп оған әр түрлі сілтемелер жіберіп отырады.

Осы келтірілген туындыларға ТРИПС келісім – шарты өзінің жеке және жалпылама нормалар жиынтығын қолданып отырады [3].

Жеке нормалар жиынтығы нақты бір туындының автор құқығын реттеуді жүзеге асырады.

Жалпы нормалар жиынтығы шығармалық қызметтің ұлттық режимде қалай орындалатынын қадағалап отырады.

ТРИПС келісім – шарты автор құқығына байланысты келесідей жағдайларды қамтамасыз етеді:

Бүкіләлемдік сауда ұйымына мүше елді мекендерге автор құқығының негізгісі болып табылатын Берн конвенциясының қағидаларын ұстауды талап етеді. Бірақ та елді мекендер автор құқығына жеке және мүліктік құқықтарды беруді жүзеге асырмайды. Бұл тәртіп сонымен бірге Берн конвенциясында да қолданылады.

ЭЕМ – ді ақылы түрде және видеовизуалды туындыларды ақылы түрде пайдалану бағыты бойынша негіздемелер қарастырылған.

Сонымен бірге фонограммаларға әуендер жасау және оларды орындау бағытындағы негізгі ережелерде қарастырылған.

ТРИПС келісім – шарты күнделікті қолданылып жүрген халықаралық келісімдерге айтарлықтай өзгеріс енгізбеген.

Бүкіләлемдік сауда ұйымы интеллектуалды меншік құқығын қамтамасыз етуге байланысты мынадай жағдайларды қарастырады:

Интеллектуалды меншік бағытындағы ұлттық заңнамалар олардың автор құқығын қорғау барысында бірыңғай және тиянақты түрде болуы керек. Бұндай тәртіптер басқа елді мекендегі заңнамаларға ұқсас болуы тиіс.

Интеллектуалды автор құқығын қорғау барысында оған кеткен шығындарды авторға қайтарып беру міндетті болып ұлттық заңнамаларда көрсетілуі керек.

Автор құқығы сонымен бірге кедендік тәртіп арқылы жүргізіледі. Яғни, ол бойынша туынды иесі кедендік жұмысына өтініші жазады, ал оны кеден тауарларды өтіру барысында автор құқығын бұзушы туындыларға рұқсат бермейді.

Сот және әкімшілік жауапкершілігі бойынша автор құқығын бұзатын немесе туындыға залал келтіретін дәлелдемелерді уақытша сақтауға міндетті.

Егер туындының автор құқығы ойластырылған түрде бұзылған болса, онда бүкіләлемдік сауда ұйымына мүше болып қабылданушы елді – мекендер оған қылмыстық шаралар қолданылуы тиіс.

Жалпы, ТРИПС келісім – шарты көбінесе кеден аумағында автор құқығын қадағалаудың негізгі сатыларын қарастырған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байдуллаева Т.Н. Авторлық құқықтың алдын алу.// *Заң газеті.*-2011.-30б.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Кодексі (өзгерістер мен толықтырулар 09.04.2016 ж).// Алматы: *Жеті жарғы*, 2015.-304.

3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235 Кодексі (өзгерістер мен толықтырулар 26.07.2016 ж).// Алматы: *ЮРИСТ*, 2016.-304.

4. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі *Зияткерлік меншік құқығы комитетінің 2011 жылғы есебі.*-Астана.-2012

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

Заведующий кафедрой юридических дисциплин Академии «Болашак»
к.ю.н., доцент, г. Караганда

Онаева Гульмира Т.

М.ю.н., ст. преподаватель gulmira_onaeva@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИЗАЦИИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ

Мир никогда не удавалось ни исправить, ни утратить наказанием.

К. Маркс

Сущность закона - человеколюбие.

Уильям Шекспир

Резюме. Данная статья посвящена проблемам гуманизации наказания. Реальный смысл гуманизации уголовной политики, которая проводится в настоящее время в нашей республике, означает не только и не столько смягчение уголовной ответственности, сколько создание дифференцированной и гибкой системы уголовных санкций, позволяющей государству экономить карательные средства, достаточно широко применять другие способы наказания преступника.

Түйін. Бұл мақала жазаны ізгіліктендіру мәселесіне арналған. Біздің Республикамызда қазіргі кезде жүріп жатқан қылмыстық құқықтық саясаттың нақты мағынасы ізгіліктендіру болса, ол тек қана қылмыстық жауаптылықты жеңілдету ғана емес, оған сонымен қатар қылмыстық санкцияларды реттеу және икемді жүйесін құру, мемлекетке жаза беру құралдарын үнемдеуге мүмкіндік беретін және де қылмыскерді жазалауда басқа да жеткілікті жазалау тәсілдерін қолданулы көзделген.

Summary. This article is devoted to punishment humanization problems. The actual sense of a humanization of criminal policy which is pursued in our republic now, means not only and not just mitigation of criminal liability, how many creation of the differentiated and flexible system of criminal sanctions allowing the state to save retaliatory tools rather widely to apply other ways of punishment of the criminal.

Для успешного формирования в стране демократического, правового государства с рыночными отношениями в качестве одного из условий необходимо оптимальное функционирование уголовного законодательства, которое, с одной стороны, обеспечивало бы охрану соответствующих общественных отношений, с другой, не препятствовало бы развитию. При этом особенно важно, чтобы в качестве центральной проблемы уголовное законодательство Казахстана рассматривало обеспечение реализации прав, свобод, законных интересов личности. Особую роль в этом должен сыграть такой институт уголовного права, как наказание.

Именно уголовное наказание определяет основные черты уголовного права в целом и выступает одним из уголовно-правовых средств охраны общественных отношений от преступных посягательств. И в этом плане исключительно важно, чтобы наказание удерживало граждан от совершения преступлений. Таким образом, должна обеспечиваться охрана личности, общества, государства от преступных посягательств.

Историко-правовое исследование развития наказания показало, что отношение общества к наказанию изменялось. На первых этапах существования общества оно использовалось в качестве средства защиты общины и ее членов от внешних посягательств. С возникновением государства право применения наказания принадлежало господствующему классу, который с помощью наказаний стремился сохранить и упрочить свое экономическое и политическое господство. Наказание носило публичный характер, который заключался в том, что вся государственная мощь направлялась на борьбу с одним человеком - преступником. Личность преступника игнорировалась полностью.

Однако с ростом уровня культуры и цивилизации, и усиления глобальных проблем экологии человечество пришло к выводу о том, что гуманизация есть условие выживания современного человека.

Гуманизация уголовного права является весьма долговременной тенденцией, начало которой было положено в Европе во второй половине XVIII века под влиянием идей Просвещения. Основными направлениями этого движения стали сокращение применения или даже полный отказ от смертной казни, запрет членовредительских и других особо жестоких наказаний, освобождение от уголовной ответственности малолетних и умалишенных лиц.

В первой половине XX века идея гуманизации уголовного права и уголовной политики подверглась серьезным испытаниям. Не только в тоталитарных и авторитарных государствах, но и в странах с демократическим режимом (например, в Англии, Франции, США) проявилась обратная тенденция к усилению уголовной репрессии. Во

многих странах мира существенно или даже многократно расширилось применение смертной казни, почти повсеместно была ужесточена уголовная ответственность за преступления против государства.

Только с окончанием с середины 1950-х годов в мире с новой силой возрождается стремление гуманизировать уголовное право.

В настоящее время общая тенденция к гуманизации уголовного права наиболее ярко проявляется в следующих изменениях в уголовном законодательстве:

- отказ от смертной казни;
- отказ от телесных наказаний;
- отказ от каторжных работ;
- отказ от общей конфискации имущества;
- появление новых наказаний, альтернативных лишению свободы;
- расширение оснований для освобождения от уголовной ответственности или ее смягчения (уголовно-поощрительных норм);
- развитие льготного уголовно-правового режима для несовершеннолетних;
- декриминализация некоторых видов деяний[1].

В нашем уголовном законодательстве, если действительно, нет телесных наказаний, каторжных работ и временно приостановлено применение смертной казни, то общая конфискация до сих пор имеет место быть. Что касается, мер поощрения и декриминализации, то в этом вопросе мы преуспели и этим можем гордиться.

Наряду со сказанным можно также отметить определенные не подпадающие принципу гуманизма нормы уголовно-правового запрета. Это такие, как запрет на диффамацию, что ограничивает право на свободу слова, либо такие нормы как лжепредпринимательство, хулиганство и злоупотребление полномочиями. Также, в уголовном кодексе, слабо проработаны, применение так называемой «Лестницы наказания», обоснованность применения санкций уголовно-правовых норм. Отсутствие норм о компенсации ущерба потерпевшему также не способствует эффективности уголовного законодательства. Кроме того, существующие чрезмерные сроки лишения свободы, крупные размеры штрафов, не корректность применения ограничения свободы, который сложно отличить от условного осуждения и другое также не способствуют оптимизации норм уголовного права.

Гарантии законности, справедливости, гуманности при рассмотрении уголовных дел закреплены в нормативном акте высшей юридической силы - Конституции Республики Казахстан. Теоретическая разработка и практическая реализация этих общеправовых принципов обоснована стремлением Казахстана к построению правового, демократического, социального государства. «Полнокров-

ная реализация принципов и норм Конституции, в первую очередь, в деятельности органов государственной власти и ее должностных лиц, обеспечение при этом как прямого действия Конституции, так и реализацию ее потенциала через текущее законодательство и правоприменение» в Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года определяется в качестве важнейшей государственной задачи [2].

В теории уголовного права большое внимание уделялось и уделяется принципам уголовного права. Уголовно-правовые принципы – это основополагающие исходные предписания, обязательные для законодателя, правоприменительных органов и граждан в сфере борьбы с преступностью[3]. Значение принципов уголовного права трудно переоценить. Принципы права, в том числе и уголовного, соответствуют нормам морали и нравственности они выполняют общепредупредительные функции уголовного права. Принципы являются связующими звеньями между институтами и понятиями уголовного права. Закрепленные в УК РФ принципы уголовного права получили высокую оценку специалистов. Они «...были хорошо восприняты правоприменительной практикой и теоретиками уголовного права. Реализация этих принципов открыла большие возможности для совершенствования уголовного законодательства и практики его применения.»[4].

К большому сожалению принципы уголовного права не нашли отражение в УК РК. Из числа всех стран – участниц СНГ только в УК Казахстана, Грузии и Украины отсутствуют статьи о принципах уголовного законодательства. Вместе с тем, по мнению проф. Б.В. Волженкина, в УК Украины имеются отдельные положения, раскрывающие в кодексах других государств содержание принципов законности и справедливости[5]. Таким образом, можно отметить, что только УК РК и Грузии не содержат нормы и принципах этой отрасли права. На мой взгляд, следует поддержать мнение ученых Казахстана, уже поднимавших эту проблему и предлагавших включить в УК РК статьи с указанием и описанием принципов уголовного законодательства[6].

Изменение уголовного законодательства является логичным завершением глобальных преобразований в Республике Казахстан, берущих начало с первой половины 90-х годов прошлого века и коренным образом изменивших экономическую, политическую и социальную сферы жизни общества и государства. Как следствие, происходит и снижение численности заключенных. Если в начале 90-х годов в местах лишения свободы в Казахстане отбывали наказание до 140 тысяч человек, то сейчас их количество сократилось до 63 тысяч. С каждым годом суды выносят все больше приговоров, где вместо тюремных сроков фигурирует условное наказание или отсрочка исполнения приговора.

В 2015 году за совершение уголовных правонарушений осуждено 20 430 лиц, в том числе к лишению свободы – 6940, это 33,9% общего количества. Такие данные приводятся департаментом Генеральной прокуратуры РК.

Часто применяемым наказанием стало ограничение свободы (40,5%, 8271 из 20 430). Ответственные работы в 2015 году выросли в пять раз по сравнению с 2014 годом (с 2,8% до 11,6%, с 660 до 3392)[7].

Имущественные наказания также изменились. До 21,2% возросли штрафы, ранее их было не более 3,5%. В 2015 году они назначены более чем шести тысячам осужденным на сумму более 3,1 млрд тенге[7].

В 2015 году количество освобожденных условно-досрочно и в связи с заменой наказания более мягким видом возросло в два раза и составило 11,6 тыс., или 70% от числа заявивших об этом[7].

За прошлый год число заключенных в колониях снизилось на 17% (с 47,5 тыс. до 39,8 тыс.). Это позволило улучшить положение Казахстана в международном тюремном рейтинге и занять в нем 55-е место[7].

«Принимаемые меры позволили отказаться от применения амнистии как основного механизма гуманизации (за время независимости амнистия объявлялась восемь раз, после чего колонии вновь наполнялись заключенными), когда на свободу массово выпускались осужденные, по общим признакам тяжести преступлений, полу и возрасту, независимо от того, встали они на путь исправления или нет. Уже четыре года, как амнистия не применяется. Одиннадцать стран СНГ, кроме нас, до сих пор амнистируют»[7].

Действительно частое применение амнистии порою не целесообразно. Однако сам по себе факт применения амнистии либо иных мер поощрительного характера является выражением акта гуманизма со стороны государства.

Важным моментом в развитии новых демократических стран за последние годы стало проведение реформ уголовного законодательства. Эти страны провели ряд важных преобразований, целью которых являлось приведение системы наказания в соответствие с международными стандартами. В странах Восточной и Центральной Европы и Центральной Азии все больше и больше обсуждаются проблемы гуманизации уголовного наказания. Многие страны пришли к тому, что лишение свободы как карательная мера в конечном итоге для личности и для общества не эффективно.

Интеграция Казахстана в мировое сообщество, демократизация общества и совершенствование правовой системы республики обусловили необходимость гуманизации уголовной политики.

Вопрос дальнейшей гуманизации государственной уголовной политики направлен на декри-

минализацию преступлений, не представляющих большой общественной опасности.

Реальный смысл гуманизации уголовной политики, которая проводится в настоящее время в нашей республике, означает не только и не столько смягчение уголовной ответственности, сколько создание дифференцированной и гибкой системы уголовных санкций, позволяющей государству экономить карательные средства, достаточно широко применять другие способы наказания преступника.

Знаменитый итальянский юрист Нового времени Ч. Беккариа выразил важную мысль о том, что «... цель уголовного наказания заключается не в истязании и мучении человека и не в том, чтобы сделать несуществующим уже совершенное преступление... следует употреблять только такое наказание, которое производило бы наиболее сильное впечатление на душу людей и было бы наименее мучительным для тела преступника...» [8,38]. Таким образом он выделял общепреventивную цель данной меры, ее индивидуальное предупреждение и акцентировал внимание на недопустимости жестокого обращения с правонарушителем.

Несомненно, XXI век требует и ставит вопрос о новых видах уголовных наказаний, которые бы уважали права человека, вышли бы за пределы сложившейся практики, были бы эффективными и действенными и вывели бы уголовно-исполнительную систему из тех узких рамок, которые ограничивают ее в большинстве стран на сегодняшний день. Безусловно, гуманизация уголовного наказания является важной частью любой современной уголовно-исполнительной системы, поскольку тюрьмы не являются эффективным методом борьбы с преступностью, а также имеют негативные социальные последствия не только для личности, но и для общества в целом. Лишение свободы большого числа правонарушителей, которые не совершали серьезных преступлений, не является ни адекватной уголовной политикой, ни достойным выбором для государства. Следствием этого становится разрушение социальных связей, ухудшение здоровья населения и морального климата общества. Немаловажен и экономический аспект этой проблемы, так как «тюрьма – дорогое удовольствие, чтобы сделать плохого человека еще хуже».

В своем Послании народу Казахстана от 29 января 2010 года «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана» Глава государства поставил задачу - гуманизировать законы[9].

Как известно, ряд концептуальных направлений в этой сфере определен Концепцией правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. В частности, согласно Концепции гуманизация должна касаться главным образом лиц, впервые совершивших преступления небольшой

и средней тяжести, а также социально уязвимых групп населения - беременных и одиноких женщин, имеющих на иждивении несовершеннолетних детей, несовершеннолетних, людей преклонного возраста[2].

Также важнейшим направлением развития уголовного права Концепция признает определение возможностей поэтапного сокращения сферы применения уголовной репрессии путем расширения условий освобождения от уголовного наказания, прежде всего по отношению к лицам, не представляющим большой общественной опасности (несовершеннолетним, лицам, совершившим неосторожные преступления, к иным лицам - при наличии смягчающих обстоятельств) [2].

Гуманизация уголовного наказания - это способ преодоления криминального конфликта, помогающего правонарушителю в будущем поступать иначе, не причиняя страданий другим и приемлемыми путями разрешая собственные проблемы. Гуманизация уголовного наказания - подлинная профилактика, но только не страхом, а гуманным, справедливым и достойным обращением. Кроме того, гуманизм оказывается необходимым и для жертв преступлений. Во-первых, потерпевшие имеют возможность быть «услышанными» преступником и получить от него компенсацию ущерба. Во-вторых, почувствовать внимание общества к своим переживаниям. Гуманизация уголовного наказания призвана исцелять, возвращая межличностные отношения в нормальное русло. Гуманизм направлен на восстановление равновесия в социуме, нарушенного преступником.

Гуманизация уголовного законодательства в своей основе предполагает реализацию конституционной нормы о признании государством высшими ценностями человека, его жизнь, права и свободы. Именно это положение Конституции, на наш взгляд, следует рассматривать в качестве методологической основы гуманизации законов.

Остановимся на общей характеристике Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» от 18 января 2011 года № 393-IV[10].

В самом общем виде новые изменения и дополнения в уголовное, уголовно-процессуальное и административное законодательство имеет характер нововведений направленные на гуманизацию уголовно-правовой сферы через декриминализацию и депенализацию уголовно-правовых норм, что в итоге ведет модернизации уголовного законодательства в целом.

- согласно этому документу, некоторые виды преступлений небольшой и средней тяжести, за

которые предусмотрено наказание в виде лишения свободы, предполагается перевести в разряд административных правонарушений.

- осуществление декриминализации преступлений, не представляющих большой общественной опасности, прежде всего в сфере экономической деятельности с переводом их в сферу законодательства об административных правонарушениях;

- расширение сферы применения наказаний, не связанных с лишением свободы, прежде всего штрафа и ограничения свободы;

- пересмотр в сторону смягчения максимальных сроков лишения свободы по отдельным преступлениям;

- исключение наказания в виде лишения свободы по некоторым деяниям небольшой тяжести;

- введение новых оснований освобождения от уголовной ответственности в случае полного возмещения вреда, причиненного государству, по преступлениям в сфере экономической деятельности;

- смягчение уголовной ответственности и наказания несовершеннолетних.

«Главная задача реформирования уголовно-исполнительной системы - снижение числа людей, которые находятся в местах лишения свободы. Сейчас в исправительных учреждениях РК отбывают наказание более 60 тыс. осужденных. Если будет принят закон, то в рамках гуманизации их останется 30 тыс.», — сказал С. Кусетов. [11].

При всей своей актуальности Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» предполагает трудности для реализации. Увлечение применением такого вида наказания как ограничение свободы и штраф в настоящее время является малоэффективным. Если в случае с ограничением свободы сложно осуществлять контроль, за осужденными, то штраф, как правило, не все преступники в состоянии платить. Кроме того, нерешенными остаются вопросы компенсации гражданам причиненного преступлением вреда, выработки механизмов оказания безотлагательной помощи лицам, пострадавшим от преступных посягательств. Защита жертв, преступлений, восстановление их нарушенных прав, полагаем, должна являться одним из основных направлений гуманизации общественного сознания в отношении уголовной политики, для этого, прежде всего, необходимо создание соответствующих материально-технических условий.

Гуманизацию законов не следует сводить лишь к уголовно-правовой сфере и понимать под этой задачей принятие соответствующих поправок в Уголовный, Уголовно-процессуальный и иные законодательные акты.

Нужны комплексные меры, направленные на модернизацию не только уголовного законодательства, но и общества в целом. В стране ведется разработка законодательных поправок, направленных на снижение административных барьеров, упрощение правил получения всевозможных лицензий, аккредитаций и иных разрешительных процедур, совершенствование порядка предоставления государственных услуг населению, которые в целом направлены на улучшение взаимодействия граждан с госорганами, при реализации ими своих прав и законных интересов. Разработаны и реализуются программы противодействия кризису, коррупции, безработице, улучшению здоровья населения и многое другое, что имеет огромное значение в деле реализации конституционных прав человека и гражданина.

Эти замечания ни в коей мере не критика принятого закона, а лишь обозначение вектора совместных усилий по дальнейшей гуманизации и совершенствованию уголовной политики.

Полагаем, что такая тенденция на гуманизацию будет способствовать, прежде всего, повышению качества жизни населения страны. В Казахстане проблемы гуманизации уголовного наказания находятся на этапе развития, успех их применения зависит от совместных усилий гражданского общества и государственных институтов власти.

Очевидно, что палитра гуманных мер должна пополняться новыми красками. Иными словами, весьма целесообразно обоснованное введение мер, которых раньше не было вообще или в какой-то стране, в частности. Завершая, хотелось бы обратить внимание на необходимость общих усилий системы образования, уголовно-исполнительных структур, правозащитных организаций и других институтов, способных внести достойный вклад в продвижение гуманизации уголовного наказания как ответа на криминальные вызовы времени.

Список использованной литературы:

1. Гуманизация уголовного права <http://isfic.info/sravn/gran02.htm>
2. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. 24 августа 2009 года № 858
3. Курс уголовного права. Общая часть. Т.1: Учение о преступлении. М., 2002. С.63.
4. Келина С.Г. 10 лет Уголовному кодексу Российской Федерации // Российский ежегодник уголовного права. №1. 2006 / Под ред. докт. юрид. наук, проф. Б.В. Волженкина – СПб.: Изд-во юридического факультета С.-Петербург. ун-та, 2007. С.7.
5. Волженкин Б.В. Сравнительный анализ положений об уголовном законе по уголовному законодательству государств – участников СНГ // Вестник Моск. ун-та. Сер. 11, Право, 2003, №5, с.61-62).
6. Борчаивили И.Ш. Резерв для совершенствования Уголовного кодекса Республики есть // Актуальные проблемы уголовного права, криминологии и уголовно-исполнительного права в свете Концепции правовой политики РК: Материалы международной научно-практической конференции. – Караганда: КарЮИ им. Баримбека Бейсенова, 2005. С.3.
7. В Казахстане снижается количество заключенных. http://total.kz/society/2016/02/09/sv_kazahstane_snijaetsya_kolichestvo_zaklyuchennyih
8. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. - М.: Бимта, 1993. - С. 38.
9. Послание Президента РК народу Казахстана от 29 января 2010 года «Новое десятилетие - новый экономический подъем - новые возможности Казахстана»
10. В РК после принятия закона о гуманизации уголовного законодательства на свободу выйдут 30 тыс. осужденных. Астана. 11 ноября. Kazakhstan Today. <http://r.mail.ru/cln7279/>
11. В РК после принятия закона о гуманизации уголовного законодательства на свободу выйдут 30 тыс. осужденных. <http://r.mail.ru/cln7279/>

Ахметова Ляззат Есенгельдиновна, Возняк Оксана Александровна
К.ю.н., доценты кафедры уголовного, уголовно-исполнительного права и криминологии
КазГЮУ, г. Астана, e-mail: lyzzat1981@mail.ru

МАЛОЗНАЧИТЕЛЬНОСТЬ ДЕЯНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада болмашы іс-әрекет түсінігімен байланысты қылмыстық-құқықтық қатынастар саласындағы даулы мәселелер қарастырылады. Қазіргі уақытта болмашы іс-әрекет түсінігі қылмыстық құқық теориясындағы және құқық қолдану тәжірибесіндегі анықтамасы дау туындататын категориялардың бірі болып отыр, себебі бұл түсінік қылмыстық әрекеттерді қылмыстық емес әрекеттерден ажыратуда басты көрсеткіш ретінде алынады.

Резюме. В статье рассматривается дискуссионный вопрос в сфере уголовно-правовых отношений, связанный с таким понятием, как малозначительность деяния. Малозначительность деяния на данный момент остается одной из наиболее сложных для уяснения категорий уголовного права и правоприменительной деятельности, поскольку некоторая сложность возникает при определении границ преступного и не преступного.

Summary. The article discusses the issue of discussion in the field of criminal law relationships associated with this notion, as the insignificance of the act. Insignificance of act at this point remains one of the most difficult to clarify the categories of criminal law and law enforcement, as some difficulty arises in determining the boundaries of criminal and non-criminal.

В настоящее время в практике борьбы с преступностью нередко встречаются деяния, акты поведения людей которых формально являются аналогом уголовного правонарушения, но отличающиеся от уголовно-противоправных действий или бездействий своей сущностью. Малозначительность деяния на данный момент остается одной из наиболее сложных для уяснения категорий уголовного права и правоприменительной деятельности, поскольку некоторая сложность возникает при определении границ преступного и не преступного.

Общественная опасность каждого конкретного уголовного правонарушения находит свое выражение в признании его наказуемым. Возможны случаи, когда совершенное действие отвечает внешним признакам того или иного состава уголовного правонарушения, предусмотренного уголовным законом, но, тем не менее, по существу в данном конкретном случае не может быть признано общественно опасным и, следовательно, не должно влечь уголовной ответственности и наказания. Наряду с другими обстоятельствами это может иметь место при малозначительности деяния.

Ч. 4 ст. 10 УК Республики Казахстан устанавли-

вает: «Не является уголовным правонарушением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного Особенной частью настоящего Кодекса, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.»

Малозначительное деяние не является уголовным правонарушением при наличии одновременно двух условий. Первое: оно должно формально подпадать под признаки уголовного правонарушения, предусмотренного уголовным законом. Иными словами, в нем чисто внешне должна присутствовать уголовная противоправность. Второе: в нем отсутствует другое свойство уголовного правонарушения – общественная опасность. Как правило, она отсутствует потому, что ущерб, причиненный деянием, мизерный. Отсюда деяние в целом оказывается не преступным. Чаще всего определенный вред, некоторая антисоциальность в малозначительных деяниях имеют место. Но они не криминальной степени, а гражданско-правовой, административной, дисциплинарной, аморальной. Поэтому, прекращая дело или не принимая его к производству, ввиду малозначительности деяния, следователь или суд рассматривает вопрос о возможности иной, не уголовно-правовой меры ответственности за него [1, с. 150].

В теории авторы в основном утверждают, что если малозначительные деяния лишены общественной опасности в уголовно-правовом смысле, то они могут быть вредны с точки зрения административного, дисциплинарного или гражданского права [2, с. 100].

Малозначительность деяния может быть двух видов. Первый вид, когда действие (бездействие), формально содержащее признаки уголовного правонарушения, не представляет общественной опасности. Это случаи, когда похищается, например, коробок спичек, карандаш и т.п. В таких деяниях нет общественной опасности, они, по существу, не причиняют вреда чужой собственности, охраняемой нормами уголовного права, и не нарушают общественных отношений, урегулированных другими отраслями права. Этот вид малозначительности деяний на практике встречается редко и в силу очевидности затруднений в уяснении обычно не вызывает.

Второй вид прямо не предусмотрен уголовным законом, но логически из него вытекает. Это те случаи, когда деяние обладает общественной опасностью, но она невелика, не превышая гражданско-правового, административного или дисци-

плинарного проступка, в силу чего деяние не может считаться преступным. Этот вид малозначительности сравнительно распространен и довольно труден для понимания. Загруднение состоит в том, как отличить проступок от уголовного правонарушения и какими при этом пользоваться критериями [3].

Положение, изложенное в ч. 4 ст. 10 УК РК, свидетельствует об обоснованности такого подхода к оценке уголовно-правовых запретов, при котором запрет еще не означает механического возложения ответственности на виновное лицо. Иными словами, когда применяется ч. 4 ст. 10 УК РК, то речь идет о малозначительности деяния, не представляющего особой общественной опасности. Отсутствие же состава уголовного правонарушения означает отсутствие той степени общественной опасности деяния, которая присуща уголовному правонарушению, а значит, и отсутствие оснований для уголовной ответственности вообще... Итак, уголовная ответственность возможна только в случае, если деяние и его последствие по размеру и характеру можно признать значительными [4, с.73].

В Уголовный кодекс Республики Казахстан, который действует с 1 января 2015 года, введено понятие «уголовное правонарушение», которое в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости подразделяется на преступления и уголовные проступки (статья 10 УК РК).

Преступлением признается совершенное виновно общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим Кодексом под угрозой наказания в виде штрафа, исправительных работ, ограничения свободы, лишения свободы или смертной казни.

Уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие или бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста.

Так, законодательное закрепление понятия «уголовный проступок» вызвало необходимость его разграничения от преступления, малозначительных деяний, а также от иных правонарушений.

Из законодательного определения «преступления», «уголовного проступка», «малозначительности деяния», вытекает, что основным разграничительным признаком между ними является общественная опасность.

Преступление подразумевает «общественно опасное деяние», уголовный проступок – «не представляющее большой общественной опасности», малозначительность деяния говорит о том, что деяние «не представляет общественную опасность».

Уголовный проступок не имеет такой степени общественной опасности, которая характерна преступлению. Дефиниция малозначительности

и критерии ее оценки в Уголовном кодексе Республики Казахстан также не приведены, что вынуждает следственные, а затем и судебные органы самостоятельно определять их для достижения задач уголовно-правового регулирования.

Таким образом, перед правоприменителями стоит задача правильного разграничения и отнесения того или иного деяния к преступным, либо к малозначительным. Так, практика показывает, что введение института уголовных проступков дает положительные результаты в работе правоохранительных органов и судей.

Закрепление уголовного проступка в законе позволило декриминализировать часть уголовно-наказуемых деяний, снизить уровень судимости населения и рецидива преступлений. Предусмотренная законодателем упрощенная процедура досудебного расследования по уголовным проступкам упростила работу сотрудников правоохранительных органов, что позволило направить больше ресурсов на расследование более тяжких преступлений.

Однако, категория малозначительности деяния на данный момент, до сих пор остается одной из наиболее сложных для уяснения категорий теории уголовного права и правоприменительной практики.

Малозначительность деяния оценочная категория. Вопрос о малозначительном характере того или иного деяния - это вопрос факта, и находится в компетенции суда, прокурора, следователя, дознавателя. Правоприменитель в каждом конкретном случае, оценив все фактические обстоятельства действия или бездействия лица, руководствуясь собственным правосознанием, признает деяние малозначительным или преступным.

В основном сложности связываются с обоснованием малозначительного характера деяния. Кроме этого, по результатам обобщения прокурорской и судебно-следственной практики было выявлено определенное недопонимание отдельных существенных признаков категории. До сих пор не сформулировано четкое определение понятия малозначительности. Уголовный закон ограничивается лишь указанием на парадоксальный характер исследуемого явления (отсутствие общественной опасности при формальном наличии всех признаков состава уголовного правонарушения). Однозначно не определена правовая природа категории. Отсутствует ясность и в понимании критериев (факторов) малозначительности действия (бездействия).

Обзор зарубежного и отечественного уголовного законодательства относительно закрепления категории малозначительности свидетельствует о том, что в уголовных кодексах большинства стран указание на малозначительность деяния отсутствует. Слепо следовать зарубежному опыту, конечно, не стоит, однако, необходимо адекватно воспринимать положительные моменты и использовать их в правотворческом процессе. В настоящее время многие авторы выдвигают предложения об упразднении малозначительности.

Как отмечает Н.Д. Дурманов, деяние может быть малозначительным:

А) по свойствам объекта, на который направлено посягательство;

Б) по характеру действия или бездействия [5, с.266].

Малозначительность деяния означает, что те действия, которые направлены на объект, задевают его в малой степени и по своему характеру не настолько общественно опасны, что могут причинить ему существенный вред. В качестве примера можно привести приготовление к незначительному уголовному правонарушению, пособничество уголовному правонарушению, выражающееся в совершении каких-либо второстепенных действий, и т.д.

Необходимо также иметь в виду, - отмечает В.В. Мальцев, - что в деяниях, составы которых сконструированы по типу материальных, на первый план при установлении малозначительности выступают показатели общественной опасности вреда, а в деяниях с формальным или усеченным составами - интенсивность деяния. Это объясняется тем, что в материальных составах вред, как правило, имеет достаточно определенное выражение и, следовательно, установим. В формальных же составах вред зачастую носит неопределенный характер, что вызывает серьезные трудности в его установлении [3].

Для обоснованного вывода о малозначительности деяния необходимо установить, что степень его общественной опасности мала и не соответствует уголовному проступку. Поэтому чем выше характер общественной опасности уголовного правонарушения, тем меньше должна быть степень опасности деяния, тем исключительней порядок этого признания.

Признаки, определяющие малозначительность деяния, отличаются также тем, что вмещают в себя чисто внешние, то есть формальные признаки состава уголовного правонарушения, предусмотренного Уголовным кодексом, но на самом деле не представляют общественной опасности, ибо не причиняют вреда и не создают угрозы его причинения личности, обществу или государству [6, с.50].

Малозначительным деянием может быть лишь умышленное, причем, как правило, совершенное с прямым умыслом деяние, когда лицо желало причинить именно мизерный вред.

Малозначительность деяния лишь тогда не признается уголовным правонарушением, если их малозначительность была и объективной, и субъективной, то есть когда лицо желало совершить именно малозначительное деяние, а не потому, что по независящим от него обстоятельствам так в конкретном случае произошло. При расхождении фактически совершенного и умысла лица ответственность наступает за покушение на то уголовное правонарушение, совершить которое лицо

намеревалось. Отсутствует малозначительность деяния также при совершении уголовного правонарушения с неконкретизированным умыслом, то есть когда лицо предвидело и желало наступления любого из возможных вариантов причинения вреда. Ответственность наступает тогда за фактически причиненный вред. Однако прекращения уголовного дела за малозначительностью деяния не последует. Типичный пример – совершение карманной кражи. Виновное в ней лицо действует, как правило, с неконкретизированным умыслом [1, с.151]. Похищение им кошелька с двадцатью тенге, поэтому не является малозначительным деянием. Налицо покушение на кражу, предусмотренную ч. 1 ст. 188 УК.

В целом, исходя из вышеизложенного, считаем необходимым малозначительность деяния сформулировать следующим образом:

«Малозначительным считается умышленное, формально уголовно-противоправное, не обладающее общественно полезным и извинительным характером деяние, оцениваемое и устанавливаемое специально уполномоченными лицами, которое не представляет существенной общественной опасности присущей уголовному правонарушению».

Также, учитывая мнения некоторых ученых, считаем необходимым в ч.4 ст.10 УК РК отметить принадлежность общественной опасности деяния, словами: «присущей уголовному правонарушению». Тем самым, будет проводиться более четкая граница между уголовным правонарушением и иными правонарушениями.

Таким образом, считаем необходимым ч.4 ст. 10 УК РК видоизменить следующим образом: «Не является уголовным правонарушением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного Особенной частью настоящего кодекса, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности, присущей уголовному правонарушению».

Список использованной литературы:

1. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Кузнецовой Н.Ф., Тяжковой И.М. - М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1999.
2. Уголовное право России. Общая часть. Под ред. Кузнецовой Н.Ф., Тяжковой И.М. – М.: ИКД Зерцало, 2004.
3. Мальцев В.В. Малозначительность деяния в уголовном праве. // Законность 1999. - №1
4. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Курс лекций/ Под общ.ред. Борчаивили. И.Ш. – Алматы: Жеті жарғы, 2006.
5. Дурманов Н. Д. Понятие преступления.- М.: Изд-во АН СССР, 1948.
6. Ветров Н.И. Уголовное право. Общая часть: учебник для вузов -. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 1999.

Иманбекова Маншук Мажитовна

Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, Құқықтану кафедрасының Ph.D., аға оқытушы, mika2209@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫ – МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗГІ ЗАҢЫ

Резюме. В статье рассматриваются особенности основного закона нашей страны – Конституции, строгое соблюдение которой стало основой для успешного развития государства, обладающего 21-летней историей. Проведено исследование исторического развития этого важнейшего документа и показаны основные причины необходимости его обновления.

Summary. This article deals with the features of the Constitution- fundamental law of our country which strict observance became basis for successful development of the state having 21-year history. The research of historical development of this major document is conducted and basic reasons of need of its updating are shown.

«Конституцияны қатаң ұстану – бұл мемлекеттіліктің табысты дамуының және қоғамдағы азаматтық келісімнің негізі. Ол бойынша өмір сүру – бұл демократияның ең жоғарғы мектебі. Бұл мектептен барлығымыз өтуге тиіспіз. Біздің міндет – Конституцияға аса ұқыптылықпен қарау». Бір сөзінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев осылай деген еді [1]. Шындығында кез келген мемлекеттің ұстанымын, ұлтының құндылығын айқындайтын Негізгі Құжат – Конституция.

Қазіргі дүниедегі кез келген мемлекет өзінің алғашқы қадамын тәуелсіздігімен қатар, Конституциясын қабылдаудан бастайды. Бұл сол мемлекетті құраушы ұлттың ғасырлардан жинақталған өзіне тән ұстанымының, заңдарының, жүрген жолдарының өзегінен шығып, келешегіне бағдар жасайтын басты белгі. Ұлы даланы мекендеген алты алаштың да өз дала заңдары, өзіндік конституциясы болғаны анық. Орта ғасырдағы түркі бабаларымыздың бітік жазуына бармағанның өзінде, қазақ даласындағы бізге мейлінше мәліметті болып жеткен «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» секілді заң жүйелері қазақ елі Конституциясының ертеректе қаланған іргетасы іспеттес. Қазақ хандары жолға қойған осы жарғыларды дала конституциясы санақ, оның «баптарының» сөз бастаған шешендер арқылы қалай өрбігеніне, абыз ақсақалдардың қалай таратып, жөнге салғанына тарихтан көп мысал тартуға болады.

Тарихқа жүгінсек, Алаш ұмтылысынан кейін республикамызда бірнеше Конституциялар өмірге келген. Соның алғашқысы 1926 жылы 18 ақпанда Қазақ АССР-і Орталық атқару комитетімен тұңғыш Конституция жазылып, РСФСР Орталық атқару ко-

митеті бекітпегеннен кейін күшіне енген. Сосын 1937 жылы 26 наурызда Жалпықазақ кеңестерінің X төтенше съезі қабылдап, бекіткен Конституция бар. Қырық жылдық тұңғышы болған осы құжаттың орнын 1978 жылы 20 сәуірдегі «кемелденген социализм» аталған заманның Конституциясы басқан болатын. Міне, осы құжат Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жазылып қабылданған, 1993 жылғы 28 қаңтардағы Қазақстанның төл Ата Заңы қолданысқа енгенге дейін өмір сүрді. Елдің егемендігін танытатын 1993 жылғы тұңғыш Конституция мемлекетіміздің тәуелсіздігін ең жоғарғы заң тұрғысында саяси-құқықтық сипатта алғаш бекіткен құжат еді. Бұл тұңғыш Конституцияның мемлекет тарихында алатын орны туралы Елбасы «Қазақстан жолы» атты кітабында былай деп жазады: «Тәуелсіздігімізді алғаннан кейін бізге бүгінгі өмір шындығымен және алдағы уақытпен бірге қадам басып, өткен ұрпақтың іс-тәжірибесі мен жарқын болашаққа деген сенімді жинақтаған Негізгі Заң қажет болды. Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясы ашық және демократиялық қоғам орнатудың негізгі принциптерін баянды етуге тиіс болатын». Осылайша, 1993 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының алғашқы Конституциясы егемендік тарихындағы ең демократияшыл құжат болып табылған еді. Алғашқы Конституцияның мәні мен маңызына келетін болсақ, бұл құжат Президенттің көрсеткен мақсаты бойынша төрт басты мәселеге жауап беруі және соған жағдай жасауы тиіс болатын. Оның біріншісі – мемлекеттік билікті басқарудың барлық жүйесін нығайту, екіншіден – экономикалық реформаны жүргізе отырып, елді сол кездегі терең дағдарыстан шығару, үшіншіден – жас мемлекеттің сыртқы саясатын қалыптастыру, төртіншіден – ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ететін заңдық негіздерді Ата заңда көрсету. Алайда, жоғарыда қамтылған төрт мақсатты шешіп беретін баптар әуелгі тұңғыш Конституцияның жобасында барынша қамтылмады. Президент Н.Назарбаев та бұл ретте тұңғыш Конституция жобасы әуелден-ақ еліміздегі саяси, әлеуметтік-экономикалық үдерістен алшақ қалғанын алға тартады. Сөйтіп, уақыт өте келе, заман ағымы мен сұранысына қарай, Бас заңымыздың кейбір тұстары нарықтық қоғамдағы өзгерістерге сәйкес болмай шыққаны байқалды.

Мәселен, сол кездегі оқиғаларға зер салсақ, тұңғыш Конституция мемлекеттік билікті бөлу қағидаты тұрғысынан республикада біртұтас мемлекеттік органдардың жүйесін қалыптастыра

алмағанын аңғарар едік. Сол тұстағы оқиғаларға келсек, депутаттыққа үміткерлердің бірі шағым жасап, соның негізінде ХІІІ шақырылған Жоғарғы Кеңеске сайлау бойынша Орталық сайлау комиссиясының кейбір актілерін Конституциялық сот 1995 жылдың 6 наурызында Ата Заңға кереғар деп таныды. Оның ақыры Жоғарғы Кеңес қызметінің тоқтауына әкеліп соқты. Осындай оқиқылықтар жаңа Негізгі Құжаттың қажеттілігін туындатқан болатын. Сондықтан да арада екі жыл өткенде 1995 жылы қазіргі Негізгі заң – Конституция қабылданды. Осылайша, тәуелсіздік жылдары Қазақстанның мемлекеттігін айқындаған Ата заң екі қайтара түледі [2].

Кейінгі екеуінің алдыңғылардан елеулі айырмашылығы сол — олар тұңғыш рет мемлекеттік тәуелсіздікті, егемендікті және Қазақстан халқының толық билігін бекітіп, одан әрі орнықтырды. 1993 жылғы Конституцияның қабылдану себептері: 1. ҚР-ның шынайы егемендік фактісін конституциялық тұрғыда бекіту қажеттігі; 2. адам мен азаматтардың неғұрлым кең құқықтары мен бостандықтарын конституциялық тұрғыда бекемдеу; 3. экономикалық себеп – меншіктің алуан түрлілігіне негізделген экономикалық жүйені бекіту; 4. саяси жүйе мен мемлекеттік тетік құрылымында жүріп жатқан сапалық өзгерістерді конституциялық тұрғыда бекіту; 5. сапалық жағынан өзге құқықтық жүйе жасау. 1993 жылғы Конституцияның кемшіліктері 1995 жылғы Конституцияны қабылдауға себеп болды. 1995 жылғы Конституцияның қабылдану себептері: 1. Орыс тілінің мәртебесін айқындау; 2. Жерге жеке меншік бекіту мәселесі; 3. Азаматтық мәселесі; 4. Жеке адамдардың құқықтары мен бостандықтары жүйесін кеңейту, халықаралық деңгейге көтеру мәселесі; 5. Жоғары өкілді органның құрылымын жетілдіру және оның құқықтық өкілеттігін айқындап беру; 6. Үкіметтің мәртебесі мен оның өкілеттігі туралы мәселе; 7. Сот жүйесін реформалау; 8. т.б. Қазақстан Республикасының соңғы Конституциясына үш рет түзетулер енгізілді: 1998 жылы 7 қазанда, 2007 жылы 21 мамырда және 2011 жылы 2 ақпанда. Президенттің ұсынысына сәйкес 1998 жылғы 7 қазанда “Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” заң қабылданды. Жалпы алғанда бұл заңмен Конституцияға он жеті түзету енгізілді. 1995 жылғы Конституцияға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар сайлау жүйесін жетілдіру, Президенттің өкілеттігі уақытынан бұрын тоқтатылған жағдайда биліктің сабақтастығын қамтамасыз ету үшін Сенат пен Мәжілістің ролін көтеру, партиялық тізімдер бойынша сайланатын депутаттар ретінде саяси партиялардың өкілдерінің Парламентке қатысуын кеңейту мәселелеріне байланысты болды. Бұл заң саяси партиялардың да саяси және мемлекеттік өмірдегі, саяси жүйені нығайтудағы ролін біршама

көтерді, олардың халық алдында беделін жоғарылатты, бірінші рет сайлау жүйесіне бара-бар өкілдік қағидасын енгізді. 2007 жылдың 21 мамырында ҚР Конституциясына екінші рет өзгертулер мен толықтырулар енгізген тиісінше заң қабылданды. Конституциялық реформа Негізгі заңымыздың барлық бөлімін жанап өтті. Нақтырақ түрде бірқатарына тоқталсақ, жаңа елорда – Астана конституциялық мәртебеге иеленді, Конституцияға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетігін нығайтты, бірінші рет конституциялық деңгейде Қазақстан халқы Ассамблеясының мәртебесін бекітті, саяси партиялардың ролін көтерді, Парламенттің және Мәжілістің құқықтарын кеңейтті, халық өкілдігінің маңызын көтерді, Конституциялық Кеңестің қызметін мәнді түрде кеңейтті, Үкіметтің Парламент алдындағы жауаптылығын көтерді, жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыратын органдардың жүйесі нақты анықталды және т.б. 2011 жылдың 2 ақпанында ҚР Конституциясына үшінші рет өзгерту енгізген «Қазақстан Республикасының Конституциясына толықтыру енгізу туралы» заң қабылданды. Бұл заңмен Президенттің кезектен тыс сайлауы енгізілді. Ол тиісінше Қазақстанда кезектен тыс Президенттік сайлауды өткізуді жүзеге асыруға Конституциялық негіз қалады. Конституцияға енгізілген аталмыш өзгертулер мен толықтырулар және жаңартылған тұтастай Конституция мемлекеттік механизмді, қоғамдық бірлестіктерді, бүкіл саяси жүйені, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың қағидаларын, бүкіл азаматтық қоғам мен мемлекетті, республиканың құқықтық жүйесін жаңартудың жаңа кезеңінің басталуына негіз болды [3].

Конституция – бұл тиісті елдің көпшілік азаматтарының мүдделерінде мемлекеттік және қоғамдық өмірдің басты ұстанымдарын бекітетін және мемлекеттің бүкіл құқықтық жүйесінің өзегі болып табылатын нормативтік акт. Конституция мемлекет өмірінің негізгі бастауларын – мемлекеттің құрылысын, саяси және әлеуметтік-экономикалық жүйесінің негіздерін бекітетін, адамның қоғамдағы алатын орнын байқататын мемлекеттің негізгі заңы болып табылады. Конституцияда адам мен азаматтың табиғи және ажырамас, негізгі құқықтары байқалады және бекітіледі. Олардың негізінде мемлекеттің құрылымы мен нысаны, билік тәртібі орнығады. Өзінің материалдық мазмұны бойынша Конституция - бұл: қоғамдық және мемлекеттік құрылысты; азаматтардың құқықтық жағдайының негіздерін; биліктің жоғарғы органдарының ұйымдастырылуының, өзарақатынасының негіздерін және өкілеттіктерін; мемлекеттік басқару мен сот жүйесін ұйымдастыру негіздерін; жергілікті басқару мен сайлау құқығының негізгі қағидаларын бекітетін Негізгі Заң. Конституцияның негізгі мәні мынада: - Конституция ағымдағы

заңнаманың заңи базасын құрайды, яғни Конституцияның заңи жоғарылығы танылады. Бұл дегеніміз, жаңа Конституция қабылданған жағдайда өзге барлық заңнама оған сәйкестендіріледі. Барлық құқықтық актілер оған сәйкес болуы тиіс, ал мұндай талапқа жауап бермейтін барлық актілер заңсыз деп танылады және қолдануға жатпайды; - сондай-ақ, Конституция – бұл қоғамның барлық топтарының мүдделерін қамтамасыз ететін заң, себебі, Конституция таптан (таптардың мүддесінен) жоғары тұратын, қоғамның барлық мүшелері үшін теңдей міндеттеме белгілейтін құжат болып табылады. Конституция – бұл заңдар үшін заң болып табылады. Конституция – конституциялық құқықтың негізгі қайнар көзі болып табылады. Конституцияның келесідей белгілері оны өзге құқықтық актілерден айырады: - ерекше жолмен қабылданылуы. ҚР Конституциясы - халықтың тікелей ерік білдіруінің көрінісі, ол референдум арқылы Қазақстан халқымен қабылданған бірден-бір акт болып табылады. - ерекше тәртіппен қорғалуы. Конституция ерекше қорғалатын акт болып табылады. ҚР Конституциясына сәйкес оны қорғау Конституцияның мызғымастығының кепілі ретінде Республика Президентіне, конституциялық қадағалау органы – Конституциялық Кеңеске жүктелген. Сонымен қатар, Республика Конституциясын сақтау әркімнің конституциялық міндеті болып табылады. - қоғамның барлық субъектілеріне бағытталуы. Конституция бірмезетте қоғамның барлық субъектілерінің жүріс-тұрысын реттейді, ал өзге құқықтық актілер қоғамның нақты бір субъектілеріне арналып шығарылады. Мысалы, сайлау туралы заң тек сайлау қатынасына қатысушылардың, азаматтық туралы заң азаматтық қатынасына түсушілердің ғана жүріс-тұрысын реттейді, т.б. - конституциялық реттеу пәнінің ерекшелігі. Конституция қоғамның ең негізгі, фундаменттік қатынастарын реттейді. Ол қатынастарға жалпы қамтушылық сипат тән. - күрделендірілген тәртіпте өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі. ҚР Конституциясына өзгертулер мен толықтырулар енгізу ерекше күрделі тәртіпте жүзеге асырылады. Ол екі түрлі жолмен жүргізілуі мүмкін: Парламентпен және республикалық референдум арқылы. Парламент Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды палаталардың бірлескен отырысында Президенттің бастамасы бойынша әр Палата депутаттары жалпы санының кемінде төрттен үшіннің көпшілік даусымен енгізеді. Ал, Конституцияға өзгертулер мен толықтыруларды референдум арқылы енгізу тәртібі Конституцияның 91 бабында реттелген. - Конституцияға құрылтайшылық сипат тән. Конституцияда басқа актілердің көптеген түрлері анықталады. Онда құқықтық актілердің аты, олардың заңдылық күші, қабылдану, күшін жою және жариялау тәртібі белгіленеді.

Конституция келесідей заңи қасиеттерге ие:

1. Конституцияның жоғарылығы – оның нормаларына, қағидаларына бүкіл мемлекеттік, қоғамдық құрылымның, азаматтардың қоғамның барлық салаларындағы қызметтері сай келуі тиіс; 2. жоғары заңи күші – мемлекетте қабылданған барлық заңдар мен өзге нормативтік актілер Конституцияға қайшы келмеуі керек. Конституцияға қайшылық жағдай тиісті актінің күшін жою немесе оған сәйкес келтіру арқылы жойылады; 3. тікелей қолданылуы. Бұл Конституцияның негізінде қандай да бір мәселелер бойынша нақты салалық нормалардың шығарылғанына немесе шығарылмағанына қарамастан оның нормаларының тікелей қолданыла беретінін білдіреді. 4. бүкіл құқықтық жүйенің ядросы болып табылатындығы – Конституция бүкіл құқық жүйесінің ядросын құрайтын нормаларды белгілейді, оның нормалары ағымдағы заңнаманың барлығы үшін бағыт беруші, фундаменттік рөл атқарады; 5. базалық мәні, яғни Конституция ағымдағы заңнама, заң шығару қызметі үшін база болып табылады, заңдар және басқа нормативтік актілер Конституцияның негізінде қабылданады, өзгертіледі және күшін жояды. Конституцияның негізгі нышандары: 1. Конституцияда құқықтар мен бостандықтар міндетті түрде жарияланады 2. Биліктің бөлінуі қағидасының бекітілуі: бұл қағида Конституция баптарында нақты анық тұжырымдалуы мүмкін (Қазақстан, АҚШ, Жапония), сондай-ақ нақты анықталмаған, бірақ шамамен түсінілетін жағдайда байқалуы да мүмкін (Италия, Германия). 3. Конституцияда басқару нысандары (республика немесе монархия) бекітіледі. 4. Мемлекеттік құрылым нысаны анықталады – біртұтас немесе федерация. Федерация жағдайында синонимдер қолданылуы мүмкін: Индияда – одақ, Австрияда – одақтық мемлекет, сондай-ақ тікелей “федерация” термині де қолданылуы ықтимал (Германия, Бразилия). 5. Мемлекеттік билік органдарының жүйесін ұйымдастыру қағидалары анықталады (мемлекет басшысы, үкімет, парламент, конституциялық қадағалау). 6. Сонымен қатар, әдетте Конституцияларда егемендік жария етіліп, жеке меншік бекітіледі, сайлау, референдум, заңнама мен сыртқы қатынастың негізгі қағидалары реттеледі [4].

Ата Заң – Тәуелсіздік пен тұрақтылықтың теңдессіз тартуы. Бұл Конституция мемлекеттік биліктің біртұтастығын бекіте отырып, оны шашыраңқы күйден, біртұтас, жұмылған жұдырықтай жүйеге айналдырды. Мемлекеттік билік органдарының халық алдындағы жауапкершілігін күшейтті. Халық пен мемлекеттің арасындағы коммуникативтік күшке айналды [5].

Әлбетте, Конституцияның қоғам өміріндегі, еліміздің тарихындағы орны бөлек. Биыл ел болып жиырма бес жылдығын атап өткен біздің Ата Заңымыз өз өміршеңдігін көрсетті. Конституция қағидаларына сәйкес, еліміздің демократиялық

жолмен даму бағыты айқындалды. Құқықтық мемлекет қалыптастыру қағидалары қоғамда және азаматтардың санасында түпкілікті бекітіліп, өз жемісін беруде. Ең бастысы, Қазақ елінде кейбір көршілеріміздегідей, «ертеңіміз қалай болады» деген үрей жоқ, араб елдеріндегідей тығырыққа тірелтетін дағдарыстардан да аулақпыз. Ал ондай дағдарыстар туындауының бір негізі конституциялық қайшылықтардан, даму бағытын айқындаудың олқылығынан туындап жатқаны да белгілі болып жатыр. Керісінше, қазақ даласында орта қол шаруасын айналдырған халықтың ақжарқын жүзі мен ертеңге деген сенімін байқаймыз. Осының бәрі қолданыстағы Ата Заңды арқау ете отырып, оның ережелерінен еш ауытқымай, елге, халыққа қызмет етіп отырған Тұңғыш Президент – Елбасының сабырлы конституциялық саясатының арқасы. Ең бастысы, Қазақстан мемлекеттігінің нығаюына, еліміздің дамуына, халқымыздың өсіп-өркендеуіне негіз қалап берген Конституция Тәуелсіздігімізді тұғырлы етуге де әлеуетті екенін танытып отыр. Қоғамның бүгінгі мен болашағы үшін, жалпы алғанда өз Конституциямызды құрметтеп, қорғап және маңыздылығын жоғалтпай сақтауымыз біздің, яғни әрбір Қазақстан Республикасындағы азаматтың

міндеті мен парызы. Себебі, бұл Конституция - Қазақстан Республикасының Ата Заңы.

Пайдаланылған әдебиеттер мен нормативтік құқықтық актілер тізімі:

1. *Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. // Егемен Қазақстан. 19.02.2014*

2. *Қазақстан: мемлекеттік кезеңдері: Конституциялық актілер = Казахстан: этапы государственности: Конституционные акты. Алматы: Жеті жарғы, 1997.- 491 б.*

3. *Қазақстан Республикасының Конституциясы = Конституция Республики Казахстан / ҚР Әділет министрлігі.- Астана, 2011.- 85 б.*

4. *Сапарғалиев Ф. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: Академиялық курс: Оқулық.- 4-бас.- Алматы: Жеті-Жарғы, 2013.- 533 б.*

5. *Конституция – основа государства. // Пресс-служба Департамента юстиции г. Астана. – 9 сентября 2011 - 09:32.*

Калкаманулы Данияр

докторант Карагандинской Академии МВД РК имени Б.Бейсенова, магистр юридических наук,
капитан полиции, г. Караганда, e-mail: dkalkamanuly@mail.ru

СЛЕДСТВЕННЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ: ЦЕЛИ И ПОРЯДОК ПРОИЗВОДСТВА

Түйін. Мақалада тергеу экспериментінің негізгі мәні қарастырылып, оны қолданудың мақсаты сыни тұрғыдан пайымдалған, осы тергеу әрекетін қолдану мақсатының авторлық анықтамасы ұсынылған. Өндірістің заңда бекітілген процессуалдық тәртібі қаралып, оның неғұрлым елеулі элементтеріне назар аударылған. Оны өткізу тәртібін және алынған нәтижелерді бағалауды жетілдіру жөнінде ұсыныстар берілген.

Резюме. В статье рассмотрена основная сущность следственного эксперимента, объективно разъяснена автором цель его применения, предложено понятие цели применения следственного действия. Автором был рассмотрен утверждённый законом процессуальный порядок процесса, особое внимание уделено особым элементам. Даны предложения по развитию оценки итогов и порядка его проведения.

Summary. The article describes the basic nature of the investigative experiment; the purpose of its application was critically evaluated. The author's approach to the definition of the purpose of this investigative action was suggested. The statutory procedural order was considered, author focused on the most essential elements of procedural order. Proposals for improving the procedure for conducting and evaluating the obtained results were worded.

На первый взгляд кажется, что дискуссии, связанные с институтом следственных действий, уже не актуальны и что все проблемы уже давно разрешены. Такой подход связан с детальной регламентацией в уголовно-процессуальном законе порядка производства следственных действий и их назначением, направленным на обнаружение и закрепление доказательств.

Кроме того, достаточно большая плеяда процессуалистов и криминалистов исследовали как институт в целом [1; 2; 3; 4], так отдельные его группы [5; 6; 7; 8] и конкретные следственные действия, в том числе следственный эксперимент [9; 10].

Однако, несмотря на большое количество работ, посвящённых данному процессуальному институту, проблем, связанных с его применением не стало меньше, продолжается полемика, которая переходит в новую плоскость обсуждения.

Повышению эффективности производства следственных действий способствуют разработанные криминалисткой рекомендации, которые основываясь на положениях действующего зако-

нодательства, формируют тактику и методику их проведения, исходя из направленности и применяемых методов познания.

Следует указать на то, что определённую сложность представляют следственные действия, носящие комплексный характер, в основе которых лежат различные познавательные приемы.

Одним из таких следственных действий является следственный эксперимент.

Как отмечают, основоположники теории криминалистикотеретической основой следственного эксперимента является применение двух общенаучных методов познания – экспериментального и метода моделирования, а логической основой – аналогия [11, с. 184–185].

При этом следует отметить, что экспериментальный метод познания широко используется в судебно-следственной и экспертной практике. Это связано с тем, что путём проведения опытных действий, можно объективно убедиться в возможности совершения проверяемых действий, восприятия исследуемых событий, явлений, фактов. По сути, эксперимент относится к основным методам научного исследования, в котором изучение явлений происходит при помощи целесообразно выбранных или искусственно созданных условий [12, с. 118–119].

Особенность моделирования как метода познания заключается в том, что создаются объекты-заменители и явление изучается с их помощью опосредованно. Именно эта особенность метода моделирования определяет специфические формы использования абстракций, аналогий, гипотез, других категорий и методов познания.

Благодаря использованию указанных методов следственный эксперимент можно признать эффективным средством проверки и уточнения уже полученных доказательств, путем проведения опытов в искусственно созданной обстановке, а также получения новых или исключения проверяемых.

Как отмечает ряд исследователей, следственный эксперимент является результатом развития следственной практики. Длительное время он использовался в практической работе следователей, и только потом получил процессуальное закрепление как следственного (розыскного) действия [13, с. 18].

В этой связи, до сих пор идут дебаты по поводу цели данного следственного действия. Согласно ст. 258 УПК РК следственный эксперимент производится с целью проверки и уточнения сведений, имеющих значение для дела, путём воспроизведе-

ния определённых действий, обстановки, обстоятельств исследуемого события и проведения опытов.

Несмотря на законодательное закрепление указанной цели, многие ученые-криминалисты в качестве цели следственного эксперимента называют также проверку и оценку следственных версий [14, с.48; 15, с.256; 16, с.46; 17, с.108].

Однако не все криминалисты согласны с данной точкой зрения. В частности, Н.И. Гуковская указывала, что целью любого следственного действия заключается в сборе и проверке доказательств, одновременно оно является средством проверки предположений и версий следователя. Поэтому, по её мнению, нет необходимости выделения в качестве цели следственного эксперимента проверку версий [18, с.21].

В целом разделяя данную точку зрения, следует уточнить, что наряду с общей целью института следственных действий, каждое имеет свою непосредственную цель, отличающую его от других, даже схожих процессуальных действий.

В этой связи, несмотря на то, что проверка и оценка версий являются важнейшими составляющими досудебного расследования, но признать их самостоятельной целью следственного эксперимента нельзя. Поскольку, проверка и оценка версий может осуществляться посредством всей совокупности процессуальных действий. Поэтому, неразумно считать проверку следственных версий самостоятельной целью следственного эксперимента.

Наряду с этим вызывает сомнение и законодательно закрепленная цель, а именно проверка и уточнение сведений, имеющих значение для дела. Так как такой подход смешивает сущность данного следственного действия с проверкой и уточнением показаний на месте (ст.257 УПК РК).

В этой связи, правильно отмечают отдельные практические работники, говоря о том, что при проверке показаний на месте не устанавливается, могло ли произойти то или иное событие, и оно не содержит в себе характер опыта или эксперимента [19, с.78].

Основная цель при проведении следственного эксперимента сводится не столько к уточнению, сколько к проверке возможности или невозможности совершения определённых действий, в соответствующих условиях или обстоятельствах. При производстве эксперимента, в частности, может быть проверена возможность восприятия лицом каких-либо фактов или совершения определённых действий. В результате опытных действий может быть установлена возможность наступления какого-либо явления, а также выявлены последовательность происшедшего события или механизм образования следов.

При этом возможно получить и новые доказательства, подтверждающие наличие или от-

сутствие устанавливаемых обстоятельств либо определённых фактов. Однако, признать самостоятельной целью следственного эксперимента получение (собираение) новых доказательств, как предлагают отдельные авторы [20, с.94], в корне неверно.

Согласно части 4 ст.158 УПК РК следственный эксперимент производится в условиях, наиболее приближенных к тем, в которых происходили воспроизводимые события или действия. Это правило является важным обстоятельством, обеспечивающим объективность и достоверность проверяемого события. Поскольку именно оптимальное приближение к условиям, в которых происходило исследуемое событие, является гарантией установления истинности. При этом в отличие от проверки и уточнения показаний на месте, следственный эксперимент может производиться совершенно в другом месте, главное чтобы воспроизводимые обстоятельства максимально соответствовали тем условиям, в которых произошло проверяемое событие.

Поэтому по прибытии на место проведения следственного эксперимента следователь должен все проверить и провести необходимые подготовительные мероприятия. В случае необходимости проведения опытных действий, нужно убедиться в том, что обстановка места проведения опытов соответствует условиям их проведения. Если нужно воссоздать определённую ситуацию, то предпринимаются меры к максимальному приближению обстановки к проверяемому событию и приведению ее в нужное состояние.

Для качественного проведения следственного эксперимента, следователю необходимо продумать количество участников. Наряду с лицами, производящими опытные действия или проверяющими устанавливаемые обстоятельства, в следственном эксперименте, в случае необходимости, могут привлекаться с их согласия подозреваемый, потерпевший, свидетель, специалист, эксперт. При этом всем участвующим в следственном эксперименте, разъясняются его цели и порядок проведения (ч.2 ст.258 УПК РК).

Следственный эксперимент может проводиться только в том случае, если в результате совершаемых действий исключается опасность для жизни и здоровья участвующих в нем лиц, не унижаются их честь и достоинство, не уничтожается имущество и не причиняется вред (ч.3 ст.258 УПК РК). В этой связи следователю необходимо продумать алгоритм действий участвующих в следственном эксперименте, с тем, чтобы исключить возможные негативные последствия, избегая ситуации в которых может возникнуть опасность для лиц, участников эксперимента. Все предполагаемые при производстве следственного эксперимента действия должны быть оценены с точки зрения их этичности

и безопасности, как для участников процесса, так и для имущества, которое может быть использовано в ходе проведения экспериментальных или опытных действий.

По общему правилу (ст.199 УПК РК) в ходе производства следственного эксперимента составляется протокол.

Вводная часть стандартная и не имеет каких либо особенностей. В ней указывается дата, место, время начала и окончания, данные лица, проводящего следственный эксперимент, и сведения об участвующих в нем лицах. При этом, всем участникам под роспись разъясняется их права и обязанности, а также поясняется с какой целью проводится следственный эксперимент и какие технические средства будут применяться при производстве и фиксации его результатов.

В описательной части подробно излагаются все совершаемые действия и осуществляемые мероприятия. Причем наиболее подробно должны описываться условия, при которых устанавливалась возможность или невозможность совершения определенных действий либо определялось конкретное обстоятельство. В случае повторных действий, следует указать их количество, последовательность проведения и полученные результаты. Если осуществлялись опытные действия, тогда обязательно описывается, кем они проводились, в чем они заключались, какие средства и методы применялись.

В случае изменения условий проведения следственного эксперимента, то об этом должна быть отметка в протоколе с указанием причин и описанием изменившихся обстоятельств. При необходимости применения дополнительных предметов и средств, они используются с обязательным указанием об этом в протоколе.

В заключительной части указывается, какие именно технические средства применялись для фиксации хода и результатов следственного эксперимента (как правило, наиболее эффективной является видеосъемка), а так же поступившие от участников замечания. В случае составления плана и схем, об этом также делается отметка. В конце протокола каждый из участников расписывается в ознакомлении с протоколом следственного действия.

При оценке результатов следственного эксперимента особо следует обратить внимание на их достоверность. Учитывая при этом правильность выбранных методов и средств проверки и способов их реализации, а также соответствие обстоятельствам, существовавшим в реальности.

Опытные действия должны быть проанализированы с точки зрения научности и объективности используемых условий его проведения и степени влияния на полученные результаты. В случае, когда результаты опытов противоречивы, т.е. часть

проведенных опытов приводит к одному результату, а другая – совершенно противоположному, тогда в целом результаты эксперимента могут быть поставлены под сомнение. Такие результаты следует признавать недостоверными, и их нельзя использовать в доказывании и установлении обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения дела.

Таким образом, целью проведения следственного эксперимента следует признать проверку возможности или невозможности наступления какого-либо явления, совершения определенных действий, в соответствующих условиях или обстоятельствах, а также выявления последовательности происшедшего события или механизма образования следов.

Ответственность за правильность и полноту составления протокола следственного эксперимента возлагается на следователя, который должен обеспечить безопасность участников и достоверность, полученных результатов.

Результаты следственного эксперимента, как и любые фактические данные, необходимо оценивать в совокупности с другими полученными доказательствами. Сомнительные данные или вызывающие неоднозначное толкование сведения, должны критически оцениваться и не могут лечь в основу обвинения.

Литература.

1. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение. - М.: Юрлитинформ, 2004. - 184 с.
2. Ястребова Т.И., Пиндюк И.И. О следственных действиях в уголовном процессе // Актуальные проблемы права России и стран СНГ - 2013: Материалы XV Международной научно-практической конференции с элементами научной школы. – Феркель, 2013. С. 138-140.
3. Меремьянина О.В. Новое в системе следственных действий // Вестник Сибирского юридического института ФСКН России. 2014. № 4. С. 30-36.
4. Ханов Т.А., Куренкеев Д.М. Понятие и система следственных действий // Актуальные вопросы современности: Международный научный журнал. – 2015. № 4 (10). – С.5-9.
5. Кальницкий В.В. О следственных действиях в стадии возбуждения уголовного дела // Законодательство и практика. 2015. № 1 (34). С. 65-71.
6. Ондар Д.С. К вопросу о первоначальных следственных действиях при расследовании квартирных краж // Юридические науки: проблемы и перспективы Материалы III Международной научной конференции. Казань, 2015. С. 198-200.
7. Сопнева Е.В. О неотложных следственных

действиях в уголовном процессе // Уголовное судопроизводство. 2008. № 3. С. 30-33.

8. Соколов А.Н. К вопросу о специальных следственных действиях // Законы России: опыт, анализ, практика. 2011. № 2. С. 59-65.

9. Рубан А.С. Следственный эксперимент: теория и практика: Дис... канд. юрид. наук. – М., 2009. – 291 с.

10 Кондра С.А. Взаимосвязь следственного эксперимента с иными следственными действиями // В мире научных открытий: Материалы XV Международной научно-практической конференции. М.: Центр научной мысли, 2015. С. 224-228.

11. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики: Учеб.пособие. – Волгоград, ВСШ МВД России, 1993. – С. 184–185.

12. Чернецкий О.К. Следственный эксперимент как форма применения экспериментального метода в уголовном процессе // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского Юридические науки. – 2015. – Т. 1 (67). № 2. – С. 118–122.

13. Гусаченко Е.А. Генезис следственного эксперимента как следственного (розыскного) действия // Парадигма пізнання: гуманітарні питання. 2016. № 2 (13). С. 17-34.

14. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. - М.: Юрид. лит-ра, 1964. – 396 с.

15. Герасимова И.Ф., Драпкина Л.Я. Криминалистика. - М.: Высш. Школа, 1994. – 384 с.

16. Глазырин Ф.В., Кругликов А.П. Следственный эксперимент. Учебное пособие. - Волгоград, 1981. – 299 с.

17. Дубягина О.П. Криминалистика: Схемы. Таблицы. Тесты: Учебное пособие. - М.: Изд-во «Экзамен», 2006. – 268 с.

18. Гуковская Н.И. Теория и практика проведения следственного эксперимента на предварительном следствии. Дисс. ... канд. юрид. наук. - М., 1958. – 100 с.

19. Ким С.С. Необходимость регламентации проверки показаний на месте в суде и её отличие от следственного (судебного) эксперимента // Ученые записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. – 2013. Т.2. № 4(16). – С.72-78.

20. Егорова Е. В. О значении следственного эксперимента в процессе доказывания по уголовным делам // Всероссийский журнал научных публикаций. – 2011. № 1 (2). С.93-94.

Бекишев Асхат Кенжебекович

Докторант Алматинской академии пМВД Республики Казахстан
магистр юридических наук, капитан полиции, г. Алматы, e-mail: askhatello@mail.ru

ОНЛАЙН НАДЗОР ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ УЧЕТНО-РЕГИСТРАЦИОННОЙ ДИСЦИПЛИНЫ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

«На органы прокуратуры возлагается важная задача по обеспечению прав граждан во всех сферах жизнедеятельности общества и государства...».

Н.А. Назарбаев

Резюме. Автор данной статьи рассмотрены вопросы организации прокурорского надзора за законностью досудебной стадии уголовного процесса. В частности, затронуты вопросы надзора за учетно-регистрационной дисциплиной в органах внутренних дел. Особое внимание обращено к укрытию уголовных правонарушений сотрудниками органов внутренних дел. Приведены статистические данные. Проанализированы проблемные ситуации, возникающие при разрезении информации об уголовных правонарушениях. Предложены идеи по совершенствованию прокурорского надзора за соблюдением учетно-регистрационной дисциплины.

Түйін. Автор мақалада қылмыстық процесстің сотқа дейінгі сатысындағы заңдылықты прокурорлық қадағалаумен ұйымдастыру мәселелерін қарастырған. Атап айтқанда, ІО есепке алу-тіркеу тәртібін қадағалау сұрақтары қарастырылған. ІО қызметкерлерінің қылмыстық құқық бұзышылықтарды жасырғанына ерекше назар аударылған. Статистикалық деректер келтірілді. Қылмыстық құқық бұзышылықтар туралы ақпараттарды қарастыру барысындағы туындайтын жағдайларға талдау жасанды. Автор есепке алу-тіркеу тәртібін прокурорлық қадағалауды жетілдіру идеяларын ұсынды.

Summary. The author of this article discusses the issues of prosecutorial supervision over the legality of pre-trial stage of the criminal process. In particular, the issues of oversight of accounting and registration discipline in the internal Affairs bodies. Special attention is paid to cover criminal offenses by the employees of internal Affairs bodies. Given statistical data. Analyzed problem situations, vznikshie in the resolution of information about criminal offenses. Proposed ideas for improving Prosecutor's supervision over observance registration-registration discipline.

В соответствии со ст. 83 Конституции Республики Казахстан одним из направлений деятельности органов прокуратуры является надзор за законностью дознания и следствия. В настоящее время данный надзор именуется как надзор за законностью досудебной стадии уголовного процесса [1]. Осуществляя надзор в данном направлении,

органы прокуратуры сталкиваются с различными нарушениями уголовно-процессуального законодательства со стороны должностных лиц органов уголовного преследования.

Одним из таких нарушений является укрытие уголовных правонарушений. Данное негативное явление, в первую очередь, нарушает права граждан, обратившихся в органы уголовного преследования за помощью от преступных посягательств, во-вторых, способствует дисфункционированию нормальной оперативно-служебной деятельности правоохранительных и специальных органов, в-третьих, ведет к искажению статистической отчетности о совершаемых уголовных правонарушениях и т.д.

Анализ литературных источников показал, что органы прокуратуры на протяжении уже более шестидесяти лет противодействуют укрытию уголовных правонарушений. Так, сама проблема укрытия преступлений стала подниматься в конце 50-х годов XX века. Важным толчком в освещении данной проблемы стал XX съезд КПСС (1956 год), на котором была принята резолюция «О борьбе с произволом отдельных должностных лиц» [2, с.20]. Основной критике, связанной с укрытием преступлений подвергались органы внутренних дел. Во исполнение вышеуказанной резолюции стал усиливаться как ведомственный контроль, так и прокурорский надзор. До 1965 года за совершение укрытия преступлений руководители подразделений органов внутренних дел и надзирающие прокуроры применяли лишь дисциплинарное воздействие.

Уже с 1966 года в центре внимания прокуроров надзирающих за учетно-регистрационной дисциплиной стал подниматься вопрос о привлечении к уголовной ответственности. Этому способствовал приказ Генерального Прокурора СССР Р.А. Руденко №125 от 30 декабря 1965 года «Об улучшении работы следственного аппарата органов прокуратуры и усилении прокурорского надзора за следствием и дознанием» [3, с.187].

Отступив от истории надзорной деятельности прокуратуры за учетно-регистрационной дисциплиной в органах внутренних дел и возвращаясь к нынешнему времени, следует подчеркнуть, что вопросы противодействия укрытию уголовных правонарушений не теряют свою актуальность.

Для более полного представления обратимся к статистическим данным.

Так, за первый квартал 2016 года выявлено и поставлено на учет 212 [4], а за первое полугодие этого же года 352 укрытых уголовных правонарушений [5]. Важность усиления надзора в сфере учетно-регистрационной дисциплины было отмечено и на заседании коллегии Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан об итогах деятельности прокуратуры за первое полугодие 2016 года (22 июля 2016 год, Астана) [6, с.7].

Сравнивая деятельность органов прокуратуры с ведомственным контролем органов внутренних дел за учетно-регистрационной дисциплиной по количеству выявленных укрытых уголовных правонарушений (см. таблица №1), с полной уверенностью следует согласиться с Е.М. Головащук о том, что «прокурорский надзор представляется важнейшим средством процессуального противодействия укрытию преступлений органами внутренних дел» [2, с.162].

«Количество укрытых уголовных правонарушений сотрудниками органов внутренних дел, выявленных в ходе прокурорского надзора и ведомственного контроля»		
Период	Количество укрытых уголовных правонарушений, выявленных в ходе ведомственного контроля	Количество укрытых уголовных правонарушений, выявленных органами прокуратуры
2015 г.	229 [7]	340 [7]
Первый квартал 2016 г.	95	117
Первое полугодие 2016 г.	113	239

Обращаясь к статистическим данным, отметим, что основным способом укрытия является необоснованное списание информации об уголовных правонарушениях в номенклатурные дела (наряд) (далее – НД). Согласно п.1 ч.14 приказа Генерального Прокурора Республики Казахстан за №89 от 19 сентября 2014 года «Об утверждении Правил приема и регистрации заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований», в случае если зафиксированная в КУИ (книга учета информации) информация об уголовном правонарушении не подпадает под поводы, перечисленные в ч.1 ст.180 УПК РК, то в течение 24 часов с момента регистрации в КУИ, должностным лицом, ее рассматривающим может быть принято решение о списании в НД [8].

Необоснованность списания информации об уголовном правонарушении в НД выражается как в неполноте сбора материала, так и в недостоверности (фальсификации). Приведем примеры.

Так, 3 января 2016 года в Южный отдел полиции УВД г. Костанай ДВД Костанайской области из приемного покоя городской больницы поступило сообщение о доставлении Д. с диагнозом «Ушиб поясничной области, ушиб правой голени», полученных со слов Д. в результате избития сотрудниками УВД г. Костанай ДВД Костанайской

области. На следующий день, следователь Б. без соответствующего детального изучения обстоятельств происшествия, списала данную информацию в НД со ссылкой на то, что не смогла связаться с заявителем. В свою очередь, заместитель начальника отдела полиции Е., также, не изучив материал, утвердил решение о списании в НД [4].

Примером укрытия преступления путем фальсификации и необоснованного списания в НД могут служить и деяния участкового инспектора полиции Т., осужденного Судом №2 г. Атырау Атырауской области. Согласно материалам уголовного дела, 7 октября 2014 года Т. получил от В. заявление о факте нанесения ему телесных повреждений инспектором дежурной части ОВД Макатского района Е. Однако, данное заявление Т. не зарегистрировал, при этом составил и подписал от имени В. заявление и объяснительную, в которых указал о получении телесных повреждений по своей неосторожности. После чего, данные материалы Т. списал в НД ГОП-1 УВД г.Атырау [9].

Анализ НД подразделений ДВД г. Алматы и ДВД Восточно-Казахстанской области показал, что основная масса информации, поступающей в органы внутренних дел, являются факты утери гражданами своего имущества. Изучение таких фактов позволило обратить внимание на следующие обстоятельства. В ходе первоначального опро-

са заявители убедительно поясняют сотрудникам органов внутренних дел о своих халатных действиях или бездействиях, повлекших утерю их имущества, утверждая о действительности отсутствия признаков состава какого-либо уголовного правонарушения по их обращениям. При этом основная цель их обращения – получение помощи в поиске их утерянтого имущества. В данной ситуации должностные лица, уполномоченные рассматривать информацию об уголовных правонарушениях, на основании требований уголовно-процессуального законодательства, опрашивают вышеуказанных лиц и принимают от них заявления. В дальнейшем по таким обращениям, принимаются решения о списании их в НД. Решение о списании в НД оформляется составлением рапорта, который согласовывается с руководителем органа уголовного преследования либо его заместителем.

Согласно п.3 ч.17 приказа Генерального Прокурора от 30 марта 2015 года №50 «Об утверждении Инструкции по организации надзора за законностью досудебной стадии уголовного процесса», органы прокуратуры производят сверки НД [1]. В ходе таких проверок уполномоченные прокуроры вправе повторно опрашивать всех лиц, указанных в списанных материалах. Интервьюирование сотрудников органов внутренних дел ДВД г. Алматы и ДВД Восточно-Казахстанской области показало, что особую озабоченность вызывает выявление прокурорами нарушений учетно-регистрационной дисциплины в следующих ситуациях.

Первая ситуация. В ходе дополнительного опроса опрашиваемые лица дают пояснения аналогичные первым пояснениям, тем самым подтверждают действительность событий. Однако на практике возникают ситуации, когда опрашиваемые лица меняют свои пояснения, что обуславливает необходимость начала досудебных расследований. Речь идет о ситуациях, когда заявители, осознавая, что по их первоначальным пояснениям никакие поисковые меры предприняты не будут, умышленно меняют свои пояснения и с полной уверенностью утверждают о совершении краж их имущества, мотивируя различными мнимыми обвинениями (угвор, обман, угроза и т.д.) в отношении должностных лиц, рассматривавших их обращения. Нельзя не отметить то обстоятельство, что подобные факты встречаются и в ходе рассмотрения информации о получениях гражданами телесных повреждений. Несмотря на это, сотрудники прокуратуры, получая такие пояснения, обязаны регистрировать их в Едином реестре досудебных расследований (далее - ЕРДР), а по фактам укрытия уголовных правонарушений, начать досудебное расследование по ст.433 УК Республики Казахстан «Укрытие уголовного правонарушения».

Как мы видим, «судьба» вышеуказанных должностных лиц, уполномоченных рассматривать ин-

формацию об уголовных правонарушениях, напрямую зависит как от пояснений опрашиваемых лиц, так и от прокуроров, проводящих данные опросы. При этом, в данных ситуациях, в основу результатов прокурорской проверки, в большинстве случаев берутся за основу лишь пояснения вышеуказанных лиц, нежели пояснения должностных лиц, уполномоченных рассматривать информацию об уголовных правонарушениях.

В свете сказанного, считаем важным, обратить внимание на следующие статистические данные. В 2015 году выявлено и поставлено на учет - 569 укрытых уголовных правонарушений, из этого числа 61 уголовное дело направлено в суд, 69 уголовных дел – прекращены по нереабилитирующим основаниям, а по оставшимся уголовным делам сроки расследования прерваны по различным основаниям [7]. При этом, 1044 уголовных дел были изначально выставлены в базе данных ЕРДР как «укрытые», а в дальнейшем сняты с учета в связи с прекращением по реабилитирующим основаниям [10]. Последняя цифра констатирует возможное наличие заинтересованности в искусственном завышении показателей со стороны органов прокуратуры, что приводит к потере времени, сил и средств у следователей и дознавателей для расследования данных уголовных дел и принятия по ним процессуальных решений. Хотя по большинству из них изначально было принято решение о списании в НД. Неэкономичность времени, сил и средств касается и работы процессуальных прокуроров, осуществляющих надзор по вышеуказанным уголовным делам и сотрудников, осуществляющих ведомственный контроль за учетно-регистрационной дисциплиной, в чьи обязанности входит проведение служебных расследований по каждому вышеуказанным фактам.

Вместе с тем, встречается ситуация, когда должностное лицо, уполномоченное рассматривать информацию об уголовных правонарушениях, с целью совершения укрытия уголовных правонарушений, умышленно переубеждает заявителя написать или расписаться в написанных либо напечатанных от его имени пояснениях об отсутствии состава какого-либо уголовного правонарушения. В данной ситуации заявитель полностью или частично уверен в наличии признаков составов уголовных правонарушений.

В качестве примера можно привести факт укрытия тяжкого преступления участковым инспектором полиции А., осужденным Судом №2 Жетысуского района г. Алматы. Из материалов уголовного дела установлено, что А., обслуживая вызов по факту получения телесных повреждений К., собственноручно изготовил от имени последнего подложный документ в виде объяснительной. В данной объяснительной А. указал, что К. получил телесные повреждения по своей неосторожности

при падении с лестницы, хотя изначально К. пояснил А., что в отношении него было совершено групповое разбойное нападение. В данной объяснительной К. по просьбе А. расписался и написал под диктовку «с моих слов написано верно» [11].

Подводя итоги вышесказанному, и учитывая возможности применения правоохранительными и специальными органами различных современных информационных технологий, полагаем

необходимым, по обращениям граждан о фактах утери их имущества и получения ими по своей неосторожности различных телесных повреждений, законодательно закрепить обязательное проведение дистанционного видео опроса сотрудниками Call-центра Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан. При этом обязать должностных лиц, уполномоченных рассматривать такие обращения, обеспечивать производство данного вида опроса (см. Схема №1).

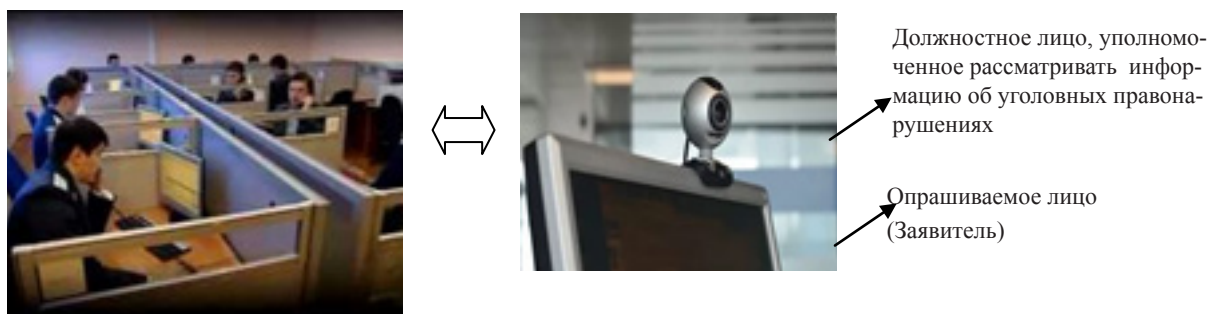

Схема №1 «Онлайн надзор за соблюдением учетно-регистрационной дисциплины»
Call-центр Генеральной Прокуратуры

Напомним, что Call-центр Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан был создан в 2011 году, задачами которой являются защита прав и свобод физических и юридических лиц при рассмотрении их обращений, обеспечение реализации их прав на получение информации по вопросам рассмотрения обращений, направленных в органы прокуратуры [12].

Суть проведения дистанционного видео опроса заключается в осуществлении онлайн надзора за недопущением укрытий уголовных правонарушений со стороны сотрудников органов внутренних дел. Остановимся на алгоритме его проведения. Изначально должностное лицо, уполномоченное рассматривать информацию об уголовных правонарушениях, принимает заявление, проводит «классический» опрос, а затем перед принятием процессуального решения, производит видеозвонок в Call-центр Генеральной Прокуратуры. В ходе дистанционного видео опроса сотрудник прокуратуры выясняет действительность утери заявителем своего имущества либо получения по своей неосторожности телесных повреждений. При этом сотрудник прокуратуры обращает внимание на возможное оказание заявителю какого-либо давления или введения его в заблуждение со стороны сотрудников органов внутренних дел. После проведения опроса, в случае отсутствия каких-либо сомнений в пояснениях опрашиваемых, сотрудник Call-центра с помощью своей электронно-цифровой подписи подтверждает свое согласие о принятии процессуального решения «списание в НД». В случае вызова каких-либо сомнений в пояснениях опрашиваемых лиц, сотрудник Call-центра вправе

отказать в принятии решения о «списании в НД» и потребовать от вышеуказанных уполномоченных должностных лиц зарегистрировать заявление в ЕРДР по соответствующей статье Уголовного кодекса Республики Казахстан либо проинформировать об этом дежурного прокурора для проведения более полной, всесторонней и объективной проверки. В целях сохранения доказательственной базы и выяснения каких-либо последующих вопросов, тактически правильным было бы, сохранять каждый видеоматериал опросов в базе данных МВД и Генеральной Прокуратуры

Из вышесказанного, вытекает вполне обоснованный вопрос: Почему именно сотрудники Call-центра Генеральной Прокуратуры должны проводить данный вид опроса? Выбор субъекта его проведения заключаются в следующем. Согласно Инструкции «По организации надзора за законностью досудебной стадии уголовного процесса», утвержденная приказом Генерального Прокурора Республики Казахстан №50 от 30 марта 2015 года, организацию надзора за учетно-регистрационной дисциплиной осуществляют надзирающие (прокуроры, осуществляющие надзор за соблюдением законодательства на досудебной стадии уголовного процесса) и уполномоченные прокуроры (сотрудник органов Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан и его территориальных органов, непосредственно осуществляющий надзор за законностью учетно-регистрационной дисциплины). Следует заметить, что надзирающие прокуроры осуществляют надзор за применением законодательства по зарегистрированным в ЕРДР

заявлениям об уголовных правонарушениях, а уполномоченные прокуроры непосредственно осуществляют надзор за применением законодательства о приеме, регистрации и учете заявлений об уголовных правонарушениях [1]. Учитывая нагрузку и режим работы надзирающих (в том числе и дежурных прокуроров), а также уполномоченных прокуроров, наш выбор остановился на Call-центре Генеральной Прокуратуры, сотрудники которого осуществляют прием обращений граждан на бесплатном номере «115».

Однако предлагаемое нами положение не в полной мере отвечает обязанностям, поставленным перед Call-центром. Согласно Инструкции «О работе Call-центра Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан», утвержденной приказом Генерального Прокурора Республики Казахстан №77 от 19 апреля 2016 года, режим работы и приема Центром звонков: ежедневно с 9.00 до 18.30 часов, обеденный перерыв с 13.00 до 14.30 часов. В нерабочее время и ночное время, выходные и праздничные дни функционирует автоответчик. На наш взгляд, работа данного Центра должна осуществляться в круглосуточном режиме, как и у других служб (подразделения по делам о чрезвычайных ситуациях – 101, полиция – 102, медицинская служба – 103 и т.д.), так как нарушение прав и свобод граждан имеют место вне зависимости от времени, места и других факторов. Также, учитывая возможную нагрузку проведения дистанционных видео опросов, считаем целесообразным внедрение в каждые регионы (области, города республиканского значения) страны структурных подразделений Call-центра Генеральной Прокуратуры, сотрудники которой владея оперативной обстановкой региона смогут проводить данный вид опроса более объективно и всесторонне.

В связи с этим, полагаем необходимым, внести изменения и дополнения в следующие нормативные правовые акты:

- приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №89 от 19 сентября 2014 года «Об утверждении Правил приема и регистрации заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований»;

- приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №50 от 30 марта 2016 года «Об утверждении Инструкции по организации надзора за законностью досудебной стадии уголовного процесса»;

- приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №77 от 19 апреля 2016 года «Об утверждении Инструкции о работе Call-центра Генеральной прокуратуры Республики Казахстан».

Предложенное нами нововведение, на наш взгляд, позволит:

1) Не допускать и своевременно пресекать должностные нарушения сотрудников органов

внутренних дел, в том числе и нарушения в сфере учетно-регистрационной дисциплины;

2) Оптимизировать работу правоохранительных органов, т.е. сэкономить время, силы и средства по рассмотрению информации вышеуказанного характера;

3) С целью сохранения доказательственной базы, проводить депонирование пояснений опрашиваемых лиц;

4) Повысить доверие граждан к правоохранительной системе.

Литература:

1 Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №50 от 30 марта 2016 года «Об утверждении Инструкции по организации надзора за законностью досудебной стадии уголовного процесса» (с изм. и доп. по сост. на 29.06.2016) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31862737.

2 Головацук Е.М. Процессуальное противодействие укрытию преступлений органами внутренних дел. Дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск: Сибирский юридический институт МВД России, 2003. – 237 с.

3 Советская прокуратура: Сборник документов. – М.: Юрид. лит., 1981. – 288 с.

4 Обзорное указание МВД Республики Казахстан «О соблюдении учетно-регистрационной дисциплины в органах внутренних дел за первый квартал 2016 года».

5 Обзорное указание МВД Республика Казахстан «О соблюдении учетно-регистрационной дисциплины в органах внутренних дел за второй квартал 2016 года».

6 Генеральная Прокуратура подвела итоги работы за первое полугодие 2016 года и определила приоритетные направления деятельности надзорных органов на предстоящий период // Общественно-политический, научно-правовой журнал «Закон и время». - №8 (188). – 2016. - С. 6-7.

7 Обзорное указание МВД Республики Казахстан «О соблюдении учетно-регистрационной дисциплины в органах внутренних дел за 2015 год».

8 Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №89 от 19 сентября 2014 года «Об утверждении Правил приема и регистрации заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.08.2015 г.) // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31619562.

9 Уголовное дело №1-187/15. Суд №2 г. Атырау Атырауской области // <http://office.sud.kz/lawsuit/documentList.xhtml>.

10 Статистические данные МВД Республики Казахстан «О выявленных скрытых уголовных правонарушений за 2015 год».

11 Уголовное дело №1-243/2013. Суд №2 Жетысуского района г. Алматы // <http://office.sud.kz/lawsuit/documentList.xhtml>.

12 Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан №77 от 19 апреля 2016 года «Об утверждении Инструкции о работе Call-центра Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан» // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37424070#pos=5;-282.

Курманова Айгуль Куанышевна

доцент кафедры гражданско-правовых дисциплин Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, к.ю.н., г. Актюбе, e-mail:k.aigul_k@mail.ru

Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич

ведущий научный сотрудник отдела уголовного, уголовно-процессуального, уголовно-исполнительного законодательства и судебной экспертизы Института законодательства к.ю.н., г.Астана, e-mail: boss.kz2008@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОЦЕДУРЫ МЕДИАЦИИ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ

Резюме. Авторами был проведен анализ правового обеспечения института медиации в современном законодательстве Республики Казахстан (далее – РК) и возможности совершенствования законодательства в данном направлении.

Ключевые слова. Медиация; Закон о медиации; судья; Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан; мировое соглашение; спор; медиатор.

Summary. The authors analyzed the legal provision of mediation in the current legislation of the Republic of Kazakhstan and opportunities for improvement in this area of legislation.

Key words. Mediation; The Law on Mediation; judge; Code of Civil Procedure of the Republic of Kazakhstan; the settlement agreement; dispute; mediator.

Первое законодательное упоминание об урегулировании правовых споров с помощью примирения содержится в римском праве. Наиболее типичным результатом примирения спорящих сторон являлась мировая сделка. Transactio (мировая сделка) представляла собой соглашение о взаимных уступках, к которому прибегали в случае, когда стороны испытывали трудности в доказывании своих требований. Неопределенность прав грозила затягиванием процесса и потерей дела, тогда как мировая сделка позволяла хотя бы частично удовлетворить ожидания кредитора: aliquodatoaliquoretento (что-то дав, а что-то удержав). Таким образом, в римском праве существовал развитый институт мирового соглашения. Римское право рассматривало мировую сделку с процессуальной (как способ прекращения спора) и материальной (как нетипичный вид обязательства) позиций. В результате процесса рецепции римского права институт мирового соглашения стал известен правовым системам континентальной Европы [1]. В новой истории в Голландии впервые появились судьи примирения. Аналогичные органы были созданы в Англии.

Институт медиации способствует гуманизации правовых отношений, возникающих в сфере гражданской юрисдикции. Признание государством приоритета прав и свобод человека и гражданина

обусловило принципиально новые подходы к пониманию и способам реализации конституционного принципа государственной (судебной) защиты.

В правовых системах государств всего мира прослеживается четкая тенденция, направленная на упрощение и облегчения доступа к правосудию. Закон РК «О медиации» регулирует разрешение именно правовых споров (конфликтов), в том числе вытекающих из гражданско-правовых отношений. Согласно статье 1 указанного закона предусматривается использование процедуры медиации при регулировании правовых споров, возникающих из:

- гражданских правоотношений, в том числе в связи с осуществлением предпринимательской и иной экономической деятельности;
- трудовых правоотношений;
- семейных правоотношений;
- в ходе уголовного судопроизводства по делам о преступлениях небольшой и средней тяжести, об уголовных проступках, если иное не установлено законами РК, и отношения, возникающие при исполнении исполнительного производства [2].

При этом закреплено, что процедура медиации не применяется к спорам (конфликтам), в случае, если такие споры (конфликты) затрагивают или могут затронуть интересы третьих лиц, не участвующих в процедуре медиации, и лиц, признанных судом недееспособными либо ограниченно дееспособными.

Процедура медиации не применяется к спорам (конфликтам), возникающим из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, когда одной из сторон является государственный орган. Процедура медиации не применяется по уголовным делам о коррупционных преступлениях и иным преступлениям против интересов государственной службы и государственного управления.

Под сторонами Закон РК «О медиации» понимает субъектов отношений, желающих урегулировать спор с помощью процедуры медиации. В этом законе предусмотрено несколько видов соглашений, которые могут регламентировать отношения сторон, желающих урегулировать возможный или уже возникший спор. Наименование этих соглаше-

ний и их содержание различаются в зависимости от того, возник ли спор между сторонами и на какой стадии находится его разрешение.

Законодатель определил, что основанием применения процедуры медиации может служить подписание договора медиации. В статье 2 Закона РК «О медиации» дается определение договора медиации, под которым понимается соглашение сторон, заключенное в письменной форме с медиатором в целях разрешения спора (конфликта) до начала медиации [2]. Таким образом, существенными условиями соглашения о применении процедуры медиации является его письменная форма и предмет — согласие сторон на урегулирование конкретных правоотношений с применением процедуры медиации. И при отсутствии одного из условий данное соглашение не будет считаться заключенным.

Процедура медиации может быть применена при возникновении спора как до обращения в суд, так и после начала судебного разбирательства, в том числе при проведении примирительных процедур в суде судьей [2, п.3 ст.9]. Данная норма закрепляется два варианта, когда стороны при возникновении спора могут обратиться к посреднику, а саму процедуру медиации можно условно разделить на судебную и несудебную. Таким образом, медиация может проводиться:

- во внесудебном порядке (стороны вообще не имеют намерения обращаться в судебные инстанции для разрешения возникшего спора, либо когда сторонами было взято на себя обязательство об урегулировании разногласий путем применения процедуры медиации);

- в рамках судебного процесса (спор уже передан на рассмотрение суда, данное обстоятельство не лишает сторон возможности передать данный спор на рассмотрение с участием медиатора).

При этом после начала судебного разбирательства спора инициатива передачи дела для применения процедуры медиации может исходить как от самих сторон, так и от судьи. Решение о применении процедуры медиации может быть принято сторонами на любой стадии судебного процесса до принятия судом решения по делу. Стороны по взаимному согласию выбирают одного или несколько медиаторов.

Медиатором признается независимое физическое лицо, привлекаемое сторонами для проведения медиации на профессиональной или непрофессиональной основе [2, ст.2]. Медиатором может быть независимое, беспристрастное, не заинтересованное в исходе дела физическое лицо, выбранное по взаимному согласию сторон медиации, включенное в реестр медиаторов и давшее согласие на выполнение функции медиатора. Для обеспечения проведения процедуры медиации действуют специальные организации, которые помогают сторонам с выбором медиатора. Эти

организации могут рекомендовать кандидатуру медиатора или кандидатуры медиаторов, а также и назначить их, в случае если стороны направили соответствующее обращение.

Согласно статье 9 Закона «О медиации» медиатор должен соответствовать различным требованиям в зависимости от того, на профессиональной или непрофессиональной основе он осуществляет свою деятельность [2]. Итак, если медиатор осуществляет деятельность на непрофессиональной основе, то он должен отвечать следующим требованиям:

- достижение сорокалетнего возраста;
- состоять в реестре непрофессиональных медиаторов.

Кроме того, осуществлять деятельность медиатора на непрофессиональной основе могут судьи при проведении примирительных процедур в суде в соответствии с Гражданским процессуальным кодексом Республики Казахстан.

Как видно, предъявленные требования незначительны, поэтому медиаций могут заниматься большинство граждан РК, не имея специальной подготовки. Более серьезные требования предъявлены к профессиональным медиаторам. Осуществлять деятельность могут лица, достигшие возраста двадцати пяти лет, имеющие высшее профессиональное образование и прошедшие курс обучения по программе подготовки медиаторов, утвержденной в порядке, установленном Правительством РК, и состоящие в реестре профессиональных медиаторов.

Существуют ограничения для занятия деятельностью медиатора. Медиатором не может быть лицо:

- уполномоченное на выполнение государственных функций и приравненное к нему;
- признанное судом в установленном законом порядке недееспособным или ограниченно дееспособным;
- в отношении которого осуществляется уголовное преследование;
- имеющее не погашенную или не снятую в установленном законом порядке судимость.

Деятельность по проведения процедуры медиации осуществляется на платной или бесплатной основе. На платной основе осуществляется деятельность организаций. Статьей 22 Закона РК «О медиации» предусмотрено, что оплата деятельности по проведению процедуры медиации медиатора, медиаторов и организации, осуществляющей деятельность по обеспечению проведения процедуры медиации, осуществляется сторонами в равных долях, если они не договорились об ином. При этом условия участия сторон в расходах, связанных с проведением процедуры медиации, являются согласно пп. 5 п. 2 ст. 2 Закона, одним из обязательных реквизитов соглашения о проведении процедуры медиации [2]. Закон РК «О медиации»

предоставляет сторонам право по своему усмотрению включать в соглашение дополнительные условия и требования, если это не будет противоречить законодательству.

Основанием обращения к медиатору и проведения примирительной процедуры следует считать соглашение сторон о применении процедуры медиации. При этом такое соглашение предлагается расценивать как волеизъявление сторон на применение досудебного порядка урегулирования возникшего спора. Представляется, что признание за соглашением о применении процедуры медиации негативного эффекта в виде временного исключения юрисдикции суда в отношении конкретного спора обеспечивает соблюдение прав добросовестной стороны, намеренной предпринять попытку урегулировать спор вне суда.

Сроки проведения определяются соглашением о проведении процедуры медиации. Медиатор и стороны должны принять все необходимые меры для того, что процедура была прекращена не более чем в течение шестидесяти дней. Применительно к срокам проведения процедуры медиации отдельное внимание необходимо обратить на то, что возможность приостановления производства по делу на время проведения процедуры медиации предусмотрена Законом РК «О медиации». По нему договор о медиации по урегулированию споров, вытекающих из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, находящихся на рассмотрении суда, является основанием для приостановления производства по делу.

Медиация как альтернативная процедура урегулирования спора имеет условия и основания для применения в суде первой инстанции. Порядок процедуры будет зависеть от того момента, когда стороны решили обратиться к медиатору. Поэтому в настоящее время выделяют частную и судебную медиацию. Важную роль играет судья при совершении действий на стадии подготовки дела к судебному разбирательству. Ведь от них будет зависеть правильное и своевременное рассмотрение дела. В соответствии с пунктом 5 части 1 статьи 165 Гражданско-процессуального кодекса РК (далее – ГПК РК) судья разъясняет сторонам право разрешить спор мировым соглашением, соглашением об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. Согласно статье 48 ГПК РК стороны могут окончить дело мировым соглашением или соглашением об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации [3]. Стороны могут урегулировать спор в полном объеме взаимных требований либо в части, заключив мировое соглашение, соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации.

При разъяснении сторонам их права на проведение процедуры медиации и выяснении их наме-

рения провести процедуру медиации необходимо в обязательном порядке сообщить сторонам максимально возможный срок отложения разбирательства дела и, следовательно - максимальный срок проведения процедуры медиации, который должен находиться в пределах сроков рассмотрения и разрешения дел. Мировое соглашение утверждается судом.

При заключении сторонами мирового соглашения или соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации, которые утверждены судами первой, апелляционной инстанций, подлежит возврату из бюджета уплаченная государственная пошлина в полном объеме.

При заключении мирового соглашения, соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации в суде кассационной инстанции подлежит возврату из бюджета уплаченная государственная пошлина в размере пятидесяти процентов от суммы, уплаченной при обращении в суд кассационной инстанции.

Другие судебные расходы распределяются судом между сторонами в соответствии с условиями мирового соглашения, соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке медиации. В случае отсутствия такого указания в соглашениях они считаются взаимно погашенными. Мировое соглашение, не исполненное добровольно, подлежит принудительному исполнению на основании исполнительного листа, выдаваемого судом по ходатайству лица, заключившего мировое соглашение.

В большинстве стран медиация имеет преимущества перед судебной формой защиты прав и законных интересов, является распространенным способом урегулирования споров. В то же время медиация отражает уровень развития гражданского общества и правовой культуры, способствует гармонизации отношений и сглаживанию возможных негативных последствий разрешения конфликта в судебном порядке. Возможно со временем, институт медиации станет более эффективным и применимым в Казахстане.

Литература

1. *Великое искусство медиации. Инновация в судебной деятельности: первый* // http://perevolotsky.orb.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=1&did=183.
2. *Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации»*. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан - <http://adilet.zan.kz>
3. *Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан»*. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан - <http://adilet.zan.kz>

Мажинбеков Сакен Аралбайұлы

философия ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ доценті

E-mail: majin@mail.ru

МЕРИТОКРАТИЯЛЫҚ ИДЕЯ – МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Түйін: мақала меритократия түсінігінің мазмұнын сипаттауға арналған. Сонымен қатар, «меритократия» тарихына, қоғамға ену кезеңдеріне талдау жасалынады. Қазіргі қоғамда меритократиялық қағидаттарды жүзеге асыру мүмкіндіктері мен мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: меритократия, мемлекеттік қызмет, қоғамның әлеуметтік құрылымы, тең мүмкіндіктер.

Резюме: статья посвящена описанию содержания понятия меритократия, а также анализируется история и эволюция понятия «меритократия». Рассматриваются возможности и проблемы реализации меритократических принципов в современном обществе.

Ключевые слова: меритократия, государственная служба, социальная структура общества, возможности.

Summary; the article is devoted to the description of the notion of meritocracy. Examines the history and evolution of the concept of "meritocracy". We consider the opportunities and challenges of the implementation of democratic principles in contemporary society.

Keywords: meritocracy, public service, social structure, opportunity.

Қазіргі ғаламдану кезеңінің қауіп-қатерлерінен сақтанып, болашақта «бейбіт өмір сүріп, жаңа серпіндер, жетістіктерге жете беруі» үшін бізге жаңа қағидатқа негізделген, тұжырымдамалық – мазмұндағы және рухани жауапкершілікті жүктейтін жаңа өмірлік ұстанымдар қажет. Қоғамның осы бағыттағы бағдар шамы бұл – мемлекеттік билік аппараты, мемлекеттік қызметшілер. Осыған байланысты, мемлекеттік қызметшілерге қойылатын талаптар қазіргі қоғам үшін өзекті мәселелер қатарына енеді [1].

Қазақстан Республикасының саяси жүйесін және экономикалық дамуын модернизациялау кезеңі ауқымды саяси - экономикалық реформаларды жүргізуге, адам капиталын дамытуға бағытталған бірқатар институционалдық жобалардың іске асырылуымен тікелей байланысты.

Адамзат тарихындағы әрбір кезеңдерде модернизациялық үрдістердің негізгі өзегі мемлекет болып табылатындығы айқын. Мемлекеттің даму болашағындағы маңызды қадам – ұлттық экономиканы дамытып, саяси жүйелердің үйлесімін қамтамасыз етіп, елдің әл-ауқатын арттыру болып табылады. Мемлекеттің модернизациялық жобаларының негізгі діңгегі ел қамын ойлаушы, мемлекеттік басқару діңгегін қолына алып, барлық

сатылардан мүдірмей өтуге жетелейтін тұлғалар. Жалпы ұлтты жұмылдырушы мемлекеттік жобалар мемлекеттік қызметкерлерге үлкен жауапкершілік артып, олардан ұлтжандылықты, төзімділікті, ерен еңбектерді күтеді.

Осындай баянды ұлттық бағдарлама ретіндегі «100 нақты қадам» Ұлт жоспарында Қазақстан Республикасының Президенті әркімнің ерекшелігіне, еңбегіне қарай жетелейтін меритократиялық қағидаттарға негізделген мемлекеттік қызметкерлерді іріктеу үлгісін ұсынды. Мемлекеттік қызметкерлердің қызметін жақсарту мақсатында Қазақстан Республикасы меритократиялық қағидатты енгізу бойынша халықаралық тәжірибені қабылдап отыр.

XXI ғасырда мемлекеттік басқару органдарының қызметіне жаңа үлгі қажет болуы заман талабы. Сондықтан да елімізге жаңа ғаламдық жағдайдағы мемлекеттік басқару аппаратының қызметкерлері қажет. Мемлекеттік қызметкерлердің жұмысын жандандыру бойынша елімізде реформалық өзгерістер ұсынылып отыр. Ол ұстанымдар меритократиялық қағидатқа негізделеді. Меритократия тәжірибесін енгізе отыра мемлекетіміз, білікті, қызметіне лайық мамандардың қоғамның кірпіші болып қаланып, қызметінде мемлекеттің игілігі үшін жоғарылай беруін жоспарлап отыр. Біз ТМД елдерінде бірінші болып меритократиялық қағидаттарға ден қойып отырмыз.

Бұл мәселе Платон және Аристотель кезеңінен адамзаттың көкейтесті мәселесі. Платон мен Аристотель мемлекетте кәсіби басқарушыларды қалыптастыру үрдісіне ең алғашқы болып зейін қойған ойшылдар. Платон, «қоғам қандай болса, билік те сол тәріздес, сондықтан саяси қызметке қатысу үшін біртуар жеке тұлғалық және интеллектуалдық қасиеттер керек», деп ерекшелік отыра, қоғамды жақсы басқару үшін мемлекеттік қызметкерлерді дайындау технологиясы қажеттілігін ескерткен [2, 79 б]. Сонымен, антикалық заманнан бастап ойшылдар мен философтар осы мәселе төңірегінде ой таластырып, қызу пікірталастар жүргізіп келеді.

Меритократия бағытының бастауына талдау жасасақ – бұл мәдени құндылық және қоғамды алға жетелейтін маңызды идеология. Меритократия – түрлі қоғамдық күштер және әлеуметтік топтарды ел болашағы үшін саяси келісімге, тұрақтылыққа жетелейтін бағдар.

Меритократия – үміткердің жеткен жетістіктері, қабілеті, кәсіби құзыреттілігі және біліктілігінің жемісі болып табылады. Әлеуметтік жетістігі, еңбек сатысындағы деңгейі, табысының жоғары болуы, қоғамдағы беделін меңзейтін меритократиялық

жүйе – мемлекет қамын ойлап жүретін азаматтар үшін ерекше қабілетіне сәйкес ел алдында беделді болып, табыстылығының кепілдігін беретін идеологиялық тәжірибе.

Меритократиялық жүйе – дарынсыз, жалпы толқында мемлекеттік қызметке кездейсоқ келушілерге қойылатын тосқауыл. Аталмыш қағидат «таңдау плюс сайлау» (selection plus election) жүйесін енгізуді меңзейді. Нәтижесінде қолынан іс келетін ел азаматтары мемлекеттік қызмет сатысында, өзінің елеулі еңбегі және қоғамдық қолдауға ие болу арқылы жылжып отырады. Мұндай саяси үлгі болашақ ұрпақтың мұқтажына, олардың жарқын болашағына бағытталған ұзақ мерзімдегі ұлттық жоба. Меритократиялық жүйе бұл халықтың болашағының жарқын кепілі. Меритократиялық қағидат арқылы демагогиядан, қысқа мерзімді іс-әрекеттерден (short-terminism), популизмнен, тамыр-таныстықтың ықпалынан, ақшаның және жеке мүдделердің орын алып кетуінен сақтануға болады [3].

Меритократия – байлық арқылы тұлғаның қоғамдағы мәртебесін айқындаушы плутократиядан, атадан мирас болып қалған атақ, даңқтар арқылы мемлекет билігіне келуге ықпал жасайтын аристократиядан жоғары екендігі айқын. Өйткені бұл қағидат арқылы өз біліміне, күшіне, біліктілігіне сүйенетін тұлға мемлекеттік қызметке келіп, билік сатысына еңбегінің арқасында жетеді. Қазіргі халықтың тілегі де сұранысы да билік басына танымы жоғары, құзыретті, өз ісінің майталмандарының келуі.

Меритократия тұжырымдамасының бастауы конфуциандық философия аясында туындағанымен, берілген терминді 1954 жылы неміс-американдық философы Ханна Аренд «Білім беру дағдарысы» эссесінде қолданып, бірнеше жылдан кейін Ұлыбритания саясаткері және әлеуметтанушысы Майкл Янг өзінің «Меритократияның өрлеуі» атты еңбегінде жан-жақты қарастырды.

Янг, тұлғаның қоғамдағы орны оның қабылеті мен еңбегіне қарай өлшенуі тиіс деп санаған [4, 74 б]. Майкл Янг меритократия тұжырымдаған түсінік либерализм ағымына идеялық жағынан сәйкес келіп, «американдық арман» (American Dream) философиясы арқылы американдық қоғамда көрініс тапты. Аталмыш тұжырымдама Америкаға қоныс аударғандар үшін шыққан тегіне қарамастан, қабілетіне қарай әлеуметтік сатыларда көтерілуге мүмкіндік берді. Осыған орай, Ұлыбританиядан кейін мемлекеттік қызметкерлерді іріктеу барысында «merit system» жүйесін Америка Құрама Штаттары да қолдана бастаған. 1883 жылы қабылданған «Pendleton Act» Заңы арқылы ел, федералды лауазымды қызметтерді сайлауда жеңген партия жақтастары арасында тарату тәжірибесін меңзейтін «spoils system» жүйесін шектеу жолымен меритократиялық қағидаттарға сүйене бастаған.

Азиялық даму үлгісі болып саналатын аталмыш қағидат Қытай, Жапон, Сингапур елдерін озық дамудың жаңа белестеріне түсіріп, беделді халықаралық қауымдастық мүшелеріне, экономикасы дамыған, саяси жүйесі мығым елдер қатарына жеткізді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, ел экономикасы күйреген, саяси жүйесі тоқыраған, милитаристік саясаттан бас тартқан, қайта жаңғыруға бел алған Жапон елін ХХ ғасырдың 60-70 жылдарында «Жапон кереметі» атпен алдыңғы ел қатарына шығарған да сол елдің патриот азаматтары. Шетелден білім алып келіп, бар сусындаған білімдерін елдің экономикасын дамытуға жұмсаған азаматтарды да меритократиялық қағидаттың белесі деп ұғынуға болады.

Батыстың либерал-демократиялық дәстүрлеріне балама ретінде өзіндік саяси құндылықтарын іске асырып келе жатқан Қытай Халық Республикасы да Конфуциандық идея және меритократиялық басқару құндылықтарына негізделі отыра барлық жетістіктерін әлемге паш етуде.

Меритократия – қоғам және мемлекеттің табысты реформалар арқылы, жаңғыру жолына түсуінің негізгі шарты болып табылады, кейбір сәттерде оны ғалымдар демократия және дамудың басты өлшемі ретінде қарастырады. Әрине бұл тұжырымдама дұрыс. Себебі, қазіргі қоғам ескірген патерналистік және таныс-тамырлық арқылы мансап сатысына өрмелеуден шаршады. Тиімді модернизациялық үрдістерді жүргізу барысында жеке қабілеттер, бастамашылық, жоғарғы кәсібилік, білімділік, кең дүниетаным қажет. Бұл жеке бастың қасиеттері тек меритократияның жағдайында ғана тұлғаны қанаттандырып, алға жетелейді.

Қоғамның, мемлекеттің дамуы үшін, меритократия қағидаттары негізінде қалыптасқан ұлттық элита қауымдастығы қажет. Мұндай элитасы бар қоғам ғана өркендейді. Қауымдастықтың аясына, өз елінің және ұлтының дамуын жеке басының қамынан, меркантильді мақсаттарынан жоғары қоюға ұмтылатын тұлғалар жиналуы керек. Бұл – әрбір өркениетті мемлекеттің әлеуметтік саясатының стратегиялық маңызды бағыты болуы және стратегиялық қоғамдық мораль мәселесін де қамтуы тиіс.

Жалпы, тұлғаның бойында әрдайым өзін-өзі шыңдауға деген ұмтылыс болуы қажет. Мұнда ең бастысы мемлекеттік қызметкер басқаларға билік жасауға, атаң-даңққа жету, қоғамдағы мәртебесі арқылы байлыққа көз тігу сияқты теріс пиғылдарға ұмтылудан сақтануы маңызды. Мемлекеттік қызметкер – тұлға ретінде қолындағы билікті қоғамға қызмет етуге, жақсылық жасауға ұмтылуы шарт. Ең маңыздысы, «билік» және «билікке деген ұмтылыс» басқаларға билік жүргізумен ғана шектелмейді, мұнда ең алдымен тұлға өзін – өзі билей алып, жақсылыққа, ізгілікке ұмтылуы маңызды. Демокриттің «Басқаларға билік жүргізу үшін,

өзіңді билей біл», деп айтып кеткеніндей тұлға өзінің ойларын, мінез-құлқын, күш-жігері арқылы бақылау білген жағдайда және рухани жағынан дамып, жаңа құндылықтарды бойына қондыра білген кезде ғана қоғамға пайдасын әкеледі.

Меритократия адамдарға теңдей мүмкіндіктер бергенімен, үлкен бәсекелестікті де тудыруы мүмкін. Бұл бағыт бойынша пікірталастар да жетерлік. Американдық саясаткер Дэниэл Белл, неоконсерваторлық ағымның өкілі Збигнев Бжезинский және басқалары меритократия арқылы бюрократияны жеңуге болады және қоғамда прогресс тудыруға болады, ал ол үшін тұлғаны жетілдіру, оның дарынын жаңа қырынан ашу үшін қоғамда жағдай туғызу керек деп санайды. Мұндай жағдайда ған барлық тап өкілдері өз мүмкіндіктері мен қасиеттерін жаңа қырынан ашуға, іске асыруға мүмкіндік ала алады. Біз үшін ең бастысы дарынды жастарды айқындап, олардың барлық игі қасиеттерін ашу үшін қоғамымызда лайықты жағдай жасауымыз керек. Бұл қол жетімді білім беру, әркімнің мүмкіндігіне қарай таңдап алу, кәсіби біліктілікті арттыру үшін барлық мүмкіндіктер тудыру. Сонда ғана барлық адамдар үшін қоғамда тең мүмкіндіктер жиегі ашылады.

Д. Белл пікірінше, «Меритократия қағидаты университеттерге, бизнес салаларына, үкіметке нығыздап енуі тиіс. Билік институттарының басында ең таңдаулы адамдары жоқ қоғам әлеуметтік және моральдық тұрғыдан түкке тұрғысыз» [5, 37 б]. Ғалымның пікірімен келісе келе, өз орындарына білімдері мен шеберліктерінің арқасында келген мемлекеттік басқару аппараты бар, меритократия қағидаты бойынша құрылған қоғамның артықшылықтары шексіз және тиімді жұмыс істеуге бар жағдайы бар деп ой қорытуға болады.

Болашақ мемлекеттік қызметкерлер мектеп және университет қабырғасынан дайындалады. Ол мақсатқа жету үшін өскелең ұрпақ санасында «елін үшін, халқын үшін еңбек ет» қағидатын санаға сіңіру маңызды. Қазіргі таңда мемлекет тарапынан бұл бағытта елеулі қадамдар жасалуда. Назарбаев зияткерлік мектептері, Назарбаев университеті, халықаралық «Болашақ» стипендиялық бағдарламасы да осының жарқын дәлелі. Бұл жобалар арқылы еліміз, әлемдік кәсіби мемлекеттік қызметкерлер дайындаудың жүйесіне қосылып отыр.

Дегенмен бұл жолда біраз қиыншылықтар да кездесуде. Бұл әсіресе ауыл жастарының кейбір кезде тысқары қалып қалуы. Ауылдың рухында, халық дәстүрінде тәрбиеленген дарынды ауыл жастарын мемлекеттік қызметке тарту және болашақ мемлекеттік қызметкерлердің құрамына енуіне жағдай жасау қажет деп ойлаймыз. Кедергілерді шешудің негізгі түйінін ауыл мектептерінде ағылшын тілін жетік меңгеруге жағдай жасау арқылы және жыл сайын Назарбаев зияткерлік мектептеріне ауыл оқушыларының арасынан да іріктеу

арқылы қол жеткізуге болады деп санаймыз.

Сонымен қатар білім беру үрдісінде озық шетел тәжірибесімен қатар нағыз халықтық дәстүрлерді дәріптеу маңызды. Рухани жағынан жасынан бейімделген, халықтың тарихымен таныс, мұң-мұқтажын көріп өскен тұлғадан кәсіби мемлекеттік қызметкерді күтуге болады. Прагматикалық басқаруды, шығармашылық жолдармен ұштастырған және патриоттық бағытталған тұлғалар қоғам үшін ауадай қажет. Өз елін сүйе білген азамат қана халық үшін бар күш жігерін жұмсайды. Сондықтан да мемлекеттік қызметті меритократиялық қамтамасыз ету үрдісінде тек рационалды, технологиялық, нарықтық қағидаттарға ғана сүйенетін мемлекеттік қызметшілерді таңдап алу асықтық болып табылады. Мемлекеттік қызметті тізгіндеген азамат үшін рухани байлық алдыңғы орында тұру маңызды. Этикалық тазалық, адамгершілік қағидаттары жоғары технологиялық, нано технологиялық түсініктерден бір қадам жоғары тұруы тиіс.

Мемлекеттік билік органдарындағы қызметшілер – маңызды саяси шешім қабылдайтын қоғамның озық азаматтары. Сондықтан да бұл тұлғалар өз қабылдаған шешімдері үшін болашақ ұрпақ алдында, халқы үшін жанын қиған аталар рухы алдында жауапты. Ұлттың қауіпсіздігі де сол азаматтардың қолында. Қазіргі әлемдік үрдістердің күрделі жағдайында, сыртқы және ішкі қатерлерге қарсы тұру үшін, ой-өрісі кең, интеллектуалды азаматтар қажет. Ал мұндай жандарды іріктеп, оларды тани біліп, даралап, билікке араласуына, халықтың қамын ойлауына мүмкіндік беретін біздің қоғамымыз, әрбір мемлекеттің азаматтары. Мемлекеттік қызметке ұмтылған әрбір Қазақстандық таразы салмағында халықтың жарқын болашағы, тарих қойнауындағы елдің алатын орны, ұрпақтарының келешегі тұрғандығын үнемі есте ұстауы керек.

Әдебиет:

1. Қалдығұлова С. Меритократия тең мүмкіндіктерге жол ашады // Егемен Қазақстан. – 2015. – 31 желтоқсан (№ 250)
2. Платон. Государство // Собрание сочинений: в 4 т. / Платон. Т. 3. М.: Мысль, 1994. – 860 с.
3. Мухатаева Г. Принцип меритократии в Казахском государственном управлении // <http://www.kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/princip-meritokratii-v-kazahstanskom-gosudarstvennom-up>
4. Young Michael, Looking back on Meritocracy in Geoff Dench (ed.), *The Rise and Rise of Meritocracy*, Blackwell Publishing, 2006. – 192 p
5. Bell Daniel, «On meritocracy and equality», *National Affairs. Public Interest*, Vol. 29, 1972. – 29-68 pp

Тұмашбай Талғат Еркінұлы

әлеуметтану ғылымдар магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы
E-mail: Tumashbai@mail.ru

Жумабеков Мадияр Уалиевич

тарих ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы
E-mail: Jumabek-777@mail.ru

ШАҒЫН КӘСІПкерліктің Әлеуметтік Құқықтық Аспекттері

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің экономикалық мәдениет түрі ретінде жүйелі түрде қарастырылған. «Бизнестің жол картасы 2020» мемлекеттік бағдарламасының негізгі бағыттарының құқықтық аспектілері жаңа қырынан талдау жасалынды.

Резюме. В статье малый и средний бизнес в Казахстане рассматривается как вид экономической культуры. Анализируется правовые аспекты основных направлений государственной программы «Дорожная карта бизнеса-2020».

Summary. In article small and medium business in Kazakhstan is considered as a type of economic culture. It is analyzed legal aspects of the main directions of the state program «Road map of business of 2020»

Экономикалық мәдениет экономикалық мінез құлық және іс әрекет ұғымдарымен бір мағынада жиі қолданылады. Экономикалық мәдениет қоғамның өндірістік саласын ұйымдастыру мен басқаруға қатысты экономикалық, әлеуметтік білімдердің жүйесі болып табылады. Экономикалық мәдениеттің басты мақсаты, ол осы қоғамдық басқаруды рационалды іс әрекетке айналдыру және еңбекке қабілетті әлеуметтік топтарды әлеуметтік өзгерістерге қарай бейімдеу. Зерттеуші Г.Н. Соколованың көрсетуінше бүгінгі экономикалық мәдениет дегеніміз бұл экономикалық іс әрекеттілікке жеке адамдардың қатысуын, ондағы өзіндік мүмкіндіктерді жүзеге асыруды реттейтін экономикалық ойлаумен сана сезімнің өзара әрекеттесуі ретінде сипатталса, онда В.В. Радаев экономикалық мәдениет шаруашылық ролдерді жүзеге асыруға және өзін өзі тануға қатысты кәсіптік білімдер, құндылықтар, символдар жүйесі деген мазмұнда анықтайды.

Бұл үрдістер Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың басшылығымен қабылданған мемлекеттік бағдарламалардың өзегі болып отыр. Мысалы, «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы аясында кәсіптік даярлықты қайта жүргізу, бизнес құрылымдарға төмен пайызды несиелер беру т.б іс шаралар жүргізілуде. Экономикалық іс әрекеттілікті ұйымдастыруда индустриалдылықты арттыру, экономикалық мәдениет пен сана сезім түсініктерін ғылыми әдістемелік тұрғыда зерттеу социологиялық ойдың классиктері О.Конт, Э.Дюркгейм, М.Вебердің, Г.Спенсердің, П.Сорокиннің, Т.Парсонстың, Р.Мертонның, Н.Смелзердің, Ф.Хайектің, И.Шумпетердің қоғамды жүйелі зерттеуге бағытталған ғылыми тұжырымдары мен көзқарастарында кеңінен қарастырылған. Осы бүгінгі экономикалық мәдениетті зерттеуде тұлғалық және институционалдық деңгейлер өзара тиімді қызмет атқаруда. Бір бағыттың екінші бағыттан артықшылығын баса көрсету мүмкін емес.

О.Конт өзінің «Позитивтік философия курсы» еңбегінде қоғамдық дамуды анықтаудың әлеуметтік статикалық тұрақты, әлеуметтік динамикалық өзгермелі екі негізгі заңдылығын бөліп көрсеткен. Бұл заңдылықтарды экономикалық мәдениет ұғымына жанама қолдануға болады. Мұндағы тұрақты статикалық заңдылықтың бірі, ол мәдениет және білім. Ал динамикалық заңдылықтар қоғамдық дамудың өзгерістерін анықтауға қатысты ұғымдарды біріктіретін категория. Мысалы, саяси өзгерістердің экономикалық жүйеге әсері. Бүгінгі күндері қажеттілігі сезіліп отырған жағдай, ол жастарды нарықтық қатынастар жағдайында дұрыс шешім қабылдай алуға тәрбиелеу және олардың бойында либералдық рухты қалыптастыру. Либералшылдық экономикалық жүйелерге қажетті шарт. Бұл жайлы И.Шумпетер «саяси лидердің нақты шешімдері мен көзқарастары экономика агенттерінің мінез құлқына тікелей әсер етеді. Саяси жүйелердегі демократиялық кәсіпкерлікке оң ықпал жасайды», -деп түсіндіреді. Қазақстандық ғалым У.Баймурағовтың көрсетуінше үйлесімді әлеуметтік экономика рухани, адамгершіліктік тұрғыда дамыған қоғамдағы адамдардың қажеттіліктерін өтеуге бағытталған шаруашылық жүйесі. Бұл үйлесімділік қоғамдағы экономикалық даму демократиялық, демография, руханилық қағидаларына сүйенгенде ғана тиімді болмақ.

И.Шумпетер өзінің «Sozial konomik» тұжырымында «экономикалық социология әлеуметтік экономиканың элементі сипатында экономикалық үрдістердің субъектілік аспектісінің, экономикалық өмірдің стационарлық және динамикалық қы-

змет атқаруының институционалдық, социомәдени бағыттарын зерттеуі тиіс. Социологиялық талдаудың субектілік бағыты кәсіпкерлікті талдауда кеңінен қолданылған». [1-52 бет] Осы экономикалық қатынастардағы субектілік ұғымы немістің классик ғалымы М.Вебер «Протестанттық этика және кәсіпкерлік рухы» еңбегінде қарастырады. М.Вебер «тарихи дамуды зерттеуде қолданылып келген материалдық және идеалдық ыңғайлардың өзара үстемдігін жоққа шығара отырып, бұл ұғымдардың теңдігі мойындалған жағдайда ғана қоғамдық дамуға қол жеткізуге болады. Сонымен бірге М.Вебер капиталистік рух жеке адамның іс әрекетін ынталандыру жүйесі ретінде қалыптасады деп түсіндірген. Атап айтқанда:

- а) капитал мен қаржының жинақталуындағы моралды, позитивті санкциясы;
- б) қарқынды жұмыс адамның моралдық міндетінің және жақсылықтың белгісі;
- в) ақылға сай дүниені жаңарту адамның өмір сүру образына айналуы тиіс;
- г) адамның шаруашылық істеріндегі жинақылық, тәртіптілік, адалдық, позитивті ойлауын қалыптастыру керек. Капиталистік рух пен дәстүрлілік сипатындағы еңбек этикасына құрылған өмір сүру образдары өз кезегінде адамның иррационалды және рационалды, белсенді түрлерін қалыптастырады.

М.Шеллер қоғамның индустриалды дамуының екі біржақты индустриалдылық, шектелген индустриалдылық атты бағыттарын бөліп көрсеткен. Біржақты индустриалдылық қоғамның дамуындағы технологиялық прогресті шексіздендіруге негізделсе, онда шектелген индустриалдылық өндірістік процесстің өмірлік құндылықтарға қарсы бағытталмауына негізделіп түзіледі. Т.Парсонстың көзқарасынша экономикалық іс әрекеттің бірнеше сипатталарын бөліп көрсеткен.

«1. Экономикалық іс әрекет әлеуметтік әрекеттің жеке түрі ретінде қоғамдық қажеттіліктерді өтеу мақсатында түзілетін өндірістік құралдарға ие әлеуметтік жүйелерде жүзеге асады.

2. Экономикалық әрекеттің негізгі қағидалары жеке тұлғаның әрекетіне тәуелді емес, ол белгілі бір әлеуметтік даму арқылы қалыптасқан, жиынтықты ұғым. Сондықтан экономикалық іс әрекет экономикалық және әлеуметтік жүйелердегі қатынастар арқылы зерттелуі тиіс.

3. Экономикалық мінез құлық өндірістік факторлардың бірігуі негізінде түзілетін құбылыс.

4. Экономикалық мінез құлық экономикадағы бейімделуші өндірістік, реттеушілік, құндылықты нормативтік, интегративті мінез құлықтық жүйелердің қызметтеріне сәйкес бірігуді білдіреді.

5. Экономикалық мінез құлық институционалдық сипатқа ие. Экономикалық мінез құлықтың тиімділігі экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктердің ұйымдық мақсатқа бірігуімен тікелей

байланысты. Ұйымдық экономикалық жетістіктерге бағыттаушы құрылым.

6. Экономикалық іс әрекеттің рационалдылығы менталды, ішкі компонент ретінде қоғамда үстемдікке ие құндылықтардың ұйымдасу процесімен детерминделеді. [3]

Бүгінгі күндері экономикалық мәдениетті бірнеше бағытта қарастыру қалыптасып отыр.

Біріншіден, экономикалық жүйелерді дамытудағы адам капиталының ролін зерттеу.

Екіншіден, бұл экономикалық өндірістік мәдениетті ұлттық сипаттарына қарай зерттеу.

Үшіншіден, жастардың экономикалық мәдениетін дамыту және оның тарихи, гендерлік спецификасын зерттеу.

«Адам капиталы адамның еңбек нарығындағы мүмкіндіктерін арттыруға ықпалы бар білімдер мен нормалардың жиынтығы сипатында түсіндіріледі. Жоғары адам капиталы біріншіден адамның өз денсаулығына бей берекет қарамауына, оның байлық көзі ретінде есептеуіне жағдай жасайды. Екіншіден адам капиталы индивидтің жеке мақтанышын, рухи өсуін көтереді. Бүгіндері Қазақстан дүниежүзінде адам потенциалының дамуының индексі бойынша 69 орынға орналасса, онда ЖІӨ бойынша адам капиталына салымы 6,5 пайызды құраған» [4]

Шағын кәсіпкерліктің әлеуметтік құқықтық аспектілерін зерттеуде мемлекеттік бағдарламаларға басымдық берілуі керек.

Қазақтан Республикасы шағын және орта кәсіпкерлік саласын дамыту бойынша кешенді іс шаралар жүргізіп отырған мемлекеттердің бірі. Мұндай іс шаралар мемлекеттің экономикалық дамуын арттыру үшін жасалып отыр. Өйткені, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің мемлекеттің ЖІӨ үлесінің артуы елдің экономикалық дамуының кепілі болып табылады. Бұл туралы Қазақтан Республикасы президенті Н.Ә.Назарбаев халыққа жолдауында «...Еңбек етуші халықтың 60% -ы шағын және орта бизнесте жұмыс істеген кезде Қазақстан тұрақтылыққа қол жеткізетін болады.», -деп көрсеткен. Ал бұл көрсеткіш салыстырмалы түрде 2015 жылғы статистикалық деректер бойынша еліміздің ЖІӨ 23%, ҚХР 75%, Европа Одағында 55 % құрап отыр. Сонымен бірге Қазақтан Республикасының 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Евразиялық Экономикалық одаққа бірігуі және Дүниежүзілік сауда ұйымына қосылуға ұмтылысы отандық кәсіпкерлік субъектілеріне жаңа мүмкіндіктер мен сынақтарды жүктейді.

Қазақтан Республикасының «Жеке кәсіпкерлік туралы» заңының 1 бабының 3 тармағында «жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау - Қазақтан Республикасында кәсіпкерлік бастаманы іске асыру үшін жеке кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру, қолайлы құқықтық, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар жасау жөніндегі мемлекеттік шара-

лар кешені» [5] деген анықтама берілген. Заңның 4-бабының ережелері бойынша «жеке кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаты жеке кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау және жеке кәсіпкерлікке әкімшілік етуді енгізу жолымен мемлекеттің мүдделері мен тұтынушылардың құқықтарын қорғау болып табылады.

-жеке кәсіпкерлік еркіндігінің кепілдігі және оны қорғау мен қолдауды қамтамасыз ету;

-кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға барлық жеке кәсіпкерлік субъектілерінің теңдігі;

-жеке меншікке (жеке кәсіпкерлік субъектілерінің меншігіне) қол сұғылмауы мен оны қорғаудың кепілдігі;

-Қазақстан Республикасында шағын кәсіпкерлікті дамытудың басымдығы;

-жеке кәсіпкерліктің мүдделерін қозғайтын нормативтік құқықтық актілердің жобаларына сараптама жасауға жеке кәсіпкерлік субъектілерінің қатысуы болып табылады». [6]

Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін ҚР Үкіметі кәсіпкерлерді мемлекеттік және қоғамдық деңгейде толық қолдап отыр. Атап айтқанда «Бизнестің жол картасы-2020», «Жұмыспен қамту-2020» мемлекеттік бағдарламаларын қабылдап, оны жүзеге асыруға «Даму» кәсіпкерлерді қолдау қоры мен қатар кәсіпкерлердің ұлттық палатасы тең қатысып отыр.

Заңның 18 бабының 7 тармағында « Шағын және орта кәсіпкерліктің бастама-ларын қаржылық қолдауды мемлекет тарапынан негізгі қызметінің мақсаты қаржылық ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ету болып табылатын, акцияларының бақылау пакеті ұлттық басқарушы холдингке тиесілі арнайы қор жүзеге асырады.

Арнайы қордың негізгі міндеттері:

1) жобалық қаржыландыру;
2) жеке кәсіпкерлік субъектілерінің қатысуымен микрокредиттік ұйымдардың желісін дамыту;

3) шағын кәсіпкерлік субъектілері екінші деңгейдегі банктерден кредиттер алған кезде оларға кепілдік беру жүйесін жасау;

4) қаржы лизингін дамыту;

5) шағын кәсіпкерлік субъектілерін оқыту және консалтингтеу;

6) шағын кәсіпкерлік субъектілері үшін сапа менеджменті жүйесін енгізу жөніндегі операцияларды қоса қаржыландырудың гранттық жүйесін дамыту;

7) арнайы қордың жарғысына сәйкес басқа да міндеттер болып табылады». [5]. Заңның негізгі талаптарын жүзеге асыру мақсатында «Даму» кәсіпкерлерді қолдау қоры кәсіпкерлік субъектілеріне грант, қаржылай кепілдік беру, оқыту, консалтингтік қызметтерді жүзеге асыру үстінде. «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы бойынша гранттар- жеке кәсіпкерлік субъектісі ретінде тіркелгенінен 1 жыл толмаған 29 жасқа дейінгі

кәсіпкерлерге экономиканың басым секторларының барлығына, 29 жастан жоғары кәсіпкерлерге экономиканың басым секторлары тізбесінде белгіленген салаларға беріледі. Грант сомасы 3 млн 600 мың теңге. Грант қайтармсыз, өсімпұлсыз берілетін қаржылай көмек түрі». [6]

Басты шарттары:

-жеке кәсіпкерлердің ұсынған жобасы қазіргі заман талаптарына сәйкес инновациялық туынды болуы;

-кәсіпкерлік идея бизнес-жоспар арқылы рәсімделуі;

-тиісті мемлекеттік басқарушы органдарға өтініштер берілуі;

-жеке кәсіпкердің банктік есепшотында 3 млн 600 мың теңгенің 10% болуы қажет.

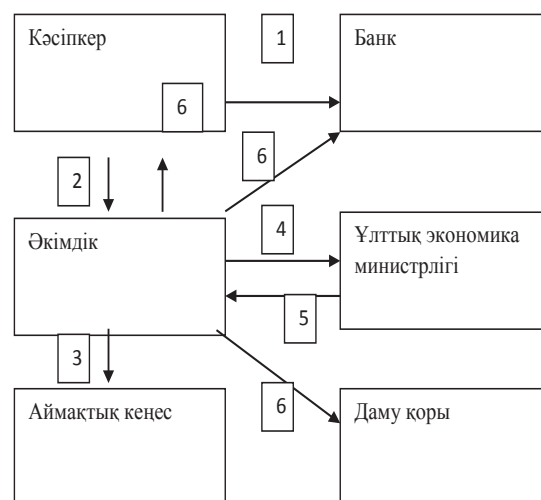
Жеке кәсіпкерлер шағын қалалар, моноқалалар тұрғындары үшін жеңілдіктерге, яғни қосымша қаржыландыру көздеріне ие болып келеді. Ал халық сирек қоныстанған моноқалалар тұрғындары үшін грантты жеңіп алу өте қолайлы. Өйткені ол қалаларда кәсіпкерлік ынтаның төмен болып келуде. Сондықтанда жас кәсіпкерлерге моноқалаларға қоныстану арқылы өз ісіне мемлекеттік қаржылық көмек алуға мүмкіндіктер көп. Кейіннен гранттық қаржыны мақсатты қолдану жылдары өткеннен кейін кәсіпкерлік субъектісін өзі қалаған облысқа ауыстыруға, филиалын ашуға құқысы бар.

«Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасының бағыттары.

Бірінші бағыты. Жаңа жобаларды қолдау. Субсидиялау.

«Субсидия-өндірісті жаңғыртуға және ұлғайтуға бағытталған жаңа және қолданыстағы инвестициялық жобаларды іске асыру үшін жаңа банктік кредиттердің 50% мемлекет есебінен қаржыландыру. Субсидия мерзімі 10 жылға, 3 млрд. теңгеге дейін беріледі». [6]

Схема 1. Субсидия бойынша өтініштер беру.

Екінші бағыты. Кәсіпкерлік секторды сауықтыру. Субсидиялау. «Субсидияланған кредит көлемі кәсіпкер борышкердің жекелеген жобасы бойынша 3 млрд теңгеден аспауы, 3 жылға дейін, несие бойынша сыйақының номиналды мөлшерлемесі жылдық кемінде теңгемен берілсе 12%, валютамен берілсе 10% аспайтын қаржыларға қолданылады». [6]

Үшінші бағыты. Кәсіпкерлердің валюталық тәуекелдіктерін төмендету.

Төртінші бағыты. Кәсіпкерлік әлеуетті күшейту. Бұл бағыт бойынша 2015 жылға дейін «Даму» кәсіпкерлерді қолдау қоры «Бизнес-кеңесші 1,2» жобаларын жүргізіп келді. 2015 жылдан кәсіпкерлердің құқықтарын акредиттелген ұйымдар арқылы қорғау құқықтық ережесі бойынша ҚР кәсіпкерлік ұлттық палатасының құзырына берліп отыр. «Бизнес-кеңесші 1» бағдарламсы бойынша кәсіпкерліктің экспресс курсы өткізіліп арнайы сертификат беріледі. Сертификат «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы бойынша жеңілдіктерді қолдану үшін қажетті құжат түрі, ол номерленіп, электронды базаға ендіріледі.

Қазіргі уақытта бізде азаматтық қоғам орнап, әр бір азаматтың нарық заманында өз кәсіпкерлігін ашып бизнестерін дамытуға үкімет тарапынан барлық қолдаулар жасалында. Шағын және орта кәсіпкерліктің қарқынды дамуы, ел экономикасының дамуына негізгі серпін күш болып табылады. Бұл өз кезегінде еліміздің бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына ену мақсатында жасалынып жатқан шаралар.

Әдебиеттер:

1. *Экономическая социология. Под редакцией В.И. Верховина. Москва, 2006.*
2. *Экономическая социология. Под редакцией Л.Я. Гуреевича. Алматы, 2002.*
3. *Экономическая социология. Под редакцией В.И. Верховина. Москва, 2006.*
4. *А. Айталы. //Человеческий капитал: социальное измерение. Мысль. №9, 2010.*
5. *ҚР «Жеке кәсіпкерлік туралы» заңы. 12.01.2007.*
6. *«Бизнестің жол картасы-2020» мемлекеттік бағдарламсы. Алматы, 2011.*

Кегембаева Жанар Аманжоловна

ученый секретарь Ученого совета Алматинской академии

МВД Республики Казахстан, доктор юридических наук, доцент, полковник полиции

ОБРАЩЕНИЕ К ФРАНЦУЗСКОМУ ОПЫТУ РЕГЛАМЕНТИРОВАНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

Түйін. Қазіргі кезде заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы бірнеше елдің заңнамасында белгіленген (Франция, Австрия, АҚШ, Бельгия, Нидерланды және т.б.), бірақ Қазақстанда бұл құқықтық институт көптеген ғалымдармен сынға алынады. Автор Франциядағы заңды тұлғалардың заңға қарсы жүйелі әрекет ету тәжірибесін қарастырып, қазақстандық заңнамасында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылықтың негіздері мен шектерін белгілеу жөніндегі ұсыныстарын дәлелдейді.

Резюме. Уголовная ответственность юридических лиц в настоящее время установлена в законодательстве многих стран (Франция, Австрия, США, Бельгия, Нидерланды и др.), но в Казахстане данный правовой институт многими учеными до сих пор рассматривается критически. Автор, анализируя опыт Франции в системном противодействии незаконной деятельности юридических лиц, обосновывает предложения по определению оснований и пределов уголовной ответственности юридических лиц в казахстанском законодательстве.

Summary. At present, criminal responsibility corporation exists in legislation of the many countries (France, Austria, USA, Belgium, Netherlands and others.) In Kazakhstan given legal institute many scientist is criticized. The Author analyses the experience to France on пресекаению piracy of the juridical persons and motivates the offers on determination of criminal responsibility corporation in Kazakhstan legislation.

Сегодня в уголовном праве Казахстана не утихают споры о необходимости установления уголовной ответственности юридических лиц. Актуальность данного вопроса еще более возросла с момента принятия нового Уголовного кодекса, поскольку при обсуждении проекта УК предлагалось закрепить данную новеллу.

Э.Б. Мухамеджанов полагает, что введение в казахстанское уголовное законодательство норм о юридической ответственности юридических лиц преждевременно. Он указывает, в частности, что для внедрения подобной новеллы необходима коренная переработка институтов не только уголовного, но и уголовно-процессуального права, а также его состыковка с нормами административного и гражданского права. Интересно, что в качестве одного из аргументов ученый приводит мнения австрийских ученых, отмечающих нецелесообразность введения уголовной ответственности юридических лиц в странах с высоким уровнем коррупции [1, с. 22-23].

Профессор У.С. Джекебаев придерживается принципиально иной точки зрения. Он пишет: «Исходя из того, что воля юридических лиц относительно свободна, что они имеют возможность в

пределах предоставленной им самостоятельности и независимости выбор для своей практической деятельности, возникает и их ответственность за результаты своей негативной деятельности, как в административном, так и гражданско-правовом порядке. Почему в этом случае особняком в правовой жизни общества должно оставаться уголовное право? Сторонники установления уголовной ответственности юридических лиц считают, что в случаях, когда действия (бездействия) юридических лиц общественно опасны, виновны и противоправны, необходимо установить их уголовную наказуемость» [2].

Аналогичное мнение высказывает и профессор З.О. Ашитов: «Необходимость установления в Уголовном кодексе РК уголовной ответственности юридических лиц вызывается не только их созданием по всей стране на базе частной собственности, но и тем, что ими совершаются общественно опасные деяния, например, злоупотребление своим монопольным положением и тем самым – причинение ущерба интересам граждан, а поэтому это необходимо пресекать вплоть до привлечения к уголовной ответственности» [3, с. 59].

П.2 ст. 2.07 Примерного уголовного кодекса США гласит: «В случаях, когда за совершение посягательства возлагается абсолютная ответственность, предполагается, если иное прямо не установлено законом, что цель законодателя состоит в возложении ответственности на корпорацию» [4, с. 135]. Иначе говоря, абсолютная ответственность, под которой понимается ответственность при отсутствии какого-либо психического отношения к деянию, то есть ответственность без виновности, как правило, применяется только к юридическим лицам.

Надо отметить, что проблема уголовной ответственности юридических лиц в Республике Казахстан ставилась еще при разработке ныне действующего Уголовного кодекса РК в 1997 году, более того, как мы уже отмечали, она нашла отражение в проекте нового УК Республики Казахстан. Но, в конце концов, эта новелла все же не смогла получить достаточного одобрения депутатов Парламента и закрепиться в Уголовном кодексе.

В КНР, к примеру, тоже долгое время господствовала концепция персональной уголовной ответственности. Юридические лица стали рассматриваться в качестве субъектов преступления только с принятием нового Уголовного кодекса КНР 1997 года. «Уголовную ответственность юридических лиц китайский законодатель рассматривает как не-

обходимость правовой защиты общественной безопасности (глава 2), порядка социалистического рынка (глава 3), порядка общественного управления (глава 6), интересов национальной безопасности (глава 7), а также правовой защиты государства, общества от коррупции и взяточничества (глава 8)», - отмечает К.Ф. Шергина [5, с. 181].

Сегодня институт уголовной ответственности юридических лиц существует и успешно действует во многих зарубежных странах (Франция, Австрия, США, Бельгия, Нидерланды и др.). Для Казахстана, заимствовавшего основные черты континентальной системы права, возможно, наиболее интересным представляется опыт Франции – родины данной системы.

Уголовная ответственность юридических лиц во Франции была введена Уголовным кодексом 1992 года (вступившим в законную силу с 1 марта 1994 года). До него французское право придерживалось традиционной концепции, что за совершение преступления может отвечать лишь физическое лицо. Ответственность же юридических лиц ограничивалась пределами гражданско-правовой ответственности.

Введение уголовной ответственности юридических лиц во Франции, как и у нас, сопровождалось ожесточенными спорами «за и против». Здесь надо учитывать, что во Франции проводились реформы, направленные на гуманизацию уголовного законодательства и потому связанные с депенализацией определенных составов преступлений. Противники нового института утверждали, что в противовес реформе введение уголовной ответственности корпораций неизбежно приведет к расширению сферы уголовных наказаний. Среди аргументов называлось также противоречие нового института принципу личной ответственности и соответствующему принципу индивидуализации наказания. Некоторые оппоненты отмечали еще и то, что введение уголовной ответственности юридических лиц позволяет недобросовестным руководителям специально подводить юридическое лицо, например, под ликвидацию с целью отведения от себя уголовного преследования [6, с. 192].

На серьезной ноте обсуждались вопросы об уголовных наказаниях и их применимости по отношению к юридическим лицам. Действительно, некоторые из традиционных наказаний не могут быть применены к юридическим лицам, но проблема здесь, скорее, практического и организационного характера. Так, по мнению А. Рену, «...никто не запрещает установить для юридических лиц иные санкции, например, штраф, ликвидацию. Такое решение может показаться несправедливым, так как при наказании юридического лица будут затронуты и руководители, и простые работники данного юридического лица, что нарушает принцип личной ответственности. С другой стороны, можно заметить,

что санкция затрагивает права и имущество юридического лица, а любая уголовная санкция всегда причиняет косвенный вред третьим лицам (например, семье осужденного)» [7, с. 171].

Основным же побудительным мотивом введения уголовной ответственности юридических лиц стала необходимость создания эффективного механизма государственного реагирования на экологические и хозяйственные преступления, ущерб от которых невозместим индивидуальной ответственностью служащих.

В соответствии с уголовным кодексом 1992 года французские юридические лица могут быть привлечены к уголовной ответственности за целый ряд преступлений. При этом сфера возможных преступных деяний гораздо шире рамок гражданско-хозяйственной деятельности. Уголовные лица отвечают и за преступления против человечества, и за посягательства на жизнь, личную неприкосновенность личности, тайну частной жизни, организацию террористических актов и незаконных боевых групп и т.п. За любое из вышеперечисленных деяний, совершенных в пользу юридического лица его руководителем или представителем (даже по собственной инициативе, без уполномочивания со стороны юридического лица), наступает уголовная ответственность.

При этом, как ни странно, уголовная ответственность юридических лиц не предусмотрена по налоговым делам. Речь в данном случае идет об отказе декларирования или об утаивании подлежащих налогообложению

сумм, замалчивании о сделках в бухгалтерских документах либо, наоборот, внесении фиктивных сделок в эти документы. Французский законодатель исходил при этом из того соображения, что налоговые преступления, без сомнения, являются результатом действий физических лиц. Нам представляется, что введение уголовной ответственности юридических лиц за налоговые преступления позволило бы повысить налоговую дисциплину предприятий, ведь достаточно сложно выявить и наказать всех работников, причастных к налоговым махинациям юридического лица.

Здесь, правда, надо отметить, что Законом от 9 марта 2004 г. в ст. 12-2 УК Франции, устанавливающую уголовную ответственность юридических лиц, были внесены изменения. В частности, были исключены слова «в случаях, предусмотренных законом или постановлением». Тем самым французский законодатель отказался от принципа специальной ответственности в пользу «принципа общности». С 1 января 2006 года (момента вступления в силу названного Закона) юридические лица несут ответственность почти за все преступления. Однако некоторые авторы продолжают утверждать, что уголовная ответственность юридических лиц является специальной [8, с. 80].

Уголовный кодекс Франции за совершение юридическим лицом какого-либо преступления устанавливает возможность назначения одного из следующих наказаний:

1) Ликвидация – в случаях, когда учрежденное юридическое лицо отклонилось от объявленной цели своей деятельности для того, чтобы совершить инкриминированные ему преступные деяния, или, когда речь идет о совершении им преступления или проступка, каковы бы они ни были совершены физическим лицом, повлекли бы за собой наказание тюремным заключением на срок свыше 5 лет.

2) Запрещение – навсегда или на срок в 5 лет либо свыше – осуществлять прямо или косвенно какую-либо одну или несколько разновидностей профессиональной либо общественной деятельности.

3) Помещение под судебный надзор сроком на 5 лет или свыше.

4) Закрытие – навсегда либо на срок в 5 лет или свыше – учреждений (либо одного, либо нескольких) предприятия, способствовавшего совершению инкриминированных преступлений.

5) Лишение – навсегда либо на срок в 5 лет или свыше – права заключать сделки с государственными организациями.

6) Запрещение – навсегда, либо на срок в 5 лет или свыше – обращаться к публичной подписке на акции.

7) Запрещение – на срок в 5 лет или свыше – выпускать какие-либо чеки помимо тех, которые дают чекодателям право на изъятие денежных средств со счета сразу же по предъявлении чека, либо акцептованы, а равно, пользоваться аккредитивами.

8) Конфискация предмета, послужившего или предназначенного стать средством совершения преступного деяния, либо полученного в результате его совершения.

9) Публикация объявления о принятии такого рода судебного постановления, либо распространения его в печати или в аудиовизуальных средствах массовой информации [4, с. 197-198].

Несомненно, самым тяжким наказанием для юридического лица в представленной Уголовным кодексом 1992 г. системе является ликвидация предприятия.

По мнению французских юристов, предусмотренная французским УК ответственность юридических лиц не является в чистом виде уголовной, это, скорее, квазиуголовная ответственность. Основанием для подобных утверждений является тот факт, что в случае совершения какого-либо преступного деяния уголовному преследованию подвергается, как правило, руководитель предприятия, в то время как на юридическое лицо налагается денежный штраф. Ответственность наступает только наряду с физическими лицами, а не вместо них. Преступное деяние должно быть совершено в пользу юридического лица его руководителем или

представителем [8, с. 80]. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции является, таким образом, дополнительной и обусловленной.

На наш взгляд, введение уголовной ответственности юридических лиц в казахстанском законодательстве неизбежно. Объективная потребность в установлении уголовной ответственности юридических лиц определяется не только необходимостью обеспечения режима законности и правопорядка, но, главным образом, созданием действенного механизма восстановления этого режима в случае его нарушения со стороны организаций. Интенсивное развитие экономики государств, научно-технический прогресс, создание крупных корпораций неразрывно связано с соответствующим ростом общественной опасности от последствий хозяйственной деятельности.

Очевидно, что юридические лица могут признаваться субъектами только определенных групп преступлений – в сфере экологии, налогообложения, предпринимательства и т.п. Вместе с тем, необходимо учитывать, что введение уголовной ответственности юридических лиц потребует разработки и законодательного закрепления оснований ответственности, системы наказаний и их пределов и ряда других соответствующих моментов, в целом составляющих огромный объем работы для законодателя.

Литература:

1. Мухамеджанов Э.Б. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц по Уголовному кодексу Республики Казахстан // *Казахстан и мировое сообщество: сб. мат. межд.науч.-теорет.конф.* – Алматы: Академия экономики и права, 2011. Т.2. – С. 20-29.
2. Джекебаев У.С. Юридическое лицо как субъект преступления // *Электронный ресурс.* – Режим доступа: <http://www.parlam.kz/ru/legislative-act>.
3. Аиштов З.О. Некоторые вопросы объекта и субъекта преступлений // *Мировые и региональные тенденции современной преступности и стратегии противодействия: сб. мат. межд. научно-практ. конф.* – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2011. – С. 57-59.
4. Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовной ответственности. – М.: ЦентрЮрИнфор, 2002. – 204 с.
5. Шергина К.Ф. Ответственность юридических лиц по Уголовному кодексу Китайской Народной Республики // *Актуальные проблемы и перспективы юридической науки и правоприменительной деятельности в странах СНГ: сб. мат. межд.науч.-практ.конф.* – М.: Академия эконом. безопасности МВД РФ, 2008. Т. 2. – С. 178-186.
6. Меньших А.А. Новое в уголовном законодательстве Франции: ответственность юридических лиц // *Правовые исследования во Франции: сб. науч. трудов.* – М.: РАН, 2007. – С. 191-207.
7. Renout H. *Droit penal general.* – Paris: Centre de publications universitaires paradigme, 2002. – 7e ed. – 895 p.
8. Панарина В.В. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции // *Вестник Академии Генпрокуратуры РФ.* – 2010. – № 18. – С. 78-84.

Амирханов Бакытжан Кадирбекович

докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан,
магистр юридических наук, полковник полиции

КЛАССИФИКАЦИЯ НЕГЛАСНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

На основе анализа национального уголовно-процессуального закона, нами предлагается классификация негласных следственных действий по следующим группам.

1. По субъекту производства:
  - производимые следователем, дознавателем (негласный контроль почтовых и иных отправлений);
  - производимые уполномоченным подразделением правоохранительного или специального государственного органа по поручению органа досудебного расследования.
2. По использованию форм и методов:
  - производимые с использованием форм и методов оперативно-розыскной деятельности;
  - производимые без с использованием форм и методов оперативно-розыскной деятельности (негласный контроль почтовых и иных отправлений).
3. По ходатайству, решению и предоставлению разрешения:
  - проводимые с санкции прокурора;
  - проводимые без санкции прокурора;
  - проводимые по заявлению отдельных лиц или с их письменного согласия.
4. По основанию проведения:
  - проводимые по делам о преступлениях, санкция за совершение которых предусматривает наказание в виде лишения свободы от одного года и выше;
  - проводимые преступлениям, подготавливаемым и совершаемым преступной группой;
  - проводимые для выявления, пресечения и раскрытия других уголовных правонарушений.
5. По объекту проведения:
  - в отношении лица, на которое в заявлении, сообщении об уголовном правонарушении указано как на лицо его подготавливающее, совершающее или совершившее, либо в отношении которого имеются иные основания полагать, что оно имеет отношение к расследуемому правонарушению либо обладает сведениями о подготавливаемом, совершаемом или совершенном уголовном правонарушении;
  - в отношении подозреваемого;
  - в отношении потерпевшего с его письменного согласия;
  - в отношении третьего лица, если есть сведения, что третье лицо получает или передает информацию, имеющую значение для дела;
  - в отношении места в случае, если имеются обстоятельства или предполагается их возникнове-

ние, которые могут иметь значение для дела;

- в отношении адвокатов, осуществляющих профессиональную помощь, когда имеются основания полагать, что ими готовится или совершено тяжкое или особо тяжкое преступление (в остальных случаях запрещено).

6. По ограничению прав граждан
  - ограничивающие права граждан;
  - неограничивающие права граждан.

7. По уровню ограничения прав граждан:
  - ограничивающие конституционные права;
  - не ограничивающие конституционные права.

Содержание уголовно-процессуального закона Латвийской Республики, позволяет разграничивать негласные (специальные) следственные действия по следующим критериям.

1. По субъекту производства:

- производимые направляющим процесс лицом;
- производимые по поручению направляющего процесс лица, учреждениями и лицами;
- производимые специально уполномоченным законом государственным учреждением (требующие использования средств и методов оперативной работы).

2. По виду получения информации:

- необходимой для выяснения обстоятельств, подлежащих доказыванию в уголовном процессе; указывающей на совершение другого преступного деяния или на обстоятельства его совершения;
- необходимой для незамедлительного предотвращения существенной угрозы общественной безопасности.

3. По разрешению на производство:

- на основании постановления следственного судьи;
- с согласия всех лиц, работающих или проживающих в публично недоступном месте в период производства специального следственного действия;

с согласия прокурора в неотложных ситуациях, с получением постановления следственного судьи не позднее чем следующего рабочего дня.

Различия в классификации негласных следственных действий Казахстана и Латвии выражаются в следующих факторах.

Во-первых, уголовно-процессуальный закон Латвии не разделяет негласные следственные действия по основанию их проведения. Частью 3 статьи 210 УПК Латвии установлено, что специальные следственные действия производятся лишь при

расследовании преступлений средней тяжести, тяжких и особо тяжких преступлений.

Во-вторых, любое негласное следственное действие производится по постановлению следственного суда. Исключением являются неотложные ситуации и согласие соответствующих лиц.

В этой связи, позиция С.И. Захарцева о том, что классификация на требующие судебного разрешения и не требующие такового, не вполне объективна, поскольку она является производным от вопроса ограничения прав человека/1/, представляется необоснованной.

Следует отметить, что специальные розыскные мероприятия, регламентированные УПК Республики Молдова, представляются в качестве негласных следственных действий условно, исходя из понимания казахстанского уголовного процесса.

Суть состоит в том, что молдавский уголовно-процессуальный закон исключает категорию: «следственное действие».

Согласно ч. 2 ст. 93 УПК РМ: «В качестве доказательств в уголовном судопроизводстве допускаются фактические данные, установленные с помощью следующих средств:

- 1) показания подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика, свидетеля;
- 2) заключение эксперта;
- 3) вещественные доказательства;
- 4) протоколы действий по уголовному преследованию и судебных расследований;
- 5) документы, в том числе официальные;
- 6) аудио- и видеозаписи, фотографии;
- 7) научно-технические и судебно-медицинские заключения;
- 8) процессуальные акты о результатах специальных розыскных мероприятий и приложения к ним, включая стенограммы, фотографии, записи и др.».

Далее ч. 4 данной статьи: «Фактические данные, полученные посредством специальных розыскных мероприятий, могут быть допущены в качестве доказательств лишь в случае, если они получены и проверены с помощью средств, указанных в части (2), в соответствии с уголовно-процессуальным законом, с соблюдением прав и свобод человека или с ограничением некоторых прав и свобод, санкционированным судебной инстанцией»/2/.

В Главе III «Средства доказывания и методы доказывания» УПК Молдовы, регламентируются основания, условия, содержание и порядок производства таких действий как: показания (допрос, очная ставка, проверка показаний на месте преступления); предъявление для опознания; осмотр, освидетельствование, эксгумация, воспроизведение события и эксперимент; обыск, выемка предметов и документов; специальная розыскная деятельность.

Таким образом, специальные розыскные мероприятия молдавского уголовного процесса являются полной интеграцией оперативно-розыскной деятельности, получившей регламентацию нормами УПК. Результаты специальной розыскной деятельности подлежат легализации с помощью средств доказывания. Ограничение прав и свобод человека и гражданина допускается только по решению судебной власти.

Анализ УПК РМ позволяет определить следующую классификацию специальных розыскных мероприятий.

1. По форме проведения:

гласные;
- негласные.

2. По разрешению на производство:

- с разрешения судьи по уголовному преследованию;
- с разрешения прокурора.

3. По основаниям для проведения:

распорядительные процессуальные акты офицера по уголовному преследованию, прокурора или судьи по уголовному преследованию, относящиеся к уголовным делам, находящимся в их производстве;

запросы международных организаций и правоохранительных органов других государств в соответствии с международными договорами, стороной которых является Республика Молдова;

поручения о производстве процессуальных действий правоохранительных органов других государств в соответствии с международными договорами, стороной которых является Республика Молдова.

Согласно УПК РМ, специальная розыскная деятельность осуществляется исключительно розыскными офицерами специализированных подразделений и при наличии обоснованного подозрения в подготовке или совершении тяжкого, особо тяжкого или чрезвычайно тяжкого преступления.

Интересным также представляются отклонения от данного правила, которые не снижаются, а ужесточаются при проведении отдельных розыскных мероприятий.

Например, прослушивание и запись переговоров применяется исключительно по исчерпывающему перечню составов преступления. Мониторинг или контроль финансовых сделок и доступ к финансовой информации разрешается, только в рамках начатого уголовного преследования по преступлениям, перечень которых содержится в ч. 2 ст. 134-2 УПК РМ.

Еще одной не маловажной процессуально гарантией выступает условия необходимости и соразмерности ограничения основных прав и свобод человека в ходе проведения планируемого специального розыскного мероприятия.

Следует также отметить, что с разрешения прокурора проводятся специальные розыскные мероприятия ограничивающие права и свободы человека, но не относящихся к разряду конституционных.

А. Коваль исследует вопросы сущности, системы и классификации негласных следственных (розыскных) действий по УПК Украины, предлагает следующую классификацию.

1. По виду ограничения конституционных прав:
- связанные с вмешательством в частное общение;

другие.

2. В зависимости от субъекта предоставления разрешения:

- проводимые по решению следственного судьи;

- проводимые по решению следователя, прокурора;

проводимые только по решению прокурора.

3. В зависимости от оснований их производства:

по тяжким и особо тяжким преступлениям;

по преступлениям, не являющимся тяжкими и особо тяжкими/3/.

По нашему мнению, данная классификация является не полной. В соответствии со статьей 258 УПК Украины в данную классификацию следует включить разновидности вмешательства в частное общение, а именно (по виду вмешательства в частное общение):

аудио-, видеоконтроль лица;

арест, осмотр и выемка корреспонденции;

снятие информации с транспортных телекоммуникационных сетей;

снятие информации с электронных информационных систем/4/.

Исходя из содержания норм УПК Эстонии/5/, розыскные действия следует классифицировать по следующим критериям.

1. По основаниям для проведения:

необходимость сбора информации о приготовлении к преступлению с целью его обнаружения и пресечения;

исполнение постановления об объявлении в розыск;

необходимость сбора информации в ходе конфискационного производства;

необходимость сбора информации о преступлении в ходе уголовного производства.

2. По объекту проведения:

в отношении лица, по которому имеются обоснованные основания полагать, что оно совершит преступление;

в отношении лица, объявленного в розыск;

в отношении лица, которому принадлежит имущество, являющееся объектом производства по конфискации, либо которое владеет им;

- в отношении лица, которое является подозреваемым в уголовном производстве, либо в отношении которого имеются обоснованные основания полагать, что оно совершило или совершит указанное преступление.

3. По субъекту предоставления разрешения:

с письменного разрешения прокурора;

по решению судьи по предварительному следствию.

Исходя из системы негласных следственных действий их можно классифицировать по способу ограничения прав:

вмешательство в частное общение;

вмешательство в частную собственность или владение;

наблюдение за лицом или объектом;

контроль над совершением преступлений/6/.

На основании изложенного автор приходит к следующим выводам.

1. Классификация негласных следственных действий занимает важное место в определении реального обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве.

2. В Республике Казахстан наблюдается слабое обеспечение конституционных прав человека и гражданина в ходе производства негласных следственных действий в сравнении с другими постсоветскими государствами.

Литература:

Захарцев С.И. *Оперативно-розыскные мероприятия*. Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004 // http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks357903#TOC_IDAQ1W3N

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397729#pos=1464;-256

Коваль А. *Сущность, система и классификация негласных следственных (розыскных) действий* // <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2015/6-3/17.pdf>

См.: Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года № 4651-VI (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.09.2016 г.) // http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=31197178#sub_id=2230000

Уголовно-процессуальный кодекс Эстонской Республики от 12.02.2003 года (по состоянию на 31 августа 2016 года) // <https://www.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused>

Правовое регулирование специальных (тайных) следственных действий в постсоветских странах: Аналитический обзор (подготовлен в рамках проекта «Поддержка реформы уголовного правосудия в Кыргызской Республике»). Бишкек, 2014. С. 8.

Алимова Эльвира Абдикапбаровна

докторант Алматинской академии МВД Республики Казахстан, магистр юридических наук,
подполковник полиции, elvira.alimova.77@mail.ru

ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Түйін. Мақалада көптеген зерттеушілермен әзірленген қылмыстық процесс барысында арнайы білімдерді қолдану нысандарының саралау түрлері қарастырылады. Осы тұрғыда бар ұсыныстардың оң жақтары мен кемшіліктері нақтылап көрсетіледі. Арнайы білімдер мен оларды қолдану нысандарының ұғымдарын қарастыра отырып, автор қылмыстық іс жүргізудегі процессуалдық және процессуалдық емес арнайы білімдерді қолдану нысандарын айқындайды. Іс жүзіндегі қылмыстық іс жүргізу заңнамасы мен оны қолдану тәжірибесін зерделеу нәтижесінде автор қылмыстық сот жүргізу саласында арнайы білімдерді қолданудың процессуалдық нысандарының өз дефинициясын негіздейді.

Резюме. В представленной статье автор предпринял попытку провести разграничение таких видов доказательств как заключение и показания эксперта и специалиста. Затронутая проблема в настоящий момент достаточно актуальна, поскольку содержание действующих норм уголовно-процессуального законодательства приводит к коллизионным моментам в процессе правоприменения. Автор обосновывает вывод о необходимости рассмотрения заключения специалиста и заключения эксперта в качестве равноправных источников доказательств.

Summary. The article deals with the classification of uses of expertise in criminal proceedings, which have been developed by different researchers. This provides details on the benefits and disadvantages of the proposals made. The author studied the concept of specialized knowledge and their application forms, procedural and non-procedural shared use forms of expertise in criminal proceedings. The study of existing criminal procedural law, its implementation has allowed the author to formulate a definition of procedural forms of application expertise in the field of criminal justice.

Задачи обеспечения эффективности уголовного судопроизводства требуют от лиц, ведущих уголовный процесс, широкого использования современных достижений науки и техники, а также специальных познаний и умений таких сведущих лиц, как специалисты или эксперты. Благодаря их консультациям и заключениям удается сохранить и надежно зафиксировать, иногда даже воссоздать заново следы преступления либо иные необходимые вещественные доказательства.

Несомненно, что степень достоверности и полноты доказательств, полученных с помощью

специальных знаний, зависит от целого ряда причин, а именно: от выбора области науки или техники и, соответственно, от видов необходимых специальных знаний, от статуса специалиста в уголовном процессе и непосредственно от самих форм использования специальных знаний в уголовном процессе.

В сфере уголовного судопроизводства специальными познаниями априори обладают эксперт и специалист, статус которых при этом существенно различается в соответствии с действующим уголовно-процессуальным законодательством. В соответствии с положениями статьи 79 УПК Республики Казахстан «в качестве эксперта может быть вызвано незаинтересованное в деле лицо, обладающее специальными научными знаниями». Статья 80 УПК РК «Специалист» статус данного лица раскрывает более подробно: «В качестве специалиста для участия в производстве по уголовному делу может быть привлечено не заинтересованное в деле лицо, обладающее специальными знаниями, необходимыми для оказания содействия в собирании, исследовании и оценке доказательств путем разъяснения участникам уголовного процесса вопросов, входящих в его специальную компетенцию, а также применения научно-технических средств. Специалистами являются также педагог, психолог, участвующие в следственных и иных процессуальных действиях с участием несовершеннолетнего, а равно врач, участвующий в следственных и иных процессуальных действиях, за исключением случаев назначения его экспертом» [1].

Анализ вышеуказанных норм Уголовно-процессуального кодекса показывает, что эксперт привлекается в уголовный процесс в рамках процедуры назначения судебной экспертизы, а специалист привлекается, когда лицу, ведущему уголовный процесс, нужна помощь сведущего лица, но без досконального научного разбора, соответствующего экспертизе. Специалист может проводить различные исследования, ход и результаты которых отражаются в его официальном заключении. Помимо заключения УПК Республики Казахстан предусматривает и такую форму использования знаний специалиста, как его показания: «Показания специалиста – сведения, сообщенные им на допросе, проведенном после получения заключения, в целях разъяснения или уточнения данного им заключения» [1].

По мнению З.Ю. Захохова, «в отличие от показаний иных участников уголовного процесса, в показаниях специалиста возможно не только по-

вестовательное описание события, в котором он принимал участие, но также его суждения относительно исследуемых субъектами доказывания предметов, явлений и иных обстоятельств. Показания специалиста могут быть носителями не только первичной доказательственной информации, но также формироваться с целью проверки других доказательств, то есть являться, по сути, проверочными (вторичными) доказательствами [2, с. 12].

Как видим, формы использования специальных знаний сведущего лица в уголовном процессе могут быть достаточно разнообразными, ведь надо учитывать, что специалист может оказать и устную помощь в виде советов, консультаций, помощь технического характера при использовании тех или иных научно-технических средств и приборов.

От правильного выбора формы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве может зависеть целесообразность приглашения специалиста. В силу этого вопрос об определении формы использования специальных знаний, их классификации имеет не только теоретическую, но и практическую значимость. Несмотря на это, в вопросе о формах использования специальных познаний в сфере уголовного судопроизводства нет единства во мнениях исследователей.

Е.В. Селина определяет форму применения специальных знаний в уголовном судопроизводстве как систему правил применения на этапах предварительного расследования и судебного разбирательства уголовных дел специальных знаний сведущих лиц, закрепленную в уголовно-процессуальном законодательстве и отмечает, что наиболее распространенным является деление форм применения специальных знаний в уголовном судопроизводстве на процессуальные и непроцессуальные [3, с. 21].

Действительно, такое разделение форм использования специальных знаний в сфере уголовного процесса встречается у большинства авторов, занимавшихся исследованием данного вопроса (Ломакина Е.В., Мацун Е.А., Россинская Е.Р., Трапезникова И.И. и др.).

Однако, что характерно, каждый автор предлагает свое обоснование для такой классификации. Так, И.И. Трапезникова полагает, что «объективным критерием дифференцирования форм использования специальных знаний в уголовном процессе на процессуальные и непроцессуальные является характер результата, получаемого при применении той или иной формы использования специального знания. Если результат должен иметь доказательственное значение, то это объективный показатель того, что данная форма использования специального знания должна относиться к процессуальным формам» [4, с. 6].

Ю.К. Орлов уверен, что признание формы использования специальных знаний процессуальной

или, напротив, непроцессуальной, зависит лишь от наличия или отсутствия процессуального оформления результатов такого применения [5, с. 37].

Е.А. Мацун считает, что «отнесение той или иной формы участия специалиста в производстве по уголовному делу к процессуальной форме использования специальных познаний возможно при наличии целого ряда следующих признаков:

1) закрепление в уголовно-процессуальном законе;

2) использование специальных познаний на любой стадии уголовного судопроизводства по поручению лица, ведущего производство по уголовному делу (суда), или по инициативе иных участников уголовного процесса, но при строгом соблюдении порядка процессуального оформления и вовлечения результатов использования специальных познаний в систему доказательств по уголовному делу;

3) отражение результатов использования специальных познаний в протоколах следственных действий и иных процессуальных документах или придание им характера самостоятельных видов доказательств (например, заключение и показания специалиста) [6, с. 8].

При критическом рассмотрении вышеприведенных мнений, полагаем, что с ними можно согласиться лишь частично. Для того, чтобы специальные знания специалиста были использованы в процессуальной форме, на наш взгляд, самое главное – они должны исходить и закрепляться в документах как исходящие именно от специалиста как самостоятельного участника уголовного процесса. Например, высказанное устно мнение специалиста стало убедительным для свидетеля преступления, который отразил его в своих показаниях. В этом случае такую форму использования специальных знаний нельзя признать процессуальной, поскольку мнение процессуально закреплено как исходящее уже от свидетеля, а не специалиста.

Хотелось бы отметить также, что классификация, предусматривающая разделение на процессуальные и непроцессуальные формы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве, не отражает в достаточной степени все разнообразие существующих форм.

В этом аспекте мы полностью согласны с Е.В. Ломакиной, которая полагает, что разграничение только по этому основанию «не позволяет создать всеобъемлющую систему форм, поскольку недостаточно учитываются характер, условия такой деятельности, правовые полномочия отдельных субъектов познания (и доказывания) по уголовным делам» [7, с.51]. Сама исследователь считает, что в зависимости от вида и целей деятельности формы использования специальных знаний могут определяться следующими обстоятельствами:

- предусмотренными законом приемами и мето-

дами обнаружения, получения и закрепления данных о преступном событии;

- не предусмотренной процессуальным законом, но активно используемой помощью лиц, обладающих специальными знаниями;

- системой оперативно-розыскных мероприятий, направленных на собирание информации о личности преступника и его связях [7, с. 147].

Классификация форм использования специальных знаний в уголовном процессе, полагаем, может быть проведена и по другим основаниям. Например, в зависимости от значения используемых специальных знаний можно разделить такие формы, как использование специальных знаний, имеющее важное доказательственное значение, и, соответственно, значение вспомогательное.

Конечно, все используемые специальные познания сведущего лица должны обладать целым рядом необходимых качеств: научная и теоретическая обоснованность; практическая применимость; объективность и достоверность полученных результатов; отнесение специальных знаний к знаниям, не являющимся общеизвестными.

Но, тем не менее, специалист может выступать в сфере уголовного судопроизводства в двух ипостасях. При вспомогательном значении используемых специальных знаний специалист играет роль своеобразного технического помощника, оказывая содействие в обнаружении, закреплении и изъятии следов, предметов и документов, в применении различного рода технических средств. При этом он вправе оказать содействие в осмотре того или иного объекта, но не имеет права на самостоятельное исследование.

Во втором случае специалист выступает в качестве консультанта по специальным знаниям, при изучении материалов уголовного дела для постановки вопросов эксперту, а также разъяснения вопросов, входящих в его профессиональную компетенцию. При этом правом на какие-либо действия с объектами или предметами, имеющимися в распоряжении следователя или суда, он не наделен. Однако заключение специалиста в данной ситуации обладает важным доказательственным значением [7, с. 99-100].

Обязательность привлечения специалиста или отсутствие таковой также может служить самостоятельным критерием проведения классификации. Так, в соответствии с УПК Республики Казахстан обязательно участие специалиста при приобщении образцов наркотических средств к уголовному делу (ч.4 ст. 221 УПК РК), при осмотре трупа человека (ст. 222 УПК РК), в то время как при производстве

многих других следственных действий специалист не обязан, а «вправе участвовать» [1]. Если в обязательных случаях неприглашение специалиста расценивается как существенное нарушение требований уголовно-процессуального законодательства, то в необязательных случаях вопрос об участии или неучастии специалиста решается по усмотрению лица, ведущего уголовный процесс.

При этом следователь может руководствоваться самыми различными побуждениями – уровень профессиональной подготовки, сроки рассмотрения дела, возможность обойтись без специальных познаний, качество взаимодействия со сведущими лицами и т.д. Лицо, ведущее уголовный процесс, также обладает правом выбора конкретной формы, в которой использование специальных знаний сочтет наиболее эффективным и целесообразным.

Таким образом, из изложенного можно сделать вывод, что в сфере уголовного судопроизводства специальные знания могут использоваться в различных формах, при этом выбор конкретных форм применения специальных знаний обусловлен различием моделей расследования дела, что зависит от конкретного лица, ведущего уголовный процесс.

Литература:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231 // *Каз. прав. да.* – 10 июля 2014 г. – № 133 (27754).
2. Захохов З.Ю. *Заключение и показания специалиста как виды доказательств в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ...канд. юрид. наук.* – Ростов-на-Дону, 2012. – 26 с.
3. Селина Е.В. *Применение специальных познаний в российском уголовном процессе: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.09.* – Краснодар, 2003. – 356 с.
4. Трапезникова И.И. *Специальные знания в уголовном процессе России (понятие, признаки, структура): автореф. дис. ...канд. юрид. наук.* – Челябинск, 2004. – 24 с.
5. Орлов Ю.К. *Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве.* – М.: ИПК РФЦСЭ, 2005. – 264 с.
6. Мацун Е.А. *Процессуальное положение специалиста в уголовном судопроизводстве России: автореф. дис. ...канд. юрид. наук.* – Челябинск, 2013. – 23 с.
7. Ломакина Е.В. *Актуальные вопросы использования специальных знаний в российском уголовном судопроизводстве: дис. ...канд. юрид. наук.* – Оренбург, 2006. – 174 с.

Султанов Нурболат Ныгметович

Докторант PhD Алматинской академии МВД РК капитан полиции

О НОВЕЛЛАХ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В НОВОЙ РЕДАКЦИИ УПК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 2014 ГОДА

Резюме: В статье посредством анализа новой редакции УПК Республики Казахстан 2014 года рассмотрены основные новеллы досудебного расследования по уголовным делам.

Ключевые слова: досудебное расследование, уголовное дело, досудебное производство, уголовный проступок, следственные действия, подозреваемый, разумный срок, обвинительный акт.

Принятие новой редакции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан 2014 года существенно изменило порядок уголовного преследования, в том числе и на досудебной стадии уголовного процесса.

Досудебное производство по уголовному делу претерпело изменения, связанные с введением новых: форм расследования; фигур, участвующих в уголовном процессе; следственных действий; а также расширения судебного контроля за досудебным расследованием; расширения полномочий и функций отдельных участников уголовного процесса и др.

В новой редакции УПК Республики Казахстан предусмотрены следующие формы досудебного расследования:

- 1) дознание
- 2) предварительное следствие
- 3) протокольная форма
- 4) ускоренное досудебное расследование
- 5) производство, в котором заключено процессуальное соглашение (сделка о признании вины, сделка о сотрудничестве).

Стоит отметить, что досудебное расследование в форме дознания и предварительного следствия практически не отличаются от аналогичных форм досудебного производства, регламентированных УПК 1997 года [1].

Упрощенное досудебное производство трансформировалось в ускоренное досудебное расследование, с единственным отличием в сроке производства. Так, ускоренно досудебное расследование вместо десяти суток должно быть завершено в течение пятнадцати суток.

В этой связи, особый интерес представляют протокольная форма и производство, в котором заключено процессуальное соглашение (сделка о признании вины, сделка о сотрудничестве). Учитывая, что процессуальное соглашение, как новелла, имеет свои специфические особенности, будет рассмотрено отдельно.

Протокольная форма.

Уголовное преследование в протокольной форме осуществляется только по уголовному проступку.

В соответствии с Уголовным кодексом Республики Казахстан 2014 года [2] уголовные правонарушения в зависимости от степени общественной опасности и наказуемости подразделяются на преступления и уголовные проступки.

Уголовный проступок – это совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ареста (ст. 10 УК РК) [3].

Особенности производства по делам об уголовных проступках, регламентировано главой 55 УПК РК, статьями 525-529.

Основным процессуальным документом протокольной формы является протокол об уголовном проступке, который должен быть составлен немедленно, если подозреваемый установлен. Если подозреваемое лицо отсутствует, то протокол может быть составлен с момента его фактического установления в пределах срока давности привлечения к ответственности.

При необходимости выяснения обстоятельств уголовного проступка, данных о совершившем его лице, его месте нахождения протокол об уголовном проступке составляется в срок до трех суток. В случае, когда требуется проведение экспертизы или получение заключения специалиста, протокол об уголовном проступке составляется в течение суток с момента получения соответствующего заключения.

В протоколе уголовного проступка указываются: время и место его составления, кем составлен протокол, данные о личности подозреваемого, место и время совершения уголовного проступка, событие, его способы, мотивы, последствия и другие существенные обстоятельства, фактические данные, подтверждающие наличие уголовного проступка и виновность правонарушителя, признаки состава уголовного проступка, предусмотренного Особенной частью Уголовного кодекса, данные о потерпевшем, характер и размер причиненного ему ущерба.

Для выяснения обстоятельств уголовного проступка и составления протокола лицо, осуществляющее досудебное расследование, допрашивает подозреваемого, потерпевшего, свидетелей, принимает меры к истребованию и приобщению к протоколу сведений о личности подозреваемого, при необходимости производит осмотр, выемку, другие процессуальные и следственные действия, предусмотренные УПК РК.

Как правило, в целях обеспечения производства по уголовному проступку и предупреждения уклонения от участия в следственных действиях, у подозреваемого отбирается обязательство о явке по вызову органа дознания и сообщения им о перемещении места жительства, регламентированное статьей 156 УПК РК.

В случаях, когда имеются основания полагать, что лицо может скрыться либо совершить более тяжкое деяние, лицо, осуществляющее досудебное расследование вправе применить такую меру процессуального принуждения как – задержание в порядке ст.ст. 128, 131 УПК РК.

По окончании досудебного расследования в протокольной форме протокол уголовного проступка и приложенные к нему материалы представляются начальнику органа дознания для согласования.

После согласования все материалы предъявляются подозреваемому для ознакомления, о чем делается соответствующая отметка в протоколе, удостоверяемая подписью подозреваемого и его защитника (при его участии).

В случае задержания подозреваемого в порядке статьи 128 УПК РК дело об уголовном проступке направляется прокурору не позднее 36 (тридцати шести) часов с момента фактического задержания.

По уголовному делу в отношении нескольких уголовных правонарушений, в числе которых, кроме преступлений, имеются уголовный проступок либо уголовные проступки, производство осуществляется в форме дознания либо предварительного следствия.

Еще одним новшеством является введение в уголовный процесс термина «разумный срок».

Предполагается, что введение данного института, направлено на реализацию положений Международного пакта о гражданских и политических правах, и призвано стимулировать орган, ведущий уголовный процесс, к быстрому проведению процессуальных действий, а также предоставляет возможность гражданам обжаловать затягивание расследования и требовать завершения дела в конкретные сроки.

Анализ норм УПК позволяет сделать вывод, что разумный срок предполагает отказ от нынешней стадии приостановления уголовных дел в ходе досудебного расследования.

Так, в соответствии с ч.1 ст. 192 УПК РК досудебное расследование должно быть закончено в разумный срок с учетом сложности уголовного дела, объема следственных действий и достаточности исследования обстоятельств дела, но не более срока давности уголовного преследования, установленного Уголовным кодексом РК.

При определении разумного срока уголовного судопроизводства учитываются следующие обстоятельства: правовая и фактическая сложность уголовного дела, реализация процессуальных прав участниками досудебного производства, способ реализации лицом, осуществляющим досудебное расследование, своих полномочий в целях своевременного осуществления досудебного производства.

В целях более эффективного расследования уголовных дел о нераскрытых преступлениях досудебное расследование производится в пределах сроков давности, установленных Уголовным Кодексом РК.

Орган уголовного преследования не приостанавливает производство по уголовному делу, а прерывает сроки расследования. При этом прокурору направляется только письменное уведомление (уголовное дело остается у следователя).

Стоит отметить, что основания прерывания сроков досудебного расследования (ч.7 ст. 45 УПК РК 2014г.) фактически остались прежними (за некоторыми исключениями), что и при приостановлении производства по уголовному делу (ч.1 ст. 50 УПК РК 1997г.).

Основанием к возобновлению производства по делу также является письменное уведомление прокурору.

В УПК РК 2014 года введены новые следственные действия:

- депонирование показаний (ст. 217 УПК РК)
- дистанционный допрос (ст. 213 УПК РК)
- представление предметов и документов (ст.ст. 259, 260 УПК РК).

Депонирование показаний представляет собой механизм позволяющий допросить следственным судьей лица, являющегося потерпевшим, свидетелем, если имеются основания полагать, что более поздний их допрос может оказаться невозможным в силу объективных причин (постоянное проживание за пределами Республики Казахстан, выезд за границу, тяжелое состояние здоровья, применение мер безопасности и т.д.), а также в целях исключения последующих допросов несовершеннолетних свидетелей и потерпевших для исключения психотравмирующего воздействия (ст. 217 УПК РК).

Депонирование показаний осуществляется исключительно следственным судьей. Ходатайствовать о депонировании показаний потерпевшего (свидетеля) имеют право прокурор, подозреваемый или его адвокат, участвующий в деле в качестве защитника.

Лицо, осуществляющее досудебное расследование, вправе инициировать перед прокурором вопрос о направлении следственному судье ходатайства о депонировании показаний.

Следственный судья рассматривает ходатайство в течение трех суток с момента его получения и по результатам выносит мотивированное постановление об удовлетворении ходатайства либо отказе в его удовлетворении.

В случае удовлетворения ходатайства следственный судья назначает время допроса при первой возможности, о чем извещаются прокурор, подозреваемый и его адвокат, участвующий в деле в качестве защитника.

Постановление следственного судьи об отказе в удовлетворении ходатайства может быть обжаловано или опротестовано.

Отказ следственного судьи в удовлетворении ходатайства не препятствует повторному обращению лиц, указанных в части первой настоящей статьи, в случае возникновения обстоятельств, указывающих на наличие оснований для направления в суд ходатайства о депонировании показаний (ч.2 ст. 217 УПК РК).

Депонирование показаний следственным судьей производится в присутствии лиц, ходатайствовавших об этом, а в случаях необходимости и других участников процесса.

Подозреваемый не вызывается на допрос, если присутствие подозреваемого на допросе угрожает безопасности потерпевшего (свидетеля). Обеспечение явки лиц для участия в судебном заседании при депонировании показаний возлагается на лиц, заявивших ходатайство следственному судье. Защитник подозреваемого может для вызова лица ходатайствовать перед следственным судьей о предоставлении помощи в обеспечении явки лица на допрос.

В связи с неявкой по уважительной причине прокурора, защитника, подозреваемого производство допроса может быть отложено, если обстоятельства, этому не препятствуют (ч.3 ст. 217 УПК РК).

Протокол судебного заседания, в котором зафиксированы депонированные следственным судьей показания допрашиваемого лица, подписывается судьей и секретарем судебного заседания.

Присутствующие при депонировании показаний участники процесса вправе получить копию протокола судебного заседания и принести на него свои замечания, которые рассматриваются следственным судьей в тот же день с вынесением постановления об их принятии или отклонении.

После этого протокол судебного заседания, замечания на него, если они были принесены, и постановление судьи об их рассмотрении направляются процессуальному прокурору для приобщения к материалам уголовного дела.

Дистанционный допрос.

Допрос может быть произведен с использованием научно-технических средств в режиме видеосвязи с вызовом лиц, подлежащих допросу, в орган досудебного расследования, на территории которых они находятся либо проживают.

Дистанционный допрос осуществляется только в отношении потерпевшего или свидетеля.

Дистанционный допрос производится в случаях:

1) невозможности непосредственного прибытия лица в орган, ведущий уголовный процесс, по месту расследования (рассмотрения) уголовного дела по состоянию здоровья или другим уважительным причинам;

2) необходимости обеспечения безопасности лица;

3) проведения допроса малолетнего или несовершеннолетнего свидетеля, потерпевшего;

4) необходимости обеспечения соблюдения сроков досудебного расследования, судебного рассмотрения дела;

5) наличия причин, дающих основания полагать, что допрос будет затруднен или связан с излишними затратами (ст. 213 УПК РК).

Представление предметов и документов.

Любое лицо вправе представлять лицу, осуществляющему досудебное расследование, предметы и документы, которые, по его мнению, могут иметь значение для дела (ст. 259 УПК РК).

Кроме того, лицо, осуществляющее досудебное расследование, вправе без производства обыска или выемки потребовать от руководителя предприятия, учреждения, организации, а равно от граждан предоставления предметов и документов, которые необходимы для временного их использования при производстве следственных действий.

К таким предметам и документам относятся:

– аналоги или макеты для воспроизведения обстановки и условий исследуемого события при производстве эксперимента;

– однородные с предметом или документом, предъявляемым для опознания;

– приспособления, инструменты, приборы, материалы для применения их при производстве следственных действий либо экспертного исследования, если ими лицо, осуществляющее досудебное расследование, либо действующие по его поручению специалист, эксперт или экспертное учреждение не располагают (ч.1 ст. 260 УПК РК).

По минованию надобности эти предметы, документы подлежат возврату по принадлежности.

Также, по требованию лица, осуществляющего досудебное расследование согласованному с прокурором, руководители и другие должностные лица государственных органов, предприятий, учреждений, организаций обязаны произвести в пределах своей компетенции внеплановую проверку,

документальную ревизию или иную служебную проверку и представить акт ревизии или проверки со всеми приложениями в установленный срок.

О требовании производства ревизий и проверок субъекта предпринимательства орган уголовного преследования в течение суток уведомляет прокурора.

Лицо, осуществляющее досудебное расследование, обнаружив в акте ревизии или проверки либо другом документе отступления от установленных правил, пробелы, противоречия и другие недостатки, вправе потребовать, чтобы отмеченные ошибки были в документе устранены (ч.3 ст. 260 УПК РК).

Отдельного внимания заслуживает и законодательное закрепление в УПК РК 2014 года регламентация порядка восстановления утраченного уголовного дела либо его материалов (ст. 293 УПК РК).

Восстановление производится по постановлению прокурора, лица, осуществляющего досудебное расследование, а в случае утраты уголовного дела или материалов в ходе судебного производства – по решению суда, направляемому прокурору для исполнения.

При этом, восстановление уголовного дела производится по сохранившимся копиям материалов уголовного дела, в том числе сведений на электронных или бумажных носителях, которые могут быть признаны доказательствами, либо путем проведения процессуальных действий органом, ведущим уголовный процесс, а также на основе информационно-учетных документов, иных необходимых материалов.

Если по утраченному уголовному делу истек предельный срок содержания под стражей, подозреваемый подлежит немедленному освобождению.

Исключение предъявления следователем обвинения подозреваемому с передачей данной функции прокурору.

Данное нововведение предполагает, что после начала досудебного расследования следователь собирает необходимые доказательства, после чего передает собранные материалы прокурору, который будет принимать окончательное решение о «предъявлении обвинения» и передаче дела в суд или о прекращении уголовного дела.

Причем в ходе досудебного расследования следователь выносит постановление о квалификации деяния подозреваемого, а закончив расследование – составляет обвинительный акт.

Таким образом, подозреваемый становится обвиняемым после утверждения прокурором обвинительного акта. Причем, в данном статусе лицо будет находиться непродолжительный промежуток времени, поскольку после составления прокурором постановления о предании обвиняемого суду, оно становится подсудимым.

В соответствии со ст. 64 УПК РК 2014 года подозреваемым является лицо: в отношении которого вынесено постановление о признании в качестве подозреваемого; задержанное в порядке ст. 131 УПК; в отношении которого вынесено постановление о квалификации деяния подозреваемого; допрошенное в связи с наличием подозрения в совершении уголовного проступка.

Для сравнения, по УПК 1997 года подозреваемым признавалось лицо, в отношении которого было возбуждено уголовное дело в связи с подозрением его в совершении преступления либо вынесено постановление о признании его подозреваемым, либо осуществлено задержание, либо применена мера пресечения до предъявления обвинения (ст. 68).

Стоит отметить, УПК РК 2014 года существенно расширил и права подозреваемого, в частности в ст. 64 дополнительно были включены следующие положения:

- пользоваться правами гражданского ответчика в случае признания его таковым в связи с предъявлением по делу гражданского иска;

- получить копии постановлений о признании гражданским ответчиком, квалификации деяния, ходатайства и постановления о продлении срока меры пресечения, постановления о прекращении уголовного дела;

- получить от лица, осуществляющего досудебное расследование, разъяснение о порядке и условиях применения меры пресечения в виде залога и других мер, не связанных с содержанием под стражей;

- на любой стадии расследования заявить ходатайство прокурору либо выразить ему согласие о заключении процессуального соглашения с изложением своих предложений о виде и мере наказания и заключить процессуальное соглашение;

- при назначении, производстве экспертизы, а также предъявлении подозреваемому заключения эксперта осуществлять действия, предусмотренные статьями 274, 286 УПК;

- знакомиться по окончании расследования с материалами дела и выписывать из него любые сведения, а также снимать копии с использованием научно-технических средств, за исключением сведений, составляющих государственные секреты или иную охраняемую законом тайну;

- возражать против прекращения уголовного преследования;

- безотлагательно уведомляться органом, ведущим уголовный процесс, о принятии процессуальных решений, затрагивающих его права и законные интересы, за исключением вопросов, касающихся негласных следственных действий, а также получить их копии;

- ходатайствовать о дополнительном допросе показывающего против него свидетеля, вызове и

допросе в качестве свидетелей указанных им лиц на очную ставку с ними.

При наличии достаточных доказательств, подтверждающих подозрение в отношении лица в совершении им преступления, орган уголовного преследования выносит мотивированное постановление о квалификации деяния подозреваемого (ст. 203 УПК).

В постановлении о квалификации деяния подозреваемого указываются:

1) время и место его составления; кем составлено постановление; фамилия, имя и отчество (при его наличии) подозреваемого, число, месяц, год и место его рождения;

2) описание преступления, в совершении которого подозревается лицо, с указанием времени, места его совершения, а также иных обстоятельств, подлежащих доказыванию;

3) уголовный закон (статья, часть, пункт), предусматривающий ответственность за преступление, в совершении которого подозревается лицо (ст. 204 УПК).

Меры пресечения применяются после вынесения постановления о квалификации деяния.

Стоит отметить, что в отношении адвоката, прокурора, следователя, дознавателя, начальника следственного отдела, начальника органа дознания постановление о квалификации деяния при совершении ими преступлений, связанных с выполнением профессиональных и служебных обязанностей, должно быть утверждено руководителем прокуратуры.

После окончания досудебного расследования следователь составляет обвинительный акт.

«Обвинительный акт» заменил «обвинительное заключение». Это связано с тем, что в настоящее время в обвинительном заключении детально и подробно излагаются все доказательства, в том числе показания свидетелей, заключения экспертиз и т.д., что отбирает у следователя значительное время, а объем данного документа по сложным многоэпизодным делам может состоять из нескольких томов. Между тем, суд при рассмотрении уголовного дела самостоятельно исследует собранные в досудебной стадии доказательства и дает им оценку.

Обвинительный акт состоит из вводной, описательно-мотивировочной и резолютивной частей.

Во вводной части отражаются сведения:

– время и место составления обвинительного акта; должность, фамилия и инициалы лица, составившего обвинительный акт;

– фамилия, имя и отчество (при его наличии), число, месяц, год и место рождения подозреваемого.

В описательно-мотивировочной части излагаются:

– событие, время, место совершенного уголовного правонарушения, его способ, мотив, последствия, квалификация и иные обстоятельства;

– сведения о потерпевшем, характере и размере причиненного ему вреда;

– сведения об имуществе, добытом путем совершения уголовного правонарушения;

– обстоятельства, отягчающие и смягчающие ответственность подозреваемого;

– сведения о подозреваемом (гражданство, семейное положение, род занятий, образование, место жительства, наличие судимостей), иные характеризующие его данные, избранная в отношении него мера пресечения;

– перечень доказательств, подтверждающих обстоятельства, служащие основанием для обвинения лица;

– сведения об обстоятельствах, являющихся предпосылками применения лечения от алкогольной, наркотической или другой зависимости.

В резолютивной части обвинительного акта указываются фамилия, имя и отчество (при его наличии) подозреваемого, конкретная статья, часть и пункт статьи уголовного закона, по которым квалифицируется инкриминируемое ему деяние, и о направлении уголовного дела прокурору для решения вопроса об утверждении обвинительного акта и направлении уголовного дела в суд для рассмотрения по существу (ст. 299 УПК РК).

К обвинительному акту прилагаются:

1) список лиц, подлежащих вызову в судебное заседание, состоящего из двух частей (списка лиц, названных подозреваемым и защитником) и списка, составленного лицом, осуществлявшим досудебное расследование;

2) справка, в которой указываются срок досудебного расследования, мера пресечения, срок содержания лица под стражей, имеющиеся вещественные доказательства и место их хранения, меры, принятые для обеспечения гражданского иска и исполнения приговора суда, процессуальные издержки и суммы, подлежащие взысканию с обвиняемого, заявленный иск.

Литература

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2013. – 343 с.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2016. – 356 с.

3. Уголовный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2016. – 217 с.

Аяганова Шынар Мерекешқызы

Қазақ-орыс халықаралық университетінің 2-ші курс магистранты

Ғылыми жетекші Жумагазиева Райса Шамшединовна

заң ғылымының кандидаты, доцент, raisa_zerip@mail.ru

ҚОСЫМША ЖАЗАЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҚСАТТАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Түйін. Бұл мақалада автор қосымша жазаларды қолдануға және олардың мақсаттарын жүзеге асыруға қатысты мәселелерді зерттеп, қолданыстағы жаңа заңнаманы жетілдіру жолдарын ұсынып отыр.

Тірек сөздер: Қосымша жазалар, қолдану, мақсаттар, жүзеге асыру, мәселелер, Қазақстан Республикасы.

Ключевые слова: Дополнительные виды наказаний, цели, реализация, проблемы, Республика Казахстан.

Резюме. В данной статье автор исследует проблемы, касающиеся практики применения дополнительных видов наказания и реализации их целей и в связи с этим автор вносит новые предложения по совершенствованию действующего законодательства.

Summary. In this article the author examines the issues relating to the practice of other forms of punishment and realize their goals and in this connection the author makes a new proposal to improve existing legislation.

Tags: In addition, the application of penalties, goals, implementation issues, Republic of Kazakhstan.

Жаза дегеніміз — сот үкімі бойынша тағайындалатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. 2014 жылы шілденің 3-інде Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық Кодексі қабылданып, ол 2015 жылдың 1-қантарының бастап заңды күшіне енді, осы заңға сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға негізгі жазамен қатар мынадай қосымша жазалар қолданылуы мүмкін:

- мүлкін тәркілеу;
- арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру;
- белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру;
- шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу қолданылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының жоғарғы Соты Пленумының «Жаза тағайындалғанда соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы» 24 маусым 1993 жылғы №3 қаулысының 16 тармағында «соттардың қосымша жаза тағайындау мәселелеріне басқа назар

аударғаны жөн, өйткені негізгі және қосымша жазаларды дұрыс үйлестіре білу оны даралай көрсету принципін дәйекті түрде жүзеге асыруға, жазаның мақсатына жетуге көмектеседі»[1],-делінген. Сондықтан да қылмыстық заңның баптарының санкцияларында қосымша жазаларды қолдану немесе қолдану мүмкіндігі көрсетілсе, онда соттардың оны тағайындау туралы мәселені қарап, қолданған шешімнің тұжырымдарын үкімде міндетті түрде көрсетілуге тиіс. Ал қосымша жаза қолданылмаған жағдайда үкімнің қорытынды бөлімінде ондай шешімнің қабылданбауына сілтеме жасалмайды. Кінәлі сотталған кезде ол жауапқа тартылған қылмыстық заңның баптарында қосымша жаза қолдану міндетті деп көрсетілсе, сот оны Қылмыстық кодекстің 55-бабында көрсетілген шарттар болған жағдайда ғана осы бапқа сілтеме жасай отырып, оған қосымша жазаны қолданбауы мүмкін. Қосымша жаза жеке-дара тағайындалмайды, ол тек қана негізгі жазаға қосылып тағайындалады. Жазаның мақсаты Қылмыстық кодекстің 39-шы бабында былай көрсетілген «Жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталған адамды түзеу және сотталған адамның да, басқа адамдардың да жаңа қылмыстар жасауынан сақтандыру мақсатында қолданылады». Жаза қолданылған әрбір жағдайда осы мақсаттар бірге қарастырылуы тиіс. Белгілі ғалым А.Н.Ағыбаевпен келісе отырып, қандай қылмыс болмасын әлеуметтік әділеттілікті бұзады[2]. Лауазымды адам өз қызмет пайдаланып, адамзаттардың құқықтары мен заңды мүдделеріне елеулі нұқсан келтірді. Осы көрсетілген жағдайлардың әрқайсында біреу жасаған қылмыстың нәтижесінде екінші адамға әлеуметтік әділеттілік бұзылатындығын мойындап бұл мақсаттың қоғамның тыныштығымен бірқалыптылығының сақталуына өз үлесін қосатындығын ескеру қажет және оның үлкен маңызы бар екендігін ұмытпаған жөн деп есептейміз.

Айыпкерге жаза тағайындағанда сот тек жәбір шеккен адамға ғана емес, жалпы қоғамға қатысты әлеуметтік әділеттілікті бір шама болса да қалпына келтіруге әрекет жасауға тиіс. Қылмыскерді бас бостандығынан айыру, оны күйзелту жәбірленгеннің аз да болса көңілін басады, жасалған қылмыс нәтижесінде өзінің бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келеді деп үміттенеді. Ал, жалпы қоғам көлемінде әлеуметтік әділеттілік келу үшін сот әділ жазаны көпшілік алдында тағайын-

дайды, сол арқылы көпшілікке қылмыстық заңды бұзған адамды мемлекетті жазалайтындығын, жазалай отырып қоғамдық тәртіпті, қоғамдық қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, халық денсаулығын, басқа да игіліктерді қорғайтындығын білдіреді. Қылмыскердің жазаланғанын естіген адамның көңілі орнына түседі. Жазаның мақсатын заң әлеуметтік әділеттілікпен байланыстырады, сондықтан сот тек ғана әділ жаза тағайындау үшін өте ұқыптылық танытуға тиіс. Жаза қолданылғанда адамдар әділеттілікті сезінеді, ал кейбір жағдайда қылмыскердің жасаған әрекеті олардың наразылық сезімін тудырады. Сондықтан да қатаң болса да әділ жазаны көпшілік қанағаттанғандық сезіммен қабылдайды. Керісінше, әділетсіз, кінәсіне сай емес жаза тағайындау жазаның мұндай маңызды мақсаты-сотталғандарды түзеу. ондай мақсаттың болуы Қазақстан Республикасы қылмыстық заңындағы адамгершілік сипатты көрсетеді. Қылмыс жасаған адамға заңды қолдана отырып, мемлекет ол адамның жазаны өтегеннен кейін қоғамға басқа қылмыс жасамайтындай оралуын көздеуге тиіс.

Түзеу дегеніміз-адам бойындағы қылмыс жасауға итермелейтін қасиеттерді жою. Түзеудің мақсаты адамның мінез-құлқын, іс-әрекетін қайта қалыптастыру, жаңа қылмыс жасауға себеп болатын бойындағы теріс қасиеттерден оның арылуына мүмкіндік туғызу. Түзеу барысында сотталғанның бойына бұрын онда болмаған әлеуметтік-пайдалы қасиетер енгізіледі, бұрын болып кейін жоғалып кеткен жақсы қасиеттердің көзі ашылады. Ол қасиеттер, мысалы, басқа адамды, оның құқықтары мен мүддесін сыйлау, қоғамдық тәртіпті сақтау. Жазаны орындау барысында сотталған адамның көзқарасы, сенімді, әдет-салты, жақсы жаққа қарай өзгерсе-түзеу мақсатының орындалғаны болып табылады. Түзелген адам қылмысты жазадан қорыққандықтан ғана емес, жазаны орындау барысында қандай бір дұрыс ықпал болғандықтан жасамайды. Түзеу процесі алдын ала тергеу кезінен басталады, бірақ сот мәжілісі кезінде белсендірек жүргізеді. Содан кейін, жазаның нақты түрі тағайындалғанда, сол жазаның орындалу барысында ол өз жалғасын табады. Әр түрлі жаза шаралары түзеудің әртүрлі тәсілін, әдісін және жолын қарастырады. Жазалау шарасы да, түзеу тәсілдері мен қайта тәрбиелеу дәстері де қылмыстың ауырлығына, оны жасаған адамның жеке басына қарай қолдануға тиіс. Бас бостандығынан айыру жазасын өтегенде сол жазаны өте режимі, қоғамдық-пайдалы еңбек, тәрбие жұмыстары түзеудің басты тәсілдері болып табылады. Қылмыстық-орындаушылық заңдарда түзеудің басқа да тәсілдері қарастырылған. Бұл мақсатқа барлық уақытта бірдей қол жете бермейді, ал өлім жазасы сияқты жаза тағайындалғанда оған қол жеткізу тіптен мүмкін емес.

Сотталған адамды түзеу мақсаты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мақсатымен тығыз

байланысты. Егер тағайындалған жаза өте қатаң немесе өте жұмсақ болса, бұл жағдай әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтірудің орнына сотталған адамды түзеу процесіне кесірін тигізеді, себебі, жазықсыз қатаң жаза оны алған адамның ыза кегін тудырады, ал өте жеңіл жаза алмайтын деген сенімде болады. Жазаның өзіндік, жеке мақсаты-арнайы сақтандыру мақсаты. Оның мәні де, мазмұны да сотталған адам тарапынан жаңа қылмысты болдырмау. Қылмыстан сақтандыру шарасын сол қылмыс жасаған адамға тікелей бағытталады.

А.И.Марцевтің пікірінше, арнайы сақтандыру шараларының мәні «қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамның жаңа қылмыс жасауына жол бермеуде» және бұл мақсатқа жазалау тәрбиелеу арқылы тікелей қол жеткізуге болады»[3]. Ал, И.И.Карпецтің пікірінше, арнайы сақтандыру мақсатқа мына әдістермен қол жеткізуге болады: қылмыс жасау мүмкіндігінен айыру; қылмыскердің көңіл-күйіне ықпал жасау; зәресін алу[4]. Қосымша жаза мемлекеттік күштеу шараларының жеке бір түрі болғандықтан қылмыстық заңмен ғана белгіленеді. Қосымша жазаны қылмысқа кінәлі адамға қылмыстық заңда көрсетілген шеңберінде, оның шегінен шықпай тағайындайды. Қосымша жаза мемлекет атынан қылмыстық іс-әрекеттер үшін кінәлінің кінәсін бетіне басу арқылы берілетін теріс құқылық баға болып табылады. Қосымша жазаның басқа мемлекеттік күштеу шараларынан ерекшелігі сол, оны қолдану кінәлінің құқықтарын, конституция құқықтарын шектейді. Қолданылып жүрген қылмыстық заң қылмыстық жазаның негізгі түрінің мақсатын анықтайды, ал қосымша жазаның мақсаттары мүлдем қарастырылмаған, бірақ оның мақсаттары негізгі жазаның мақсаттарымен тең деп есептесек, олардың әсері әр түрлі екендігін мойындауымыз керек, себебі, негізгі жаза бойынша бас бостандығынан айырылса, ал қосымша жазаны қолданудың нәтижесінде: мүлкті тәркілеген кезде - материалдық жағдайы нашарлайды, бірақ бұл шара ешкімге мемлекеттің немесе басқа адамдарға тиесілі мүлікке, ақшаға басқада материалдық құндылықтарға заңсыз иеленуге жол бермеу мақсатында қолданылады.

Ал арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айырған кезде – бұл адамның бұл дәрежелерге және марапаттардың иегері болуға лайық емес екендігін көрсетеді, яғни бұл қосымша жазаны қолдану кезінде біз қоғамды, жоғарыда көзделген, адамдардан арылтуға бағытталған шара ретінде қолданамыз, себебі олар, мемлекет тарапынан марапатталған, ал мемлекеттің артында демократиялық ел болған соң, халық түр. Халық өзінің қатарынан шынайы осындай марапаттарға лайық адамдардың қасында қылмыскерлердің жүргенін қаламайды, бұл біздің ұлттық моральға қайшы кел-

леді. Өздеріне белгілі, құқық моральға қарсы келмеуі керек, егер қарсы келсе, ол жүзеге аспайды, заңдылыққа, әділеттілік орнатуға әкелмейді.

Біздің ойымызша, осы қосымша жазаның орындалуы орасан күрделендірілген, заңға сәйкес, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік наградалары, сол сияқты Қазақстан Республикасының Президенті берген арнаулы, әскери, құрметті немесе өзге де атағы, сыныптық шені, дипломатиялық дәрежесі немесе біліктілік сыныбы бар адамды қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін соттаған кезде сот үкім шығарғанда сотталған адамды осы наградалардан, атақтардан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен немесе біліктілік сыныбынан айыру туралы ұсыныс енгізе алады, ал сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыныс енгізеді. Ал, белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырған кезде – оның мемлекеттік қызмет атқаруға немесе, белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру мемлекеттік қызметте, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында белгілі бір лауазымдарды атқаруға не белгілі бір кәсіптік немесе өзге де қызметпен айналысуға тыйым салудан тұрады. Белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру бір жылдан он жылға дейінгі мерзімге белгіленеді. Қылмыстық Кодекстің 120-бабының үшінші бөлігінің 5) тармағында және төртінші бөлігінде, 121-бабының үшінші бөлігінің 5) тармағында және төртінші бөлігінде, 122-бабының екінші және үшінші бөліктерінде, 124-бабының екінші және үшінші бөліктерінде, 132-бабының екінші, үшінші, төртінші және бесінші бөліктерінде, 133-бабының екінші және үшінші бөліктерінде, 134-бабының төртінші бөлігінің 2) тармағында және 312-бабының үшінші бөлігінің 1) және 2) тармақтарында көзделген қылмыстарды жасағаны үшін белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру міндетті түрде тағайындалады және педагогикалық лауазымдарды және кәметке толмағандармен жұмыс істеуге байланысты лауазымдарды атқаруға өмір бойына тыйым салудан тұрады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды жасағаны үшін белгілі бір лауазымды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру міндетті түрде тағайындалады және мемлекеттік қызметте, судья қызметін, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінде және оның ведомстволарында, мемлекеттік ұйымдарда және жарғылық капиталында мемлекет үлесі елу пайыздан асатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, да-

уыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайыздан астамы өздеріне тиесілі олардың еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайыздан астамы аталған еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда лауазымдарды атқаруға өмір бойына тыйым салудан тұрады»[5].

Осы жағдайларды ескере отырып, біздің пікірімізше, арнаулы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан және мемлекеттік наградаларынан айыру барлық ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған қылмыскерлерді бірден айыру қажет деп есептейміз. Үкімді негіз қыла отырып мемлекеттік тіркеуден алынып тасталына-тыны жөнінде үкім жариялаған кезде хабарлануы керек және осы жағдай үкімде белгіленуі керек деп есептейміз. Кәзіргі қолданыстағы қылмыстық заңнама бойынша соттың құзырына беріп қойған, біздің пікірімізше ол заңда нақты белгіленуі тиіс, бұл әділеттілік қағидаларының орындалуы деп есептеуге болады, моральдық нормаларға қайшы келмейді деп есептейміз.

Белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, егер сот жасалған іс-әрекеттің сипаты мен қоғамға қауіптілік дәрежесін және кінәлі адамның жеке басын ескере отырып, оның белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығының сақталуы мүмкін емес деп таныса, ол осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында тиісті қылмыстық құқық бұзушылық үшін қосымша жаза ретінде көзделмеген жағдайларда да тағайындалуы мүмкін. Бас бостандығынан айыруға, қамққа алуға қосымша жаза ретінде осы жазаны тағайындау кезінде, ол негізгі жазаны өтеудің барлық уақытына қолданылады, бірақ бұл ретте оның мерзімі бас бостандығынан айырылған, қамққа алынған кезден бастап есептеледі. Жазаның басқа негізгі түрлеріне қосымша жаза түрі ретінде белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру тағайындалған жағдайда, сондай-ақ жазаны өтеу кейінге қалдырылған немесе шартты түрде сотталған кезде оның мерзімі үкімнің заңды күшіне енген кезінен бастап есептеледі.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық 48-ші бабына сәйкес мүлікті тәркілеу дегеніміз – сотталған адамның меншігіндегі, заңсыз жолмен табылған не заңсыз жолмен табылған қаражатқа сатып алынған мүлікті, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы болып табылатын мүлікті мәжбүрлеп өтеусіз алып қою және мемлекеттің меншігіне айналдыру. Қосымша жазалар деп негізгі жазаға қосылып тағайындалатын, жазаның мақсатын жүзеге асыруды оған көмекші роль атқаратын жазаларды айтамыз. Қосымша жазалардың жүзеге асырылуына байла-

нысты әліде шешімін таппаған күрделі мәселелер көп, соның бірі: «Қолданылып жүрген қылмыстық заң қылмыстық жазаның негізгі түріне қатысты жазадан босатуға байланысты мәселелерді шешуге бағыт жасайды. Қосымша жазаларға қатысты сөз етсек, заң шығарушы қосымша жазалардан босатуға жол береді, алайда мұндай босатуды қолдану жағдайлары туралы мәселені шешу соттың өз қарауына қалдырған. Тек негізгі жазалардан ғана емес, сонымен қатар қосымша жазалардан да босатуға байланысты мәселелерді құқықтық реттеу туралы мәселені күн тәртібіне қоюдың уақыты жетті деп ойлауға болады. Бұл жерде әңгіме – соттардың бұл мәселені (яғни, қосымша жазалардан босату) өзінше шеше алуы және ал басқа жағдайларда кінәліні қосымша жазалардан босатуға міндетті екенін ескере отырып заңды түрде бекітілуі туралы болып отыр»[6]. Осы пікірге бізде қосыламыз.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 51-ші бабына сәйкес шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу осы адамның Қазақстан Республикасының аумағына кіруіне бес жыл мерзімге тыйым салу белгілене отырып, сотталған шетелдіктің немесе азаматтығы жоқ адамның Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге бақыланатын кетуі арқылы орындалады. Қосымша жаза түрі ретінде шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу осы Кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда ғана тағайындалуы мүмкін және ол негізгі жаза түрі өтелгеннен кейін орындалады. «Жазаның мақсатын анықтаудың, бәрінен бұрын, соттың заң қолдану қызметінде маңызы зор. Нақты адамға қатысты жазаның түрін, мөлшерін анықтай отырып сот жазаның заңда белгіленген мақсаттарын басшылыққа алуға тиіс. Бұл талапты елеуі – заң-

сыз, дәлелсіз жаза тағайындауға, әділетті емес үкім шығаруға әкеп соғуы мүмкін»[7].

Біздің пікірімізше, бұл жазаны қылмыстық заңнамадан Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамаға ендіру қажет деп есептейміз, себебі бұл жаза негізгі жаза түрі өтелгеннен кейін әкімшілік жаза ретінде орындауға болады деп есептейміз. Бұл жазаның мақсаты шетелдік қылмыскерді бес жыл мерзімге аластатқанда оны түзелді деп немесе түзеледі деп кепіл беру қиын деп санаймыз. Сондықтан, бұл бапта бұл жазаға қосымша Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы қолданып Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу осы адамның Қазақстан Республикасының аумағына кіруіне бес жыл мерзімге тыйым салу белгіленуі мүмкін деп белгілеу қажет деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. *Қазақстан Республикасының жоғарғы Соты Пленумының «Жаза тағайындалғанда соттардың заңдарды дұрыс қолдануы туралы» 24 маусым 1993 жылғы №3 қаулысы*
2. *Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: Оқулық. Толықтырылып, екінші басылуы. – Алматы: Жеті жарғы, 1999 – 320 бет.*
3. *Марцев А.И. Теоретические вопросы общего и специального предупреждения, преступления: Автореф. Свердловск, 1975*
4. *Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М.Юрид. Лит. 1973 г.*
5. *Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Астана, Ақорда, 2014 жылғы 3 шілде № 226-3 V ҚРЗ*
6. *Ағыбаев А.Н., Айтбаев Ж.К. Мүлікті тәркілеуден босатудың негізгі мәселелері мен шешу жолдары © ansya.ru, 2016*
7. *<http://nauka-zan.kz> Б. Нақыпов Жаза тағайындау мақсаты және қылмыстардың қайталануы жағдайында жаза тағайындаудың ерекшеліктері*

Байдибекова Лаура

саяси ғылымдар магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы
E-mail:Laura09@mail.ru

Бегім А.А.

саяси ғылымдар магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ аға оқытушысы, Begim_a_82@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘРТІП: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ

Түйін. Мақалада халықаралық тәртіп түсінігінің теориялық мәні және оның негізгі тәсілдеріне талдау жасалынады. Сонымен қатар халықаралық тәртіптің негізгі мәселелері, оның тарихи түрлері қарастырылады.

Резюме. В статье анализируются сущность и основные теоретические подходы международно-го порядка. Рассматриваются основные проблемы и исторические типы международного порядка.

Summary. The article analyzes the essence and the main theoretical approaches of international order. Examines the major issues and historical types of international order.

Халықаралық қатынастарда қалыптасқан халықаралық (әлемдік) тәртіп мәселесі қазіргі таңдағы ауқымды да іргелі мәселелердің қатарына енеді. [1]. Халықаралық тәртіптің ерекшеліктері және болашақтағы үлгісі ең көп талқыланатын мәселе болса да, толыққанды зерттелмеген күрделі құбылыс. Осы орайда, ғаламдану дәуірі деп аталатын біздің заманымызда қалыптасқан әлемдік тәртіпті теориялық жағынан қарастыру маңызды болып табылады.

Жалпы, халықаралық тәртіп – халықаралық қатынастар субъектілерінің өз мүдделерін бейбіт кезеңде жүзеге асыруға деген қажеттілігінен туындаған халықаралық қатынастардың құрылымы. Әлемдік тәртіп – халықаралық қауымдастықтың мызғымастығын қамтамасыз ететін сипат немесе сыртқы саясаттың бағыты.

Ресейлік ғалымдар А. Богатуров: «Халықаралық тәртіп дегеніміз – халықаралық қауымдастықтың негізін құрайтын әлемнің барлық елдері арасындағы қалыптасқан қатынастар жүйесі» [2, б.8], К. Гаджиев: «халықаралық тәртіп – бұл әлемдік қауымдастық», деп сипаттаса [3, б.125], батыс ғалымдары Х. Абрахамссон: «халықаралық тәртіп – экономикалық және саяси ынтымақтастықты реттеуші ережелер мен нормалардың жиынтығы» [4, б 18], Л. Миллер: «халықаралық тәртіп – халықаралық саяси оқиғаларды реттейтін нормативті шеңбер» және саяси қатынастардың субъектілері басшылыққа алатын ұстанымдар, іс-әрекеттер», деп тұжырымдайды [5, б. 23], . Ағылшын ғалымы Х. Булл: «Халықаралық (әлемдік) тәртіп – халықаралық қауымдастықтың өмірлік мүдделерін қамтамасыз етуші сипаты немесе сыртқы саяси белсенділік бағыты» деп анықтама берген [6, б. 16].

Жалпы, әлемдік тәртіп ұғымын зерттеуде үш негізгі бағыт – реалистік, құрылымдық және институционалдық қолданылады. Ганс Моргентау негізін салған саясаттағы бағыт және саясаттанудағы парадигма болып табылатын саяси реализмнің өкілдері Дж.Кеннан, К.Томпсон, Р.Страус-Хюпе, Ч.Йост, Дж.Болл, С.Браун, З.Бжезинский, У.Ростоу, Ю.Ростоу, С.Хантингтон ж.т.б. өз зерттеулерінде әлемдік саясаттың субъектілерінің қарқынының ара-қатынастарына басты назар аударады. Халықаралық қатынастарды мемлекетаралық қатынастар ретінде қарастыра отыра, мемлекеттердің ара қатынасындағы басты мәселе әрбір мемлекеттің өзіндік ұлттық мүддесін қорғауы және саясатта осы мүдде тұрғысынан іс-әрекет жасауын, сонымен қатар халықаралық қатынастардың дамуын анықтаушы маңызды фактор –күш немесе мемлекеттің қуаты деп таниды.

Екінші бағытта, американдық ғалымдар Р. Гилпин және Л. Миллер, ағылшындық зерттеуші Р. Купер еңбектерінде, халықаралық қатынастар белгілі бір заңдылықтарға сәйкес қызмет атқаратын толыққанды жүйе ретінде қарастырылады. Мемлекеттер және олардың одақтарының басты мақсаты – ұлттық мүдделерді қорғау, мемлекеттің қауіпсіздігі және халықаралық қатынастарда статус –кво сақтау. Бұл мақсаттарға қол жетудің негізгі құралдары – күш және одақтар деп санайды [6].

Аталған зерттеушілер халықаралық тәртіпті халықаралық қатынастардың құрылымы ретінде таниды. Олардың пікірінше әлемдік саясаттың субъектілері арасындағы қатынастарды ретке келтіретін құрылым. Ал халықаралық жүйенің құрылымындағы маңызды мәселе жетекші мемлекеттердің күштерінің ара-қатынасы және олардың арасындағы сатылық құрылым.

Институционалдық бағытты ұстанушылар халықаралық тәртіп ретінде белгілі бір халықаралық институттардың жиынтығын қарастырады. Бұл бағыт зерттеушілерінің пікірінше, институттар өздігінше халықаралық қатынастардың құрылымы болып табылады және мемлекеттердің негізгі мұқтаждықтарын қамтамасыз етеді. Зерттеушілер әлемдік тәртіптің негізгі институттарына БҰҰ; НАТО; және басқа да халықаралық ұйымдарды, халықаралық режимдерді жатқызады.

Халықаралық тәртіптің негізгі өлшемдері:
- деңгейлес;
- салалас;

-функционалды.

Деңгейлес өлшем – әлемдік саясаттың негізгі акторлары арасындағы қатынастар. Бұл мәселенің аясына – халықаралық жүйеде тәртіпті сақтау, күш тепе-теңдігін сақтау, ортақ мүдделер мен құндылықтардың болуы кіреді.

Салалас өлшем – әлемдік тәртіптегі күшті және әлсіз акторлардың арасындағы қатынастар. Халықаралық қатынастардың қатаң сатысының құрылымы, империя шеңберінде осы сатыны қатаң түрде қамтамасыз ететін күш факторына сүйенеді.

Функционалды өлшемнің негізін дипломатия, акторлардың стратегиясы, олардың арасындағы экономикалық байланыстар, моральдық құндылықтар және саяси лидерлердің саяси амбициялары, трансұлттық корпорациялар, ғалымдар, мамандар ассоциациясы құрайды.

Халықаралық тәртіп ұйымдасқан және еркін механизмдермен қамтамасыз етіледі. Халықаралық тәртіпті қамтамасыз етуші механизмдерді мазмұны бойынша төмендегіше жіктеуге болады:

- институционалды;
- құқықтық;
- экономикалық;
- әскери-саяси;
- мәдени-идеологиялық;
- ақпараттық болып бөлінеді.

Институционалды құралының маңызды факторлары:

- халықаралық қатынастар субъектілері арасындағы танылған сатының болуы (мемлекеттер және халықаралық саясаттың жаңа субъектілері);
- сыртқы саяси іс-әрекеттердің қағидаттары мен ережелерінің жиынтығы;
- маңызды саяси мәселелер бойынша шешім қабылдау жүйесі;
- санкциялар кешені және осы санкцияларды бұзғаны үшін қолданылатын шаралар;
- қабылданған шешімдерді жүзеге асырудың нысандары және әдіс-тәсілдері - халықаралық тәртіпті жүзеге асыру режимі.

Халықаралық тәртіптің талдауына қатысты ғылыми әдебиеттерде: құрылымдық және режимдік-институционалды талдау қалыптасқан. Қазіргі халықаралық сатыдағы құрылымдық және режимдік-институционалды жағынан үстемдік ұстанымына де-факто түрінде Америка Құрама Штаттары ие. АҚШ қазіргі әлемнің кешенді көшбасшысы ретінде танылса, де – юре бұл факторды Қытай Халық Республикасы мойындамайды және Ресей Федерациясы тарапынан қайшылықтар тудыруда [1].

Халықаралық тәртіпті қамтамасыз етудің институционалды механизмдеріне халықаралық ұйымдар да кіреді: БҰҰ, ЕО, НАФТА, ШЫҰ, МЕРКОСУР, АСЕАН, АТЭС.

Халықаралық тәртіптің құқықтық механизмі. Бұл күрделі құқықтық кешенді құрайтын келісім

шарттар және заң қағидаттарының жиынтығы. Олар өз саласында мемлекетаралық және басқа да қатынастарды реттейді. Халықаралық құқықтық тәртіп – бұл мемлекеттер арасындағы халықаралық-құқықтық қатынастардың жүйесі.

Халықаралық тәртіпті қамтамасыз етудің құқықтық құралдары халықаралық тәртіпте маңызды роль атқарады, халықаралық қауымдастықта заңсыз іс-әрекеттердің орын алуынан сақтайды. Тәртіпті құқықтық жағынан қамтамасыз етумен халықаралық органдар айналысады. Олар:

- БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі;
- Халықаралық Сот;
- Теңіз құқығы бойынша Халықаралық трибунал ж.т.б.

Қазіргі халықаралық құқықпен реттелетін қатынастардың негізгі субъектілері: мемлекеттер және ұлттар. Олар – мемлекеттердің халықаралық қауымдастығын құрайды.

Қауымдастықтар халықаралық құқықтық тәртіп арқылы халықаралық құқық бұзушылыққа жол бермеуге саясатын бағыттайды.

Халықаралық құқық бұзушылықтарға төмендегілер кіреді:

- агрессиялық іс әрекеттер (әскери агрессия, блокада ж.т.б.);
- қастандық шаралары (агрессияны насихаттау, қарулы топқа қолдау көрсету, терроризм);
- басқа мемлекеттерде жалған құжаттарды тарату.

Халықаралық құқықтық тәртіп адамдар және мемлекеттер арасындағы қатынастардың нәтижесі. Ол төмендегідей үш түрдегі ара-қатынастардан туындайды:

- тұлға – мемлекет – планета – ғарыш;
- тұлға – ұжым – қоғам – әлемдік қауымдастық;
- тұлға – оның құқықтық мәртебесі – қоғамның (мемлекет) құқықтық жүйесі – халықаралық құқық – халықаралық құқықтық тәртіп.

Халықаралық тәртіптің экономикалық механизмі – халықаралық қауымдастықтық акторлары арасындағы экономикалық қарым-қатынас және экономикалық шараларды реттеу шаралары.

Экономикалық тәртіп дегеніміз – ғаламдық экономикалық қатынастар шеңберінде бір текті жүйені құру және халықаралық экономикалық жүйені реттеу тәртібі.

Экономикалық тәртіптің негізін құрайтындар:

- экономикалық байланыстарды нығайту;
- сауда, қаржы, көлік байланыс ережелерін реттейтін халықаралық режимдердің құрылуы;
- экономикалық интеграция.

Экономикалық интеграция мемлекеттік және корпоративтік деңгейде құрылады.

Жаңа экономикалық тәртіп – дамушы елдер тарапынан ұсынылып отырған олардың индустриалды елдермен қатынасындағы түбегейлі өзгерістерді ұсынған ұсыныстар жиынтығын айтамыз. Жаңа

экономикалық тәртіпті енгізу бойынша Декларация 1974 жылы 1 мамыр күні БҰҰ Бас Ассамблеясында қабылданған. Декларацияда: жер шарының халқының 70 пайызын құрайтын дамушы елдер үлесіне әлемдік табыстың 30 пайызы ғана тиесілі екендігі айтылып, жаңа экономикалық тәртіптің 20 қағидатқа негізделуі туралы ұсыныс жасалынған. Ол төмендегідей талаптардан тұрады:

- табиғи қорларға және басқа да экономикалық қызмет түрлеріне толық ұлттық суверенитетті орнату;

- шикізат көздеріне деген бағаның толқуын реттеу;

- дамыған мемлекеттермен сауда жасау барысында преференцияларды кеңейту;

- халықаралық валюталық жүйені реттеу;

- дамушы елдердің өнеркәсіптік экспортын кеңейтуді ынталандыру;

- дамушы және дамыған елдер арасындағы технологиялық алшақтықты қысқарту бойынша шаралар кешенін қабылдау;

- қаржылық қарыз шарттарын жеңілдету және дамыған елдерден дамушы елдерге нақты қорларды тартуды көбейту;

- трансұлттық корпорациялардың қызметіне бақылау орнату және реттеу.

Халықаралық тәртіптің әскери-саяси механизмі – халықаралық тәртіпті қамтамасыз ету жолында барлық мемлекеттер қолданылатын механизм. Халықаралық тәртіпті қамтамасыз ету үшін жекелеген мемлекеттер немесе коалициялар тарапынан халықаралық ұйымдардың мандаты негізінде қолданылады (1990-2000 жж Сомали, Бурунди, Шығыс Тимор, оңтүстік Ливан) немесе рұқсатынсыз (1999 ж НАТО Косоводағы әскери операциялары) қолданылады. Бұл мәселеде, «Гуманитарлық интервенция» деп аталынып жүрген әдісті халықаралық тәртіпті сақтау үшін және өз мүдделерін орнату үшін қолданылатын механизм ретінде де қарастыруға болады.

Халықаралық тәртіптің мәдени-идеологиялық механизмі – халықтар және мемлекеттер арасындағы рухани қондырғылар, құндылықтардың орнатылуы. Мұндағы негізгі мақсат – мемлекеттерді ғаламшарлық ортақ мәселелерді ұжымдық шешуге ұйымдастыру, олардың арасында бейбітшілік пен татулықты сақтау [8].

Халықаралық тәртіптің ақпараттық механизмі – мемлекеттер және халықаралық қатынастар жүйесінің элементтері арасындағы ақпаратпен алмасу. Қазіргі кезде ғаламдық ақпараттық желі халықаралық қатынастардың негізі ретінде қарастырылуы ақпарат көздерінің халықаралық тәртіптің негізіне айналуын тудырды.

Жүйе ішілік халықаралық тәртіптің төмендегі деңгейлерін анықтауға болады:

- ғаламдық;
- аймақтық;

• субаймақтық;

• екі жақты.

Ғаламдық немесе әлемдік тәртіп халықаралық қатынастардың толықтай жүйесін білдіреді. Ол өзінен төменгі жүйе ішілік тәртіптердің үрдістеріне ұйымдық құрылымының негізін қалайды. Аймақтық тәртіп – бұл ірі географиялық аумақтардағы халықаралық қатынастардың жағдайы.

Субаймақтық тәртіп – белгілі аймақта орналасқан мемлекеттердің жергілікті топтарындағы тығыз қарым-қатынастарын сипаттайды.

Екі жақты тәртіп – мемлекеттер арасындағы қалыптасқан саяси, экономикалық, мәдени-идеологиялық қарым қатынастардың көрінісі.

Халықаралық тәртіптердің тарихи қалыптасқан негізгі түрлері:

- Вестфаль;

- Вена;

- Версаль-Вашингтон;

- Ялта-Потсдам.

Қазіргі халықаралық тәртіп және халықаралық қатынастар жүйесі өзінің бастауын 1648 жылдан, Вестфаль бітім шарты арқылы отыз жылдық соғыс аяқталып, Ұлы Рим империясы тараған кезеңнен алады. Вестфаль бітім шарты арқылы ұлттық мемлекеттердің аумақтық тұтастығы бекітіліп, ұлттық мемлекеттер құрылды. Бұл кезеңдегі халықаралық тәртіптің үстем қағидаты – ұлттық суверенитет мәселесі болды.

Халықаралық қатынастардың және халықаралық құқықтың теңдігі идеясы 1815 жылға дейін, яғни Наполеон соғыстарынан кейінгі халықаралық қатынастар жүйесіне дейінгі кезеңде сақталды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Вена конгресінің нәтижесінде құрылған Қасиетті Одақ тарап, оның орнына екі негізгі әскери-саяси топ – Үштік Одақ және Антанта құрылады. Бұл кезеңдегі әлемдік тәртіп Версаль – Вашингтондық халықаралық тәртіппен бекітілген. Аталған халықаралық тәртіп те халықаралық қатынастардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге күші жетпей, нәтижесінде екінші дүниежүзілік соғыс басталды. Ялта-Потсдам шарттарында (Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ялта(4 — 11 ақпан. 1945) мен Потсдам (1945жыл, 17 маусымнан 2 тамызға дейін) қалаларында өткен конференциялар нәтижесінде бекітілген әлемдік тәртіптің жаңа көрінісі) бекітілген халықаралық тәртіпте дүниежүзі екі жетекші орталықтың ықпалымен екіге бөлінді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі қалыптасқан халықаралық тәртіп – биполярлық құрылым ретінде танылды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылған АҚШ және КСРО ұстанымдары және мүдделерін сипаттайтын Ялта-Потсдам жүйесі 1991 жылы КСРО күйреуімен бірге ыдырады. Нәтижесінде Рейкьявиктегі және Мальтадағы келісімдер арқылы Ялта-Потсдам жүйелері күйреді. Бұл кезеңдегі

зең 1997 жылы НАТО ның Мадридтегі саммитімен аяқталды. Мұның негізгі нәтижелері төмендегідей:

- КСРО геосаяси шынайылық ретінде өмір сүруін тоқтатты;
- екі Германия бірікті;
- Югославия федерациясы ыдырады;
- Кеңес әскерлері Ауғанстаннан әкетілген соң елде саяси хаос басталды;
- Ирактағы соғыс нәтижесінде аймақ азаматтық, этникалық, діни қақтығыстар режиміне кірді;
- НАТО территориялық кеңістіктегі ықпалы артты.

Сол кезден бастап әлемдік саясатта бір полярлы жүйе, яғни АҚШ гегемониясын құру туралы идеямен ерекшеленеді.

Бұл негізінен әлемдік тәртіптің келесі бесінші жаңа кезеңіне өту болып табылады. Оның негізгі шарттары:

- АҚШ әлемдік держава ретінде мойындау және оның саяси, экономикалық және мәдени үлгілеріне халықаралық процестің басқа да қатысушыларының бейімделуі;
- ұлттық суверенитет қағидаттарының өзгеруі және оның орнына «бүкіл әлем – әлемдік державаның стратегиялық мүдделерінің аймағы» деп қарастырылатын идеяның келуі;
- ғаламдық қауіпсіздік (НАТО үстемдігін дәріптейтін) және Батыс әлеміне қарсы тараптарды «бейбітшілікке күштеп мәжбүрлеу» идеяларын институционалды түрде рәсімдеу (2011 жылғы Ливиядағы, 2007 жылғы Ирактағы, 1998 жылғы Югославиядағы НАТО әскерлерінің әскери операциялары).

Ал, ХХІ ғасыр қойнауында орын алып отырған халықаралық тәртіп бойынша қызу пікірталастар әлі күнге дейін өз шешімін таппаған. Бұқаралық ақпарат құралдарында «Жаңа әлемдік тәртіп» терминологиясы жиі қолданылуда. Жаңа әлемдік тәртіп (ағылш New World Order) – саясатта қолданылатын әлемдік саясаттағы түрлі құбылыстар және әлемдік құрылымның болашақтағы сипатына болжау жасау. «Жаңа әлемдік тәртіп» түсінігінің негізгі мәні – бір мемлекеттің ғаламдық саяси және экономикалық көшбасшылығын орнату. Мұндай тәртіптің негізгі идеясын қондыру мақсатында, АҚШ президенті В. Вильсон 1919 жылы Париж бейбіт конференциясында «АҚШ дүниежүзінің құтқарушысы», деп мәлімдеген болатын. Қазіргі таңда американдық саясаткерлер Генри Киссинджер және Збигнев Бжезинский ұсынып отырған «Жаңа әлемдік тәртіп» - бұл ғаламдық деңгейде АҚШ үстемдігін орнату.

Әдебиет:

1. Борбасов С.М. Қазіргі әлемдік саясат және жаһандық мәселелер// <http://www.sarap.kz/index.php/kz/rubikon/113-2013-05>

2. Богатуров А. Д. Современный международный порядок // *Международные процессы.* – 2003. Т. 1. – № 1. – С. 6-23.

3. Гаджиев К. С. Геополитические горизонты России: контуры нового миропорядка. М.: Экономика, 2007. – 751 с.

4. Abrahamsson H. *Seizing the Opportunity: Power and Powerlessness in a Changing World Order.* Gothenberg, 1997.

5. Miller L. *Global Order: Value and Power in International Politics.* Boulder Co.: Westview Press, 1994. – 320 p

6. Bull H. *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics.* 3rd ed. Columbia Univ. Press, 2002. – 368 p.

7. Cooper R. *Is There a New World Order? // Prospects for Global Order / ed. by S. Sato, T. Taylor, S. Heiva. L., 1993. –Vol. 2. –165 p; Gilpin R. War and Change in the World Politics.* Cambridge Univ. Press, 1981. – 272 p.

8. Калиев Н. Жаңа әлем-қандай әлем // *Егемен қазақстан.* – 2007. – № 90-93 (25939)

Reference:

1. Borbasov S.M. *Kazirgi alemdik sajasat zhane zhahandyk maseleler*// <http://www.sarap.kz/index.php/kz/rubikon/113-2013-05>

2. Bogaturov A. D. *Sovremennyj mezhdunarodnyj porjadok // Mezhdunarodnye processy.* – 2003. Т. 1. – № 1. – С. 6-23.

3. Gadzhiev K. S. *Geopoliticheskie gorizonty Rossii: kontury novogo miroporjadka.* M.: Jekonomika, 2007. – 751 s.

4. Abrahamsson H. *Seizing the Opportunity: Power and Powerlessness in a Changing World Order.* Gothenberg, 1997.

5. Miller L. *Global Order: Value and Power in International Politics.* Boulder Co.: Westview Press, 1994. – 320 p

6. Bull H. *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics.* 3rd ed. Columbia Univ. Press, 2002. – 368 p.

7. Cooper R. *Is There a New World Order? // Prospects for Global Order / ed. by S. Sato, T. Taylor, S. Heiva. L., 1993. Vol. 2. 165 p; Gilpin R. War and Change in the World Politics.* Cambridge Univ. Press, 1981. – 272 p.

8. Kaliev N. *Zhana alem-kandaj alem // Ege men kazakstan.* – 2007. – № 90-93 (25939)

Тинистанова Салтанат Сейдахметовна

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Талдықорған қ.,
e-mail: Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Резюме. В статье рассматривается правовой статус следственного судьи, а также его полномочия по новому уголовно-процессуальному кодексу РК.

Ключевые слова: институциональная реформа, следственный судья, полномочия, статус, решение суда.

Summary. The article deals with the legal status of the investigating judge, and his powers under the new RK Criminal Procedure Code.

Keywords: institutional reform, the investigating judge, authority, status, decision of the court.

Ұлт жоспарында адамның және азаматтардың конституциялық құқығын шектейтін барлық тергеу қызметі жөніндегі өкілеттіліктің біртіндеп тергеу берілуі арқылы сотта айыптау тарапы мен қорғау тарапы арасындағы теңгерімді қамтамасыз ету қажеттілігі көрсетілген.

Сотқа дейінгі өндірісте сот бақылауын кеңейту және қылмыстық процесте жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының тиісті кепілдіктерін құру тергеу судьясымен тікелей байланысты.

Тергеу судьясының мақсаты: өзіне қылмыстық қудалау функциясын қабылдамай, соттың бақылауын жүргізуді жүзеге асыру. Тергеу судьясы қылмыстық процестегі тараптардың мүмкіндігінің теңдігін, жеке адамдардың конституциялық құқығының қорғалуын, негізсіз айыптаудың және соттаудың, дамының және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының заңсыз шектелуінен қорғауды қамтамасыз ететін дербес тұлға [1, 32].

2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаңа Қылмыстық кодекс және Қылмыстық процестік кодекс қолданысқа енгізілді. Осы жаңа кодекстерде көп өзгерістер болды. Мысал ретінде айтар болсақ кодекстің 7-тарауында Тергеу судьясы деген түсінік пайда болды. ҚР ҚПК-нің 55-бабында тергеу судьясының өкілеттіктерін белгілеген нормалар бекітілді.

Тергеу судьясының жаңа процессуалдық кодекс бойынша өкілеттіктері кеңейді. Олар:

- 1) күзетпен ұстауды санкциялау;
- 2) ұйқамақты санкциялау;
- 3) лауазымынан уақытша шеттетуді санкциялау;
- 4) жақындауға тыйым салуды санкциялау;
- 5) экстрадициялық қамақты санкциялау;
- 6) күзетпен ұстау, ұйқамақ, экстрадициялық қамақ мерзімдерін ұзарту;

7) кепілді қолдану;

8) мүлікке тыйым салуды санкциялау;

9) күзетпен ұсталмайтын адамды сот-психиатриялық және (немесе) сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық ұйымға мәжбүрлеп орналастыру;

10) бұрын өзіне қатысты күзетпен ұстау қолданылған адамның психикалық ауру фактісі анықталған кезде, оны ауруларды қатаң оқшаулау жағдайында ұстауға лайықталған, психиатриялық көмек көрсететін арнаулы медициналық ұйымға ауыстыру;

11) мәйітті эксгумациялау;

12) күдіктіге, айыпталушыға халықаралық іздеу жариялау мәселелерін қарайды [2].

Сол өзгерістердің ішіндегі жаңалығы сотқа дейінгі тергеу барысында жәбірленушінің немесе куәнің көрсеткен айғақтарын сақтауға қоюы (депонирование). Мысалы қарапайым тілмен түсіндірсек, Астана қаласына әр түрлі себеппен (мәселен іс сапармен демалысқа) келген адамдар жәбірленуші болған жағдайда солардың көрсеткен айғақтарын тергеу судьясы жауап алып бекітеді. Жоғарыда аталған мәселелерге қатысты санкция берген кезде тергеу судьясы тиісті материалдарды тергеу органдарынан сұратып алдырады.

Ескі кодекспен жаңа кодексті салыстырғанда жаңа ұғымдар пайда болды. Мысалы: ескі қылмыстық кодексте қылмыс термині ғана қолданылса, ал жаңа қылмыстық кодексте бұл ұғым екі түрлі (формада) қолданылады. 1) Қылмыстық құқық бұзушылықтар қоғамға қауіптілік және жазаланушылық дәрежесіне қарай қылмыстар және қылмыстық теріс қылықтар болып бөлінеді. Мысалы: қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін адамдарға бас бостандығынан айыру жазалары қолданылады. Қылмыстық теріс қылық жасағаны үшін адамдарға бас бостандығынан айыру жазалары қолданылмайды. Қылмыстық теріс қылық жасаған үшін адамға айыппұл салу (штраф) түзеу жұмыстары, (исправительные работы) қоғамдық жұмыстарға тарту (превращение к исправительным работам), қамаққа алу түріндегі жаза көзделген. Ал қылмыс жасаған адамдарға басқа жаза түрлерімен қатар бас бостандығынан шектеу және айыру жазалары көзделген.

Тергеу судьясы, аса ауыр қылмыстар туралы істерді қоспағанда, күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы қаулы шығарған кезде осы баптың тоғызыншы бөлігінде көзделгеннен басқа жағдайларда, күдіктінің, айып-

талушының осы Кодекстің 140-бабының үшінші бөлігінде көзделген міндеттерді орындауын қамтамасыз ету үшін жеткілікті болатын кепіл мөлшерін айқындауға міндетті.

Тергеу судьясының, соттың қаулысында кепіл енгізілген жағдайда күдіктіге, айыпталушыға осы Кодекстің 140-бабында көзделген міндеттердің қайсысы жүктелетіні, оларды орындамаудың салдары, кепіл мөлшерін таңдаудың негізділігі, сондай-ақ оны қолдану мүмкіндігі көрсетіледі.

Күдікті, айыпталушы не басқа тұлға кепілді кез келген уақытта тергеу судьясының, соттың күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы қаулысында белгіленген мөлшерде енгізуге құқылы.

Тергеу судьясының тәжірибесінде аталған норма басшылыққа алу барысында сот күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы қаулыны шығарған кезде кепіл түріндегі мөлшерін анықтайды.

Алайда нақты кепіл салымынан кейін, тергеуші өз еркінше қайтадан бұл сұрақтарды шешіп, көбінесе бұндай бұлтартпау шарасынан бас тарта салады.

Бұндайда кезде тергеу судьясын кепіл мөлшерін және өз қаулысында қандай міндеттер, күдіктіге жүктелген, айыпталушының кепіл енгізу жағдайында, оның орындалмау салдары, кепіл мөлшері негізді қолданылуы, сондай ақ оның қолдану мүмкіндігі белгілеу мәндері түсініксіз.

Сондағысы мәнін алатын болсақ қылмыстық қудалау органы мен прокурор соттың қамауға алу санкциясын өзгерте алатынын көреміз.

Прокурор тәжірибеде өзіне тиесілі жағдайларды ескере отырып, қандай істер бойынша өз еркімен кепіл санкциясын қолдану керектігін немесе сотқа жүгіну керектігін анықтап отырады.

Сондай-ақ, тергеу судьясы санкциялау материалын қарау барысында қатаң түрдегі шараны қолдану кезінде сұрақтарын шешу барысында, яғни үй қамақ немесе кепіл шарасын қолдану кезінде негізсіз шектелген деп санаймын.

Тергеу судьясы үй қамақ санкциясын қолдану туралы материалын қарау кезінде екіден бір шешімін қабылдау тиіс яғни: үй қамақты санкциялауға немесе санкциялаудан бас тартуға шешім қабылдайды. Осы шешімдердің ешқайсысы істің мәні бойынша ауыр немесе аса ауыр қылмыс мәселесі туындағанда қамауға алу түрін ғана қолдану керектігін білеміз.

Алайда, судья ҚПК-нің талаптарын сақтай отырып, санкциялаудың жеңіл түрін қолдануға, яғни үй қамауын қолдануға мәжбүр болады [3].

Судья Т. Сырлыбаевтың пікірі бойынша, қолданыстағы іс жүргізу кодексінде қамауға алу жөніндегі бұлтартпау шарасы тек соттың санкциясымен ғана жүргізіледі. Және де қамауға алу тек ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған айыпталушыға

қолданылып, сезіктіге тек ерекше жағдайдағана қолданылуы мүмкін. Осыған байланысты, егер де сезіктіге айыбын жариялау сотқа дейінгі тергеудің аяқталуы сатысы болып қала берсе, бұндай жағдайда ауыр және аса ауыр қылмыс жасағанын сезіктілер сотқа дейінгі тергеу барысында бостандықта қалып, істің бітіміне қолынан келгенінше ықпалын тигізетін әрекет жасай бермек, не болмаса, айыбы жарияланбаған адамды қамауда ұзақ ұстау қаупі бар.

Одан басқа, бұл жағдайда қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын сезіктіге қолдану барлық жерде қалыпты, әдетке айналып кетуі де әбден мүмкін. Осыған байланысты, құқықтық құжаттарда сезіктіге айыбын сотқа дейінгі тергеудің кез келген кезеңінде жариялау және тергеу барысында жаңа мән жайлар мен дәлелдемелерді ескере отырып, айыпты өзгерту мүмкіндігі қамтылуы керек деп есептейді [4].

Тергеу судьясы жәбірленушінің және куәнің жауаптарын сақтап қою түріндегі процессуалдық әрекетінің маңызыдылығын айта кеткен жөн. Мысалы, белгілі бір адамның сот мәжілісінде жауап алу мүмкін болмаған жағдайда, оның шет елде тұруына, ел аймағынан тыс жерлерге шығып кетуіне байланысты, сондай-ақ қайтыс болған жағдайда ол адамның тергеу тергеу судьясына берген жауаптары қолданылады, яғни істі сотта қарау барысында сол адамның жауаптары жария етіледі және дәлелдеме ретінде қабылданады. Мұндай жауап алу әдісі ауыр науқас адамдарға және жас балаларға, жасөспірімдерге қатысты да қолданылуы мүмкін.

Айғақтарды сақтап қою кезінде тергеу судьясының жәбірленушімен куәден жауап алуы прокурордың, күдіктінің, оның адвокатының, қажет болған жағдайда процеске басқа қатысушылардың қатысуымен жүргізіледі. Егер күдіктінің жауап алуына қатысуы жәбірленушінің, куәнің қауіпсіздігіне қауіп төндіретін болса, айғақты сақтап қою күдіктінің қатысуынсыз да жүргізілуі мүмкін [1, 33].

Егер қылмыстық қудалау органы сараптама тағайындау туралы өтінішті негізсіз қанағаттандырусыз қалдырса, ондай өтінішті қарау тергеу судьясының өкілеттілігіне жатады.

Сонымен қатар, мүлікке тоқтам салуға санкция беруді тергеу судьясының қарауы да қылмыстық сот өндірісіне тартылған тұлғалардың құқығын сақтауға бағытталған.

Осыдан көретініміз, ҚПК-не сәйкес тергеу судьясының уәкілеттігі өте аз және сот билігінде бақылау барысындағы тұлғалардың құқықтарын, мүлікке қол сұғушылықтан, жеке мүліктік және жеке басының құқықтарын қорғауға кепіл бере алмайды.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде бұлтартпау шарасының көбі қыл-

мыстық процесті жүргізетін органның құзыретіне жатқызылған. Мәселен, ҚПК-нің 137-бабында көзделген жеті шараның тек екеуі ғана тергеу судьясымен санкцияланады. Бұл – үй қамақ және күзетпен ұстау. Күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау бас шарасын қолдану туралы ұсыныстан бас тартқан кезде ғана судья кепіл түріндегі бұлтартпау бас шарасын қолдана алатыны шындық.

Ал «ешқайда кетпеу және тиісті мінез-құлық туралы қолхат,- жеке кепілдік, әскери қызметшіні әскери бөлім басшысының бақылауына беру, кәмелетке толмағанды қарауға беру» бұлтартпау шаралары айыптау тарабымен қолданылады. Айыптау тарабына, сотқа емес, бапта көзделген бес қосымша шараны қолдануға мүмкіндік берілген.

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде тергеу судьясының негізгі юрисдикциялық қызметінің бірі болып табылатын, тұлғалардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін, тергеу әрекеттерінің өндірісіне жедел сот бақылауын қамтамасыз ететін нормалар жоқ. Барлық жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау (адам мен орынға аудио және бейнебақылау жүргізу, байқау, сөйлеулерді тыңдау мен жазу, барлық құрылғылардан ақпараттарды алу, пошталық және басқа жөнелтілімдерді бақылау, тұрғын және басқа да жайларға кіру және тағы басқалар) прокурорға қалдырылған. Бұл тұлғалардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеумен байланысты әрекеттерді жүргізуге мемлекеттік айыптау тарабы ретінде прокурорға құқық берілгені түсінікті, басқа тарап тұрғысынан - қорғаушы тарап тұрғысынан, айыптау мен қорғау тарабының жарыспалылығы және тең құқықты қағидасына сәйкес келмейді. Тұлғалардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін, тергеу әрекеттерінің өн-

дірісіне соттың өкілеттігін кеңейтуден бас тарту, қылмыстық қудалау органдарының азаматтардың құқықтарын бұзудың кең өріс алуына ықпал етуі мүмкін.

Осы кезде айта кететін мәселе, іс жүзінде барлық елдерде, Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық-процестік кодексін әзірлеу кезінде тәжірибелері пайдаланылған елдерде де, жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу соттың рұқсатынсыз мүмкін емес [5].

Тергеу судьясының болашақта өкілеттілігі кеңейтіле түспек, мұның өзі азаматтардың құқығын шектейтін тергеу әрекеттеріне, заңбұзушылыққа жол бермеуге ықпал етеді.

Тергеу судьясының өкілеттілігін кеңейту елбасының бес институционалды реформасын жүзеге асырудың бір бағыты болып отыр. Сондықтан, мемлекет тарапынан барлық жағдай жасалып жатқан кезде әділ сот шешімі болады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1 Ж. Жұматов *Тергеу судьясының өкілеттілігі одан әрі кеңейеді // Заң, 2016.-№6.-32-33 бб.*

2 *Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі / Параграф ақпараттық жүйесі.*

3 Р. Сарпеков *Жаңа кодекс сот төрелігінің әділ болуын қамтамасыз етеді // Заң, 2014.- №6.- 6- 9 бб.*

4 Т. Сырлыбаев *Тергеушінің мәртебесі туралы заң қабылдану керек // Заң, 2015.-№1.-11-12 бб.*

5 *Жаңа қылмыстық кодекс – ізгілендіруге бағытталған// www.web.kz.kz/.*

Тинистанова Салтанат Сейдахметовна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Талдықорған қ.,
e-mail: Tin_019@mail.ru; zhgu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ТӨРЕЛІГІНЕ СУДЬЛАРДЫ ІРІКТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Резюме. В статье рассмотрены актуальные вопросы отбора достойных кандидатур на должность судьи, повышение квалификации судей, повышение профессионального мастерства, развитие их профессиональных и человеческих качеств.

Ключевые слова: судья, кандидатура, отбор, квалификационные требования, стажировка, испытательный срок.

Summary. The article considers topical issues of selection of suitable candidates for the position of judges, training of judges, improvement of professional skills, development of their professional and human qualities.

Key words: judge, candidate selection, job requirements, training, probation.

Мемлекетіміздің егемендігі жарияланған күннен бастап, Конституцияның сенімді кепілі ретінде заң үстемдігін, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық мемлекет құруды мемлекет басшысы басты назарда ұстап келеді. Н.Ә. Назарбаевтың бес институционалды реформасын жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадамының бір бағыты сот қызметінің беделін көтеруге, халықтың оларға деген сенімін арттыруға бағытталған [1].

Маңызды құжаттың сот жүйесіне қойып отырған талаптары – сот төрелігінің бес сатыдан үш сатылы жүйеге көшу, судья лауазымына үміткерлерді таңдау механизмі, судьялардың есеп беру тәртібін күшейту, алқабилер сотын қолдану аясын кеңейту, инвестициялық дауларға қатысты жеке сот өндірісін құру, азаматтық-құқықтық даулар бойынша сотта прокурордың қатысуын қысқарту мәселелері қарастырылған.

«100 Нақты кадам» 17-қадамында: «Судья лауазымына кандидаттарды іріктеу тетіктерін көбейту және біліктілік талаптарын қатайту.

Міндетті түрдегі талап — сот істерін жүргізуге қатысудың 5 жылдық өтілі. Кәсіби дағдысы мен іскерлігін тексеру үшін ахуалдық тестілер жүйесін енгізу. Судьялыққа үміткерлер соттарда стипендия төленетін бір жылдық тағлымадан өтеді. Бір жылдық тағылымдамадан кейін судья бір жылдық сынақ мерзімінен өтеді», - деп көрсетілген [2].

«Соттар мен судьялардың мәртебесі туралы» Заңда:

- 1) судья Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын бұлжытпай сақтауға;
- 2) сот төрелігін іске асыру жөніндегі өзінің

конституциялық міндеттерін орындаған кезде, сондай-ақ қызметтен тыс қарым-қатынаста судья әдебі талаптарын сақтауға және судьяның беделі мен қадір-қасиетін түсіретін немесе оның әділдігі мен алаламаушылығына күмән туғызатын барлық нәрседен аулақ болуға;

3) сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметке заңсыз араласудың кез келген әрекеттеріне қарсы тұруға;

4) судьялар кеңесінің құпиясын сақтауға міндетті. Судьяның лауазымы депутаттық мандатпен, оқытушылық, ғылыми немесе өзге шығармашылық қызметтерді қоспағанда, өзге де ақы төленетін жұмысты атқаруымен, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруымен, коммерциялық ұйымның басшы органының немесе байқаушы кеңесінің құрамына кіруімен сыйыспайды.

Аудандық соттың судьясы болып:

1) жиырма бес жасқа толған;

2) жоғары заң білімі, мінсіз беделі және заң мамандығы бойынша кемінде екі жыл жұмыс өтілі бар;

3) біліктілік емтиханын тапсырған (мамандандырылған магистратурада оқуды бітірген және онда біліктілік емтиханын тапсырған адам оқуы аяқталған күннен бастап бес жыл бойы емтихан тапсырудан босатылады);

4) медициналық куәландырудан өткен және судьяның кәсіби міндеттерін атқаруға кедергі келтіретін ауруларының жоқтығын растаған;

5) сотта тағылымдамадан ойдағыдай өткен және соттың жалпы отырысының оң пікірін алған (мамандандырылған магистратурада оқуды бітірген және онда біліктілік емтиханын тапсырған адам оқуы аяқталған күннен бастап бес жыл бойы тағылымдамадан өтуден босатылады) Қазақстан Республикасының азаматы тағайындалуы мүмкін [3]. «100 Нақты кадамда» ендігі кезеңде жас мөлшері отыз жас және бес жыл еңбек өтілі болуын көздейді.

Ұлт жоспары судьяның биік мәртебесіне зор жауапкершілікті жүктейді. Сондықтан судья лауазымына лайықты адамдарды іріктеу, судьялардың біліктілігін арттыру, кәсіби шеберлігін шыңдау, олардың адами және кәсіби қасиеттерін дамыту жолдары қарастырылады.

Соттарда магистранттардың тағлымадан өту мерзімі бір жылға дейін көбейтілді, стипендия тағайындалуы, тәжірибелі, осы салада қызмет атқаратын мамандардың, мысалы, судья А. Иржа-

новтың пікіріне сүйенсек, судьяға кандидаттардың үнемі жұмыста болуы, істерді дайындауға қатысуы, сот жұмысының ұйымдастырылуын зерделеуі оның осы жұмысқа кәсіби және психологиялық тұрғыдан қаншалықты дайын екендігін анықтауға, мамандығын дұрыс таңдауға мүмкіндік береді.

Сынақ кезеңінде олар әкімшілік, сондай ақ күрделі емес қылмыстық және азаматтық істерді қарайтын болады. Сынақ мерзімі аяқталған соң оның нәтижелері облыстық соттың отырысында қаралатын болады. Одан әрі оң қорытынды болса, олардың кәсіби қасиеттерін Сот жюриінің біліктілік комиссиясы қарайды.

Судьялыққа кандидаттың кәсіби қасиеттері расталған кезде тұрақты негізде судья лауазымына тағайындау үшін Жоғары сот кеңесі оның кандидатурасын Мемлекет басшысына ұсынады. Алайда бұл ретте судьялардың кандидаттың жасын отызға жеткізу дұрыс пікір деп санаймыз. Сонымен бірге жаңадан тағайындалған судьяға жұмыс істейтін судьяның кепіл болуы институтын заңнамалық тұрғыдан бекіту ұсынылады [4].

Мемлекет басшысының басты назарға алып отырған сұрақтарының бірі-азаматтардың сотқа қолжетімділігін арттыру. Азаматтардың, мемлекеттің және ұйымдардың бұзылған немесе даулы құқықтары мен бостандықтарының және заңмен қорғалатын мүдделерінің соттар тарапынан дер кезінде қорғалып, олардың жоғары сот инстанцияларына жүгіну арқылы уақыт оздырмай, істердің үш сатылы сот инстанцияларында шешілуі заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуда құқықбұзушылықтың алдын алу бағытында жасалған қадам болып табылады [5].

Бұл үш сатылы жүйенің тиімді жұмыс жасауы үшін судьялардың теориялық білімдерін тәжірибеге ұштастырудағы шеберлігімен тікелей байланысты.

Судья әдебі кодексі талаптарына сай судьяларға қойылатын талап орындалмаған жағдайда, судьяның әс әрекеттеріне көңілі толмаған азаматтар Жоғары сот жанындағы Сот жюриіне шағымдана алады. Ал сот жюриіне шағымдану мүмкіндігінің берілуі олардың кәсіби тәртібін нығайтуға ықпал етеді. Елбасы атап көрсеткендей, сот жүйесі ашық және қолжетімді, қарапайым, барлық дауды тез шеше алатындай болуы тиіс. Барлық құқық қорғау жүйесінің жұмыс сапасын арттыру қажет. Зор өкілеттілік пен құқық иеленген шенділер мінсіз мінез құлқымен және жоғары кәсіби деңгейімен ерекшеленуі тиіс. Бұл бізге бағыт бағдар береді десек, судьялар бүгінгі күннің билері. Қазіргінің биі ең алдымен Конституцияның және заңның талаптарын мүлтіксіз орындауға міндетті [6].

Облыстық соттардың төрағалары мен сот алқалары төрағаларының бос лауазымдарына кандидатуралар, әдетте, жұмыс істеп жүрген судьялардың немесе судья лауазымында кемінде он жыл жұмыс өтілі бар адамдардың арасынан ұсынылады.

Бұл ретте аудандық сот төрағасының, облыстық соттардың төрағалары мен сот алқалары төрағаларының, Жоғарғы Сот судьяларының және сот алқалары төрағаларының лауазымдарына кандидаттарды іріктеу кезінде кадр резервінде тұрған адамдарға басымдық беріледі.

Жоғарғы Соттың сот алқасының төрағасы лауазымына кандидат Жоғарғы Сот судьяларының арасынан ұсынылады.

Қ. Рысқалиеваның пікірінше, судья сапалы да салмақты лауазымға ие болу үшін моральдық және адамгершілік қасиеттері жоғары, кемінде бес жыл сот отырысының хатшысы, соттың көмекшісі, прокурор, адвокат болып жұмыс жасап, сот ісімен етене таныс болуы тиіс. Бұл сот төрелігін әділ, сауатты, жоғары деңгейде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Бұл қызметтің тізгінін кез заңгерлік оқығын кез келген адам игеріп кете алмайды. Қазылар өз қызметтерінде ең алдымен заң мен арды башылылыққа алып, шешім шығарар болса, қоғамның сенімі мен құрметіне ие болады.

Қатаң қадағалау мен орасан зор жауапкершілік тізгінін артқан судьяларға тәуелсіз орган ретінде биік мәртебе беріліп, мемлекеттің қамқорлығына алынған. Қазақстан Республикасының барлық соттарының судьялары Президент Жарлығымен тағайындалуы, Жоғары сот судьяларын Президенттің ұсынуымен Парламент Сенатының сайлауы осының дәлелі [7].

С.Әлімбаеваның тәжірибесіне сүйенсек, сотта қызмет ететін әрбір маман мемлекеттік тілді жетік меңгеруге міндетті. Себебі, мемлекет басшысы: «Мемлекеттік тіл- бідің еліміздің көк туы, елтаңбасы, әнұраны сияқты мемлекеттің символы». Олай болса, әрбір мемлекеттік қызметкер қазақша таза сөйлеу, сауатты жазу мәдениетін меңгеруі тиіс. Қазіргі кезеңде сотта құжаттардың дені ресми тілде толтырылады. Сот қызметіне жүгінген азаматтардың көбіне орысша сөйлегеніне жиі куә боламыз. Қазақша сөйлеп тұрсақ та дөрекі тілдесеміз. Бұл дұрыс ұстаным емес, керәсәнше, сотта келген адамға жылы қабақ танытып, қазақша тіл қатсақ, сыпайы сөйлеу арқылы әр маман өзі қызмет ететін мекеменің ғана емес, сот жүйесінің бет беделін көтереді.

Жаңартылған кодексте олардың іскерлік киім киюі айтылады. Іскерлік киім кию – соттағы ірбір адамның міндеті. Ер адамдар біркелкі киім киетін болса, әйел қызметкерлерде бұл ұстаным сақталмайды. Халық арасында «киіміне ұарап қарсы алып, ақылына қарап шығарыа салады» деген қанатты сөз бар. Өзі сыпайы, мәдениетті, ұқыпты киінген сот қызметкеріне деген адамдардың да құрметі артатыны сөзсіз.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда сотта қаралатын істердің күрделілігі және көбеюіне байланысты жаңа институтты енгізудің қажеттілігі туындап отыр. Ол – судьяның көмекші институты. Әлемдің

тәжірибеге үңілсек, мұндай институт АҚШ, Германия, Қытай, Ресей, Украина сияқты елдерде бұрыннан бар. Өркениеттің өріндегі АҚШ мемлекетіне енгізілгеніне жүз жыл болған. Әрбір судьяға заңнамалық деңгейде судьяның көмекшісі бекітілген. Апелляциялық соттың мүшелерінің әрқайсысының көмекшілері бар. Жоғары Соттың мүшелеріне төрт көмекшіге дейін алуға құқық берілген. Негізінен алғанда, бұл жұмысқа бұл жұмысқа заң мамандығы бойынша бітіргендер алынады және олар заңдық мәліметтер жинайды, әрбір іс бойынша түсіндірмен дайындайды, сот шешімдерінің жобасына итадалдау жасайды.

Судья көмекшілерінің отандық корпусын қалыптастыру үшін Сот төрелігі институтының магистрлері мен сот кеңсесі мамандарынан іріктеп алу керек. Судьяға іріктеу тегінің бірі осы судья көмекшісі болып табылады. Өйткені, болашақ судья әуелі судья көмекшісі қызметін атқарады, процессуалдық заңнама жөніндегі білімін жетілдіріп, сот жұмысын дұрыс ұйымдастыруды үйренеді, сот тәжірибесімен танысып, кәсіби тұрғыдан машықтанады, жинақтаған тәжірибесін судья лауазымына тағайындалғанда пайдаланып, сот төрелігін әділ шығаруға мүмкіндігі зор болады.

Сондай ақ судьяның көмекшісіне қызметтік міндеттердің түрлеріне қатысты да пікірлер саналуан. Мысалы, Астана қаласының судьясы М. Омарбеков төмендегідей міндеттерді қарастырады:

Судьяға келіп түскен арыз, өтінімдерді оқып, оны өндіріске алуға немесе алмауға, иесіне қайтаруға қатысты ұсыныс енгізу, істерді қараудың процессуалдық мерзіміне бақылау жасау, соттың қарауына ұсынылатын істерді мұқият дайындау, сот тәжірибесіне сүйене отырып, қаралатын істерге нормативтік құжаттар іріктеу, судьяның тапсырмасы бойынша сот отырысының хаттамасын толтыру, судьяның тапсырмасымен алдын ала тыңдаған және сот отырысы отырысы өткен істерді бөлек тіркеп, оларды қараудың жеке кестесін жасау, өтініштер мен сауалдардың жауаптарының жобасын дайындау, іс материалдарын тіркейтін мамандардың жұмысына бақылау жасау, дер кезінде сот процесіне қатысушыларға сот актілерінің көшірмесін жіберуді қадағалау («Заңгер». №12|2015).

Сонымен қатар, судья көмекшісіне сот актілерінің жобасын құруды да жүктеу қажет. Себебі, болашақ судьялар сот актілерін жазу дағдысын осы көмекші қызметін атқарған кезде қаншалығы дайын екендігін көрсетеді.

Судьяларды судья көмекшілерінен таңдау, сот отырысының жедел өтуіне көмегін тигізеді. Судья көмекшісінің болуы техникалық жұмыстардан судьяны босатады, өз кезегінде сот шешімін тез әзірлеп, сот төрелігін шығаруға жол ашады, екіншіден тәжірибе алады, кәсіби дайындалады, мұндай лауазымды енгізу, сот кадрларының сапалы іріктелуіне тиімді жүйе құрайды [8].

Қойылатын қатаң талаппен қатар, судьяларды әлеуметтік қамсыздандыру жағдайы да ойластырылған, мәселен, отставка тоқтатыла тұрған немесе тоқтатылған жағдайлардан басқа кезде, кемінде он бес жыл судьялық жұмыс өтілі бар, «Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңында белгіленген зейнеткерлік жасқа толған отставкадағы, оның ішінде 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін отставкаға шыққан судьяға судьяның соңғы атқарған лауазымы бойынша лауазымдық айлықақысының елу пайызы мөлшерінде салық салынбайтын өмір бойғы ай сайынғы қамтылым төленеді.

Жиырма жылдан асатын судьялық жұмыс өтілінің әрбір жылы үшін, ал 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін отставкаға шыққан судьяларға – он бес жылдан асатын судьялық жұмыс өтілінің әрбір жылы үшін отставкадағы судьяның өмір бойғы ай сайынғы қамтылымының мөлшері судьяның соңғы атқарған лауазымы бойынша лауазымдық айлықақысының бір пайызына ұлғайтылады.

Сот жүйесіндегі реформаларды тереңдету үшін: кәсіби емес ауыл билерін сайлау: дауды шешу үшін абыройлы, беделді, ел сыйлайтын, доғарыстағы судьялардың қатысқаны жөн;

соттылыққа қатысты кәсіби судьялар арасынан тараптармен судьялар таңдау: соттылыққа қатысты белгілі бір санаттағы істерді қарау үшін судья таңдау құқығын дауласушыларға беру, жергілікті халық өз ісінің білікті маманы, сенімді судьяларды қалайтыны белгілі;

әділ сот төрелігін алдағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту: қылмыстық кодексте қылмыстық теріс қылықпен қатар, әділ сот төрелігін алдау деген жаңа құрам енгізілуі тиіс. Әділ сот төрелігін алдау – қылмыстық құрамының маңыздылығы, сот алдында белгілі нақты уәде беріп, соған қатысты сот төрелігін орындамай, көрінеу бұлтаңға салу, яғни, әділ сот төрелігін алдаудың қылмыстық жазаға тартылуында болар еді.

Әдебиеттер

- 1 А. Ерманов *Соты дамыған қоғам – ең дамыған қоғам.* // Заң, 2016.-№9.-4-6 бб.
- 2 Н.Ә. Назарбаев «100 нақты қадам» // *Параграф ақпараттық жүйесі.*
- 3 «ҚР сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы (2014 жылы 14 қарашада өзгерістер мен толықтырулар) // *Параграф ақпараттық жүйесі.*
- 4 А. Иржанов *Сот жүйесін жаңа деңгейге көтеру-парыз* // Заң, 2016.-№9.-9-10 бб.
- 5 Д. Слямқұлов *Міндет айқын-меже белгілі* // Заң, 2016.-№9.- 15-16бб.
- 6 С.К. Төлегенов *Қарапайымдылық-халыққа қызмет етудің нық қазығы*// Заң, 2016.-№8.-8-10 бб.
- 7 Қ. Рысқалиева *Үшінші биліктің үстемдігі* // Заң, 2016.-№8.-12-15 бб.
- 8 С. Әлімбаева *Сот маманы қандай болуы керек?* // Заң, 2016.-№6.-12-15 бб.

Мирамбаева Гульназ Жумахановна

Заң ғылымдарының магистрі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
galim200385@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Ұсынылып отырған мақалада Қазақстан Республикасында референдум ұйымдастыру мен өткізудің конституциялық – құқықтық ерекшеліктеріне талдау жасалынады. Салыстырмалы-құқықтық талдау жасау негізінде Қазақстан Республикасында референдум ұйымдастыру заңнамасын жетілдіруге қатысты тұжырымдар келтіріледі.*

Резюме. *В предлагаемой статье делается анализ особенностей конституционного – правового регулирования республиканского референдума в Республике Казахстан. На основе сравнительного – правового анализа предлагается концепция для совершенствования законодательства Республики Казахстан об организации и проведения республиканского референдума.*

Summary. *In the article the analysis of features of the constitutional – legal regulation of the Republican referendum in the Republic of Kazakhstan. On the basis of comparative – legal analysis of the proposed concept for improvement of the legislation of the Republic of Kazakhstan on the organization and conduct of the Republican referendum*

Қазақстан Республикасының ең бірінші конституциясында мемлекет өмірінің аса маңызды істері бойынша республикалық референдум өткізу қарастырды. Осы ережеге сәйкес, республикада 1995 ж. Екі жалпы ұлттық референдум өткізілді: 29 сәуір - Президент өкілеттілігін ұзарту жөнінде, және 30 тамыз – Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау мәселесі жөнінде.

Референдум мәні бойынша жас мемлекетте демократияны кеңейтудің институты болып табылады. Нақты мемлекет басшысының бағдарламасында көрсетілген бағдар бойынша, конституциялық – құқықтық құрылымның проблемаларын шешуді жобаларын жасауымызға болады[1].

Бірінші кезекте референдум ұғымын анықтап алуымыз керек.

Референдум – халықтың еркін білдірудің тікелей нысаны ретінде, басқа тікелей демократия нысандарынан, атап айтқанда бүкілхалықтық сауал жүргізу, сайлаудан ажырататын өзінің ерекшеліктері бар. Түрлерге жіктеудің критерилеріне байланысты, референдумның тиімді және тиімсіз жақтары да бар. Шет мемлекеттерінде референдумға әр түрлі анықтама беріліп, жекелеген түрлерін тәжірибеде қолданылады. Осыған байланысты

референдумның пәнін анықтауға ерекше мән берген жөн. Референдум пәні ол референдумға шығарылатын маңызды мәселелері. Осы позициядан алғанда, жалпы ұлттық дауысқа салатын мәселелердің критерийлерін анықтау қызықтырмай қоймайды. Авторлар келесі критерийлердің негізінде референдум пәнін анықтаған дұрыс деп санайды. Маңыздылығы, ауқымдылығы, мақсаттылығы, бірыңғайлылығы, және қол жетімділігі. Сонымен қатар референдум туралы мемлекеттерінде бүкілхалықтық дауыс беруді зерттеу нәтижесі референдумға шығаруға болмайтын сұрақтардың тізімін жасаудың қажеттігін көрсетеді. Референдум ұйымдастыру мен өткізудің құқықтық реттелуін де зерттеген маңызды болып табылады. Қазақстан Республикасының КСРО құрамынан шыққалы бері тәуелсіз мемлекет болғанға дейінгі кезеңде референдум институтының дамуын, оны кезеңдерге бөліп қарастыру керек. Бұл арқылы біз мемлекеттің тарихын ғана біліп қоймай, сонымен қатар тарихтағы референдумға қатысты заңнаманың тиімді жақтарын атап өтіп, қолданыстағы заңнамадағы республикалық референдумды нормативтік-құқықтық жетілдірудің жолдарын анықтаймыз. Референдум институтын зерттеу барысында тек конституция ережелерімен және 2 қараша 1995 ж. «Республикалық референдум туралы» конституциялық заң күші бар Президент жарлығымен шектеліп қалмай, республикалық референдумды құқықтық реттеуде Президенттің, Орталық референдум комиссиясының туынды заң актілерін де зерттеген дұрыс. Республикалық референдумды өткізу процесінде көптеген проблемалар туындайды. Сырт көзбен қарағанда ол сайлау процесінде ұқсас болғанымен, заң қабылдау және мемлекет өмірінің өзге де маңызды мәселелеріне қатысты шешім қабылдау үшін бүкілхалықтық дауыс беру кезінде тек осы тікелей демократия институтына ғана тән ерекшеліктері болады. Сонымен қатар бұл екі институтқа да тән проблемалар бар. Сондықтан бұл екі институтқа тән жалпы заңдылықтарды зерттеу олардың шешімін табуға әкеп соғады. Мәселен, жергілікті өкілдік органдардың республикалық референдумды және сайлау өткізу мен ұйымдастыру кезінде ешқандай қатысы жоқ. Дегенмен де бұл өкілді демократияның органдарын тікелей демократия нысанынан бөліп қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің қанар көзі халық болып қарауға болмайды. Екі жақты да биліктің

қайнар көзі халық болып қарауға отырғанымыздай, бұл мәселе ерекше зерттеуді қажет етеді.

Сонымен, жоғарыда аталған проблемалар референдум тақырыбының маңыздылығын және оны зерттеуді қажет ететінін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының заң әдебиеттерінде референдум проблемалары тәжірибе тұрғыда әлі жүйеленбеген. Егер жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі конституциялық құқықтық идеяларға назар аударатын болсақ, онда осы институтты зерттеген кейбір орыс және шетелдік ғалымдардың еңбегіне назар аударуға болады. Бұл Б.Гачек [14], Л.Дюги, С.А. Котляровский [2] және т.б. Көбінесе референдум мәселелерін Ресей ғалымдары шетелдік тәжірибені қолдана отырып зерттеді немесе шет мемлекеттерді ғалымдары өздері зерттеді. Ең алдымен ол шет мемлекеттерінің конституциялық құқығы бойынша негізгі мамандар – М.А. Крутоголов, В.В. [3], Маклаков, А.А.; сонымен қатар кейбір шет мемлекеттерінің ғалымдары, атап айтқанда, Д.Геттинг [4, Б.80, 102]. Референдум теориясы мен тәжірибесіне қатысты кейбір мәселелер Зиманов С.З. [5.] сияқты кейбір Ресей ғалымдары, сонымен қатар атақты қазақстандық заңгер С.З. Зиманов, Г.С. Сапарғалиев, В.В. Мамонов, А.А. Черняков және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. [6]

«Референдум» түсінігі латын тілінен аударғанда «referendum» хабар етілуі тиіс дегенді білдіреді. Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасы нысандарының бірі болып табылады. Референдум-сайлау корпусымен конституциялық заңнама ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкіл халықтық дауыс беру арқылы қабылданады [7.73].

Референдум әлемнің Норвегия, АҚШ, Франция, Дания, Италия, Ирландия, Бразилия сияқты мемлекеттерінде бірнеше рет өткізілген. Референдумның АҚШ-тың саяси өміріне пайда болуы 1640 жылмен белгіленеді. Оның үстіне тек, 1898 жылы ғана кейбір штаттар азаматтарын заңнамалық деңгейде құқық шығармашылыққа қатыстырған.

Референдум тікелей демократия институты ретінде танылып, Франция, Италия, Жапония т.б. негізгі заңдарында белгіленген. Бұл институтты қолданудың пәрмені әсіресе, XX ғасырдың 60-80 жылдары жеделдете бастады. Бұған мысалы ретінде; АҚШ келтіруге болады, 1945 ж. Мен 1968 жылы аралығында штаттар деңгейінде 497 Референдум өткізілген (59 петициялық, 18 заңнамалық, ал қалған 336 конституциялық және 84 басқа заңдарға қатысты) [7.421].

2004 жылы Венесуэлада мемлекеттің президенті Уго Чавеске сенім білдіру туралы референдум аяқталды. Халықаралық бақылаушылардың пікірінше бұл референдум әділетті түрде өтті.

Оны қолдап мемлекеттің 60 пайыз тұрғыны дауыс берді. 2005 жылы АҚШ-тың Калифорния штатында көпшіліктің назарын өзіне аударған референдум өткізілді. Штаттың тұрғындары губернатор Арнольд Шварцнегер өткізетін реформаны қолдайсыз ба деген сауалға жауап берді. А.Шварцнегер өзі енгізген түзетулерді қолдауға шақырды. Референдум қорытындысынан бұрынғы актердің саяси болашағы тәуелді еді. Бірақ өткізілген референдумның қорытындысы бойынша, губернатордың ұсынысын 90 пайыз дауыс берушілер қолдаған жоқ [8].

Біздің пікірімізше, шет мемлекеттерде референдум дамуының кезеңге бөлуде Г.В. Синцовпен келісуге болады.:

1 – кезең (XV ғасырдың ортасы мен XIX ғасырдың ортасы) – референдум институтының шет мемлекеттерде пайда болып құрыла бастауы.

2 – кезең (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы) – шет мемлекеттерде референдум институтын бекітілудің кең таралуы.

3 – кезең (XX ғасырдың ортасы мен бүгінгі кезең) – референдумды халықтық биліктің нысаны ретінде бекіту [9.73].

Референдум мен оған мазмұны жағынан ұқсас плебисциттер әлемде ерте кезден бастап қолданылып келеді. Ежелгі Грецияда да тікелей демократияның бұл нысанының кең таралғанын байқаймыз. Б.э.д. V ғасырдағы Афинадағы мемлекеттік құрылым мемлекеттік басқарудың басты қағидасы «халықтық басқарудың» болуымен ерекшеленеді. Афина үленк мемлекет болмаған. Оның астанасынан шекарасына дейін бірнеше ондаған километр жүру жеткілікті деп саналған. Полистің азаматтары өзіндік қоғамдастықтың өкілдері болып жер учаскесін пайдалануда және далпы істерді басқаруды бірлесіп отырып шешетін [10.48]. Афина жоғарғы органы – халықтық жиналыс. Ол айына төрт рет шақырылып тұратын. Жиналысқа күн тәртібі қызықтыратын барлық азаматтар келетін. Қарапайым мәселелерді шешу үшін 2 – 3 мың адамның дауысы жеткілікті болды. Ал аса маңызды мәселелерді шешу үшін 6 мың дауыс қажет болған [11.93].

Сонымен, Қазақстан Республикасында референдум өткізу тәжірибелерін тиімді жерлерін пайдаланып өзіндік модель жасаған жөн [12.87].

Ю.Гачектың пікірінше, референдум халықтың өкілдерінің қатысуынсыз бүкілхалықтық дауыс беру арқылы заңшығаруға тікелей араласу. Ол сайлау корпусының референдумға шығарған мәселесі жөнінде халық мақұлдау не терістеу туралы шешім шығарудан тұрады [13.352].

Сонымен қатар, референдумды «қандай да бір мәселе бойынша түпкілікті шешім қабылдау үшін сайлау корпусына жүгіну» деп та анықтайтын анықтамалар бар. Алайда референдумның бұл анықтамасы толық емес. Өйткені, халықтың

тікелей еркін білдіруін емес, референдум өткізуге бастама жасайтын субъектілердің мүдделері қамтылып кетеді.

Референдум институты ХХ ғасырда кең таралып, бүгінгі таңда кейбір мемлекеттердің заңнамаларында бекітілген, сонымен қатар көптеген мемлекеттерде заң түрде кепілдік берілген.

Көптеген демократиялы мемлекеттердің конституциялары мемлекеттік егемендікті таниды: егемендікті алып жүруші және мемлекеттік биліктің бірден – бір қайнар көзі халық болып табылады деп көрсетеді өздерінің ережелерінде. «Халық» деген терминнің мазмұнында нақты мемлекеттердің тұрғындары емес, сол қоғамның прогрессивті дамуына әсер етуге қабілетті адамдар тобын жатқызамыз. Ал Қазақстан Республикасының азаматтарының мемлекеттік – құқықтық қоғамдастықты айтамыз. «Қазақстан халқы» бір тарихи тағдыр біріктірген еңбек ету мен өмір сүруге бір мүддеге үйлескен, қазақстандық халықтың әлеуметтік феномені болып табылады.

Ғ.Сапарғалиевтің айтуынша: «мемлекеттік биліктің бірден бір қайнар көзі Қазақстан халқының еркі табылады. Осы жерде халықтың еркін жүзеге асыратын органдарды қалыптастыру мәселесі туындайды. Конституция халыққа билікті тікелей өзі немесе өкілді органдар арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді»[14].

1995 жылы 2 қарашадағы «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заң күші бар Президент жарлығының 1-бабына сәйкес: «Республикалық референдум Қазақстан Республикасы Конституциясының», Конституциялық заңдарының және мемлекеттік өмірінің өзге де неғұрлым маңызды мәселелеріне арналған шешімдерінің жобалары бойынша бүкілхалықтық дауыс беру болып табылады»[15].

Көріп отырғанымыздай, алдыңғы заңнамаға қарағанда бұл ұғым неғұрлым кеңейтілген жүйе бойынша өткізіледі.

Референдум тікелей демократия, яғни халықтың мемлекеттік мәселелерді шешуге тура қатынасу нысандарының бірі болып табылады. Референдум ол сайлау корпусымен конституциялық заңнама

және ішкі және сыртқы саяси мәселелер жөнінде түпкілікті шешім қабылдау. Мұндай шешім бүкілхалықтық дауыс беру арқылы қабылданады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы 4 желтоқсан 2012ж. Астана

2. Котляровский С.А. Италия :Конституция и законодательные акты.-М.,1998-35с.

3. Крутоголов М.А. Президент Французской Республики . Правовое положение .-М., 1980.-430 с.

4. Амбарнов С.Ю. Законодательство о референдумах (Сравнительный анализ) // Государство и право .1992.-10-15.

5. Зиманов С. Конституция и Парламент Республики Казахстан Алматы (Сборник статей 1990-199. Алматы 1997) – 352 с

6. Большая Советская энциклопедия Гл.Ред А.М. Прохоров Том 22. М.,1975 -861 с.

7. Курти Ф. История народного законодательства и демократии в Швейцарии:Пре. С нем.Г.Ф. Львовича –С –Пб,1900 г. -380 с.

8. Белоусов В. Шварцнегер потерял Калифорнию/Российская газета .-2005. 10 ноября №10

9. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты сост. Лафитский В.М. М.,1993. -500с.

10.Черняков А.А. Конституционное право Республики Казахстан : Проблемы теории и практики. Теоретические и дидактические материалы. Алматы, 1997. -138 с.

13.Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения.Рига.1912. -516 с.

14. Сапарғалиев Ғ. Конституционное право РК .Академически курс.Изд.3-е. -Алматы: Жеті жарғы . - 2007. -544 с.

15. Қ.Р Президентінің «Республикалық референдум туралы»Конституциялық заң күші бар Жарлығы 2 қараша 1995 жс./www.onlinezakon.kz

Дулатова Гулбакыт Сейсенбековна

заң ғылымдарының магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ
«Конституциялық, кеден және халықаралық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.
gulbakyt_dulat88@mail.ru

Муратова Гулзада Таубатыровна

заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕҢІЗ КАНАЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Түйін: мақалада Суэц, Панама және Киль сияқты халықаралық теңіз каналдарының құқықтық мәртебесіне талдау жасалынады. Олардың халықаралық-құқықтық қағидаттары, бекітілген режимдері, халықаралық теңіз тасымалдары үшін пайдалану ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: халықаралық каналдар, Суэц каналы, Панама каналы, теңіз құқығы, бейтараптық.

Резюме: в статье анализируется международно-правовой статус морских каналов как Суэцкий, Панамский и Кильский. Рассматривается международно - правовые принципы, режимы и особенности их использования для международного судоходства.

Ключевые слова: международные каналы, Суэцкий канал, Панамский канал, морское право, нейтралитет.

Summary: The legal status of the major five international canals: Suez, Panama, Kiel – is analyzed in the article. The author determines international legal principles common for all them that establish the regime of their use for the purposes of international navigation.

Key words: international canals, the Suez canal, the Panama canal, Maritime law, neutrality.

Қазіргі даму барысында еліміздің транзиттік әлеуетін арттыру мәселесіне ерекше ден қойылып отыр. Қазақстан – 2050 стратегиясында Елбасы, «Көлік инфрақұрылымы – индустриялық экономика мен қоғамымыздың тамырына қан жүгіртетін жүйе. Сапалы заманауи магистральдарсыз дамыған ел болмайды. Бұған қоса, Қазақстанның қатынас жолдары оның Еуропа мен Азия, Солтүстік пен Оңтүстік арасында орналасуы тұрғысынан маңызды мәнге ие» [1] деп айқындаған.

Қазіргі таңда Елбасының өзі ерекше назарға алып отырған Қазақстанның транзиттік әлеуетін дамытуға ықпалы зор Каспий теңізі мен Азов теңізі «Еуразия» терең сулы каналының жобасы. Елбасы, «Біз әртүрлі бағдарларға мұқтажбыз: әрине бұл тауарлар бізге экономикалық тиімді бағдарлар бойынша жеткізіледі. Осыған байланысты, Каспий теңізі мен Қара теңіз арасында салынатын жаңа «Еуразия» кеме жүзу каналының құрылысы нышанды жоба бола алады. Бұл канал барлық Орталық Азияның Ресей арқылы теңіздерге шығуына

маңызды дәліз болар еді» деген идея көтерген еді. [2].

Осы орайда халықаралық теңіз каналдарының салыну кезеңдерін және олардың халықаралық-құқықтық мәртебесін қарастыру және оны қазақстандық тәжірибемен ұштастыру, маңызды мәселелеріне талдау жасау арқылы, елімізгі қажетті факторларын қарастыру өзекті мәселе болып табылады.

Халықаралық каналдар – бұл теңіздер мен мұхиттарды жалғастыратын, халықаралық кеме жүзу үшін жасалған гидротехникалық құрылымдар. Олар қысқа және қолайлы теңіз кеңістігі жолдарын байланыстырады. Оларды іске қосу навигациялық және экономикалық жағынан мемлекеттер үшін қолайлы. Халықаралық теңіз каналдарының қатарына, халықаралық кеме жүзу үшін маңызды Суэц, Панама, Киль каналдары жатады. Каналдардың сауда – экономиканы дамытудағы, шикізат көздерін тасымалдаудағы халықаралық орны ерекше.

Аталған каналдардың халықаралық сипаты олардың географиялық орналасу жағына байланысты. Панама каналы Атлант және Тынық мұхиттарын жалғастырса, Суэц каналы – Жерорта теңізі мен Қызыл теңізді байланыстырады, ал Киль каналы – Балтық және Солтүстік теңіздерді және Атлант теңізіне шығатын жол тараптарын қосады.

Халықаралық каналдар бір мемлекеттің территориясы арқылы өтетін болғандықтан, сол мемлекеттің территориялық үстемдігінің саласына енеді. Территориясы арқылы халықаралық канал өтетін мемлекет, өзінің суверендік ерекшеліктеріне орай оны жалға бере отырып, жалға алушы мемлекетке каналды басқару бойынша белгілі бір құқықтарды беруі мүмкін. Халықаралық каналдың әлемдік саудадағы, саясаттағы маңызын ескере отыра, мұндай мемлекет каналдың халықаралық құқықтық мәртебесін танып, кеме жүзу үшін бірқатар міндеттерді мойнына алады.

Халықаралық каналдардың құқықтық режимінің негізін төмендегідей ережелер құрайды:

– тең құқылы түрде барлық мемлекеттердің кемелерінің канал бойынша еркін жүзуін қамтамасыз ету;

– территориясынан канал өтетін мемлекеттің суверенді құқықтарын құрметтеу;

– канал аумағының бейтараптығы және аумақты қарусыздандыру.

Египет территориясында орналасқан Суэц каналы 1869 жылы 17 қарашада іске қосылған. Каналды француздық инженер, дипломат Фердинанд Мари де Лессепс халықаралық акционерлердің көмегімен салған. 1854 жылы 30 қарашада Ф. де Лессепс египет билік басшылары тарапынан алғашқы жеңілдіктерге қол жеткізіп, Суэц каналын салатын компания құру туралы келісім-шартты құрады. Келісімнің 1 бабына сәйкес Суэц теңіз каналының Жалпы Компаниясы құрылады. 3 баб бойынша концессия мерзімі 99 жыл болып белгіленеді.

Суэц каналының халықаралық құқықтық режимі 1888 жылғы Суэц каналын еркін пайдалануды қамтамасыз ету туралы Константинопольдық Конвенциямен айқындалады. Конвенцияға Ұлыбритания, Франция, Ресей, Германия, Австро-Венгрия, Испания, Италия, Голландия, Түркия қол қойып, кейінірек Конвенцияға Греция, Дания, Қытай, Норвегия, Португалия, Швеция және Жапония қосылады.

Константинополь Конвенциясында төмендегідей маңызды қағидаттар бекітілген:

- барлық мемлекеттердің кемелерінің каналды еркін пайдалануы;
- барлық мемлекеттердің каналды пайдалану барысындағы тең құқығы;
- бейтараптық принципі, каналды оқшаулауға тиым салу [3, б. 28].

1888 ж. Конвенцияның 1 бабына сәйкес Суэц каналы соғыс және бейбіт кезеңдерде барлық мемлекеттердің сауда және әскери кемелері үшін еркін пайдалануға беріледі және ашық болады [4, б. 62].

Каналды соғыс кезінде де ашық ұстауды ұйғарған мемлекеттер, конвенцияның 3 бабы бойынша каналда, оның порттарында және осы порттардан 3 теңіз миль аумағында соғыс қимылдарын болдырмау туралы мәмілеге келген.

1956 жылы шілде айында Египет мемлекеті теңіз Суэц каналының Жалпы компаниясын ұлт меншігіне айналдырды. 1956 жылғы Суэц дағдарысынан кейін Египет 1957 жылы 24 сәуір күні Декларация қабылдап, онда «Суэц каналы жер шары халықтарының бейбітшілігі және өркендеуі үшін қызмет етеді», деп жарияланған. Аталған Декларация БҰҰ Секретариатында «халықаралық шарт» ретінде тіркелген [5, б. 33].

Ұлт меншігіне айналдыру барысында Суэц каналының құқықтық мәртебесі өзгеріссіз қалды. Египет толығымен, 1888 жылғы Константинополь Конвенциясын мойындап, каналда кеме жүру еркіндігін қамтамасыз етуге міндеттеме алды. Каналдың ұлт меншігіне айналуы барысында халықаралық-құқықтық мәртебесі өзгеріссіз қалғанымен, египет үкіметінің жүргізген іс-шаралары басқа мемлекеттер және халықаралық құқық тәжірибесі үшін пайдалы, үлкен маңызы бар шаралар кешені ретінде қарастырыла алады. Египет елінің қолын-

да қазіргі таңда Суэц каналының барлық саяси, заң мүмкіндіктерімен қатар, кеме жүзу ісінің материалдық негізі де шоғырланған. Каналды ұлт меншігіне айналдырған Египет, өзінің суверенді құқықтарын қорғай отыра, халықаралық-құқықтық жауапкершіліктің толыққанды субъектісіне айналды. Осының дәлелі ретінде 2015 жылы Египет үкіметі екінші – дублер Суэц каналын ашты.

Осы жылы қабылданған Заң бойынша Суэц каналын басқару, іске қосу және кемелердің өтуін қамтамасыз ету шараларын атқару Суэц каналының әкімшілігіне жүктелген. Әкімшілік, кемелердің өтуіне кедергі келтіретін және қауіп төндіретін кемелердің каналмен жүріп өтуіне тиым салуға құқылы. Барлық кемелер жүзу ережелерін, жүктерді тасымалдау ережелерін, техникалық талаптарды орындауға және канал әкімшілігі тарапынан белгіленген салымдарды төлеуге міндетті.

Панама каналы 1914 жылы 15 тамыз күні ашылған. Каналдың болашақ құқықтық режимі АҚШ және Ұлыбритания арасындағы 1850 жылы жасалған «Клейтон – Булвер шартында» анықталған. Шартта канал бойынша кемелердің еркін жүруі және каналдың бейтараптылығы бекітілген.

1901 жылы 18 қараша күні АҚШ және Ұлыбритания Тынық және Атлант мұхиттарын жалғастыратын теңіз каналы туралы «Хей – Паунс-форт» шартын жасаған. Бұл келісімде, каналдың АҚШ басшылығымен салынатындығы қарастырылған. Панама каналына қатысты АҚШ гегемониясын мойындай отыра, Ұлыбритания Египеттегі үстемдігін сақтап, Суэц каналын толық бақылауына алады.

Келісім-шарттың 3 бабы бойынша болашақ каналда кемелердің жүру режимі және бейтараптығы 1888 жылғы Суэц каналы туралы Константинополь конвенциясының ережелерімен бекітілген.

1903 жылы АҚШ Панама елімен «Хей – Эрран» келісіміне отырды. Бұл шарт бойынша АҚШ әкімшілік, заңнама және сот мәселелері бойынша Панама каналы аумағында шексіз юрисдикцияға ие болды. Келісім-шарттың 18 бабы бойынша канал салынып біткеннен кейін барлық елдердің сауда және әскери кемелері үшін ашық болады деп бекітілді. АҚШ-ның канал аумағында қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін өзінің әскери күштерін ұстауы қарастырылды. 1901 және 1903 жылғы шарттар теңсіз болғандықтан, Панама осы шарттарды қайта қарастыруға қол жеткізді. Қазіргі таңда каналмен жүріп өту режимі 1977 жылғы АҚШ және Панама арасында жасалынған «Панама каналы туралы шарт» және «Панама каналының бейтараптығы және іске қосылуы туралы шарт» негіздерінде жүзеге асырылады [6, б. 12]. 2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап аталған шарттар заңды күшіне енуіне байланысты бұрынғы шарттардың барлығының күші жойылған.

Суэц каналының ұлт меншігіне айналғаннан кейін, Панамалық халықаралық құқық академиясы да 1957 жылы Панама каналы Республика меншігіне өтуі қажет деп мәлімдегенімен[7], Панама елі Египет тәріздес толыққанды каналды өз меншігіне айналдыра алмады.

Панама каналы туралы шартта құрамы тек қана АҚШ өкілдерінен тұратын бұрынғы Панама каналының әкімшілігінің орнына АҚШ және Панама өкілдерінен құралған канал бойынша Комиссияның құрылуы қарастырылған [7]. Панама каналы бойынша Комиссияның қызметін тоғыз мүшеден (бесуі АҚШ азаматтары, төртеуі Панама азаматтары) құралған Кеңес бақылайды. Бұл шарт бойынша АҚШ 1999 жылдың 31 желтоқсанына дейін канал бойынша кемелердің жүруін және оның қорғанысын қамтамасыз етуге басты жауапкершілікті алған. Ал 2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап, канал және оның құрылысы Панама елінің юрисдикциясына кірді.

Панама каналының бейтараптығы және пайдалануы туралы шартта [8], канал үнемі бейтарап түрде транзит үшін ашық болуы тиіс және ол барлық кемелердің тең құқықтығы негізінде жүзеге асырылады, деп бекітілген.

Киль каналы 1895 жылы ашылған. Киль каналының халықаралық-құқықтық режимі 1919 жылы Версаль бейбіт шартының 380-386 баптарымен бекітіліп, Киль каналымен жүру Германиямен бейбіт қарым-қатынастағы барлық мемлекеттердің кемелері үшін ашық деп жарияланған.

Қазіргі кезде кемелердің Киль каналымен жүріп өтуі 1939 жылғы Киль каналында жүзудің Ережелерімен және ГФР қолданыстағы заңнамасымен реттеледі. Ереже бойынша барлық мемлекеттердің кемелері салым төлегеннен кейін тәулік бойы каналмен жүзіп өтуге құқылы. Әскери кемелер каналмен ГФР басшыларының дипломатиялық арнамен жасалынатын алдын-ала хабарламасынан кейін жүзе алады.

Жалпы, барлық халықаралық каналдарға қатысты режимдерді реттеуші халықаралық-құқықтық

нормалар бір сарында және бұл нормалар ең алдымен барлық мемлекеттердің кемелерінің каналдардан еркін өтуін көздейді. Халықаралық кеме жүзу үшін каналдар халықаралық құқық қағидаттары және нормаларына сәйкес пайдаланылады. Оның ішінде жекелеген каналдарға қатысты халықаралық шарттар және каналға ие мемлекеттің заңнамасымен айқындалады. Халықаралық каналдар арқылы жүріп өтуге тек қана ұлттық заңнамада және тиісті халықаралық шарттарда көзделген ерекше жағдайларда шектеу қойылуы мүмкін. Мұндай шектеулер әскери қауіпсіздікке және каналмен жүзу қауіпсіздігіне, сонымен қатар каналды пайдалану ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Әдебиет:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты//<http://www.akorda.kz/upload/Қазақстан-2050 Стратегиясы.doc>
2. Бектұрғанов Н. «Еуразия каналы»: Қазақстанның әлемдік мұхитқа шығуының Президенттік стратегиясы//<https://egemen.kz/2014/?p=35388>
3. Karabell Z. *Parting the Desert: The creation of the Suez Canal.* – N.Y.: Alfred A. Knopf, 2003. – 345 p
4. Суэцкий канал. Факты и документы. М., 1959. – 228 с.
5. Piquet C. *La compagnie universelle du canal maritime de Suez en Egypte: concession rime-t-elle aves colonisation ou modernisation?// Entreprises et Histoire.* – Vol. 4. – Paris, 2002. – N 31. – pp. 38 – 53.
6. Перес Крус Мигель. *Международно-правовой статус Панамского канала. Автореф. дис. .к.ю.н.* М., 1983. – 23 с.
7. *Autoridad del Canal de Panama*//<http://www.panCanal.com>
8. Ковалев А.А. *Современное международное морское право и практика его применения.* — М.: Научная книга, 2003. – 416 с.

Каржаубаева Сангуль Камаловна

доктор искусствоведения, профессор, зав. кафедрой сценографии
Казахской Национальной академии искусств им. Т.Жургенова, Алматы, sangul_k@mail.ru

СЦЕНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА В КУЛЬТУРФИЛОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ

Түйін. Мақалада сценография өнерінің эстетикасына, философиясына, мәдениеттанушылық тұрғыда талдаулар жасалған. Оның шығу тегі мен дамуы қозғамдағы бүкіл мәдени үдеріс мән мәтініндегі көзқарас тұрғысында қарастырылған. Сахна өнеріндегі жаһандану процесстеріне байланысты рухани маңызды өзгерістер талқыланды, ерекшеліктері мен түрлі аспектілеріне философиялық және мәдениеттанушылық тұрғысынан типологиялық сараптама жасалынған. Сонымен қатар, алеуметтік-мәдени, тарихи, рухани-ізгілік, эстетикалық өзгерістердің өзара әрекеттесу контексті мен ахуалы жағдайында Қазақстан сценографиясының бірегей көркем тәжірибесі мен өзіндік сипаты қарастырылған.

Тірек сөздер: театр, перфоманс, мәдениет, сценография, театр сәндік өнер, дәстүрлі семантикалық бейнелер

Резюме. В статье рассматриваются теоретико-методологические вопросы, связанные с анализом особенностей формирования и развития сценографии казахского театра. Широкий спектр исследуемых вопросов обусловил необходимость рассмотрения мировоззренческих и социокультурных аспектов, повлиявших на становление и развитие этого искусства. Особое внимание уделено классификации и анализу основных этапов сценографии казахского театра.

Ключевые слова: театр, перфоманс, культура, сценография, театрально-декорационное искусство, традиционные семантические образы

Summary. A number of the theoretical and methodological problems connected with a substantiation of new approach and searches of a new research paradigm to judgment and the analysis of features of formation and development of scenography of the kazakh theater are considered in article. The wide spectrum of the questions connected with genesis of the kazakh scenography has caused necessity of consideration world outlook and social cultural aspects which have affected formation of the given phenomenon in the kazakh culture. The special attention has paid to classification and the analysis of the basic stages of scenography of Kazakhstan.

Key words: theater, performance, Culture, scenography, theatrical and decorative art, the traditional semantic images

Создание произведения театрального искусства – спектакля, процесс многогранный, средства его воплощения на сцене лежат в различных плоско-

стях. Одна из которых, безусловно, принадлежит искусству создания художественного образа спектакля изобразительными средствами, т.е. сценографии. Являясь органической частью феномена, именуемого театром, сценография, вобрав в себя всю полноту проявления различных видов изобразительного искусства, с одной стороны, открывает широкое поле для толкования создаваемых ею образов и форм в пространстве сцены. С другой стороны, специфика и особенности интерпретации спектакля как самостоятельного произведения, возможно при внимательном рассмотрении, анализе и учете взаимодействия сознания художника с внешней средой в режиме свободного художественного освоения.

Подобное рассмотрение художественных направлений и институций, специфики инновативной деятельности художников казахского театра сквозь призму различных художественных стратегий и зрительского восприятия может способствовать проясненному пониманию сценографии как искусства обладающего особым типом интенциональности, обращенной к духовному миру личности. Поскольку творчество в области создания художественного образа спектакля средствами сценографии - это та специфически человеческая деятельность, в которой «преобразуется» данность мира реального. Сценограф не просто копирует модель, он пытается выявить заключенный в нем смысл, интерпретирует драматургический мир таким образом, чтобы придать ему новое звучание, выразить новые глубины и смыслы. В итоге к объективным характеристикам создаваемой драматургией и режиссерским замыслом на сцене «реальности», художник прибавляет свое, индивидуальное видение.

В целом для решения исследовательской задачи – анализа методов интерпретации драматургического произведения художественными средствами сценографии может стать объективным критический подход к современным формам искусствознания. Однако, анализ различных сторон искусства сценографии с привлечением философских, культурологических и эстетических концепций позволяет по-новому взглянуть и в определенном смысле расширить представления о данном виде художественного творчества. Столь же актуальными остаются подходы, ориентированные на эмпирический уровень и, даже, сиюминутную прагматику. Кроме того для погружения в специфические проблемы казахской сценографии объективно тре-

буется предварительное осмысление значимости этого вида искусства в контексте всей отечественной культуры. Поскольку, как нам представляется, именно в этом виде искусства наиболее полно отразился уникальный опыт мобилизации казахской культурой своих возможностей, подлинное проникновение в глубины которого осуществимо лишь сквозь призму мировоззренчески-смысловых, социокультурных и духовно-нравственных приоритетов.

Для проникновения «художественного текста» в культуру, он должен быть освоен и осознан социумом. По мнению современных теоретиков, ставящих знак равенства между текстом культуры и сознанием, этот процесс прочтения и интерпретации, процесс многократный. Такой взгляд, с одной стороны, выдвигает проблему анализа с позиции интеллектуальной проекции особенностей ментальной структуры типов культуры, с другой стороны, требует осмысления вопросов, касающихся генезиса и бытования исторических форм искусства. Поэтому исследование кроме онтологической экспликации требует также привлечения философской герменевтики. Хотя, надо заметить, вопрос герменевтики довольно дискуссионный, и связан с усложнившимися отношениями философско-эстетического знания и частнонаучного, используемого для исследования художественной и эстетической реальности. Критическое обращение к основополагающим принципам герменевтики объясняется тем, что такие направления современной мысли как феноменология, фундаментальная онтология и постмодернистские концепции влияют на формирование соответствующей герменевтической позиции по отношению к различным образцам мировой и региональной художественной культуры.

Безусловно, также и то, что осмысление происходящих в культуре процессов и явлений предполагает достаточную временную дистанцию. Говоря иными словами, они должны достигнуть определенного уровня исторической зрелости, чтобы «развернулись» как глубинные онтологические основания, так и начальные этапы и ранние формы могли «открыться» для усилий исследовательской мысли. Такое проникновение предполагает воссоздание смысловых структур поля культуры как поля значений, формирующегося между сознанием и предметами, когда осмыслению непосредственно подвергается не содержательное «что» предметов философского исследования, но их «как». При этом понятно, что их современный статус и роль не могут быть описаны традиционными способами или с помощью классических технологий: требуются новые подходы, определения, методы изучения. Для решения этой проблемы необходима методология, позволяющая сопоставлять объекты прошлого в дифференцированном времени и пространстве [1].

Так, при онтологическом подходе к анализу феноменов художественной культуры и искусства, синтезирующих в себе различные этнокультурные традиции и культурно-цивилизационные миры, исследовательским полем предстает сфера соприкосновения и неразрывности сознания и предметного мира человеческого бытия, то есть поле восприятия между «сознанием» и «миром» - проникновение в культурные смыслы «себя-в-себе-самих-показывающих» феноменов. По Хайдеггеру, сущность человеческого бытия состоит в том, что оно никогда не есть, но всегда «имеет быть», то есть постоянно предстает себе как своя собственная возможность. В культурологическом обращении этот постулат выступает как требование историчности в подходе к феноменам культуры и искусства через проведение экзистенциальной аналитики Dasein [1]. Устойчивость культуры и ее жизнеспособность во многом обуславливаются тем, насколько развиты структуры, определяющие ее единство и целостность. Целостность культуры предполагает выработку единообразных правил поведения, общей памяти и общей картины мира. Именно на эти (интерпретирующие и стабилизирующие) аспекты функционирования культуры направлено действие механизма традиции. Особенно это относится к театральному искусству, потому как именно театр наиболее тесно связан с той средой, где он развивается. Для полного проникновения в смысл театрального действия необходимо знание быта, ощущение ритма жизни народа. Корни театрального искусства внедряются в самую толщину народной среды, в театре как в фокусе отражается вся жизнь народа, до мельчайших деталей и подробностей. Наряду с тем, что структура и основания развития традиционной казахской культуры определялись не только ее собственными, внутренними истоками и исторически сформировавшимися особенностями хозяйственно-экономического и социально-политического уклада жизни насельников Великой Степи, они претерпевали кардинальные перемены, вызванные широким вовлечением в традиционную систему кочевой культуры урбанизированной культуры Запада и оседло-земледельческих цивилизаций Востока. Именно это обстоятельство позволяет подойти к рассмотрению нашей проблемы (своеобразия культурной идентичности) на основе типов и способов ее интегрированности в ценностные и смысловые контексты социокультурной объективации мировоззренческих универсалий.

Вместе с тем, в исследованиях касающихся проблем и вопросов интеграции европейской цивилизации с духовно-онтологическими устоями казахской традиционной культуры следует также учитывать, что взаимодействие на территории Евразии художественной культуры Востока и Запада претерпело довольно длительную эволюцию и отличалось своими особенностями в каждом регионе

и на каждом историческом этапе. Так если в предшествующие века воздействие культурных миров Запада и Востока на казахскую культуру было эпизодичным и частичным: на уровне восприятия и усвоения отдельных элементов культурных традиций, искусства и художественно-эстетических ценностей, то, уже начиная с середины девятнадцатого столетия, воздействие западной культуры приобретает систематический, глобальный характер. Европейская культура, сложившаяся как тип в Новое время, в процессе формирования классических жанров профессионального творчества, воспринимается и осваивается уже в значении структурно-системной целостности, включая не только искусство, но и другие составляющие культуры (со всеми ее способами выражения, механизмами и формами общественного функционирования). Одним из результатов этого процесса стало освоение «новых» для традиционной казахской культуры видов искусства.

Своеобразие исторического развития, выдвигавшего Казахстан в течение всего нескольких десятилетий XX века в ряды развитых стран, было обусловлено жадным и стремительным усвоением всех достижений мировой науки, техники, культуры; творческим восприятием и применением к особым историческим условиям собственного государственного и социокультурного строительства «нового» опыта политического, социального, экономического и художественного развития, которым казахское искусство воспользовалось для того, чтобы в минимальный по историческим меркам срок осуществить свое становление в соответствии с мировыми стандартами. Именно эта способность своевременно и творчески использовать художественный опыт соседних стран помогла казахской культуре проделать гигантский скачок и достичь больших высот в значительно более короткие сроки, чем удалось бы это сделать, оставаясь в границах собственных культурных традиций. Адаптировавшись к новым социально-экономическим, идеологическим и политическим условиям, национальная традиция вдохнула свой созидательно-творческий потенциал, особенности жизнепонимания и эстетические ценности и в область сценографии.

Со времени формирования казахского театра, в годы социокультурных трансформаций, переходные периоды, время расцвета идеологии соцреализма и время крушения этой системы, накопился материал о сценографии спектаклей, который, как показало время, играет немаловажную роль в культуре Казахстана.

Обращаясь к первоначальному этапу казахской сценографии, годам ее становления, можно заметить, что эта тенденция проявилась, казалось бы, в определенной нивелировке «своего» культурного поля за счет внедрения «чужого» опыта. С другой

стороны, главное в этом процессе все же заключалось в том, что на всех этапах освоения «иного» реализовывалась уникальная способность традиционной казахской культуры к восприятию нового и иного как «своего», как развития заложенных в ней самой интеллектуально-творческих и духовных потенциалов. Освоение казахской культурой новых ценностей и приоритетов подтверждало важнейшую истину о том, что подлинное самосознание нации, ее духовная деколонизация связана не с отрицанием других культур или заимствованием их достижений, а с открытием в своей собственной национальной культуре онтологически укорененных в ней общечеловеческих ценностей. Чрезвычайная пластичность казахской традиционной культуры, присущая ей высокая степень адаптивности к новым видам искусства и художественной практики, закономерно приводила к утверждению нового вида искусства как органичной части целостного художественного процесса.

Широкий спектр вопросов, связанных с генезисом сценографии казахского театра закономерно выводит к необходимости осмысления ее также в контексте известной концепции В.Березкина об эволюционной смене художественно-изобразительной системы оформления спектаклей мирового театра. Принимая во внимание, что практика является по отношению к познанию не внешним фактором, а его имманентной составной частью, отметим, что именно практика казахского народного театра стала исходной точкой познания и способом существования и динамичного развития сценографии современного казахского театра. Следовательно, рассмотрение казахского народного творчества сквозь призму известной концепции, как своеобразной матрицы, может прояснить и существо нашего вопроса. Забегая вперед, отметим, что эволюция сценографии казахского театра, как, оказалось, отразила всю сложность и многогранность всего мирового театрального процесса. С той разницей, что основные этапы ее развития были пройдены в более сжатый временной период. На казахской почве многовековая история театрально-декорационного искусства оказалась спрессована в несколько десятилетий, и совершенно естественно, что при этом ход ее эволюции не во всем и не всегда совпадал с магистральным направлением и особенностями эволюции искусства сценографии мирового театра.

Хорошо известно, что особым предметом сценографии народного театра, как первой в истории мирового театра системы оформления спектакля, была актерская игра. Доминантная функция сценографии заключалась в непосредственном ее участии в актерской игре. Ведь игровое начало в театрализованном действии как виде искусства - онтологически укоренено, неустранимо, поскольку игра и искусство неразоторжимы в принципе. Более

того, в истории мировой культуры случалось и так, что в отдельных социокультурных областях игра существовала только в сфере художественного и только как искусство.

Обращаясь в этой связи к истории отечественного художественного творчества, следует подчеркнуть, что казахское народное театральное искусство обнаруживает целый ряд сценических приемов, которые можно отнести к первичным элементам игровой сценографии. Например, театрализованные выступления носителей музыкальной и устно-поэтической традиции сал и сері изобиловали такого рода приемами, присущи были они и для народных комедиантов ку (куақы). (К слову сказать, еще Алькей Маргулан, в своих исследованиях, посвященных творческой деятельности носителей музыкальной и устно-поэтической традиции сал и сері, особо останавливался на описании их костюмов. Он писал, что даже в повседневной жизни костюмы народных актеров отличались необыкновенной красочностью, пышностью и даже вычурностью. Если же такую одежду начинали носить аульчане, то сал оставлял ее, и шил себе одежду из еще более дорогой и яркой ткани, или же из грубого войлока или необработанной кожи, но обязательно с подкладкой из дорогостоящей, красивой, малодоступной основной массе народа - ткани). Безусловно, что зрелищная сторона разыгрываемых степными актерами перформансов, как правило, обеспечивалась высокой степенью их творческого потенциала, выдумки и фантазии. Но нельзя отрицать и того, что яркие, необычных фасонов, маскарадные одеяния, преследовавшие цель поразить воображение зрителей, выделиться из их среды, были рассчитаны на эффект театрального зрелища. (Теоретические разработки этих вопросов в значительной степени зависят от разделяемой теоретиками концепции - проблемы бытия человека и общества. Более глубокое осмысление типологических характеристик культурных миров Запада и Востока могло бы выявить и по-новому осмыслить многообразие исторического опыта, различие и сходство ментальных структур оседло-земледельческой, городской и номадической культуры).

Элементы игровой сценографии присутствовали и в первых постановках профессионального казахского театра в двадцатых годах прошлого столетия. Вероятно, именно это обстоятельство генетически предопределило закономерность и быстроту освоения казахским театром «новой» для него системы оформления спектакля – декорационного искусства, и объясняет тот факт, что в реальной истории отечественного театра, обозначенные характеристики сценографии являются весьма условными, тем более, что элемент игрового оформления никогда полностью не сходил со

сцены казахского театра, продолжая сохраняться и уже сегодня обретая значение важнейшего элемента в творчестве художников и режиссеров.

Особым предметом художественного познания следующей за игровой системой оформления театрального действия стала, окружающая человека сфера материального мира, охватываемая широким понятием - среда. Репрезентация места действия стала доминантной функцией новой системы, осуществлять которую сам актер не мог, поскольку, пользуясь терминологией М.Кагана, она была «выделена» из его исполнительского искусства. Это способствовало дальнейшей дифференциации театральных специальностей, а декорационное искусство полностью освободилось от игрового элемента и достигло своей типологической чистоты: театральность игровой сценографии, заложенная самой природой этого вида творчества, оказалась вытеснена изобразительностью. Главной задачей театрального художника стало воспроизведение конкретного, узнаваемого места действия (как правило, требовалось лишь точное следование ремарками драматурга). Однако к середине прошлого столетия в системе оформления спектакля стали проявляться принципиально новые качества, так или иначе интерпретируемого художником места действия. Сценография вновь становится неразделимым компонентом всего разворачивающегося на сцене действия и неразрывна с актерским исполнением, но теперь на новом, качественно отличном от синкретизма народного театра уровне сценического синтеза.

Современная сценография казахского театра синтезировала и сделала игровыми на сцене и живопись, и скульптуру, и графику, и архитектуру. Привнесенные на сцену они приобрели «игровое» качество, поскольку суть сценографии – содержится и проявляется в ее принципиально функциональном начале, как играющей вместе с актером и раскрывающейся в ходе и в процессе действия спектакля (в модусе «здесь-и-сейчас-бытия»). Ведь театр всегда был и останется игрой. Говоря словами Б. Брехта: «Все, что стоит на сцене, должно играть, а тому, что не играет, нет места на сцене» [2, с.531].

Использованная литература:

1. *Khalykov, K. & Karzhaubajeva S. Traditional culture and up-to dateness Space Interaction: artistic and cultural processes in Kazakhstan. International Scientific Conference «Social reconstruction of Europe», 7-8 november, 2013, Bucharest, Romania, pp. 217-221.*
2. *Брехт Б. Театр (в 5 т.) Т. 2., М.Искусство, 1965. – с. 564*

Досжанов Бауыржан Таттибекович

докторант 1 года обучения, преподаватель кафедры «Декоративно-прикладное искусство»
Казанской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова, e-mail: Dos_Baur@mail.ru

Муқанов Малик Флоберович

доктор PhD искусствоведения, старший преподаватель кафедры «Живопись»
Казанской Национальной Академии искусств им. Т. Жургенова, e-mail: malik_flober@mail.ru

МОНУМЕНТАЛДЫ-ҚОЛДАНБАЛЫ ГОБЕЛЕННИҢ ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ РӨЛІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДИЗАЙН ӨНЕРІМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Түйін. Берілген мақала сәулет кеңістік ортасының және гобелен және дизайн өнері түрлерінің өзара әрекеттестік және көркем синтезінің заманауи мәселелерін қарастыруға арналған. Авторлар өнердің осы түрлерінің арасындағы орын алатын және парадоксалды сипаттама беретін өзара қатынастар мен қарама-қайшылықтарды, және де олардың пайда болу табиғатын талдайды. Сәулет және дизайн өнері техникалық прогресс және урбанизация үдерістерінің арқасында тез дамып келеді. Сонымен қатар, бұл өнер түрлері алғаш туындаған уақыттан бері гобеленді жарыққа шығарудың технологиялық және көркем аспектілері өзгеріске ұшырамаған. Автор мынандай тұжырымға келді: жаңа жағдайда сәулет интерьер және дизайн өнерінің түрлерімен келісімге келіп, жаңа технологиялық және өнерпаздық шешімдер іздеу жолында гобелен өнері өзгеру тиіс. Бірақ бұл жолда заманауи интерьерде абстрактты маңызын жоғалтпауы үшін гобелен ұлттық мәдени мұрасының құндылығын және авторлық көркем стилін сақтап қалуы керек.

Резюме. Данная статья посвящена рассмотрению современных проблем взаимодействия и художественного синтеза архитектурно-пространственной среды и искусств дизайна и монументально-декоративного гобелена. Авторы анализируют взаимосвязи и противоречия, имеющие место между этими видами искусств и несущие парадоксальный характер, а также природу их возникновения. Благодаря техническому прогрессу и процессам урбанизации искусства архитектуры и дизайна стремительно развиваются. В то же время технологические и художественные аспекты создания гобеленов по сути не изменились со времен зарождения этого вида искусства. Авторы приходят к выводу: в новейших условиях искусству гобелена надо изменяться, и, путем поиска новых технологических и творческих решений, идти на компромисс с искусствами архитектурного интерьера и дизайна. Но на этом пути гобелен должен сохранять в себе культурные акценты национального наследия и авторского художественного стиля, чтобы не превратиться на стене современного интерьера в безликое абстрактное декоративное пятно.

Summary. This article is devoted to consideration of modern problems of interaction and art synthesis of architectural and spatial environment and design and gobelin (tapestry) art. The author analyzes the interrelations and contradictions taking place between these types of art and having paradoxical nature, and also the nature of their appearance. Thanks to technical progress and processes of urbanization, art of architecture and of design rapidly developing. At the same time technological and artistic aspects of creation of gobelins (tapestries) did not change in their essence since origin of this art form. The author comes to the conclusion: in the latest conditions gobelin (tapestry) art has to be changed, and, by searching new technological and creative decisions, to find a compromise with art of architectural interior and art of design. But along this way gobelin (tapestry) must keep a cultural emphasis of the national heritage and the author's artistic style so as not to turn on the wall of a modern interior to a featureless abstract decorative spot.

Әуелгіде өмір сүрген адамдарды алғашқы баспанамен табиғаттың өзі қамтамасыз еткен, оларға үңгірлер, құздар мен жартастардың ортасы сияқты өзінің табиғи жаппаларын паналауға мүмкіндік берген. Адамдар көрнекі табиғи сәулетті аумақтарды игере және жайластыра отырып, тұрмыстың қажетті бағытына қарай әртүрлі жетелік заттарды құрастырып, жымдастырып тіршілік еткен. Олар ол кезде бұл үдерістерді болашақта дизайн, яғни әрлендіру, безендіру өнері деп атайтынын білмеді. Осы қолдан жасалған заттардың кейбір бөліктері тек қолайлы қызмет қана емес, әрі эстетикалық – өмір кеңістігін әдемілеу және мәнерлеп абаттандыру қызметін атқарды. Осылайша сәндік-қолданбалы өнер туындады және сәулеттік-кеңістік эстетикасының кешендік жүйесінде алғашқы өзара байланыстар пайда болды.

Адам қоғамының әлеуметтік таралуын қарастырғанда, сол кездің өзінде адамдар негізгі екі тапқа – тұтынушылар мен жасаушыларға бөлінгенін сеніммен айтуға болады. Соңғылары аз емес еді, себебі адамдардың алдында өзекті мәселе – қоршаған әлемді игеріп қана қоймай, әрі оны өздерінің қажеттіліктеріне қарай қайта құруға де-

ген шығармашылық армандарының жетегінде өз кеңістігіндегі органың шеңберінен шығу мәселесі тұрды. Осындай адамдардың кейбіріне немесе тобына, табиғат қамтамасыз еткен сол бір жағдайларда жылдар бойы өмір сүру мүмкін емес деген ой келді. Жағдайларын түпкілікті өзгерту мақсатында олар бірінші тұрған үлкенді немесе кішілі тікбұрыш түріндегі- менгир тасын мегзейді. Және «...бұл жерде біз алғаш рет адамның табиғаттың тікелей күштерін анықтауға деген талабын, шығармашылық «Мен» дегенді ғаламның шексіз көлбеуіне қарсы қоюын кездестіреміз.[1, 107-б.]

Әрі қарай адамның сәулетті кеңістікті игеру саласындағы барлық жасап шығару әрекеттері тек оның жарату, өзінің шығармашылық бастамасын көрсету тілегімен ажырамастай байланыста ғана емес, әрі «...адамның ішкі сезімдерін, оның әлемге деген тұжырымдамасын, табиғатқа, басқа адамдарға және әлеуметтік ортаға қатынасын» көрсететін болады.[2, с. 35]

Уақыт тоқтаусыз алға жылжуда және өркениет дамуының әрбір жаңа айналымымен бірге адам өмірі де өлшемді қарқынмен өзінің жылдамдығын тездетеді. Адамдар әлдеқашан үңгірлерден шығып, металдан, шыныдан және бетоннан жасалған ғимраттарға ауысқан, әлемге ортақ мәселесі бар, жоғары технология, өндірістік төңкеріс, жалпылама компьютерлендіру, жаһандану мен экологияның заманына кірісті. Жалпылағанда оны «сандық технология заманы» немесе жай ғана – «сандық» деп атайды. Бұл заманда архитектураның, яғни сәулеттің өнер ретінде маңызы қайталап өсуде, себебі адам әлеуеті қалаларда – мегаполистарда шоғырланған. Олар қоршаған кеңістікті адамдармен таң қалдыру нышандары сияқты аспанды жарып шыққандармен толыққан: «...дегенмен... уақыт өткен сайын ол (адам) бұл тіктілікті ойлап шығарушының әсерлі энергиясының ең жоғары белгісі ретінде қабылдайды».[3, с. 28-29] Алайда адам қоғамында жасаушы-тұтынушы қатынасында салмақтың басым жағы соңғысының пайдасына қарай иліккен. Қазіргі заманда көп мағынада тұтынушылық адам тіршілігінің негізіне айналады. Ол тіпті өзінің философиясын туындатады және қандай да бір мәдени сипат әкеледі. Және бұл тоқтаусыз тұтыну сұранысы жағдайларында сәулет және дизайн өнері көбірек тиімді үнемді болып табылды. Бұл, олардың сәндік-қолданбалы өнерге қарағанда, адаммен өзара жанасқанда қарым-қатынастың атқарымдық-қызмет көрсету сипатын көбірек беретінімен түсіндіріледі.

Адам өркениеті дамуының өндірістік және технологиялық аспектілерінің өсу бейнесіндей, қазіргі заман интерьері өнерінде «хай-тек» стилі туындады. Оның интерьердегі негізгі жобалық және көрнекі сипаттамасына: органың ең жоғары дәрежеде қызмет ете білуі, егжей-тегжейлікті төмендету, шыны мен металдан жасалған әр түрлі

элементтерге тарту, инженерлік жүйені қамтитын назарға қолжетімді кірпіш және тастан қаланған түрдегі абаттандырылмаған фактураларды қолдану жатады.

«Хай-тек» ұғымының өзі - «highstyl» (жоғары стиль) және «technologie» сөздерінің тәлкек жанастырылуынан туындаған америкалық термин. А. Иконниковтың айтуынша: «Оған тән тәсілдердің өзегі –технологиялық әлемнің көрнекі белгілерін метафорлы қолдану. Әдетте құрылым ортасында жасырын қалатын инженерлік қамтамасыз ету жүйесін ашып және икемділікпен шындай отырып, «хай-тек» аса қолайлылық пен тиімділікті суреттейді. Алайда, жоғары техникалық қиындықты алға тартқандай болып, эмоционалды қыстыққан, драмаландырылған түрін, іс жүзінде техникалық қиындыққа табынуды тәлкек ететін ойыннан үзінді, мистификациясы бар эстетикалық таңдау анықтайды».[4, с. 27-29]

«Хай-тек», стиль ретінде, сәулет қана емес, әсіресе дизайн өнерінің жасалу түрінің дамуына қатты әсер етті, бұл сөзсіз жаңа эстетикалық жүйенің ұйымдастырылуына әкелді. «Хай-тек» эстетикасының көлікті-технологиялық метафорасы қазіргі заман дизайны өнерінде түрленудің алуан түрлерін және сәулетті бейнелерді, олармен адамды қоршаған кеңістіктегі ортаны толтыра отырып жасайды.

Сәулетті интерьер мен дизайнның қазіргі заманғы өнерін табынуға душар еткен бұл көлемді және түрлендіруші өзгерістерге қарамастан, сәндік-қолданбалы өнер өз ұстанымдарында қалды. Және оның атқарымдық-қолданбалы ұстанымдары мен мәдени бағыттары өзгермеді. Ол тек қана, өкінішке орай, өзінің тұратын мекен «тіркелімін» ауыстырды. Егер бұрын оның ортасы күнделікті адам тұрмысы болып табылса, енді сәндік-қолданбалы өнер көрме әйнектерінің астындағы және этнографиялық мұражайлардың экспонаттары болады.

Алайда, осы асылында келеңсіз, ал біздің қазіргі көзқараспен толықтай заңды беталыс болғанына қарамастан, сәндік өнер әр халықтың дәстүрлі мәдени мұрасының қолданбалы түрі болып сақталды. Ол осылай адамға оның ұлттық түп тамырын және әлемтану ділін еске салатын, жаһанданудың қазіргі заманғы үдерісіне және мемлекеттік пен этностар арасындағы шекараны өшіретін өнердің көп түрінің бірі болып қалады. Сәндік-қолданбалы өнердің басқа да маңызы осал емес рөлі, оның өнердің жаңа түрлерін технологиялық туындатқаны ғана емес, сонымен қатар оларды рухани мұрамен және ұлттық ерекшелікпен байытуында. Біздің кезімізде олардың бірі гобелен өнері болып табылады.

Гобелен өнері сәулет дамуының ауыр заманында туындап, эволюциялық ұзақ жолдан өтті, онда ғажаптану – қайта өркендеу, өшу, және – жаңа-

дан қайта өркендеу кезеңдері болды. Бейнелеу өнерінің түрі ретінде, оның алғашқы тапсырмасы адам өмір сүріп отырған ортаны абағтандыру болғандықтан, ол интерьермен әрқашан үздіксіз байланыста болды. Кейбір кезеңдерде олардың қатынастары тепе-теңдік негізінде, ал кейде сәулет өнері өз кезегінде табынған ауытқулар мен беталыстар әсерімен құрылды.

Дәл осы технологиялық, стилдік, түр тудырушы сипаттағы құбылыстар, кейде тіпті сәулетте жүріп өткен эстетикалық түсініктердің толық ауысымымен, гобелен және интерьер өнерінің синтез тудыруының басында мәселенің негізі болып табылды. Бұл мәселелер жүз жылдар бұрын көркем тоқыма шеберлері және көпшілік өздеріне – «гобелен заманауи интерьерде қандай рөл атқаруы тиіс? Қазіргі заманғы сәулетті эстетикаға сәйкес келу үшін гобелен қандай көркем жолмен дамуы керек? Гобелен өнерінде қандай көркем тіл және стиль басыңқы болуы қажет?» - деп қойған сұрақтарында білдірілген.

«Өнер тарихында мыңдаған жылдар бойы, - деп жазады Л. Б. Переверзнев, - екі негізгі стилдік беталыс, дүниені бейнелеуде екі көзқарас, екі тасымалды идеялық-эстетикалық тұжырымдамалар қатарласып, күресіп және кезеңімен бір бірінен басым түсіп келеді. Бір жағында – заттар мен құбылыстардың кейпін сезімталдықпен сезіне көрсетуге сенімділік, дәлдік, екіншісінде – әлемнің көрініп тұрған жағының сыртында не жатқанын айтып беретін жан-жақты сұлбалық, қимылсыздық, шартты нышандық».[5, с. 95]

Қорыта айтқанда, іс жүзінде осы екі бейнелеу ағымы да гобелен өнерінде өмір сүреді. Олардың біріншісі сәндік шындық сипатын береді және бейнелеу стилистикасы бойынша қайта өркендеу кезеңінің шпалерлерін еске түсіреді. Біздің кезімізде көбірек таралған екінші бағыт, XX жүзжылдық ортасында Жан Люрс енгізген бейнелі-символикалы бейнелеулік эстетикалық жүйеге жатады. Оның мағынасы этнографикалық әуендерге сүйене отырып, гобеленнің кескіндеу-бейнелеу сапасынан арылуы және композицияның жанамалы сәндік-бейнелік құрылым түріне көшуі.

Гобелен мен интерьер өнерінің өзара әрекеті мәселесінің тағы бір тұрғысы (аспектісі) - қазіргі заман көркем тоқымасы монументтік бағытты жоғалтып, қолданудың станоктар саласына көшуінде. Бұл интерьердің сәулеті әр кезде көптеген құрылымдардың: пластикалық, түрлі-түсті, құрылымдық және тектоникалық синтезімен сипатталуы арқылы түсіндіріледі. Ал сәулет тектоникасы әрқашан көркем тоқымаға өзінің көлемді заңдылықтарын күшпен таңып отырады. Қазіргі заман интерьерінде функционалды қолайлылық эстетикасы патшалық етуі соның бірі болып табылады. Бұндай жағдайда айбынды гобелен өнерінің көлемді шығармаларына орын қалмайды.

Сонымен қатар бұл үдерісте ілеспе беталыс бар. Гобелен өнерінде, өкінішке орай, қазіргі кезеңде физикалық көлемділік ғана емес, шығарманың өлшеміне қатысты категория да жоғалып отыр. Гобелен техникасының авторлық жұмыстарында көркем ойлар мен мағыналардың көлемділігін жоғалту үдерісі жүру үстінде. Бұндай өнер туралы жас Анри Матисс: «Мен қорқынышсыз немесе толғандырмайтын сюжеті бар, ой еңбегімен айналысатын немесе іскер адам үшін бас ауруынан тыныштандыратын немесе физикалық шаршаудан кейін дем алдыратын жайлы орын ретінде, буырқанбаған, пәк және қалыптасқан байсалды өнер туралы армандаймын»-деді.

Осылайша, қазіргі заман интерьері тектоникасы тұтыну сұранысының талаптарына орай мағынасыз және жеңіл оқылатын гобелендердің орнына көркем тоқыма өнерінде өзінің айбынды рөлін камералық бастауға айналдыруға мәжбүр етеді. Осындай көркем эстетикалық түсініктер ауысымы авторлық тоқымаға ғана емес, жалпы көптеген басқа да өнер түрлеріне тән. Және осы беталысты кескіндеме өнері өзіне толықтай сіңдіріп алса (себебі жанр мен стиль бойынша гобелен өнерінен айрықша жан-жақтылығымен ерекшеленеді), онда гобелен үшін ол құрытушы болып саналады.

Гобелен өнері мен заманауи интерьер кеңістігінің арасындағы өзара қатынастың негізгі мәселелерін қарастыра отырып, авторлық көркем тоқымадағы дизайнның мәні туралы мәселеге көңіл бөлейік.

Гобелен өзінің ең жоғары даму дәрежесіне ССРО бейнелеу өнерінде қолы жетті. Бұл кезеңдерде мемлекет өнердің осы түріне (өнердің барлық айбынды түрлеріне көрсеткендей) ауқымды үнемді қолдау көрсетті, оның көркем тілінің айбынды сипатын идеологиялық мақсаттарға қолданып отырды. Гобелен өнері қоғамдық бағыттағы интерьерлерде өзінің көлемді салынуларында кеңес мемлекетінің мәдениет, экономика және технология саласындағы жетістіктерін айнадай айқын көрсете білді.

XX ғасырдың 70-жылдары ССРО балтық жағалаулары республикасының бейнелеу өнерінде дизайн, эстетикалық дәреже ретінде, өнердің осы түрінің синтезін «кеңістіктік» ағынында меңгере отырып, гобеленнің көркем әлеміне жарып кірді. Көркем тоқыма қабырғалардың бетінен түсіп, әр түрлі ансамбльдік кеңістіктік құрылымдардың, жиһаздың және тіпті авторлық киімдердің белсенді элементіне айналды. Дәл осы жаңа бағытта гобелен интерьердің әсерлі тектоникасын еңсеруге және сәулетті-кеңістікті ортаның ұйымдастырушысы болуға мүмкіндік алды. Алайда, бұдан әрі, ССРО тараған соң, өнердің көркем тоқымасындағы бұл бағыт біртіндеп басыла бастады. Дегенмен ол өзінше көлемді ауқымды тәжірибе болды, интерьер ортасы және дизайн мен гобелен өнері

арасындағы тең бағамды синтез қолайлы көркем және экономикалық жағдайда толықтай мүмкін деген нақтылықты қолдайды.

Мақала авторлары экономикалық мәселеге тектен текке қатты көңіл бөліп отырған жоқ. Иоффе И. бекіте айтқанындай – материалдық болсын, рухани әдебиет болсын тек әлеуметті өмір сүреді, олардың тұрмысы «... әлеуметтік тұтыну, қолдану, әрекет арқылы тұжырымдалады. Қоғам мен табиғат, материалдық және рухани дүние бір біріне қарама-қайшы келмейді, әрбір элементтің, оның ішінде өнердің, өзгешелігі басқа элементтердің ерекшелігіне байланысты болатын біртұтас жүйе құрайды».[6, с. 11]

Дизайн өнері өзінің эстетикасымен көркем тоқыманың авторлық жұмыстарын ғана емес, әрі бейнелеу өнерінің басқа да түрлерін игерген және қайта өңдеген кезде экономикалық фактор қазіргі заман жағдайында негізгі болжамның бірі болып табылады. Бұл беталысты тоқтатпау керек деген пікір бар, себебі дизайн өнері (бұл көбінесе заманауи сәулетке де қатысты) көбірек көтерілген барлық тұтыну сұраныстары бойынша өте жылдам әрекет ете алады. Қазіргі уақытта дизайн өнер түрі ретінде қолданбалы сипат алмайды. Бұл өнердің өндірістік-индустриалдық түрі, оның технологиялық қасбетінің артында тұтынушының көңілінен шығу уәждемесімен көбейтілген күшті экономикалық астар тұр. Бұдан шығатын ерекшелік - гобеленді дайындау технологиясы, тіпті жүз жылдар өтсе де, мәнін өзгертепеген. Бұл осындай қымбат тұратын және еңбекті көп қажет ететін тоқыманың үдерісі, бұнда басты құрал шебер-тоқымашының қолдары мен рухы болып табылады.

Бұл экономикалық фактор гобелен, интерьер мен дизайнның өзара қатынасының басқа келеңсіз жағдайларына арналған. Заманауи сәулетші-дизайнерлер интерьер ортасын абаттандыру үшін өнердің толық бағаланған шығармаларын емес, баспа сипатындағы әртүрлі фотоколлаждар және репродукцияларды жұмсайды. Бұл арзан, соған орай экономикалық тұрғыдан көбірек тиімді және қолайлы шешім.

Гобелен өнерінің дизайн жағындағы мезіретінің түрі болып табылатын көркем үдерістің мысалы ретінде келесіні тыңдап көрелік. XX ғасырдың 70-жылдары кезеңінде гобеленде кескінсіз – абстрактілі өнер кең өріс алды. Алайда бұл жол, ақыр аяғында, гобелен өнерін тығырыққа әкелді. Мәселе абстрактілі стилдің өзінің бейнелеу ұстанымында қаланған болатын. Бұндай жұмыстар көрерменге, оның қауымдастық ойлануын тікелей қарай отырып, түсіну үшін оңай, бейнелеу, сомдау және этномәдениет ақпараттарын бермейді. Алайда, ең бастысы, абстрактілі жұмыстар өзінің бейнелеу бағыттарының артынан, интерьерде жай ғана қандай да бір әдемі немесе ерекше із қалдыра отырып, авторлық көркем стилден (сурет-

шінің шығармашылық қолтаңбасын танитындай) айрылған. Ал бұл енді өнердің жоғары көркем туындыларының емес, бар болғаны интерьердің кеңістікті ортасына толық бағынған гобелен теникасындағы дизайн элементінің эстетикалық дәрежедегі көркемдік сипаттамасы.

Осы күндері нақты жоғалған өнердің бейнелеу түрі монументалды фресканың тағдырын қайталамас үшін, гобеленнің заманауи өнері қандай жолмен жүруі керек? Және қандай факторлар бұл жерде оған көмектесе алады?

Өткен ғасырдың ортасында осыған ұқсас жағдайда гобелен өнері француз суретшісі Жан Люрсты туындатып қана қоймай, әрі оны жаңа бейнелеу эстетикасына енгізді. Көбінде, дәл оның өмірі мен қызметтерінің арқасында заманауи гобелен біз оны білетін бейнелеу өнерінің түрі болып табылады. Осы мысал арқылы көркемділік ортасында жеке фактордың қаншалықты маңызды болып табылатынын түсінуге болады. Ол кез келген уақыт кезеңінде гобеленді өнер түрі ретінде дамыту тақырыбында негіз салушы сәт бола алады. «Адамдық тұлға» деген ұғымның өзі өшіп бара жатқан және тұтынудың барлық жаңа өнімдерін талап ететін Гаргантюа сияқтыларға айналып бара жатқан қазіргі заманғы тұтынушы әлемге, суретші-шығармашы өзінің көркемдік және шығармашылық бастауын қарама-қарсы қоюы тиіс.

Тұлғалық тезисті қолдау мақсатында қазақстандық суретшілер – ерлі-зайыпты Алибай мен Сауле Бапановтар туралы еске алу қажет. XX ғасырдың дағдарысты 90-жылдары олар көркем тоқыманың қазақ ұлттық мектебінің дәстүрлерін сақтап қана қоймай, әрі оқушылардың бүтіндей бетке ұстарларын тәрбиеледі, олардың көпшілігі осы уақытқа дейін Қазақстанда гобелен өнерін сақтап қалу және дамыту жолында еңбек етуде. Олардың шығармашылық және өмірлік одағы сенімді өнертапқыштық және оқытушылық ұстанымдарының, сондай-ақ қажымай күнделікті еңбек ету мен көркемдік ізденістерінің арқасында, қазақстандық гобелен өнеріне жаңа бейнелеу жүйесін – минимализм эстетикасын туындатты.

Алибай мен Сауле Бапановтардың көркем тоқыма бойынша минимализм эстетикасындағы авторлық туындылары: ең төменгі бейнелеу құралдарын тартумен және мәнерінің сәндік-сомдалу тілімен, көркем ойларының монументалды сапасымен және композицияда сюжеттік-тақырыптық мәтінмәннің болуымен, ал ең бастысы – ұлттық қазақ мәдениеті рухының міндетті түрде болуымен сипатталады.

Суретшілер өздерінің туындыларында тұрмыстың күрделі философиялық аспектілеріне деген өздерінің авторлық көзқарастарын: адамның өзін және қоршаған ортаны танып білуін, ұлттық қажеттіліктерді мәдени сезінуін және заманауи, жылдам өзгеретін әлемде өз орнын таба білуін,

рухани бастау және өмірді пайымдауын көтеруін көрерменге ашып көрсетуге және жеткізуге тырысады.

Соңғы бекіту гобелен, дизайн мен интерьер өнерінің толық синтезі үшін біздің ғарышты ғасырда жақсы жанасу нүктесі бола алады. Гобелен өнері өзінің туындаған сәтінен бастап адам өмір сүріп отырған кеңістікті ортаны көрнекілікпен әрлендіріп қоймай, әрі оны рухтандырды емес пе... Бұл мәдени-көркем тапсырма қазіргі «...сәулет, өте шыққан эклектикадан енді тазарып қалғанда, өзінің есепшіл әпкесі – инженерияның құшағына құлаған және өзінің меншікті жаңалықтарының аясында байланып қалған; Ол қанша жанталасса да, бұндай жолмен ешқашан өзі құрған биіктерге жете алмайтын және өнердің ұяң сыбырын айқаймен баса алмайтын» уақытта әлі де неғұрлым өзекті.[7, с. 117]

Қорытындылай келе, адам тіршілігінің жаңаша жағдайларында гобелен өнеріне, әрине, өзгеру керектігін, сонымен қатар сәулетті интерьер және дизайн өнерлерімен тең дәрежеде ымыраға келуге тура келетінін айта кету керек. Мысалы, гобеленнің бейнелеу бетіне уақытқа тән дизайн элементтері тартып отырған кезде, олар өнердің осы түрлерінің әртүрлі кескіндерінде көріне алады. Немесе керісінше, гобелен өзінің құрылымы мен бейнелеу сапасын дизайн мен интерьердің қандай да бір эстетикалық қағидалары арқылы түрлендіреді.

Кім біледі, келешекте тоқыма технологиясында оптикалық-талшықты жіптің жарқыраған немесе құбылмалы түсін қолдануды ойлап табулары да мүмкін ғой? Алайда технологиялық жаңалықтар гобеленнің бейнелеу табиғатына қалқан болмауы керек. Заманауи интерьер қабырғасында өңсіз абстрактілі қолданбалы даққа айналмас үшін, ол осылайша өзінің мәдени ұлттық мұрасын және авторлық көркем стилінің сипатын сақтап қалуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Медоев А. Камень и эстетика номадов. В кн.: Кочевники. Эстетика, Ғылым, Алматы, 1993г., - С. 107.
2. В кн.: Мастера советской архитектуры об архитектуре, Москва, 1975 г., Т. 1, - С. 35.
3. Гинзбург М. Я. Ритм в архитектуре, Москва, 1923 г., - С. 28-29.
4. Иконников А. Архитектура Запада на пороге XXI века, // Декоративное искусство СССР, Москва, 1987 г., № 9, - С. 27-29.
5. Переверзнев Л. Б. Искусство и кибернетика, Москва, 1968 г., - С. 95.
6. Иоффе И. Культура и стиль, Москва, 1927 г., - С. 11.
7. Мельников К. С. Архитектура моей жизни, Москва, 1967 г., - С. 117.

Сабырова Әлия Сұлтанмұратқызы

Қазақ Ұлттық консерваториясы Музыкатану кафедрасының доценті,
өнертану кандидаты, aliya_sabyrova@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫ ЖАЙЛЫ ДӘСТҮРЛІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Түйін. Осы мақаланың фактологиялық материалдар жиынтығы «Дәстүрлі музыка мен фольклор» пәнінде «Қазақтың музыкалық аспаптары» тақырыбында дәріс ретінде оқылады.

Кілт сөздер: Этноорганология, Ұлы Жібек жолы, адырна, сақтар, ғұндар, түркілер, көне эстетикалық түсініктер

Резюме. В статье прослеживается развитие эстетических представлений о музыкальных инструментах и исполнительстве.

Summary. The article traces the development of aesthetic ideas about musical instrumentah and performing.

Музыкалық аспаптар жайлы тарихи мәліметтердің жиналып жүйеленуіне сансыз көп еңбек сіңірген Б.Сарыбаев еді [1]. Сонымен бірге Орта Азия жерінде тұрған тайпалардың антик дәуіріндегі музыкалық аспаптарын танытуда Өзбекстан зерттеушісі Тамара Вызго да үлкен үлес қосты. Ол Ұлы Жібек Жолында орналасқан қалалар мен мемлекеттердің тұрағында табылған Афросиаб, Парфия, Бактрия, Хорезм жерлерінің музыкалық аспаптарын сипаттады [2]. Осы мәліметтердің жиынтығы қазақтың музыкалық аспаптарының түп тарихы ғасыр қойнауынан келгендігін дәлелдей түсті.

Музыкалық аспаптар жайлы тұңғыш мәліметті «үнсіз» артефакт- қола дәуірінің жартас суреттерінен кездестіреміз. Қазақстанның әр аймағынан (Сары-Арка, Маңғыстау, Алматы облысының Жамбыл ауданындағы «Таңбалытас», Шымкент облысының «Арпаөзен» жерлерінде) табылған петроглифтер аңшылықтан өндіру шаруашылығына өте бастаған аңшы садағын бейнелейді.

Бірте-бірте садақ қыл қобыз секілді аспаптардың ысқышына әрі адырна аталған қазақтың арфа аспабына айналғанын байқаймыз.

Қазақтың батыршылдық өнерін зерттеуші А.Ахметжанов біздің бұл жорамалымызды дәлелдей түскендей, садақтың ағашты бөлігін жауынгерлер бұрын адырна деп атағандығын ескертіп, былай деп жазады: «адыр, адырақ, адыраң сөздері тілімізде дөнес деген ұғымды білдіреді. Сондықтан «адырна»- дөнес болып иіліп ағаштан жасалған жақтың басты бөлігінің атауы. Қарудың, заттың негізгі бөлігінің атауы. Мысалы Асан Қайғыда: «Адырнасын қолға алып, Жарағын жауға сермеген» (Батырлар жыры, бт.516.), деген жолдарды кездестіруге болады. Адырна үш бөліктен тұрған: қолға ұстайтын жері – «белі», иілген бөлігі-«иіні», кірісі байланатын екі ұшы – «басы» деп аталды. Адырнаның әр бөлігі қайың, қарағай ағаштарынан құрап, әр жерлерде сүйектермен күшейтіліп, желіммен жапсырылып, тарамыспен тартылып, қайыспен буылды. Мұндай адырнаны скифтердің алтыннан салынған бедерлі суреттерінен көруге болады.

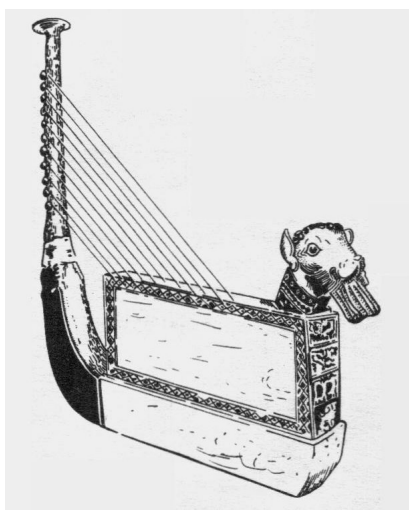

Иінінің серпіні жоғалмас үшін адырнаның бір басын кірістен алып, босатып қояды да жорыққа шыққанда ғана тартып алады. Жақтың кірісі мықтыболу үшін тарамыстан, жібек жіптен өріп жасаған. Сәнді болу үшін кейде кіріске алтын жіп қосып отырды» [3]. Міне бұл үзіндіден алғашқы музыкалық адырна аспабының ішектері жібектен жасалып, ал аспаптың өзі жаугершілік мақсаттарда қолданылғанын болжауға мүмкіндік береді.

Көне заман түсініктеріне тоқталған Е.Тұрсынов табиғат иелері ырғақты сөз бен үйлесімді әуенді тыңдауды жақсы көреді, сондықтан аңшылықтың алдында орман иесін еліктіру мақсатында орман алдында би билеп, ән салып, ырғақтата тозып өлең айтумен болды, дейді. Ырғақты сөз ғана шындықты жеткізеді. Аңшылардың шебер өнерін тамашалаған орман иесінің жануарлары елеусіз қалып қақпанға өздері түседі де аңшылықтың сәтті аяқталуына себепкер болады [4], деген нық сенім орын алды.

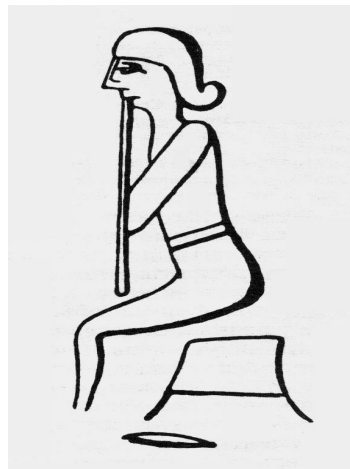
Шумер мәдениетінің Палестина, Вавилон, көне Иран өркениеттеріне жан-жақты әсері белгілі.

Орта Азиядағы арийлер мен сақтар арқылы жеткен Шумердің алфавит жазуы мен мифологиясының түркі тайпаларымен байланысын қарастырған Асан Бахти [5], олардың аза тұту салтына тоқтала отырып, патшаны жерлеу ұжымдық сипаттағы ансамбльді өнер көрсетіліміне ұласқандығын жазады. Мұнда арфалардың бірнешеуі қатысты: «Ученый Вулли, открывший царские могилы Ура попытался восстановить похоронную церемонию. Когда умирал царь выкапывали прямоугольную яму глубиной 9-10 метров, сооружали наклонный спуск, служивший входом в могилу. На дне устраивали усыпальницу – каменный склеп с крепким кирпичным сводом. К могиле подходила траурная процессия с мертвым владыкой и несколькими приближенными. Людей убивали, либо отравляли ядом. Вторая часть церемонии – процессия из при-

дворных, слуг, конюхов, женщин, солдат подходила к яме, усыпанной цветами. Женщины одетые в яркие красные одеяния, на которых сверкали различные драгоценности, с арфами. Музыканты играли до самого конца на инструментах. Когда через тысячелетие гробница была вскрыта, их руки все еще судорожно сжимали струны арф. По команде все выпивали смертоносное зелье. Могильщики убивали жертвенных животных и клали арфы на тела умерших музыкантов. Это были 64 празднично одетых женщин» [5; 60 б.]

Сақтардың музыкалық аспаптары туралы мәліметтерді Т.Мерғалиев, Орынбай Дүйсенев пен Сәрсенбай Бүркітовтің «Қазақ күйлерінің тарихы» кітабынан да кездестіреміз. Мұнда бұл тайпалық одақта ішекті және үрмелі аспаптармен бірге әсіресе сүйектен жасалған сыбызғы аспабының тарағандығын жазады [6]. Осы кітапта қытайдың белгілі тарихшысы Уаң Жұңханның «Жұңғодағы ұлттар тарихы» еңбегінің бір бөлімінде: «Шыңғысхан әулетінің патшасы Люхуң ғұндардың биін, киімін, шатырын, тағамын және сыбызғысын жақсы көрді. Хұндарда қобыздың үш түрі, ал ән салғанда сыбызғы, қобыз және ішекті аспаппенен сүйемелдеп отыратындығын ескерте кете, сыбызғы хұндардың ең сүйікті аспабы болып табылады, деп жазған болатын.

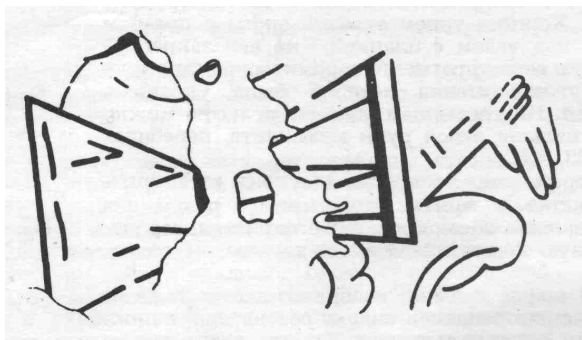

Ғұн тайпалық одағының түпкі Отаны Қытайдың солтүстік-батыс бөлігінде ораласқан Ұлы Жібек жолында Хотан (қытайдан аударғанда Қызыл қала) елді мекенінде алуан түрлі аспаптардың ыдыс-аяқ бетіндегі бейнесі табылды. Бұл Ресейдің белді мұражайларының бірі Эрмитажға әкелінген жәдігерлердің бірқатарын зерттеген С.Кибирова [7] олардың біздің заманымыздан бұрын І-мыңжылдыққа жататындығын мәлімдеді. Аспаптардың бірқатары тұрмыста қолданылған ыдыс-аяққа салынса, мүсін түріндегі енді біреулерін маймыл тартады. Сол замандағы аспаптардың алуан түрлілігі таң қалдырады. Олар үрмелілерден тігінен және көлденең ұсталып ойналатын флейталар, саз сырнай ұқсас аспаптар,

қос түтігі бар флейталар, ішектілерден формасы бұрыш құрайтын арфалар, 2,4,6 ішегі бар ұзын және қысқа мойынды шертпелі ішекті аспаптар, құм сағат формалы екі жақты барабандар,

аяқ қолға киілген майда қоңыраушалар, дабылға ұқсас аспаптар болды. Осынша аспаптың ыдыс-аяққа салынуының себебін іздестірген ғалым сол заманда өнерпаздар мен музыканың тазартушы күшіне сенімнің болғандығын анықтады. Ал мүсіндердегі маймыл

бейнесі Ұлы Жібек жолы арқылы буддизм дінінің таралғандығын көрсетеді.

Зерттеуші Р.Садоков Хорезмнің Базар қала жерінде біздің заманымызға дейінгі III-I ғасырларға жататын мүсін жайында баяндайды [8].

Мұндағы қос ішекті аспап ұстаған өнерпаздың қыш мүсіні сол кездің өзінде домбра типтес аспаптардың таралғандығын дәлелдей түседі.

Түркі қағанаты кезеңіндегі (6-8 ғғ.) тайпаларда да музыкаға деген өзіндік көзқарастар қалыптастырды. Көк түріктер әлемді екіге бөлді. Олар көзге көрінетін және көзге көрінбей, тек дыбыс арқылы естілетін әлем. Екінші тіршілікке адам тек музыкалық дыбыспен тілдесе алады, яғни музыкалық аспаптар осы екі әлемнің ортасындағы дәнекер деп түсінді. Бурдонды аспаптар адам тағдырын болжайды. Аспаптардың арбаушы қасиеті олардың ауруды емдей алуында. Аспаптар өз тілінде «сөйлей алады» (күйді сөйлету дәстүрі). Сондықтан аспаптарды адамға балап, тірі жан есептеген. Әлі күнге дейін қазақтың аспаптарының мүшелерін адамша антропоморфты атаулармен атап жүр: бас, құлақ, кеуде, мойын, ішек т.б. Күй тартқанда адам мен музыкалық аспаптың жаны тұтастық құрайды, сондықтан өнерпаз қайтыс болғанда аспаптың да жаны о дүниелік болады. Сол себепті музыкалық аспаптарды иесімен бірге жерледі (қобыз, жетіген) [9].

Зерттеуші Л.Халтаева түркі тайпаларының музыкалық аспаптарының материалында ғарыш элементтері барын аңғара отырып: ағаш- Әлемдік бәйтерек, айна-екі әлемнің шекарасы, темір – төменгі әлем, ішек-жылқы қасиетімен байланыстырылды, ал музыканың орындалуы дүние әлемнің алғаш жасалуын көрсеткен [10].

Оғыз-қыпшақ заманының туындысы «Қорқыт ата кітабында» Н.Келімбетовтің мәліметіне сай сол кездің музыкалық аспаптары даңғыра мен қобыз аталып «сарын» ұғымы қолданылады [11].

Орта ғасырдың ғұлама ғалымы Әбу Насыр Мұхаммад әл Фараби «Музыканың ұлы кітабы» еңбегінде де өз заманының музыкалық аспаптарын тәжірибе жасауда қолданды. Сондықтан араб аспаптарымен бірге ғалым еңбегінде ятаған (жетіген) аспабы да аталады [12].

Қорыта келгенде, аспаптардың даму тарихы мен олар туралы әр заманада өзгерген түсініктерді теріп ғылыми жүйелі сипаттау ісі алда. Осы игі іске жұмыла кіріскен талғампаз зерттеушіге нартәуекел демекпіз!

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Б.Сарыбаев. Қазақтың музыкалық аспаптары. - А.

2. Т.Вызго. Музыкальные инструменты Средней Азии: исторические очерки. Гл.1. Среднеазиатская античность. М.1980.

3. А. Ахметжанов. Жараған темір кигендер. А.,1996.

4. Е.Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. А.,1976.

5. А.Бахти. Скифы, шумеры, казахи. А., 2009.

6. Т.Мерғалиев, С.Бүркітов, О.Дүйсенев. Қазақ күйлерінің тарихы. А. 2000. 12-81б.б.

7. С.Кибирова Музыкальные сюжеты в терракоме Хотана В сб: Традиционная музыка Азии (проблемы и материалы). А.,1996. с.31

8. Голоса народных муз. А.,1990 -.14-15 бб.

9. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск,1997.

10. Л.Халтаева Генезис и эволюция бурдонного многоголосья в контексте космогонических представлений тюрко-монгольских народов. Автореферат дисс. канд иск. Ташкент.,1991г.

11. Н. Келімбетов Ежелгі дәуір әдебиеті А.,1991ж.

12. Джумаев А. Шығыстанудың орта ғасыр музыкалық трактаттарынан ауызша баяндаған дәрістерінің мәліметтері.

Сабырова Әлия Сұлтанмұратқызы

Қазақ ұлттық консерваториясы музыкатану кафедрасының доценті,
өнертану кандидаты, aliya_sabyrova@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ ЖАНРЫ «ТЕРІС ӨЛЕҢ»

(Ақтөбе облысына жасалған экспедиция материалдары бойынша)

Түйін. Мақаланың мақсаты бұл өлкеде «теріс өлең» деп аталған сарын төңірегіндегі кейбір тарихи, этнографиялық көркемдік даму мәселелеріне тоқталу болмақ

Кілт сөздер: «Теріс өлең», аза тұту, герменевтика, семантика, сарын, жаназалау салты, өлең өлшемі, музыкалық көркем тіл.

Резюме. В данной статье в опоре на материалы полевой экспедиции анализируется региональный жанр песенного фольклора Актюбинской области «теріс өлең». Обнаружена локальная специфика этого жанра.

Адамды жерлеу рәсімінің алғашқы белгілері Қазақстанда қола дәуірінде көріне бастады (б.з.д. XIII-XI ғғ.) [2]. Академик Әлкей Марғұлан зерттеуінде сол кездің өзінде мүсін мен сәулет өнерінің дамығандығын, майда тас мүсіндер, сәулет ескерткіштері, қола моншақтар мен айна, қой, жылқы бейнелі меңгір тастардың, мазарлардың аза тұту салтының дәлелді куәгері болатындығын атап көрсеткен. Осы кәдігерлердің бетіндегі ою-өрнектердің мән-мағынасын зерттеу нәтижелері, сонымен бірге, көр ішінде табылған қалдық заттар, ата-бабаларымыздың отқа, күнге, аспанның «жазалаушы» өміріне арғы ата-баба (тотем) аруағына сенімнің барын айғақтайды. Ілкі заманна-ақ ас беру дәстүрінің болғандығын қызыл жоса, күл қалдықтары және меңгір тастардың жанынан табылған жануарлар сүйегі де дәлелдей түсті.

Батыс Қазақстан өңірінің азалау салтын археологиялық және сәулет өнері тұрғысынан қарастырған М.Мендікұлов пен А.Бейсенбаев, оларды түр-сипатына қарай: жер асты кесене (оба, қорған) мен медреселер, шатырлы мазарлар, сауытты күмбездер, сағаналар, тамдар, керуен-сарайлар, азалы құлпытастардың кішігірім формалары [3]; әрі тарихи қалыптасуына қарай: оғыз-печенег (VIII-XI ғғ.), қыпшақ (XII-XIV ғғ.), ноғай-қазақ (XV-XVIII ғғ.) кезеңдеріне бөледі [4]. Ақтөбе облысында сондай көне ескерткіштердің біразы әлі де сақталған. Олардың бірі орта ғасыр өркениетінен бізге жеткен Хожа Ахмет Яссауидің шәкірті, әулие атанған Ойсыл Қара құрметіне салынған қорым болса, екіншісі – атақты Үргеніш, Бабаша Хатын кесенелерінен кем түспейтін, солармен замандас (XII-XIII ғғ.- Дешті-Қыпшақ заманы) «Абат Байтақ» мазары. Осы елді мекеннің атын дала данышпаны Асан Қайғының баласы, Қырымның қырық батырының басшысы, би, шешен Абатпен байланыстырылады. Дүйім елдің «Байтақ» аталуы оның суы мол, құтты

кең қоныс болғандығынан, әрі Абатты мейірбандығы үшін елі сүйіп кең деген тенеумен би қайтыс болған соң қойды:

«Мекенімді сұрасаң,
Қобданың төмен сағасы.
Барысымды сұрасаң,
Қобданың жоғарғы сағасы.
Іздегенімді сұрасаң
Орақ, Мамай, Телағыс
Басындағы ноғайлы баласы.
Ноғайлының қорғаны,
Асан ата деген соң,
Ер Абат бастап келген соң,
Қырымнан келген қырық батыр

Бұл Абатқа ерген соң»,- деп ел жадында сақталған «Қырымның қырық батыры» жырында да Абаттың ардақты аты атылынады.

Осы маңайдағы «Астана» қорымы да XVII-XIX ғасырлар ескерткіші. Мұнда елдің аса қадірлі азаматтары жерленгендіктен, 200 астам рулық таңбалы тастарды кездестіруге болады. Аспанмен астасқан 14,5 метр биіктігі бар мазар алыстан көз тартады.

Мақаламызға негіз болған жоқтаудың алғашқы жазба үлгісі Орхон және Енисей өзендерінен табылған (руна) ескерткіштерінен бастау алса, оның ауызша таралған әуенді үлгісі қашан шығарылғаны беймәлім. Жоқтаудың шыққан тегін, таралуын, заманын анықтау мақсатында онымен тығыз сабақтасып жатқан мифологиялық таным түсініктерді талдау, әрі жоқтау үлгілерінің өзін де жан-жақты сипаттау қажет.

1 «Теріс өлеңнің» этнографиялық сипаттамасы

Қолымызға түскен сарындар Ақтөбе облысының Ырғыз ауданының тұрғыны Гүлсара Мишановадан, Байғанин ауданынан Рақыш Ибрагимовадан, Алға ауданынан Зібайда Тәжікова, Жұмажан Жалғасбаевадан жиналды. Ибрагімова Рақыш апайдың мағлұматына сәйкес тұл әйел жаулығын алып тастап, шашын таратып, өлген жас адам болса, көк жаулық жабады. Бір жылдан кейін садақасы беріліп болған соң, «кісі өлген үйде ақыр заман», «кеулің суығанмен басың ағарып тұрсын», «кірі кетсін, кеулің ағарсын» деп басын жаңғыртып орамал жабады. Он үш жасқа дейінгі баланы жоқтамайды екен, сәбидің жаны жәннатқа ұшып кеткенге ұқсайды. Қойдың емшегін еміп жатсын деп, саулық қой сойса да, халық қайғырып жатпайды, әрі садақа да бермейді. Өлік жатқан жерде күзет өткізіліп, аялап, соңғы сапарға аттандырады. Өліктің басынан «несібі кетпесін» деп, бидайды

үш рет айналдырып ұстап қалады, аза кезінде 40 шам жағылып («ана кісі адаспасын, жарық болып тұрсын»), 40 шелпек, 7 киім береді.

Ал Гүлсара Мишанованың әңгімесінен Ақтөбенің Ырғыз ауданында жоқтаудың түрліше айтылғанын байқадық. Оның айтуынша көпдауысты жоқтау табытты далаға шығарарда үйдің сыртында, келген кісілер аттан түскенше, қаралы үйге келе жатқан топқа қарата монодиялы хормен қосылып орындалған. Топ ішіндегі айтушылардың әрқайсысы жеке-жеке әуенмен (өз отауы бөлек, тумалары бөлек, жора-жолдастары бөлек), бірінің айтқанын бірі қайталағандықтан көп дауысқа ұласқан. Сүйектің оң жағында тұрған жеңгелері, апалары, құдағай-құдашалары көпдауыспен жоқтайды.

Жолдасын шығарып салуға келген ағайы-тумаларға үй ішінде жеке дауыс та айтылған. Оны қайтқан адамның әйелі 40-на дейін күніне үш рет айтып жылаған. Теріс өлеңді айтылу уақытына қарай таңғы дауыс, түскі, бесін дауыс делініп, кешкі намаздыгер уақытта айтылатын болса, сазы бірдей болғанмен өлең мазмұны өзгеріп отырған. Сонымен қатар, жетісіне киім бергенде бір бөлек, қыркынан кейін там салғанда екінші бөлек айтылған.

Жылдық асын бергенде қайтқан адамның атының жалын күзеп, құйрығын тірсектен жоғары кесіп, кекілін төбесіне түйіп [5], ертұрманын бос байлап, әйелдер шашын жайып жіберген. Кейінгі уақытта, үкімет заманында абысын-ажындарымыз ақ орамалдың орнына көкшегелі кара-көк орамал тартатын болды. Жылын бергеннен кейін ағайын-тума жиналып, тұл әйелдің басын жаңғыртады. Ол рәсім- ер азаматын мүлдем жоғалтқандықтың белгісін көрсеткен.

Жаназалау рәсімінің тағы бір аймақтық ерекшелігі ол өлең айтушы тұл әйелдің келуші көпшілікке бетін қаратпай теріс айналып отыруында. Бұл Жұмажан Жалғасбаеваның мәліметіне қарағанда, жоқтаудың «теріс өлең» деп аталуына себепкер болды. Десек те, ондай дәстүр тек Ақтөбе өңірінде ғана емес, XIX ғасырдың аяғында Торғай аймағында да орын алған. Бұл туралы қазақтың ғұламаағартушысы Б.Алтынсарин «Очерк обычаев при похоронах и поминках у киргизов Оренбургского ведомства» деген мақаласында: «жена умершего, его дочери, родственница и аульные женщины встают каждый день (до поминок) с восходом солнца и в продолжении 3-4-х часов, обратив лицо к решеткам кибитки, громко поют плачевые песни по умершему, называемые «дауыс»», - деп жазған [6]. Жоқтаудың осындай үрдісінің Ақтөбеден Торғай асып, тіпті бұрынғы Орынбор уезінде таралуы, оның қазақ арасында кең орын алғанын аңғартады. Рәсімнің мұндай ерекшеліктерін басқа зерттеулерде кездесетін мәліметтер растайды: «... ері қайтыс болған күннен бастап әйелі, қыздары, апа-қарындастары жыл бойы күн сайын танертең ерте тұрып беттерін керегеге қаратып, 1-2 сағат

бойы дауыс салған», - деген этнографиялық айғақтар бар [7].

Дәстүрлі қоғамда адам өмірі бір қалыпты күнделікті тұрмыс-тіршілік пен осы тәртіптің түрлі инициациялық белгілері бар мерекелер мен әдет-ғұрыптарда бұзылуынан құралады деген түсініктен, ырым-жоралғылар тылсым күштермен қарым-қатынасты нығайту және оларды өзіне бағындырып басқару мақсатында орындалғанға ұқсайды. Адам белгілі бір өмір кезеңінде мифологиялық сана тұрғысынан «өліп», жаңа өмір беле-сінде «қайта тірілетініне» сенген. Осыдан бірнеше әдет-ғұрыпқа ортақ нышандар тұрақталып қалыптасады [8]. Мысалы, бақан құда түскенде де, әйелді толғақ қысқанда да қолданылса, сол бақан-әйелдер зираттарының да белгісі болды [9]. Немесе өлікті шығарарда нан тағамдарын, бидайды өліктің басынан айналдыру («дәуір айналдыру») [10]- үйден құт кетпесін деген мақсатта қолданылса, қалыңдық та өз ауылынан кетерде де сондай ырымнан өткізілеген. Тал бесік пен жер бесікке бидай өнімдерімен шашу шашылып, аластатылған болса, жағасы жоқ, жеңі жоқ терісінен кигізілген нәрестенің «ит көйлегі» мен ақырет көйлектің пішінін сәйкес келуінде де гәп бар. Тіпті ескі заманда өлікті былғарыға ораған ата-бабаларымыздың әдеті бала эмбрионын көзге елестетеді.

Демек, өмірдің басы мен аяғын белгілеген рәсімдердегі ұқсастық жанның мәңгілік, ал тәннің-о дүниелік, қысқа ғұмырлы екендігіне нық сенім, өмір дариясы жалған да өтпелі, ал адам бұл жалғанда қонақ түсініктерін аңғартатын реинкарнация (бітпес өмір) туралы ұғымдардан туса керек. Жанның мәңгі жасайтындығы жөніндегі түсініктер қазақ даласында XIX-ғасырда ұмытылмағанын күнделікті киіммен жерлеу, мәйітті үйге ұқсатып салуы, әсіресе Батыс Қазақстан мәйіттерінің төрт құлақты құрылымы-жерді, ал күмбезі аспанды, олардың тұтастығы жаратушы тудырған әлемді білдіретіннен аңғаруға болады [12].

Осы түсініктер музыканың орындалуына да әсер етті. Мысалы, бақсының сазын, қыздың өз үйімен қоштасу сарынын, ақынның айтыс әуенін де дәстүрде бір ғана «сарын» ұғымы арқылы білдіріп отырады. Мұндай әуен арқылы адам қоршаған әлеммен тілдесіп, тылсым күштермен байланысқан, оларға тіл қатқан. Демек, халықтың әдет-ғұрыптарының символикалы мағынасын зерттеу, жоқтаудың бүгінге дейін ескерілмеген астарлы мағынасын ашуға мүмкіндік береді.

2. Теріс өлеңнің музыкалық ерекшеліктері

Теріс өлең айтылу орнына және уақытына қарай бірнеше тармаққа бөлінген (№2). Ж. Жалғасбаеваның айтуы бойынша теріс өлең мазмұны көңіл айтушылардың алыс-жақындығын, жоқтаушының жас мөлшеріне, азалау салты рәсімдерінің ретіне байланысты өзгеріп отырған.

Орындаушылар санына қарай – көп дауысты және жеке дауысты сарын боп бөлінген. Орындаушылық форма жоқтаудың сипатына көп әсер еткен. Қолымызда бар көпдауысты жоқтау еркін ырғақты, алексикалы ұзақ қайырмалардан құралған, бір буынын бірнеше дыбысқа созып айтылатын, әрі жолға, шумаққа бөлінбеген, еркін құрылымды. Әйтсе де сарын әуенінің өрбүі негізгі құрылымның бірнеше рет вариантты қайталануымен сипатталады. Теріс өлең квинта көлемінде өрбіп, әуені жоғарғы V-сатыдан басталып, секірмелі иіріммен төмен түседі. Сарынның кеудесінде ырғақ ұдайы даму үстінде болса, сарын аяғы екпінді дыбыстармен бөлініп, ырғақтық серпіліс фразалар соңында тежеледі. Жоғарыдан төменге өрбіген әуен, мақамы жағынан минорлы, құрылымы қос тармақты әуенге сәйкес.

Жоқтауды әркім өз сарынымен айтқандықтан, жеке дауысты теріс өлеңдер көбірек тараған. №1 теріс өлеңнің шумағы 8 жолдан құралып, әбір 7-8 буынды жолдың ұйқасы ауыспалы (а б б в в а г д г д е е ж з и з). Мақамның дамуы түрлі ауытқумен ерекшеленеді: әуелі төмендетілген II сатысы бар терция көлеміндегі дыбысқатары шумақ соңында квинта көлеміндегі мажорлы мақам болып күрделенеді. Сарынның әрбір жолы қосынды ырғақпен тежеліп, жол-жолға бөлінген. Ал өлең мен әннің синхронды сабақтастығы сөздің анық жеткізілуін қамтамасыз етеді. Сарынның жалпы композициясы вариантты дамиды қос шумақты құрылым.

№2 теріс өлең үлгісінің әуені де квинта көлемінде дамиды. Бұл әуен де терциядан жоғары өрлеп шыңға жете бере, бірте-бірте негізгі дыбысқа бағытталады. Дыбысқатары II ші сатының төмендетілуімен ерекшеленеді. 7-8 буынды өлең қос тармақты құрылымда шығарылған. Бастапқы құрылым вариантты жолмен қайталанып, сөзі мен әуені синхронды сәйкестік табады. Бұл сарындағы синкопалы ақсақ ырғақтар ырғақтың негізгі иірімін құрап, өлең сөзінің айқын жеткізілуін қамтамасыз етеді.

Бірнеше жеке дауыста айтылатын сарындарды талдау нәтижесінде олардың төмендегі ортақ ерекшеліктері анықталды: теріс өлең мәтіні әдетте 7-8 буынды өлшемде, мажорлы жоқтаулар III-IV-V сатылар тізбегімен басталып, сол бесінші сатыдан байсалды негізгі дыбысқа төмен түседі, ал минорлы сарындар әдетте II сатының төмендігімен ерекшеленеді. Өлеңі мен әні синхронды сабақтасады. Теріс өлеңнің ешқайсысында қайырма жоқ. Әуен еркін дамытылады, ал квинтадан аспайтын иірімді әуендік өрнегі сарынның медитативті сипатын тереңдетеді. Теріс өлеңнің музыкалық құрылымы 2,4,6 жолды вариантты дамиды сарын. Мұнда әрбір бунақ өзіндік ырғақтық топпен бөлінген. Кейбір сарындар синкопалы ақсақ ырғақтардың басымдылығымен ерекшеленеді. Төменнен басталып дамиды сарындар әдетте III сатыдан басталып

V сатыға қарай өрлесе, теріс өлеңнің жоғарыдан төмен дамиды түрі квинта немесе кварта дыбысынан басталып, сатылы дамиды.

Теріс өлең туралы ойларды қорытындылар болсақ:

1. азалау салтының алғашқы белгілері қола дәуірінен көріне бастады;

2. азалау қазақ және түркі халықтарында кері мағынадағы құбылыстарды білдірген;

3. дәстүрде теріс және кері ұғымдары жаназалау салтымен тығыз байланысты болды. Сондай ұғымдар Ақтөбе облысында табылған теріс отырып орындалатын жоқтаудың «теріс өлең» түрінен аңғарылады;

4. осы рәсімдегі арқа – солтүстік жақ мағынасымен қатар, ата-баба рухымен байланыстылығы анықталды;

5. теріс өлең сарыны: а) айтушылар санына қарай: көп дауысты, жеке дауысты; б) орындалу уақытына қарай: таңғы, түскі, намаздыгер уақыт, өлген адамға там салғанда, қырқынан шығарғанда т.б.; в) сарынның даму ерекшелігі жағынан: шыңнан басталып төмен бағытталған және III-IV-V дыбыстардан төменнен шыңға бағытталған сарындар болып бөлінеді;

6. теріс өлеңді мақамдық жүйесіне қарай квинта-секста көлеміндегі мажорлы және минорлы (II сатысы төмендетілген) жоқтауларға бөледі;

7. ырғақтық ерекшелігі жағынан: еркін ырғақты (тирадалы) таңғы теріс өлеңдер және бірқалыпты, байсалды ырғақты көпдауысты теріс өлеңдер де кездеседі;

8. барлық теріс өлеңдерге тән ортақ ерекшеліктер:

- 7-8 буынды өлең;

- өлеңі мен әні синхронды сабақтасады;

- теріс өлеңдердің негізгі бөлігіне қос тармақты ән құрылысы тән;

- әуені вариантты дамиды, әуендік өрнегі иірімді болып келеді;

- теріс өлеңдерде қайырма болмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазіргі таңда азалау салты әндерінің жанрлық және аймақтық ерекшелігі зерттелген: Ерзакович Б. *Песни похоронных обрядов // Песенная культура казахского народа. Алма-Ата, 1966. 67-72 б.*; Бекхожина Т. *Песни-плачи «Жоқтау» // Музыказнание. Алма-Ата, 1971. Вып.5 –71-78 б.*; Байгаскина А. *Ритмика песен фольклорной ветви // Ритмика казахской традиционной песни. Алматы, 1991.- 91-92 б.*; Кокумбаева Б. *Семейно-обрядовые плачи казахов и лирические песни темы утраты (некоторые аспекты воздействия). Рукопись дисс. ... канд. Иск. Ташкент, 1989*; Жузбасов Х. *Песенный фольклор казахов горного Алтая. Алма-Ата, 1986*; Темирбекова А.З. *Казахская*

народная песня Алма-Ата, 1975; Мусахан Озила
Традиционная песенная культура казахов Монго-
лии. Рукопись дисс. ... канд. иск. - Алматы, 1997.
- 13- 146 Б.

2. Шаханова Н. Ритуальные трапезы в систе-
ме погребально-поминальной обрядности. // В кн:
Шаханова Н. Мир традиционной культуры каза-
хов. Алматы, 1998.- 111 б.; Магулан А. Бегазы-Дан-
дыбаевская культура Центрального Казахстана.
Алма-Ата, 1979.-25 б.- глава 1.

3. Мендикулов М. Памятники народного зодче-
ства Западного Казахстана. Алма-Ата, 1987.;

4. Бейсембаев А. Погребальный обряд кочев-
ников средневековья Западного Казахстана (VIII-
XVIII вв.). Алматы, 2000. Автореф. дисс. ... исто-
рич. Наук.- 27 б.

5. Аргынбаев Х. Өлікті жерлеу және ас беру
дәстүрлері // Кім: Аргынбаев Х. Қазақ халқындағы
семья мен неке. Алматы, 1973.-112б.

6. Шаханова Н. Образ юрты // Мир традицион-
ной культуры казахов – 39 б.

7. Қалиев С., Оразаев М., Смайылов М. Қазақ
халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 1984.- 190 б.

8. Қазақта өмір кезеңдері «мүшел» деп аталға-
ны аян.ол турасында- Мухамбетова А. Казахская
традиционная музыка и XX век А., 2001, 1 тарау.

9. Шаханова Н. Образ юрты 286 б.

10. Шаханова Н. Образ юрты 106 б.

11. Коновалов А.В. Казахи Южного Алтая. Ал-
ма-Ата, 1986. – 116 б.

12. Мендикулов М. Мавзолеи шатрового типа //
Кім: Памятники народного зодчества Западного
Казахстана. Алма-Ата, 1987.- 556 б.

Тойған Оспанқызы Ізім

ҚР еңбек сіңірген артисі, өнертану кандидаты,
Қазақ ұлттық хореография академиясының профессоры, Астана қ., Toigan.izim@mail.ru

АСПАПТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ХАЛЫҚ БИІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Резюме. В статье рассматриваются проблемы развития казахского сценического танца, исполняемые под инструментальную и традиционную музыку. Роль народных кюйев в сценической интерпретации казахского танца.

Summary. The article deals with the problems of development of the Kazakh stage dance, performed by instrumental and traditional music. The role of the folk kuy in scenic Kazakh dance interpretation.

Өнер тарихы дегеніміздің өзі адамзат тарихы. Адамзат ес жиып, етек жапқыннан бері өнермен бірге жасасып келе жатқаны мәлім. Оған дәлел, әр халықтың ғасырлар бойы жинақтап, қалыптастырған мәдениеті мен өнері сол елдің өзіндік бетпердесін айқындайды. Мәдениетіне, өнеріне қарап-ақ ол халықтың қаншалықты дамыған өркениетті ел екенін, тарихын топшөлап, көңіл сарайында таразылап білуге болады.

Қазақ халық би өнерінің тақырыбының ауқымы кең. Қазақ халқының би шығармашылығы халық мәдениетін білдіретін келелі бір тармағы деп білген жөн. Халықтың күнбе-күнгі өмір салты осы өнердің тақырыбының сарқылмас қайнар көзіне айналды. Ол халық шығармашылығымен қоса кәсіби сахна өнерінің дамуына да үлкен үлес қосып келеді. Халқы биін қоюшы балетмейстерлер ұлттық фольклордан сарқылмас нәр алып отыр. Фольклор – халықтың тарихи өмірімен тікелей байланыста қиялдау, образдау арқылы туындайтын шығармашылық деп қарайтын болсақ би өнері де тереңнен бастау алады. Бізге оның канондық түрлері жетпеді. Бірақ халық арасында тақырыптық мазмұны, образдық суреттемелері сақталған. Олай болса би өнері ғасырлар бойы басқа өнер түрлерімен сабақтастықта дамып, жетіліп отырған. Фольклорлық шығармалар халықтың көп ғасырлар бойы дамыған сапасының айғағы, қоршаған орта, табиғат, тағы басқа заттарды көркемдік жолмен тануының айғағы.

Көрнекті ғалым Әуелбек Қоңыратбаев «...ең алдымен фольклор-синкреттік өнер. Оның бойында халықтың тұрмыс-салты, театр, сөз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді», - дейді [1, 8б.]

Қазақ халқының дәстүрлі өнерінде оған дәлел көп, ақын-жыраулардың импровизациялық дәстүрі поэзия мен музыка өнерінің синкреттік бірлігіне негізделіп, қобыз немесе домбра аспабымен айтылатындығы. Сондықтан, қазақ халық музыкасы поэзиямен, сөзбен тікелей байланысты.

«Аққу» күйіндегі құстың ұшқанын не болмаса «Ақсақ құландағы» аттың аяндағанын, құланның ақсаңдағанын, мылтықтың атылғанын суреттеу ойымен лирикалық кезеңдерді музыкамен береді. Сыбызғы, қобыз, домбыра баяндайтын көп күйлермен қатар сол күйлердің ауызша айтылатын көркем, шебер әңгімесі болатыны мәлім. Күйші атаулы қай күнде болсада өзінің сезімді күйін тартпас бұрын тыңдаушы жұртқа осы күйді тудырған себеп не еді – соны баяндайды. Білсе алдымен күйді шығарған күйші туралы мағлұмат береді. Олай болса музыка мен поэзия тек қана ән игілігі болып қана қойған жоқ, аспаптық орындаушылардың күй орындап лотырып, оның шығу тарихын не болмаса күй желісіндегі аңыз-әңгімесін айтып отыратынын әр кім де естіген болар.

Жалпы музыка әр халықтың сезім байлығы мен ішкі жаратылыс қалпын білдіретін болса, би сол сезімдерді дене қимылының әсем ырғақтық пластикасымен аша түсетіні мәлім. Қандай бағыттағы би қойылымдары болмасын, ол музыка мен дене қимылдарының пластикасы арқылы іске асады. Би өнерінде халық композиторларының аспаптық күйлері үлкен орын алады. Қазақ музыка өнерінің ерекше өркен жайған саласы – күй дейтін болсақ, ол адамның жан күйін, көңіл күйін бейнелейтін әуен, саз құбылысы болса керек. Тоқсан толғанып, тебіренгіп, елжіретіп, мұңайтатын үн – дыбыс сиқыры. Сан түрлі күйлер мен аспаптық музыканың ішінде би күйлері де мол кездеседі. Олар да қазақ халқының ұлттық дәстүрі, әдет-ғұрпы, тұрмыс салты, ойын сауықтарымен бірге туған. Оның көпшілігі көркем сазды, жеңіл үнді, ойнақы, ерекше әуезді, сыпайы келеді.

Бұл күйлердің аталуынан бастап, аңыздардың желісі ырғағы мен әуеніне дейін би өнерінде қолданыс тауып отыр. Сүгірдің «Шалқыма» күйіне қойылған осы аттас биді автор көп жылдар бойы сахнада биледі. Күйдің лирикалық әуені оның өнбойында бірнеше рет қайталанатын ширақ ырғақты екі тәкті би тілінде әсем қолданыс тапқан. Осындай қайталанып отыратын төрт такт Дәулеткерейдің «Жеңгем» сүйер» күйіне қойылған «Өрмек» биінде де бар. Осы қайталанып отыратын тактілердегі орындалатын аяқ қимылы «жіліншік» деп аталды. «Жіліншік» - жіліксүйектерінің негізінде туған атау. Бірақ, ертеректе қазақ тілінде «жіліншік» деген сөз бір буын, бір бөлік, бір т.йін деген ұғымдарды білдіретін болған. Сондықтан осы тактілер арқылы орындалатын қимыл музыканың қысқа ғана бөлігіне қысқа қайырымды, ширақ

аяқ қимылы арқылы көрсетілді.

Жалпы барлық халық биінде «ключ» деген атаумен аталатын қимыл болады, ол қимыл осындай қайталану түрінде жүреді. Халықтық-сахналық бидің оқу тәсілдемесінде үңілетін болсақ, көптеген халық билерінде осы «ключ» негізгі қимылдардың бірі ретінде оқытып үйретіледі. Сондықтан балетмейстер кәсіби тәсілдемеге сүйене отырып, бұл күйлердің сол тактілеріне «жіліншік» (ключ) қимылын енгізді. «Жіліншік» қазақ биінде өн бойында күй құрылымына байланысты қайталанып отырады. Ал, мысалға орыс, мажар, поляк билерінде «ключ» музыкалық қайталануға байланысты емес, ол би қимылдарын аяқтауда орындалады. Би қойып жүрген балетмейстерлердің барлығы күй өлшемінің құбылмалы түрлерін сол қалпында қолдана отырып, бидің сәнді қимылдары арқылы ерекшелік түседі. Олай болса би қойылғанда күйлердің музыкалық құрылымына, интонациялық-образдау жүйелеріне, басқа да толып жатқан ерекшеліктеріне үлкен көңіл бөлінеді.

Қазір де қазақтардың тарихи-мәдени мұрасына айналған, VIII ғасырдағы аса құнды әдеби-музыкалық ерекшеліктерінің бірі болып саналатын жыры мен Шыңғысхан арасындағы өлең-диалог пен берілген әйгілі «Ақсақ Құлан» күйі баршаға аян. Екі шығарманың авторы да Ұлытауда ғұмыр кешкен Кербұға Белгібайұлы. XIII ғасырда өмірге келген бұл шығарма Моңғолдардың қанды қырғынын батыл айыптайды. Аңызға сенсек, шындыққа шыдай алмаған Шыңғысхан қаралы хабарды жеткізген домбыраның шанағына қорғасын құйып, музыкалық аспапты жазалапты. «Ақсақ Құлан» күйі толық программалы, сюжетті күй. Адам өмірінің әрқилы кезеңдерін, қоғам өмірінің шындығын бейнелейтін аңызға айналған күй екенін музыка зерттеушілері айтып жүр. Осы күйлердің ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне домбыра аспабының орны бөлек. Халықтың музыкалық-эстетикалық тұғырының бірі домбыра арқылы сыр ақтаратындай көрінеді. Халықтың талантты, данагөй музыканттарының қолында домбыра ел мүддесін жан-жақты жеткізе білді. Міне, соның айғағындай болған осы «Ақсақ Құлан» күйінің негізінде түрлі дыбыс пен қозғалысқа еліктеу, сол дыбыс пен қозғалыстың суретін беру бар. Осы күй белгілі композитор Алмас Серкебаевтың «Ақсақ Құлан» атты екі бөлімді балет жазып шығуына ықпалын тигізді. Бұл аңыз-күй классикалық балеттің сюжетіне негіз бола алды. Бұл шығарманы Абай атындағы опера және балет театрында балетмейстер М.Тлеубаев қойды. Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Егер би өнері мен аспаптық музыканың тұтастығы туралы ой жүгіртер болсақ, қазақ тілін түсініп сөйлемесе де, күй сазынан, күй ырғағынан, күй мазмұнынан өз топшылауын жасаған бір ғана Н.Ф.Савичевтің мына ойына көңіл бөліп көрелік.

Құрманғазының күйшілігіне, орындаушылығы-

на тәнті болған ол таң қалысын анық жаза келіп былай деді. «Ол өзі шығарған бірнеше пьесаны ойнады, олардан композитордың асқан дарындылығын байқауға болар еді. Сонымен бірге ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қырғыз биінің өзінің домбыраға бейімдеуінде ойнады» дей келіп, қазақ биінің билену тәсілін былай суреттеген «Мен трепак сияқты бірдеңені күткен едім, ал мұнысы кермет адажио болып шықты. Үй қожасы (маған аудармашы болып отырған да сол) менің осы жайлы айтқан пікіріме: қырғыз билерінде, қалмақтар сияқты адамның дене мүшесі созылып жиырылып келеді, бұл арқылы билеуші ғашықтың сарылып күтуін, айырылысу мұңын, кіжіну, кек алу сияқты сезімдерді білдіреді деп түсіндірді. Қырғыз биінің әуендерінде биші басқа сезімге көшкенше бір мотив үздіксіз қайталана береді, сезімге орай әуен де күрт өзгереді» дегенін бүгінде құнды дерек деп білген жөн [2,236.]. Сондай-ақ «ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қырғыз биі» деген сөздің өзі көп жылдар бойы, қазақ биі жөнінде айтылып жүрген келеңсіз пікірлерге жауап болатындай. Осы деректе келтірілген дене қимылдарын қазір сахнада биленіп жүрген «буын биінен» көруге болады. Осыған ұқсас билердің болғанын XVIII-XIX ғасырлардағы саяхатшылардың, этнографтардың (И.Георгий, С.Броневский, Г.Деппинг) жазба еңбектерінде айтылғаны жөнінде ғалым Л.Сарынова көрсеткен болатын [3,196.].

Н.Ф.Савичев бұл жерде бір ғана домбыра аспабының сүйемелдеуімен биленген биді көрсетіп отыр. Ал қазақтың ұрмалы аспаптарының да түрлері би сүйемелдеуде қолданыста болғаны белгілі.

Тарих тереңіне көз жіберер болсақ мұндай аспаптар Шумер елінде де болған. «Олар кепшікте ойнап, соның ырғақ өрнектері арқылы өз денелерін қозғалысқа келтіріп, жан-жағындағыларға магиялық әсер жасап баққан» деген ойды ғалымдар айтып жүр [4,2576.].

Ан аулаудан олжалы оралған аңшылар өздерін қарсы алған топқа, аңшылық іс-әрекетін дене қимылы арқылы көрсеткен. Бұл қимыл қозғалыстарына қолындағы ұрмалы аспаптары үн қосқан. Әр кез қайталанып отыратын мұндай салтанат бара-бара дәстүрге айналған. Кейін осы дене қозғалыстарынан би туындап, ұрмалы аспаптың ырғағы жүйелілікке ие болған.

Жалпы ұрмалы аспаптар алғашқы қауымдастықта жабайы жануарларды үркітіп, орға түсіріп мерт қылу үшін өзін жыртқыш аңдардан қорғау үшін қолданған деуге болады.

Уақыт өте адам баласының ойлау өресі өсе келе іші қуыс заттың дыбысының қуатты болатынын түсініп, қолданыста болған осы құралдардың әрқайсысының дыбыс күшін, ырғағын ажырата бастады. Келесі сатыда осы ұрмалы құралдардың дыбыс күші мен ырғағына орай біреулерін аң аулауға шыққанда қолданса, енді бірін байланыс, енді

бірін жорыққа аттанис дабылын беру үшін қолданды. Сөзіміз дәлелді болу үшін музыкалық аспаптар шебері Оразғазы Бейсенбаевтың ұрмалы аспап жөніндегі мына ойын келтірейік: «Аңшы аң үркіту үшін пайдаланса, хабаршы жауынгерлер бұйрық, хабарды алдын ала белгіленген шартты ырғақпен жеткізген. Сауықшы-дауылпазшы, ән, өлең, би сүйемелдеген» [5.90б.].

Біз бүгінгі күні көптеген ұрмалы, сілкімелі аспаптарды жақсы білеміз. Музыкалық аспаптар дайындайтын мамандардың айтуынша ойын тойда биді сүйемелдеуге «кепшік», үні қуатты «шыңдауыл», «даңғыра», «асатаяқ» аспаптары қолданылады. Бишінің шабыттана шалқи билеуі осы аспаптардан шыққан дыбыс ырғағына, әуендік жылдамдығына байланысты болатыны белгілі.

Олай болса қазақ биі аспаптық музыкамен бірге ұрмалай аспаптардың ырғағымен де тығыз байланыста болған деуге болады. Бүгінгі күні «Алтынай» мемлекеттік би ансамблінің репертуарындағы «Құсбегі-дауылпаз», «Ақат», «Алқақотан», билері дабыл, шыңдауыл аспаптарының сүйемелдеуімен орындалып жүр. Қазақ халық биі де ән-күй сияқты халықтың салт-санасымен біте қайнасқан ел мұрасы. Отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап қыз ұзатып келін түсіре білген, ата-бабасына неше рулы ел жинап ас бере білген қазақ ән айтып, күй тартып, әр түрлі ұлттық ойындарды өткізе білген. Би өнері мінеосындай ұлттық ойындардан, әр түрлі еңбек қимылдарынан туындаған.

Жалпы, би – адамның көңіл күйіне негізделген,

музыкалық ырғаққа бағынышты, түрлі қимылдар тізбегімен бейнеленетін өнер. Тек сол көңіл – күйді білдіретін қимыл-қозғалыстарды дұрыс тауып, нақтылы қолдана білу қажет. Ырғақ адамның жан дүниесінің көзге көрінбейтін тербелістерін айқын білдіреді. Ал халық билерінің тууына әр халықтың өзіне тән мәнез-күлқы, тұрмыс жағдайы, мәдениеті әсер етеді.

Қазақ өнеріндегі синкретизм жөнінде ғалым Құдайберген Жұбанов: «... әуел баста эпос, музыка, би, ән, күй синкретизм қалпында бір жүргенін» атап кеткен [6,16б.]. Сонымен, қазақ халық биі өз құрылымында ұлттық салт-санаға байланысты басқа өнер түрлерімен синкреттік түрде дамығанына соның ішінде аспаптық күй ерекше орны алғанын көріп отырмыз.

Әдебиет:

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991 ж.
2. Ерзакович А., Қаспақов З. Қазақ музыка фольклорының тарихнамасы. Алматы, 1986 ж.
3. Сарынова Л. Балетное искусство Казахстана. Алматы, 1976 ж.
4. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. Алматы, 1991 ж.
5. Бейсенбекұлы О. Сазды аспаптар сыры. Алматы, 1994 ж.
6. Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. / Құрастырған А.Жұбанов/. Алматы, 1990 ж.

Крыкбаева Сара Мұқашқызы

өнертану кандидаты, қауым.проф.м.а. ҚазМемқызПУ, Алматы қ., sarakm@yandex.ru

Қалдыбаева Г.А.

аға оқытушы, cool.gulmariya@mail.ru

КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНДЕ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТЫҚТАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан суретшілерінің шығармаларындағы қазақ әйел бейнесінің көркемдік шешіміндегі ұлттық нақыш ізденістері өнертану тұрғысынан сипатталады.

Резюме. В этой статье рассказываются произведения Казахстанских художников. Характеризуется с точки зрения искусствоведения изображения казахских женщин в национальном стиле.

Summary. This article looks at the works of Kazakh artists. It is characterized in terms of Kazakhstani women image fine art studies in national style.

XX ғасырдың басына дейін сақталған қазақ мәдениетінің идеалары мен басымдықтары Қазақстанның бейнелеу өнерінің ұлттық мектебінің көркемдік ерекшеліктерін қалыптастырудың рухани негізі. Қазақстанда кәсіби бейнелеу өнері 20 - ғасырдың 20 – 30 жылдары еуропа көркемдік дәстүр, техника мен технология негізінде пайда болды. Онда басынан бастап ұлттық әлемтану мен әлемді түсіну нақты көрініс тапты.

Табиғаттың, әлемнің, адамның – барлық жаратылыс элементтерінің арасындағы байланыс пен үйлесімділікке негізделген табиғаттың күшін руханилығын, қазақ халқының дәстүрлі санасын қалыптастырды. Өмірдің көшпелі нысаны, табиғи баланс, өмірдің мәнін жаратылыс заңдарының қабылдауында деп түсіну ғасырлар бойы өмір болмысына еніп, күнделікті өмірді, халықтық дәстүрі мен әдет-ғұрыптары енді.

Осы бейнелеу өнері оның ғасырлық идеалы – адамгершіліктің басымдылығы, халықтың рухани тәжірибесі өміршендікпен даму мүмкіндігін тапқан сала болды.

Қазақстан бейнелеу өнерінің алғашқы графикалық түпнұсқасы Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен басталады десек, ешқандай артық айпаған болар едік. Қазақстан бейнелеу өнерінің қалыптасуы мен дамуы бәрінен бұрын бейнелеу өнерінің көшбасшысы Әбілхан Қастеевтің есімімен байланысты. Оның көркемдік талғамына бірден бойлап кету мүмкін емес. Өйткені, ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтанбасы бар күрделі суретшінің шынайы сезімінен туындаған көркем шығармаларының құндылығы күннен күнге артып, баға жетпес табиғи құбылысқа айналуға.

Бүгінде Қазақстан суретшілерінің қай-қайсысы болмасын, қазақ бейнелеу өнерінің алғашқыларының бірі Әбілхан Қастеевтен бастап, өз туынды-

ларында қазақ әйел бейнесін бейнелемегені кемде кем. Қазақстан суретшілерінің туындыларының арнайы көркемсурет жинақтарындағы репродукцияларына талдау жасайтын болсақ, қазақ суретшілері ана бейнесін жеке портреттік бейнеде, көбінесе белгілі бір сюжеттік оқиғаман байланыстыра бейнелегенін көруге болады. Мысалы, Ә. Қастеевтың «Ана портреті» туындысы жеке ана тұлғасына арналса, «Киіз үйдің ішік көрінісі» шығармасында суретші қазақ киіз үйінің ішкі әсемдігімен қоса, сол әсемдікті жасайтын және үй ішінің барлық тұрмыстық жағдайын жасап отыратын аналардың образында бейнелі көрсеткен. Ана (әже) бейнесін белгілі бір сюжеттік композициялық шешіммен сомдаған суреткерлер ішінде М.С.Лизогубтың «Ертегі» атты туындысының нақыштылығы әже мен немере арасындағы сондай бір тәтті шақты бейнелесе, «Халық шебері» атты картинасынан, қолынан бал тамған қолөнер шебері – ананың үлкен ой-толғанысын көруге болады [1].

Қазақстан суретшілерінің ішінде қазақ әйелдерінен шыққан алғашқы суретшілер Айша Ғалымбаева мен Гүлфайрус Исмаилованың шығармаларының орны өзгеше. Қазақстан бейнелеу өнерінің «Әлиясы мен Мәншүгі» болған қос суретшы апамыздың кескіндеме өнеріндегі жетістіктері ерекше. Екі суреткерде өз шығармашылық жолын кино мен театр өнерінің суретшілері болып бастаған.

Қазақстанда алғашқы ұлттық мәдениетіміздің асыл мұраларына арналған «Абай», «Қозы Көрпеш Баян сұлу» кинофильмдері мен алғашқы опера, балет спектаклдеріне арналған шығармаларымен бейнелеу, театр және кино өнеріне бірдей үлес қосты. Халықтық мәдениет құндылықтарына деген көркемдік тартылыс, ұлттық дәстүрлі өнердің өзіндік тартымдылығы, екі суреткердің де ұлттық киімдердің, сәндік бұйымдардың, тұрмыстық заттардың әсемдік ерекшеліктерін үнемі зерттегені, Ғалымбаеваның жасаған киім үлгілерінің сан-алуан түрлерін қағаз бетіне түсіріп, елге жеке альбомынан, Исмаилованың театрдағы ролдер үшін жасаған ұлттық мәндегі киім үлгілерінің нобайларынан көрініс табады [2].

Екі суреткерде өз туындыларында қазақ әйелінің – аналардың сұлулығын қыл қаламның, айшықты бояудың күшімен бейнелеп келеді. Олардың туындыларына көз сала, талдай отырып, суреткерлердің ана образын суреттеуінде өздеріне тән ерекшелікті байқауға болады. Мысалы,

А.Ғалымбаева ана-әйел сұлулығын қазақ өмірінің адамгершілік құндылықтарымен байланыстыра сомдайды. Оның «Дәмді шай» атты туындысында қазақ отбасының шағын дастарханы басында отырған, өмір-тіршіліктің сан-қырлы кезеңдерін басынан кешкен ана бейнесі ақ пейілдік пен қонақжайлылықты көрсетеді. «Қымыз ішкенде» атты туындысында екі ананың - әже мен жас келіншектің арасында жан сұлулығының бөлінбес құдіретті күші бейнеленген.

Айша Ғалымбаеваның 50-70 жылдардағы шығармаларының көбі әйел-ана образдарына арналған. Ол кезеңдегі «Тоқымашы әйелдер» (1951), «Халық таланттары» (1957), «Халық шебері Б.Басенованың портреті» (1959), «Батыр ана» (1960), «Нан» (1967) туындыларында суреткер, негізінен, аналар бейнесін жұмыс орындарындағы қызметінде, немесе еңбеккер аналардың портреттік образын, ұрпақтар арасындағы жалғастықты суреттейді. А.Ғалымбаеваның «Біз уақытымызбен мақтанамыз» (1966) атты картинасы мазмұнымен өте терең ой тастайтын шығарма. Туынды, көз алдымызға қазақтың кең жазира даласының күн батар шақтағы бір әсем көрінісін, алдыңғы планда оюлы сырмақ үстінде белгілі бір ой-толғаныста отырған үш ананың образын ұсынады. Үш ананың әрқайсысының жас мөлшері әртүрлі – қаныққан көк киімді ананың бет бейнесінен өмірден көпті көрген, өмір тәжірибесі мол әжені, қызыл мәуіті камзол мен ашық қызыл көйлекті ана орта жастағы, ал адыңғы қатардағы көрерменге қарай отырған, қоңыр камзол мен ақ көйлекті ана жастау. Олардың жас ерекшеліктерін көрсетуде суреткер тек бет бейнесімен ғана емес, олардың киген киімдерінің түстерімен, бастарындағы кимешектерінің үлгілерімен, тіпті отырған отырыс ерекшеліктеріменде айқындап берген. Картинадаға ананлар образы арқылы автор ұрпақтық жалғастықты, қазақ өміріндегі ананың орнын, адамгершілік-этикалық қатынастың мәнін, маңызын көрсетуге тырысқан.

Айша Ғалымбаеваның атақты театр әртістері (Рахия Қойшыбаева, Сәбира Майқанова), құрбылары образына арналған портреттері де өте көп. Сол сияқты натюрморт жанрындағы шығармаларын қарай отырып, олардың ішкі мазмұнынан аналар бейнесін іздегендей боласың. Мысалы, «Дастархан», «Аяққап», «Дастархандағы қызыр қарбыз», «Сары алма», «Сәукеле», «Ыдыстар мен жемістер» т.б. көптеген натюрморттары аясында ананың дайындаған ас мәзірін, ұстаған ыдыстардағы ана қолының жылылығын сезінгендей боласың [3].

Гүлфайрус Исмаилова шығармаларындағы әйел-ана образының сұлулығы кейпкерлерінің талант-дарынымен көрініс табады. Соған орай Исмаилованың шығармаларындағы образдар негізінен белгілі бір іс-әрекетте бейнеленеді. Қазақтың атақты бишісі, би өнерінің ұстазы «Шара Жиенқұлованың портреті» (1958), Халық әртісі

«Шолпан Жандарбекованың портреті» (1960), «Күләш Байсейтованың портреті» (1962) туындылары үлкен шабытпен, айшықты мәнермен жазылған. Шара Жиенқұлованың портреттік бейнесін сомдауда, суретші, қазақ биін орындау кезіндегі дененің жалпы қозғалысын, ұлттық әйел көйлегінің бишінің айнала-бұрала билеген кездегі динамикасын, бет әлпеттік, қол қимылын қас-қағымдық бір сәтке тоқтата отырып, жылы бояу түстері мен реңктерін қолдана отырып бейнелеген. Картинада біз басты кейіпкер Шара Жиенқұлованың бет-бейнелік образын, би ырғағына сай кеуде мен қолының қимыл-қозғалысын нақтылы көреміз, ал фондық жазықтағы объектілер бұлыңғыр. Бұндай тәсіл арқылы суретші, айнала-дөңгелене билеген кездегі қоршаған кеңістік пен объектілердің көз алдымыздан өте жылдам өтуінен нақтылы көрініс бермейтінін көрсету арқылы, биші қозғалысының динамикалық жылдамдығын бейнелі сомдаған.

Күләш Байсейтованың портреті, атақты әншінің «Қыз Жібек» операсындағы сахналық бір сюжеттік көріністе Жібек рөліндегі бейнелі образы суреттелген. Картинада Күләштің образы ашық, негізінен жылы түстердің жұмсақ реңктерімен бейнеленген. Оны қоршай отырған қосымша қыздар бейнесі керісінше күңгірттеу, салқын түстер реңктерімен, алдыңғы пландағы әйел образы көк, ашық кгілдір бояулы салқын түсті. Картинаның фондық кеңістіктегі таудың бояу түстері салқын көк, күн сәулесі түскен шындарында ғана жылы түс реңктері бар. Тау бояуларының суық реңктерінен Негізгі кейіпкер Күләштің бет-бейнесі айқын, ашық көрініс табады. Оң жақтағы киіз үй іргесінен көрініп тұрған найзалар шығарма желісінің ертеде өткен оқиғамен байланыстығын белгілейді.

Г.Исмаилованың «Автопортреті», «Суретшілер отбасының топтық портреті» т.б. шығармаларында да әйел-ана образдары сомдалған [4]. Оның да қылқаламынан туындаған натюрморттарындағы әйел-ана қолынан шыққан бұйымдар бейнесінен, театрға арнап дайындаған ұлттық киім үлгілерінен қазақ әйелінің сұлулығын танып білеміз.

Қазақтың екі атақты суреткері А.Ғалымбаева мен Г.Исмаилова шығармаларын қабылдай отырып, олардың өз туындыларында ұлттық дәстүр мен салт-сананың бай мүмкіндіктерін терең пайдаланғанын, шығармаларындағы әйел-ана образдары сол ұлттық қасиеттерді танып білуге шақыратынын көреміз.

Өнерді түсіну, меңгеру, сол арқылы әсемдікті танып білу, эстетикалық талғам деңгейінде пайымдау – қабылдау сапасына тікелей байланысты. Өнердің қандай түрі болмасын өзіне тән мәнерлік құралдары мен көркем образдары арқылы адам санасына әсер етеді әрі әсемдік, сұлулық туралы түсінікті танымдық деңгейге көтере отырып, өмір шындығына деген эмоциялық қатынастың қалыптасуына зор ықпал жасайды.

Өнер түрлерінің ішінде, бейнелеу өнері табиғатының жан-жақтылығы, мәні мен мазмұны, жасалу құралдары мен тәсілдерінің сан-алуандығы, қоршаған өмір шындығымен тікелей байланыстылығы мен қатынасының маңыздылығы, оны түрлі ғылымдардың зерттеу нысанасына айналдырды. Бейнелеу өнері - айналамызды қоршаған өмір шындығын, қоғам, адам өмірінде өтіп жататын оқиғалар мен құбылыстардың бар болмысын жазықтық бетінде немесе кеңістікте (көлемді түрде) көркем бейнелер арқылы көрнекті кескіндеп, адамның, көруі арқылы түйсіне, сезіне алатын өнер [5]. Бейнелеу өнерінің басқа өнер түрлеріне қарағанда өзіндік айрықша ерекшелігі бар.

Көркем әдебиет, музыка сияқты өнер түрлерінің ішкі мазмұны түрлі жанрларға бөлінсе, бейнелеу өнері: бояулар мен түстер негізінде жасалатын кескіндеме, сызықтық және арнайы мәнерлік құралдармен жасалатын сурет немесе графика, сан-алуан материалдарды пайдаланатын мүсіндеу, дәстүрлі немесе жаңа бағыттағы сәндік-қолданбалы өнер, сонымен бірге сәулет және дизайн өнері сияқты көптеген түрлерге жіктеледі.

Бейнелеу өнерінің түрлері мен жанрларының өмір шындығын көркем бейнелейтін ерекше мәнерлік құралдары, әдіс тәсілдері бар. Олармен жүйелі түрде танысып, тиянақты меңгере білген адам өмірдегі және өнер туындыларында сұлулықты, оқиға өрісінің мазмұнын, мәнін түсіне, сезіне білу қабілетіне ие болады.

Бейнелеу өнері туындыларының адам сезіміне, түйсігіне эмоциялық әсер ету дәрежесі, оның жалпы танымдық, тәрбиелік мәнділігіне, шығармадағы ойдың мән-мазмұнының тереңдігіне, суретшінің бейнелеу мәнерлік құралдарын ұтымды, әсемдік заңдылықтарына сай, үйлесімді қолдана білуіне тікелей байланысты.

Бейнелеу өнерінің туындылары тек көру үшін, немесе сәндік үшін жасалмайды. Суретші көркем образды сомдауда, өмір шындығының ерекше бір болмысының немесе сезіміне үлкен әсер еткен оқиға мен құбылыстың көркемдік мән-мазмұнын, өзінің дүниетанымдық ой елегінен өткізе, эстетикалық мұраттарымен ұштастыра мәнерлік құралдармен осы өнерге тән көркемдік мәнде, шығармашылықпен бейнелей отырып көрерменге ұсынады және көрерменді, сол оқиғаның (тарихи, әлеуметтік, саяси, тұрмыстық) тууына себепші болған құбылыстар мен жағдайлардың өрістеуін, уақыт мерзімінің шамасын көрерменнің танып білуіне, ойлауына, тұжырымды пайымдауына жетелейді. Өнер туындыларын қабылдау өте күрделі психологиялық процесс. Бейнелеу өнерінің туындыларымен таныстыру, қабылдау іс-әрекеттерінің білімдік мазмұны мен қоса оның тәрбиелік мәні өте зор демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Барманкулова Б. *История искусств Казахстана. в 3-х т. (русский)*. – Алматы: «Өнер», 2011. Том 3.: Живопись. Графика. Скульптура – 192 стр.
2. Юсупова А.К. *Основные тенденции в развитии живописи Казахстана 1980-1990 х гг.: Дисс. ... канд.искусствоведения*. – Алматы, 2004. – 163 с.
3. Кобжанова С. *Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстан (1930-1980-е годы): Монография / Светлана Кобжанова*. – Алматы, 2012. – 164 с.
4. *Советтік Қазақстанның бейнелеу өнері*. – Алматы: Өнер, 1990
5. Шарипова Д.С. *Очерки казахского изобразительного искусства*. – Алматы: Арда, 2008. – 119 с. – 90 б.

Утебалиева Гульнара Ергазиевна

доктор филологических наук, профессор Казахский национальный университет им. аль-Фараби
e-mail: gulnar_2005@mail.ru

Дюсетаева Роза Кенесхановна

старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, e-mail: roza_dusetaeva@mail.ru

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИНТЕГРАТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Резюме. Коммуникативная компетенция языковой личности является актуальным объектом исследования в современной лингвистике и смежных с лингвистикой науках. Определение коммуникативной компетенции и изучение ее структуры представляет конкретную теоретическую и практическую значимость для понимания сущности процесса усвоения неродного языка вторичной языковой личностью. В статье дается определение коммуникативной компетенции и возможные пути исследования данного объекта.

Түйін: Тілдік тұлғаның қарым-қатынас құзыретін зерттеу қазіргі тіл білімі және тіл білімімен байланысты ғылымдардың өзекті нысаны болып отыр. Қарым-қатынас құзыретінің анықтамасы және оның құрылымын зерттеу екінші тілдік тұлғаның өзге тілді меңгеру үдерісі болмысының теориялық және практикалық маңыздылығын нақты түсіну үшін көрсетеді. Мақалада қарым-қатынас құзыретіне анықтама беріліп, аталмыш нысанның мүмкін деген зерттеу жолдары қарастырылады.

Summary. Communicative competence of language personality is relevant object of research in modern linguistics and related sciences. Definition of communicative competence and studying of its structure represents the specific theoretical and practical importance for understanding of the process of nonnative language assimilation by secondary language personality. In the article definition of communicative competence and possible ways of this object research are given.

В рамках теории усвоения неродного языка коммуникативная компетенция занимает особое место. Проблема определения коммуникативной компетенции в системе знания языка была и остается актуальной в силу своей многогранности как объекта исследования и с точки зрения разных подходов к ее изучению. Понимание сущности коммуникативной компетенции связано со стремлением прояснить общие механизмы и закономерности взаимодействия языка и мышления. Эту задачу наиболее четко сформулировал В. Гумбольдт, подчеркнув необходимость «исследовать функционирование языка в его широчайшем объеме – не просто в его отношении к речи и к ее непосред-

ственному продукту, набору лексических элементов, но в его отношении к деятельности мышления и чувственного восприятия» [1, 75].

В настоящее время лингвистическую науку характеризует активное ее участие в исследовании сложных взаимосвязей между мыслью, языком и поведенческими структурами человека, функционирования языка в процессе познания, коммуникации и деятельности людей. Р. Тимоне, рассуждая об эпистемологических проблемах психолингвистики, замечает, что «глубокое изучение речевого поведения, обязательно включающее в себя использование семантических значений, возможно только на основе познавательной теории. Если язык не сводится к простому набору речевых форм, но включает в себя намерение кодификатора и восприятие декодификатора, то отсюда следует, что при объяснении речевого поведения нельзя обходить процессы и содержание познания» [2, 342].

Для нас особый интерес представляет исследование когнитивной природы механизма взаимодействия экстралингвистического и языкового знания в системе коммуникативной компетенции вторичной языковой личности. Цель вторичной языковой личности при усвоении неродного языка – овладение языковыми знаниями и стратегиями речевого поведения целевого языка, т.е. формирование коммуникативной компетенции. Язык как поверхностная структура выражает глубинные концептуальные конструкции – знания, «модели мира», операции над которыми совершаются в когнитивной системе человека в процессе восприятия и порождения речи. Суть коммуникации состоит в построении в когнитивной системе реципиента концептуальных конструкций, «моделей мира», которые определенным образом соотносятся с «моделями мира» говорящего, но не обязательно повторяют их» [3, 7]. Роль механизма, организующего и систематизирующего концепты в концептуальные конструкции, объединяющие экстралингвистическое и языковое знание при решении коммуникативной задачи, выполняет базовый компонент коммуникативной компетенции – стратегическая компетенция.

Процесс исследования коммуникативной компетенции и базовых компонентов компетенции сопровождается использованием определенного набора терминов и терминологических сочетаний,

таких как первый язык/ родной язык, второй / иностранный / изучаемый язык, способность, знание, навык, умение, усвоение, изучение, уровень владения языком, стратегия речевого поведения, коммуникативная цель, коммуникативная задача, коммуникативная ситуация и других. Ниже мы даем толкование некоторых из названных терминов.

В нашем исследовании мы оперируем терминами «первый язык»/ «родной язык». В вопросе об определении, какой из двух языков считается родным у субъектов, владеющих двумя языками в равной степени, мы опирались на точку зрения А.М. Шахнаровича. Исследователь полагает, что существование двух родных языков невозможно, так как только лишь один язык может быть способом организации когнитивных процессов и структур – это язык, на котором думает субъект от рождения, язык, усвоенный субъектом в процессе биологического отчуждения от матери и переходе к самостоятельному социальному общению. Любой другой язык, по мнению А.М. Шахнаровича, независимо от того, в каком возрасте субъект начал усваивать язык и как им овладевает, родным не считается [4]. Таким образом, термины «родной язык», «первый язык» используются нами для обозначения языка среды, в которой индивид как языковая личность развивается с детства, языка, с которого начинается когнитивное развитие личности. Термин «второй язык» является обобщающим понятием и используется нами как гипероним для терминов «иностраный язык», «неродной язык» и «изучаемый язык». Мы применяем термин «способность» для подтверждения тезиса о когнитивной природе языковой способности и когнитивной сущности коммуникативной компетенции.

Определение коммуникативной компетенции через «умение» (термин, который нуждается в более четком толковании) к созданию и использованию языковых знаний позволяет понять и конкретно эксплицировать процесс формирования компетенции во втором языке, а также процедуру определения уровня владения вторым языком.

Коммуникативная компетенция: определение и перспективы исследования

Современная лингвистика активно занимается исследованиями, связанными с моделированием интеллектуальной деятельности человека. Исследование языка как системы, связанной с мышлением, предопределяет понимание сущности процесса усвоения языкового знания, языковых явлений, анализа смысла и значения, их восприятия и переработки структурами языкового сознания. Научная парадигма «человек и язык» как результат обобщения и осмысления понятия «языковая личность» (Ю.Н. Караулов) [5] являются объектом исследования лингвистики, психолингвистики, социолинг-

вистики, лингводидактики, объединенных особым и постоянным интересом, проявляемым к человеку и его мировоззрению, и выдвигаемых в настоящее время на передний план в системе современного научного знания. «Большой интерес к структурам представления знаний, к специфике такого представления в сфере языка явно связан с распространением в современной науке когнитивного подхода, диктующего необходимость объединить данные разных научных дисциплин при изучении одного и того же явления» [6, 78].

Когнитивная наука, проникая в философию, логику, психологию, лингвистику, объединяет эти науки и помогает не только в решении прикладных задач в области знаний о языке, но и углублении теоретических представлений о скрытых механизмах языковой коммуникации, общих закономерностях интеллектуальной деятельности человека.

Когнитология связывает достижения других наук с целью исследовать человеческое знание и человеческое поведение, чтобы получить единую синтезированную картину языка, мышления и поведения человека. В качестве особой программы достижения этой задачи исследователи выдвигают исследование познания через язык. «Язык, – пишет Г. Харман, – главный топик в когнитивной науке. Частично это происходит потому, что язык отражает познание, выступая как основное средство выражения мысли, так что изучение языка – это косвенное изучение познания. Возможно также, что язык воздействует на познание, ибо влияет на то, какие есть у нее или у него понятия и какие мысли придут в голову ей или ему» [7, 259]. По утверждению У. Чейфа (W.L. Chafe), язык до сих пор является лучшим окном в знание, «ведь мы все время используем язык, чтобы выразить его... Язык к тому же наблюдаем, поддается анализу и нам хочется думать, что он предлагает неплохую возможность анализировать и знание...» [8, 109]. Когнитивные процессы, образуя «естественную логику», по мнению Бенжамена Уорфа, не являются общими для всех людей. Эти процессы зависят от конкретного языка, используемого людьми в качестве родного, так как язык формирует картину мира, формирует наши идеи, а не просто выражает их [9, 47]. Однако нельзя однозначно утверждать, что приобретение знаний происходит только благодаря языку. Языковая способность базируется на когнитивных способностях, которые не являются чисто лингвистическими, но становятся предпосылкой для них в процессе усвоения и переработки знания. Одни исследователи (Н. Хомский, Д. Купер (D. Cooper), Дж. Катц (J.J. Katz)) и др.) выдвигают «врожденные гипотезы» и говорят о наличии универсальных когнитивных стратегий, не зависящих от конкретного языка, и не универсальных когнитивных стратегий, заложенных в общечеловеческой когниции и используемых при интерпретации

текста и при восприятии действительности. Другими словами, имеются «переменные когниции», которые варьируются от языка к языку, например, сведения о морфемах, о синтаксических конструкциях, о фонологических противопоставлениях, и универсальные стратегии в использовании этих знаний при продуцировании и интерпретации сообщений на конкретном языке [10].

В соответствии с концепцией врожденных знаний, базу знаний индивида, в нашем случае, коммуникативную компетенцию языковой личности, следует рассматривать как часть универсального набора когнитивных стратегий, который может быть конечным в любой конкретный момент, но потенциально не ограниченным. Универсальный набор когнитивных стратегий, по утверждению Н. Хомского, обладает «скорее контролирующей (распознающей или интерпретирующей), чем продуцирующей функцией» [11, 14]. В более поздней работе «Язык и проблемы знания» (1987) Н. Хомский подчеркивает существенность и стимулирующее действие окружающей среды на овладение языком. Языковая способность, или дар языка является одним из компонентов, взаимодействующих друг с другом и составляющих комплексную систему – человеческое сознание / мозг. По мнению исследователя, языковую способность можно представить в виде сложной, запутанной сети, напоминающей коробку переключателей, каждый из которых может быть в одной из двух позиций. «Пока все переключатели не поставит в определенную позицию, – пишет Н. Хомский – система не будет работать. Когда же они находятся в одном из допустимых положений, система функционирует в соответствии со своей природой, но по-разному в зависимости от того, в какое именно положение поставлены переключатели. Фиксированная сеть – это система принципов универсальной грамматики; переключатели – это параметры, значения которых закрепляются опытом... Овладение языком – это частично процесс установки переключателей тем или иным образом на основе представленных данных, процесс фиксации параметров» [10, 171-172]. Данное положение теории языковой способности Н. Хомского подтверждает нашу мысль о системности и структурированности языкового знания, упорядоченное усвоение которого может стать залогом успешного овладения языком. Не разделяя идеи врожденности языковой способности как системы принципов универсальной грамматики, мы склоняемся к предположению, что в основе формирования коммуникативной компетенции лежит способность человека к общению и приобретенное в процессе естественной коммуникации или специально организованного обучения умение использовать имеющиеся знания и опыт для реализации коммуникативных целей во всех видах речевой деятельности.

Сторонникам теории врожденных знаний возражает Жан Пиаже, обосновавший генетический подход к анализу интеллекта (мышления). По мнению Ж. Пиаже, у человека не существует априорных или врожденных когнитивных структур: наследственным можно считать лишь функционирование интеллекта, которое через организацию последовательных действий, осуществляемых над объектами, порождает структуры. «Пятьдесят лет экспериментальных исследований убедили нас, – пишет Ж. Пиаже, – что знания не являются результатом простой регистрации наблюдений. Процесс познания невозможен без структуризации, осуществляемой благодаря активности субъекта» [12, 90]. Любой акт познания, считает Ж. Пиаже, начинается с действия, которое генерализуется через применение к новым объектам, порождая практический концепт. Этот процесс предполагает активность субъекта познания, так как в основе всякого знания лежит связь, которая состоит не в простой «ассоциации» между объектами, а в «ассимиляции» объектов по определенным схемам, присущим субъекту. Процесс ассимиляции продолжает собой различные формы биологической ассимиляции, среди которых когнитивная ассимиляция выступает как процесс функциональной интеграции. После ассимиляции объектов по схемам действия наступает процесс «аккомодации» объектов как результат внешних воздействий, или результат опыта взаимодействия со средой и ее объектами. Жизненным и мыслительным процессам свойственна саморегуляция, частичную врожденность которой Ж. Пиаже признает, но только в отношении функционирования, а не структур [12].

Аналогичный саморегуляции механизм Э.С. Маркарян называет принципом самоорганизации, который лежит в основе информационно упорядоченных систем, способных «в процессах взаимодействия со средой к прогрессивной эволюции путем использования механизмов обратной связи» [13, 93].

В связи с вышеизложенным, коммуникативную компетенцию можно рассматривать как приобретенное знание, ассимилированное и аккомодированное в процессе структуризации по периодам: а) период формирования концептуализации действия (с двух до семи лет), б) период формирования гипотетико-дедуктивной пропозициональной логики, параллельно с комбинаторикой (от семи до одиннадцати-двенадцати лет), в) последний период операционального развития – возникновение формального мышления и овладение системой операций между предложениями (от одиннадцати-двенадцати до четырнадцати-пятнадцати лет) [14], г) период последующего приобретения, накопления и расширения знаний.

В соответствии с теорией развития познания и приобретенности знания язык формируется в про-

цессе активной деятельности человека, в которой отражаются реальные отношения объективного мира. По утверждению А.Р. Лурии, генетические корни языка необходимо искать «в тех формах конкретных человеческих действий, в которых осуществляется отражение внешних действий и формирование субъективного образа объективного мира...» [15, 148]. Язык, существуя как структура в коллективном сознании социума, являясь знанием особого рода, по утверждению С.Д. Кацнельсона, служит средством активизации элементов сознания и его словесного выражения в процессе формирования мысли и речи. «Процесс порождения речи тесно переплетается с процессом порождения мысли, образуя единый речемыслительный процесс, осуществляемый механизмами речевого мышления» [16, 115].

Знания проявляются в коммуникативной компетенции и реализуются через коммуникативную компетенцию языковой личности – единую информационную базу человека, или его информационный тезаурус, объединяющий энциклопедические и языковые знания, хранимые памятью человека, «включая эмоциональные впечатления и накладываемую на имеющиеся знания выработанную в социуме систему норм и оценок» [17, 155].

Полное и систематическое обоснование понятия «языковая личность» (Ю.Н. Караулов, Л.П. Крысин и др.), определяемого как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью» [5, 3], а также теоретико-гносеологическая модель языковой личности, дают основание рассматривать коммуникативную компетенцию как одно из сложных многоуровневых свойств языковой личности.

В структуре языковой личности выделяются следующие уровни: 1) вербально-семантический, предполагающий «для носителя нормальное владение естественным языком, а для исследователя – традиционное описание формальных средств выражения определенных значений»; 2) когнитивный, «единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой индивидуальности в более или менее упорядоченную, более или менее систематизированную «картину мира», отражающий иерархию ценностей. Когнитивный уровень устройства языковой личности и ее анализа предполагает расширение значения и переход к знаниям, а значит, охватывает интеллектуальную сферу личности, давая исследователю выход через язык, через процессы говорения и понимания – к знанию, сознанию, процессам познания человека; прагматический, включающий «цели, мотивы, интересы, установки и интенцио-

нальности. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире [18, 5].

Таким образом, «языковая личность – это личность, проявляющая себя в речевой деятельности, обладающая определенной совокупностью знаний и представлений» [19, 17]. Следовательно, коммуникативная компетенция языковой личности – это сумма экстралингвистических и языковых знаний, приобретенных в онтогенезе и усвоенных в процессе обучения, набор сведений, объединенных в определенную упорядоченную систему, то, что уже отложилось в сознании и составляет часть памяти и является базой данных индивида [20].

В этой связи, коммуникативную компетенцию носителя языка мы определяем как концептуальную систему, объединяющую языковые и экстралингвистические знания, приобретенные в онтогенезе и в процессе обучения, проявляющиеся в знании и умении индивидуума вести коммуникацию в различных ситуациях и сферах интеллектуальной деятельности на родном языке. В основе умений заложена способность личности к речевой деятельности. Коммуникативная компетенция носителя языка является частью общей языковой способности – многоуровневой иерархически организованной функциональной системы, формирующейся в психике носителя языка в процессе онтогенетического развития, и приравнивается к свободному владению языком.

Во втором языке коммуникативная компетенция языковой личности представляет собой многоуровневую структуру, сформированную на базе коммуникативной компетенции первого языка и входящую в нее. Взаимодействие приобретаемых знаний с имеющимися, а также влияние умений первого языка на формирование умений в изучаемом языке подтверждают тезис о синкретичном характере коммуникативной компетенции [21].

Исследования, связанные с проблемой языковой личности, рассматриваемой в связи с вопросом о соотношении языка и речи, подтолкнули исследователей на выдвижение тезиса о наличии личности речевой: «любая языковая личность представляет собой многослойную и многокомпонентную парадигму речевых личностей», которые «могут дифференцироваться, во-первых, по уровню языковых знаний, во-вторых, по степени владения видами речевой деятельности, а в-третьих – по тем темам, сферам и коммуникативным ситуациям, в рамках которых происходит речевое общение» [22, 322-323]. Другими словами, «если языковая личность – это парадигма речевых личностей, то, наоборот, речевая личность – это языковая личность в парадигме реального общения» [23, 59]. «личность, реализующая себя в коммуникации, выбирающая и осуществляющая ту или иную стратегию и такти-

ку общения, выбирающая и использующая тот или иной репертуар средств (как собственно лингвистических, так и экстралингвистических)» [19, 17].

Если коммуникативную компетенцию языковой личности рассматривать как концептуальную систему, или «совокупность всех концептов, данных уму человека, их упорядоченное объединение» [20, 94], то коммуникативную компетенцию речевой личности можно представить как иерархию концептуальных конструкций, которыми оперирует индивид при решении коммуникативных задач. Обращение к концептам требует интеллектуально-творческой работы по их выделению и манипуляций с ними в отличие от работы памяти, которая требуется при обращении к концептуальной системе. Мы полагаем, что процедура вербализации концептов, а также их организация и систематизация в процессе усвоения знания во втором языке происходит по-разному в зависимости от типа нервной деятельности, психологических свойств и когнитивного стиля обучения личности. Однако формирование знания во втором языке возможно в результате применения некоторого алгоритма, являющегося «каркасом» концептуальной конструкции. Алгоритм – это последовательность действий, выполнение которых необходимо для достижения конкретной цели. Выбор алгоритма и наполнение его сегментами информации и языковыми формами происходит с помощью когнитивного механизма, который мы обозначаем термином стратегическая компетенция. Речевая личность, рамками ситуации поставленная перед выбором и использованием необходимых языковых и экстралингвистических средств для реализации коммуникативной цели, обращается к базе данных, отдельные и необходимые сегменты которой черпаются базой данных стратегической компетенции, одного из компонентов коммуникативной компетенции. Стратегическая компетенция берет на себя роль организующего компонента коммуникативной компетенции, который выполняет функции по планированию процесса реализации и собственно реализации коммуникативной цели.

Во втором языке коммуникативная компетенция речевой личности представляет собой взаимодействие компетенций родного и изучаемого языка в направлении от первой ко второй. Данное взаимодействие проявляется в применении имеющихся в базе данных коммуникативной компетенции первого языка знаний и умений для реализации коммуникативной цели средствами изучаемого языка.

Процесс формирования коммуникативной компетенции и в первом и во втором языке представляет собой комплексное явление, включающее нейробиологический и когнитивный процессы, а также психолингвистический, социолингвистический, лингводидактический аспекты. Поэтому компетенция как концептуальная система и компетенция

как взаимодействие концептов интересны как для лингвистики и смежных с ней дисциплин, так и для когнитологии.

Считается, что лучший доступ к описанию и определению природы концепта обеспечивает язык, так как самые важные концепты кодируются именно в языке [20, 90-91]. Коммуникативная компетенция как концептуальная система может быть рассмотрена лингвистикой и когнитологией в связи с такими проблемами, как вопрос о врожденной способности к образованию концептов, о знании неких правил образования концептуальных структур, о зависимости развития этих структур от человеческого опыта, в том числе и языкового.

Объем и содержание коммуникативной компетенции носителя языка и изучающего язык являются объектом исследования контрастивной лингвистики в контексте известной идеи Л.В. Щербы о ценности изучения «отрицательного языкового материала», в частности, «анализа ошибок» – методики психолингвистического исследования при контрастивном анализе (У. Немзер, Т. Слама-Казак). Когнитологию в этом плане интересуют проблемы формирования объема и содержания, или базы данных компетенции, их переработки, разработки и реализации. Как для лингвистики, так и для когнитологии актуальными являются проблемы поуровневого описания языкового знания, внутри компетенции – проблемы категоризации, концептуализации и так далее.

Компоненты коммуникативной компетенции, давно и всесторонне исследуемые в лингвистике, также интересны когнитологии в плане их взаимодействия и роли в усвоении знания. Факт взаимодействия концептов внутри концептуальной системы, являющийся основополагающим для обоснования стратегической компетенции как базового компонента коммуникативной компетенции, схемы, по которым можно проследить процессы взаимодействия концептов, моделирование таких схем и многое другое находятся в фокусе исследований лингвистики, психолингвистики и когнитологии.

Изучение проблемы формирования коммуникативной компетенции как концептуальной системы и стратегической компетенции как подсистемы концептуальных конструкций в процессе усвоения второго языка должно осуществляться при взаимодействии лингвистики и психологии. Вопрос о месте стратегической компетенции и, соответственно, коммуникативной компетенции в системе общей языковой способности носителя языка и изучающего язык направляет нас к исследованиям, связанным с социо-, психолингвистическими проблемами двуязычия (М.М. Михайлов, Е.М. Верещагин, И.А. Зимняя, Б.Х. Хасанов, А.Е. Карлинский, А.К. Рейцак и др.). Осмысление системы факторов, влияющих на формирование ком-

понентов коммуникативной компетенции во втором языке, изучение психолингвистических типов овладения языком (А.И. Крупнов, Е.Ю. Чеботарева), вопрос о психологическом барьере, нередко возникающем при встрече с иностранным языком, о его неприятии, проблемы анализа ситуации, планирования, реализации высказывания и так далее требуют обращения к исследованиям в области психологии, нейролингвистики, когнитологии.

Таким образом, мы вкратце описали понятие «коммуникативной компетенции» в отношении языковой личности – носителя языка и овладевающего языком, дали аналитический обзор исследований, связанных с изучением коммуникативной компетенции как системы, а также выделили ряд аспектов, касающихся более детального рассмотрения выбранного объекта. В перспективах исследования – составление подробной характеристики коммуникативной компетенции вторичной языковой личности как синкретичной системы, анализ базовых компонентов коммуникативной компетенции и пути формирования коммуникативной компетенции в условиях функционирования целевого языка.

Литература

1. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С. 34 – 298.
2. Тимоне Р. Некоторые эпистемологические проблемы психолингвистики // Психолингвистика. Сборник статей. – М.: Прогресс, 1984. – С.342-352.
3. Сергеев В.М. Когнитивные методы в социальных исследованиях // Язык и моделирование социального взаимодействия – Благовещенск: БГК им. Бодуэна де Куртенэ, 1998. – С.3-20.
4. Шахнарович А.М. Родной язык: онтогенетический подход // Русский язык в СССР. – М., 1991. – № 7. – С. 17-28.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
6. Панкрац Ю.Г. Пропозициональная форма представления знаний // Язык и структуры представления знаний. Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1992. – С.78-97.
7. Talking minds: The study of language in cognitive science / Ed. by Bever G. etc. – Cambridge (Mass.): MIT press, 1984. – 283 p.
8. Chafe W.L. Repeated verbalization as evidence for the organization of knowledge //

Vorabdruck der Plenarvortrage. 14 Internationaler Linguistenkongress. – Berlin, 1987. – P.88-110.

9. Fearing F. An examination of the conceptions of Benjamin Whorf in the light of theories of perception and cognition // Language and culture. – Chicago, 1954. – P.47-81.

10. Хомский Н. Язык и проблемы знания // Хомский Н. Язык и мышление. Язык и проблемы знания. – Благовещенск: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1999. – С.123-252.

11. Chomsky N. On the generative enterprise. – Dordrecht, 1982. – 143 p.

12. Пиаже Ж. Психогенез знаний и его эпистемологическое значение // Семиотика. – М., 1983. – С.90-101.

13. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. (Логико-методологический анализ). – М.: Мысль, 1983. – 284 с.

14. Пиаже Ж. Избранные труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология. – М.: Просвещение, 1984. – 659 с.

15. Лурья А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике (Размышления психолога о книге Н. Хомского) // Вопросы философии. – 1975. – № 4. – С.92-107.

16. Канцельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972. – 216 с.

17. Залевская А.А. Информационный тезаурус человека как база речемышлительной деятельности // Исследование речевого мышления в психолингвистике. – М., 1985. – С.150-171.

18. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М., 1989. – С.3-8.

19. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.

20. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – 245 с.

21. Екшембеева Л.В. Языковые модули и овладение вторым языком: Автореф. дис... докт. – Алматы, 2000. – 41 с.

22. Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики // Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения академика В.В. Виноградова. – М., 1995. – С.321-323.

23. Прохоров Е.Ю. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996.

Молдабек Қулахмет

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті педагогика ғылымдарының докторы

Кенжебекова Рабига Ибрахимовна

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты,
профессор м.а., Шымкент қ. E-mail: rabiga.0561@mail.ru

Есалиев Айдарбек Асқарбекович

М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан гуманитарлық институты
медицина ғылымдарының докторы, Шымкент қ.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В статье рассмотрены педагогические особенности использования игровой технологии на уроках казахского языка в начальных классах казахской школы. Указаны пути и методы использования игровой технологии, а так же педагогические особенности детей младших школьников – казахов, даны конкретные упражнения для развития педагогики учащихся.

Ключевые слова: начальная школа, казахский язык, педагогические особенности, игровая технология.

Summary. The paper regarded pedagogical features of using gaming technology on the lessons of the Kazakh language in initial classes of the Kazakh school. The ways and methods of use of gaming technology, as well as pedagogical features of children younger students - the Cossacks are specific exercises for the development of learner education.

Keywords: elementary school, the Kazakh language, pedagogical features, gaming technology.

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев «Нақты 100 қадам» ұлт жоспарында білім беру жүйесінде білім, білік, дағды жиынтығын меңгерту ғана емес, білімгерлердің ақпаратты өздігімен табу, талдау, оларды жүйелеу және орынды да тиімді пайдалану біліктілігін бойына сіңіру, дүниежүзілік ақпараттық ағымдарды түсіну мен түрлендіру арқылы білім алушылардың шығармашылық қызығушылығын қалыптастыруға айрықша көңіл бөлінген[1].

Осы уақытқа дейін баланың оқу және ойын іс-әрекеттері педагогикалық ғылымда мұғалім басшылығымен оқушының ой-өрісін дамытушы құрал ретінде қарастырылып келеді. Оқушының оқыту үдерісіндегі белсенділігі оның іс-әрекетінің нәтижелілігінің басты шарты болып табылатындығына және жоғарыда аталғандарды басшылыққа ала отырып, оқу білімді, іс-әрекетті өзіндік басқару тұрғысынан қайта қарастыру қажет. Сонда бастауыш мектеп оқушысы өзіне тапсырылған кез келген танымдық іс-әрекетті жоспарлау, ұйымдастыру және қадағалау шеберліктерінен тұратын таным

үдерісін басқаруды және орындауды жүзеге асыра алатын болады. Танымдық іс-әрекет пен белсенділікті жандандыру құралы өзінен-өзі жеке проблема бола алмайды, оларды бір жүйеге біріктіру қажет, бұл жөнінде Т.А. Шамованың сараптамалық зерттеулерінде айтылған [1, 228]. Бастауыш мектеп оқушылары айналысатын оқу, ойын, қоғамдық жұмыс сияқты іс-әрекет түрлерінде бағыттың өзгеруіне алып келетін мектептегі оқыту мен тәрбие беру жүйесіне түзетулер енгізіліп, нәтижесінде іс-әрекеттердің барлық түрлерінде оқушы тек әр алуан әдіс-тәсілдермен әрекеттестікте жүргізілетін объект қана емес, бір-бірімен тығыз байланысты іс-әрекет субъектісі жағдайында да қарастырылуы керек екендігі шықты. Мұндай тәсіл белгілі бір амалдарды сұрыптауды талап етеді. Сонда кез келген циклдағы оқу пәндерінің мазмұндық ерекшеліктерін есепке алып, мектеп оқушыларын оқытудың тепе-тең мақсаттары мен сипаттары, білім беру әдістері белсенді әрі нақты түрде айқындалады. Бұл өз кезіндегі белсенділікті барынша жүйелі жүзеге асыруды қамтамасыз ететін танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың формаларын талап етеді.

Е.И.Удальцова ойын технологиясын қолдану балаларды оқыту мен оларға гуманистік тәрбие беру құралдарының бірі десе [2], Г.А.Ляпина ойын технологиясына тікелей сабақ құрамына енгізілетін және сабақ материалын тереңдете игерту мен нығайтуда басым қызмет көрсететін ойындарды жатқызады [3].

Ойын технологиясын қолдануға арналған әдебиеттерді талдау ойындарды пайдалануға арналған түрлі тәсілдердің бар екендігін және олардың алғашқы кезеңде оншалықты бағаланбағандығын көрсетті. Мысалы, П.А.Рудик мектепке дейінгі балалықтың бал шағында балалар спорттық ойындардан басқа ойындарды ойнау керек. Себебі ойындардың таза мәндері шектеулі, өйткені ойындар оқыту үдерісінде соңғы жоспарға қалдырыла отырып, бірте-бірте қолданылмай қалады. Сөйтіп, оның тек өзіне тән айрықшы қасиеттері сақталады деп есептейді. Оқу үдерісінде ойын технология-

сын пайдалану мүмкіндіктеріне күдікпен қарайды. Бірқатар авторлар мұндай ойындарға қатысушы оқушы дамуда өзге балалардан көп артта қалған деп санайды және оларға «аралық» ойындарды бөлістіреді. Мұндай көзқараспен келіспеуге болмайды. Себебі бала мектепке келгеннен кейін ойынның іс-әрекеттің жетекші түрі болмай қалатыны рас, дегенмен, бұрынғыша баланың дамуы мен қалыптастыруында елеулі орын алады. Олар мектеп жасына дейінгі балғын шақтың аяқталуымен бірге ойынның өлмейтіндігін, қайта өмір сүруді жалғастырып, мектеп талаптары мен баланың жас ерекшелігіне қарай дами беретіндігін дәлелдеді.

Бірқатар ғалымдар мектеп оқушыларының ойынға қатысуының маңыздылығына күмәнмен қарап, ойынның ақыл-ой және мінез-құлықтың дамуы үшін атқаратын қызметіне төмен баға берсе, мұғалім-тәжірибешілер оған басқаша қарайды, бірақ олар сабақтан тыс кезде өткізілетін танымдық ойындар мәнін талдамайды. Дегенмен, олардың да кейбіреулері оқу үдерісіне ойын элементтерін енгізу қажеттілігіне күмәнмен қарайды. Бір топ ғалымдар Енгабаева Е., Ляпина Г.А., Родкин П.А. сияқты бұған тіптен қарама-қарсы пікірлерді ұстануда. Олар оқу үдерісінде ойын технологиясын негіздемесіз пайдалану арқылы жүргізілетін сабақтарды толыққанды деп санауға болмайды деп есептейді.

Оқыту мен білім беру үдерісінде ойындарды ерте заманда да мақсатқа сәйкес пайдаланған және оның тиімділігін мойындаған. Мысалы, грек философы Платонның еңбектерінде ойынды балаға оқыту білім және тәрбие берудің құралы ретінде алғашқы жазбалар кездеседі. Ол ойынның маңызды рөлін барынша терең түсінген және ойындық тәсілдер балалардың оқуын, білімді меңгеруін жеңілдетеді деп санаған. Қайта өрлеу дәуірінде Рим мектептерінде балаларды оқуға үйрену кезінде ойындарды міндетті түрде енгізу талап етілген. Оқудағы ойын мәселесіне Р.Коэй, Г.П.Мейес сияқты т.б. ғалымдар да ерекше назар аударған [4]. Олар ойын балалардың ең қиын деген түсініктерді меңгеруін жеңілдетеді деп атап көрсеткен. Мысалы, Ф.Фребель арнайы әдістеме жасап, Германияда балаларды оқыту мен оларға білім беруді тек ойындық тәсілдер көмегімен ғана жүзеге асыратын мектептерді құруға әрекет жасаған.

Теоретиктер мен мектеп ісінің әдіскерлері ойынның оқу мен тәрбие беру табиғатына талдау, таразылау жұмыстарын жүргізіп, ойынды оқу үдерісінде қолданудың заңдылықтарын ашу қажеттілігінің пісіп-жетілгендігі туралы тұжырымға келді. Атап айтқанда, Р.И.Жуковская [5], Б.А. Наркұлова [6], Е.И.Удальцова [7], Р.И.Кенжебекова [8] сияқты көрнекті ғалымдар осы мәселеге бағытталған өз зерттеулерін жүргізді. Олар көркем әдеби кітаптар мен картиналар бойынша ойын кейіпкерлерін жасау, кескін өнерін оқыту кезінде тиімді

әдістер рөлін бағамдайтын жұмыстарда оқыту үдерісіндегі ойын мүмкіндіктерін анықтауға, оның жеке тұлғаға жасайтын әсері мен ықпалын анықтап, қорытындылар жасады. Осы кезеңде:

1. Мектеп оқушыларының танымдық мүмкіндіктерінің дамуына дидактикалық ойындардың әсер – ықпалы зерттелді.

2. Оқу үдерісіндегі ұлттық және дидактикалық мазмұндағы ойындарда пайдалану арқылы мектеп оқушыларының ой-өрісінің дамуына қатысты ғалымдардың тәжірибелері талданып-таразыланды. Дидактикалық мазмұндағы ойындардың құрылымы зерттелді.

3. Оқу – тәрбие үдерістерін жетілдіруге ойындардың педагогикалық ықпал көрсету нәтижелері бағаланды.

4. Ойындармен жетекшілік жасаудың негізгі әдістемелік тәсілдері қарастырылды.

5. Оқу үдерісіне енгізілетін дидактикалық мазмұндағы ойындардың негізгі ерекшеліктері анықталды.

6. Сабақта және сабақтан тыс жұмыстарда дидактикалық мазмұндағы ойындарды пайдалану тәжірибесі зерттелді.

А.Б.Жангельдина [9], С.Қоянбековалардың зерттеуі бойынша ойын бастауыш мектеп оқушыларын жылдам, шапшаң әрі тез ойлана білуге үйретеді. Олардың тілдік жадыларының даярлықтарын жаттықтырады, сөйлеу қарқынын дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылар сабақта ойнай отырып, өздерінің ойларын жеткізуге машықтанады. Осының арқасында олардың сөйлеу тілдері бірте-бірте автоматтандырылады. Демек, ойын – сөйлеу шеберліктерін дамытудың тиімді құралдарының бірі [10].

Жазықбаев Ұ., Тажиева Ж. [11], Иманғалиева З. [12], А.Қаржаубаев [13], Ақбаев К. [14] сияқты бір топ ғалымдар топтастыру негіздемесі ретінде оқу үдерісіндегі ойындар атқаратын қызметтерді қарастырды. Г.А.Ляпина оқу үдерісінде пайдаланатын ойындарды дидактикалық және оқиғалық деп бөлсе, А.Қаржаубаев: даярлау ойындары, шығармашылық ойындар деп жіктеді. Шығармашылық ойындардың мақсаты оқушылардың сөйлеу дағдылары мен шеберліктерінің дамуына мүмкіндік беру болып табылады [13].

Сондықтан жұмыста мектеп оқушыларының іс-әрекеттер сипаты бойынша ойын технологиясын қолдануда ойындарды топтастыра отырып, олар шартты түрде репродуктивті, жартылай-ізденгіштік, ізденгіштік-рөлдік элементтері бар шығармашылық ойындар деп бөліп қарастырылды. Ойын технологиясы қысқа мерзімділігімен ерекшеленеді. Іс-әрекеттің процесуалдық жағы мұғалім арқылы бағытталады және бақыланады. Мұндай ойындар репродуктивті деп аталады. Репродуктивті ойындар дидактикалық міндеттерді шешу кезінде үлгінің бар болуын және жұмыс үдерісінде

1-сурет. Ойын технологиясының оқушылардың ойын-оқу тапсырмаларын орындау үдерісіндегі іс-әрекеттерінің сипаты.

берілген үлгіге сүйенуді қажет етеді. Сөйтіп, бастауыш мектеп оқушыларының бойында танымдық іс-әрекетіне қажетті шеберліктер мен дағдыларды қалыптастыру мақсатында білімдердің белгілі жиынтығын нығайтуға бағытталады.

Жекелеген ойындардың мазмұны мектеп оқушыларының бұрыннан игерген білімдеріне негізделіп отырса да олардың шеберліктері мен дағдыларының қалыптасуына мүмкіндік береді. Сөйтіп, бұл іс-әрекет мектеп оқушысын логикалық операцияларды жүргізуге мәжбүрлеген қажетті нәрсені сұрыптап, таңдап және оны дидактикалық ой-талаптарын ескере отырып пайдалануға мұқтаж етіп, іздену элементтерін де қосады. Мұндай ойындар жартылай ізденгіштік ойындар деп аталады, олар – күрделенген оқу тапсырмаларына ие. Жұмыс барысында оқушы аздаған ізденіске талпына отырып, бірқатар логикалық операцияларды жүргізеді. Бұл жағдайда ол қажетті материалды таңдау және белгілі бір жүйеде ретімен пайдалану қажеттілігімен айналысады.

Ойын технологиясы пайдаланылатын кейбір ойындардың өзіне тән ерекшелігі – оқу тапсырмаларына барынша назар аудару және мектеп оқушыларын зерттеу элементтеріне ие іс-әрекетке тарту. Сондықтан тапсырмаларды орындау үдерісінде оқушылар бірқатар логикалық операцияларды жүргізеді, танымдық іс-әрекеттің аралық кезеңдерін табу жүйелігін белгілейді. Мұндай ойындар ізденгіштік ойындар деп аталды.

Ізденгіштік ойындар репродуктивті және жартылай ізденгіштік ойындардан тұрады. Ізденгіштік ойындардың оқу тапсырмалары ана екеуіне қа-

рағанда күрделендірілген болады. Мұндай тапсырмалар оқушыларды шығармашылыққа даярлайды және жетелейді.

Ойын технологиясындағы жекелеген ойындар бастауыш мектеп оқушысын дербестікке баули отырып, оны шығармашылық жұмысқа бейімдейді және итермелейді. Себеп-салдарлық байланыстар мен тәуелділікті анықтау кезінде бастауыш мектеп оқушысы өзінің танымдық іс-әрекетінің мазмұнына талдау жасай отырып, зерттеліп отырылған құбылыстың біршама қырларын дербес анықтау мүмкіндігіне ие болады. Мұндай ойындар шығармашылық ойындар деп аталады. Шығармашылық ойындар бастауыш мектеп оқушысының суырып салмақтық қасиетін дамытады. Мұндай ойындар рөлдік элементтері бар шығармашылық ойындар деп аталады. Тәжірибе нәтижелері шығармашылық ойындарды, сабақ-жарыс, сабақ-суырып салушылық, сабақ-саяхат тәрізді «Қазақ тілі» пәнінің оқу материалдарынан тұратын үш түрін де пайдаланудың барынша ұтымды және тиімді екенін көрсетті.

Ойын технологиясы құрамына кіретін ойындардың жоғарғыда саналмаланған түрлеріне бір мәнді тәсілде қарауға болмайды. Ойын өзінің көмегімен іс-әрекеттің барлық түрлерін интеграциялайды. Интеграциялау жоғарыдан төменге және төменнен жоғарыға қарай жүреді. Сонымен, сабақты даярлау кезінде оқушылар жасампаздық, ізденгіштік және шығармашылық іс-әрекеттерді жүзеге асырды. Мысалы, оқытылған, игерілген сценарийлерін жазады және шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды құрастырады.

Сабақтың әрбір кезеңінде бастауыш мектеп оқушыларының репродуктивті, жартылай ізденгіштік, ізденгіштік және шығармашылық әрекеттерінен тұратын әр түрлі күрделіліктегі ойындарды қолдануға әбден болады. Осыған орай оқу үдерісіндегі ойын орнын есепке ала отырып, ситуативті және жоспарланған ойындар анықталды. Ситуативті ойындарға арнайы үлгіде берілген сабақта игерілген материалдан тұратын және азғана уақытты алатын репродуктивті және жартылай ізденгіштік сипатты ойындар жатады.

Ситуативті ойындарды енгізу қажеттілігі сабақтағы нақты ситуациядан: бастауыш мектеп оқушыларының ынтасы мен белсенділігінің төмендеуінен, нәтижелі танымдық іс-әрекет үшін жұмысқа қабілеттілікті қайта қалпына келтіру қажеттілігінен туындайды. Сабақтар жүйесінде ситуативті ойындардан басқа барлық ойындарды енгізуді мұғалім сабақтың мақсатына қарай мазмұнды ойынның оқу тапсырмаларын алдын ала жоспарлайды және қарастырады. Жоспарланған ойындар оқу материалының мазмұнын, дидактикалық мақсатты және өздері орындауы тиісті қызметті жүзеге асырады.

Сабақтың әр кезеңдерінде ойын технологиясын қолданудың мүмкіндіктерін есепке ала отырып, топтастыру, меңгеруге даярлау, пысықтау, материалдарды қайталау және білімді тексеру барысында мектеп оқушыларын белсенді, танымдық іс-әрекетке тарту үшін қолданылатын ойындар анықталды.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «100 нақты қадам» ұлт жоспары. 2015ж.
2. Шамова Т.И., Активизация учения школьников. –М.: Педагогика, 1982. –208С.

3. Удальцова Е.И. Дидактические игры в воспитании и обучении дошкольников. –Минск: Народная АБЕСТА, 1976. –92с.

4. Ляпина Г.А. Игра как средство активизация учебно-воспитательного процесса в средних классах общеобразовательной школы. Дисс. канд. пед. наук. – Алматы: КазПИ, 1972. –172с.

5. Р. ван дер Козей, Г.П.Мейес. современное состояние образования детской игры//Перспективы вопросы образования. – 1987. –№1. С. 42-60.

6. Жуковская Р.И. Игра и ее педагогические значения. –М.: Педагогика, 1975. –IIIс.

7. Нарқұлова Б.А. Қазақ тілі сабағында дидактикалық ойындарды қолдану әдістемесі. Пед.ғыл. канд.дисс. – Алматы, 2006. –124б.

8. Удальцова Е.И., Дидактические игры в воспитании и обучении дошкольников. –Минск: Народная АБЕСТА, 1976. –92с.

9. Кенжебекова Р.И., Сыныптан тыс жұмыстарда математикалық ойын есептерін пайдалану әдістемесі. Пед.ғыл.канд ... дисс. –Шымкент, 2004. –183б.

10. Жангелдина А.Б., Использование игры на уроке//Начальная школа Казахстана. –2002. –№2.С.23-25.

11. Қоянбаева С., Ойын мақсатын талдау және ойын мәні//Қазақстан мектебі. –2001. –№1-2. –45.48б.

12. Жазықбаев Ұ., Тажиева Ж. жаңа адамды тек жаңашыл ұстаз тәрбиелейді. –Шымкент, 2001. –106б.

13. Иманғалиева З. Искерлік ойындарды қолдану//Бастауыш мектеп. –1992 №3. –9-13б.

14. Қаржаубаев А. Ойын-тиімді тәсіл//Бастауыш мектеп. –1992. №5-621-24б.

15. Ақбаев К. Дидактикалық ойындарды пайдалану жолдары//Бастауыш мектеп. –1992. –№7,8,9. – 25-88б.

Утемуратова Басира Казбековна

Директор КГУ СОШ №5 и ресурсного центра г.Караганда, b.kazbek59@mail.ru

ВЫБОР ПРОФЕССИИ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ РЕСУРСНОГО ЦЕНТРА

Түйін. Мақалада жоғары сынып оқушыларының арнайы құрылған ресурс орталығы жағдайы негізінде білім беру мекемелерінің желілік өзара іс-қимыл және Қарағанды қаласының бірқатар өнеркәсіптік кәсіпорындары негізінде жоғарғы сынып оқушыларының мамандық таңдау нысандары мен әдістерін қалыптастыру қарастырылған.

Резюме. В статье рассмотрены формы и методы формирования готовности старшеклассников к выбору профессии в условиях специально созданного ресурсного центра на основе сетевого взаимодействия образовательных учреждений и ряда промышленных предприятий г.Караганда.

Summary. The article examines the mechanism of school formation of readiness of high students to pursue careers in the conditions of a specially crafted resource center on the basis of the network of educational institutions and a number of industrial enterprises of Karaganda city.

Түйін сөздер: дайындау, кәсіптік оқыту, ресурс орталығы, желілік өзара іс-қимыл, әлеуметтік әріптестік

Ключевые слова: подготовка, профессиональное обучение, ресурсный центр, сетевое взаимодействие, социальное партнёрство.

Keywords: training, specialized training, resource centre, networking, social partnership.

Развитие современной индустрии в различных сегментах производства существенно зависят от конъюнктуры рынка, что требует корректировки социального заказа на содержание профессиональной подготовки выпускников при обязательном активном сотрудничестве промышленных предприятий и организаций профессионального образования [1].

Особое значение в условиях подобного взаимодействия приобретает целенаправленная подготовка молодежи к сознательному выбору профессии, поскольку только это можно считать залогом будущего результативного труда. Таким образом, социальный заказ общества общеобразовательной школе в настоящее время определяет не только подготовку активных, высококультурных и образованных людей, но и профессионально определившихся членов общества. Подобный подход требует разработки программ профессиональной ориентации молодежи, способствующих развитию и поддержке спроса населения на услуги профессионального образования в соответствии с потребностями рынка труда.

Процесс формирования профессионального самоопределения учащихся и принятия ими решения о выборе профессии необходимо начинать в старших классах общеобразовательной школы. Для успешного вхождения молодых людей в мир профессий, начального профессионального становления и осознанного выбора будущей профессиональной деятельности в учебных планах должна предусматриваться реализация профильного обучения. Профильное обучение необходимо рассматривать как первую ступень непрерывного профессионального образования, которая создает возможности для профессионального самоопределения старшеклассников в соответствии с их профессиональными интересами в отношении продолжения образования или начала самостоятельной трудовой деятельности.

Весьма часто самоопределение школьников в выборе направления деятельности не соответствует потребностям рынка труда. Более того, у современных учащихся чаще всего наиболее ценятся те виды деятельности, которые, по их мнению, могут обеспечить высокий уровень дохода, либо социальную престижность. Подобная направленность намерений выпускников школ является следствием низкой ценности профессиональных устремлений среди других жизненных интересов. Главной причиной сложившейся ситуации является отсутствие мотиваций у старшеклассников к выбору профессии, что говорит о несформированности их профессионального самоопределения. В большинстве случаев выпускники школ не владеют информацией о потребностях рынка труда, особенностях социально-экономического развития региона, а также у них нет конкретных знаний о необходимых качествах специалиста той или иной профессиональной области [2]. Все это требует интегрирования в казахстанскую систему среднего образования соответствующего перспективного международного опыта и разработки на этой основе инновационных подходов к содержанию профориентационной работы за счет сетевого взаимодействия образовательных организаций, концентрации ресурсов, создания единого образовательного пространства в условиях деятельности ресурсного центра и социального партнерства с образовательными организациями и производственными предприятиями города.

Социальный заказ современного общества и потребности рынка труда обусловлены требованиями в подготовке в рамках средней школы не толь-

ко образованных и высококультурных молодых людей, но и профессионально определившихся выпускников, способных и готовых к самореализации и саморазвитию в соответствии с современными по-требностями и ценностями общества. Назрела необходимость поиска новых научно-методологических подходов к формированию устойчивого профессионального самоопределения старшеклассников к будущей профессиональной деятельности, определения комплекса педагогических условий, разработки учебно-методического обеспечения процесса профильного обучения. Решение данных проблем предполагает разработки концепции формирования профессионального самоопределения школьников в специализированном центре с целью концентрации кадровых, материально-технических и других ресурсов на основе сетевого взаимодействия и партнерства организаций образования и производства [3].

Изучение исследований по проблеме формирования профессионального самоопределения школьников позволило выявить ряд противоречий:

- между потребностью общества и запросами рынка труда в профессионально определившихся выпускниках средних школ, способных к самореализации и саморазвитию, и недостаточно развитой в практике общего образования системной ориентации школьников в отношении продолжения обучения в соответствии с их профессиональным самоопределением, в том числе с учетом рационального распределения трудовых ресурсов;

- между устоявшимися традиционными формами и методами профориентационной работы в средних школах и недостаточным уровнем применения образовательного потенциала профильного обучения в условиях ресурсного центра как координатора сетевого взаимодействия организаций образования и производства;

- между заявленной возможностью построения школьниками индивидуальных маршрутов обучения, обеспечивающих им профильную подготовку для продолжения образования в выбранном направлении трудовой деятельности, и недостаточной реализацией данной возможности в профессиональных образовательных организациях в связи с их ограниченными ресурсами в части содержания, методов и средств профильной подготовки.

Решение выявленных противоречий и проблем позволило разработать и теоретически обосновать концепцию формирования профессионального самоопределения старшеклассников в процессе профильного обучения в рамках ресурсного центра на основе социального партнерства, обеспечивающего профессиональное самоопределение учащихся в процессе их осознанной оценки своих способностей и возможностей [4]. Профессиональное самоопределение школьников рассматривается в системе взаимодействия всех субъектов образо-

вательного процесса, что способствует выстраиванию взаимовыгодного сотрудничества между всеми участниками этой системы; ориентации учащихся на получение непрерывного образования в течении жизни, а также развитию индивидуальных способностей каждого школьника.

Взаимодействие участников образовательного процесса формирует сетевую модель организации процесса обучения, единое научно-методическое и практическое обеспечение входящих в ее состав образовательных учреждений. Подобная структура сетевой организации позволяет преодолеть автономность и закрытость образовательных организаций, в связи с тем, что они взаимодействуют между собой на принципах социального партнерства, когда порядок делового общения задается не процедурами, а совместными действиями и их логикой.

Единая цель и системная работа субъектов образовательного пространства в рамках ресурсного центра позволяют расширить спектр услуг по формированию профессионального самоопределения школьников без существенных затрат и создать целостность образовательной системы на основе преемственности школьного и профессионального образования; а также на основе обеспечения единства теоретического обучения и специализированной учебно-производственной деятельности учащихся. Таким образом, ресурсный центр в определенных условиях может выполнять роль координатора сетевого взаимодействия потребителей образовательных услуг и представляет собой многоуровневую динамичную систему, компоненты которой составляют единое ресурсное пространство, необходимое для качественного непрерывного профессионального самоопределения учащихся на основе осознанной оценки своих способностей и возможностей.

Базовыми механизмами сетевого взаимодействия образовательных учреждений города становится их кооперация, направленная на совместное использование ресурсов при реализации комплексных программ и индивидуальных учебных планов школьников [5]. Все это потребовало привести изменения в систему взаимодействия общей школы с организациями профессионального образования и ориентировать старшеклассников на освоение профессий соответственно своему профилю в специально организованных образовательных центрах. Для реализации обозначенных целей с учетом местных условий была разработана модель формирования профессионального самоопределения школьников, реализация которой осуществляется в процессе профильного обучения и положена в основу деятельности ресурсного центра.

Полученные результаты апробации указанной модели показали эффективность формирования профессионального самоопределения старшеклассников в ресурсном центре. Профильная под-

готовка в ресурсном центре позволила учащимся реализовать свои профессиональные планы в соответствии с собственными профессиональными интересами и потребностями. В заключении необходимо отметить, что за три года обучения в ресурсном центре наблюдается тенденция роста интереса выпускников к профессионально-техническому образованию, что соответствует запросу рынка труда г. Караганды на специалистов различных сферах экономики.

Литература

1. Жилбаев Ж.О., Утемуратова Б.К. Ресурсный центр профильного обучения: монография. Изд-во КарГУ, 2008. – 163 с.

2. Гузанов Б.Н., Утемуратова Б.К. Формирование профессиональных намерений старшеклассников в ресурсном центре на основе социального

партнерства. В мире научных открытий. – 2014. – No 7 (55). – С. 7–31.

3. Утемуратова Б. К. Перспектива развития ресурсного центра в образовательном комплексе «Ресурсный центр-КарГТУ-Корпоративный университет» / Б. К. Утемуратова, Б. Н. Гузанов // Наука и образование-ведущий фактор стратегии «Казахстан-2030»: тр.международ. конф., 21-22 июня 2013., Казахстан.-Караганда: Издательство КарГТУ, 2013.– С. 50–53.

4. Утемуратова, Б. К. Профильное обучение в условиях ресурсного центра. Интеграция образования. – 2012. – No 3. – С. 19–22.

5. Утемуратова Б. К. Ресурсный центр как механизм концентрации ресурсов образовательных учреждений / В. А. Федоров, Б. К. Утемуратова // Наука и образование – ведущий фактор стратегии «Казахстан–2030»: материалы Международ. науч. конф., 28–29 июня 2013 г., Караганда. – Караганда: Изд-во КарГТУ, 2013. – С. 207-211.

Тажигулова Батима Мажитовна

кандидат педагогических наук, доцент ЕНУ имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, e-mail:tashigulova@mail.ru

Байсалбаева Бахытгуль Жолдыбаевна

магистрант 1 курса специальности «Физическая культура и спорт», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, e-mail:b.baisalbaeva@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА ВОССТАНОВЛЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПОРТСМЕНОВ

Түйін. Мақалада біліктілігі жоғары спортшылардың жұмыс қабілетін қалпына келтіру және арттыру заманауи құралдары ұсыналған. Спортшылардың жұмыс қабілетін қалпына келтіру және арттырудың нақты құралдарын таңдау олардың қандай спорт түрімен айналысатынына, жасына, біліктілігіне, спортшылардың жеке ерекшеліктеріне, дайындалудың қандай кезеңінде болуына байланысты, оқу-жаттығу процесінің міндеттері және жүктемелерінің құрылу ерекшеліктерін ескеру арқылы анықталады. Педагогикалық, гигиеналық, медицина-биологиялық және психологиялық құралдарды ескеру арқылы қалпына келтіру іс-шараларын сараландыру ұсынылған.

Резюме. В статье представлены современные средства восстановления и повышения работоспособности высококвалифицированных спортсменов. Показано, что конкретный выбор средств восстановления и повышения работоспособности спортсменов определяется видом спорта, возрастом, квалификацией, индивидуальными особенностями спортсменов, этапом подготовки, задачами тренировочного процесса и особенностями построения тренировочных нагрузок. Предлагается классификация восстановительных мероприятий с использованием педагогических, гигиенических, медико-биологических и психологических средств. Установлено, что эффективное восстановление и повышение работоспособности заключается в построении рационального соотношения тренировочных и восстановительных средств.

Summary. The article presents the modern means of restoring and enhancing working capacity of highly skilled athletes. It is shown that the specific choice of recovery and performance improvement tools for athletes are determined by the type of sport, age, qualification, individual characteristics of the athletes, preparation stage, the tasks of the training process and the characteristics of training loads formation. A classification is suggested using combined pedagogical, hygienic, medical, biological and psychological means. It was found that the effective recovery and increased efficiency is reached by having a rational balance between training and rehabilitation means.

Для современного спорта характерны высокие требования к качеству построения тренировочного процесса и эффективности его реализации в условиях соревновательной деятельности. В этой связи в последние годы постоянно поднимается вопрос о результатах выступлений казахстанских спортсменов на международных соревнованиях, свидетельствующих о недостаточно высоком уровне их специальной подготовленности по сравнению с ведущими зарубежными спортсменами.

Уровень современной системы подготовки спортсменов предполагает дальнейший рост физических и психических нагрузок, что в свою очередь будет увеличивать и степень утомления. Способность преодолевать утомление, возникшее в процессе соревновательной деятельности, в значительной степени обуславливают достижение высоких спортивных результатов [1].

Восстановление – это биологическое уравновешивание организма, его отдельных функций, органов, тканей, клеток после интенсивной мышечной работы.

Восстановление – процесс, протекающий как реакция на утомление и направленный на восстановление нарушенного гомеостаза и работоспособности.

Повышение работоспособности спортсменов – это расширение возможностей адаптации (приспособления) организма спортсмена к физическим нагрузкам.

Значительные нагрузки, которые переносят спортсмены, требуют интенсивного поиска средств восстановления и повышения их работоспособности в условиях оптимизации тренировочного процесса, а также при подготовке к соревнованиям и в период их проведения. Поэтому знание закономерностей развития утомления и восстановления организма спортсмена имеет важное теоретическое и практическое значение.

Улучшение результатов в спорте обусловлено внедрением в подготовку спортсменов научно обоснованных средств управления тренировочным процессом и восстановления организма спортсменов. В первом случае речь идет о применении нагрузок со значительными объемами и интенсивностью, увеличении участия в подготовительных и

основных соревнованиях в течение года. Во втором- о широком внедрении в систему подготовки комплекса восстановительных средств, в значительной степени улучшающих спортивную работоспособность за счет повышения возможностей ведущих систем организма переносить высокоинтенсивные тренировочные и соревновательные нагрузки, а также за счет снижения травматизма и заболеваний спортсменов [2].

Таким образом, без учета современных взглядов и подходов в подготовке спортсменов уже невозможно достичь высоких результатов на международной арене. Это требует поиска более эффективных путей интенсификации процессов подготовки без увеличения объемов и длительности тренировочных нагрузок. Важное значение, в этом случае, отводится выбору оптимальных форм восстановления у высококвалифицированных спортсменов.

Использование восстановительных средств приобретает особое значение в условиях современных предельных психических соревновательных нагрузок. Об этом говорит быстро растущее количество научных публикаций, выполненных исследовательских работ Е.М. Маршака, Н.В. Зимкина и В.В. Кузина отмечающих, что процесс восстановления является важнейшей частью тренировочного процесса.

В восстановительном периоде после тренировки различают три фазы:

1) в результате выполнения работы наступает утомление, работоспособность снижается, а затем постепенно возвращается к дорабочему состоянию;

2) работоспособность продолжает возрастать до величин, превышающих уровень работоспособности. Наступает эффект сверх восстановления (суперкомпенсации);

3) через некоторое время достигнутый уровень сверхисходного состояния работоспособности возвращается к исходному уровню до тренировки [3].

Следует подчеркнуть, что в научных исследованиях установлено, что процессы восстановления можно совершенствовать. Применение восстановительных средств в подготовке спортсменов зависят от следующих основных факторов:

- особенностей вида спорта;
- педагогических задач на данном этапе подготовки;
- пола, возраста, спортивного стажа, функционального состояния спортсменов;
- направленности, объема интенсивности тренировочных нагрузок;
- состояния эмоциональной сферы и психического утомления спортсменов;
- условий для тренировки и быта;
- особенностей питания;

- климатического фактора и экологической обстановки.

Скорость восстановления работоспособности после тренировочных нагрузок-один из основных критериев оценки тренированности человека. Высоквалифицированные спортсмены отличаются от обычных людей не только высокой физической работоспособностью, но и быстрым восстановлением.

Средства восстановления в современной спортивной практике целесообразно применять в следующих основных направлениях:

1) в период соревнований для направленного воздействия на восстановительные процессы не только после выступления спортсменов, но и во время их проведения или перед началом соревнований;

2) непосредственно в различных формах учебно-тренировочного процесса для повышения уровня функциональных возможностей спортсменов, развития двигательных качеств и совершенствования технико-тактического мастерства [4].

В тренировочном процессе необходимо планировать восстановительные мероприятия на трех условных уровнях:

- основном;
- оперативном;
- текущем.

Восстановительные мероприятия основного уровня направлены на нормализацию функционального состояния организма спортсменов в результате суммарной нагрузки отдельного микроцикла, а также на нормализацию процессов утомления от кумулятивного воздействия серии тренировочных нагрузок.

Оперативное восстановление функционального состояния спортсменов следует осуществлять в процессе каждого тренировочного занятия с учетом закономерностей развития и компенсации утомления в этом занятии.

Текущее восстановление направлено на обеспечение оптимального функционального состояния спортсменов в процессе или после нагрузки на отдельных занятиях в целях подготовки к очередной работе.

Для повышения эффективности восстановительных мероприятий многие специалисты рекомендуют комплексное применение различных восстановительных средств. В современной системе восстановления спортсменов выделяют: педагогические, гигиенические, медико-биологические и психологические средства [5].

Педагогические средства и методы восстановления являются важными факторами оптимизации тренировочного процесса, восстановлению и повышению спортивной работоспособности. Рациональное и целенаправленное их применение

обеспечивает проведение учебно-тренировочного процесса на современном научно-методическом уровне.

Гигиенические средства (полноценное сбалансированное питание, рациональный образ и режим жизни, использование естественных сил природы, гидропроцедуры, самомассаж и др.) наряду с педагогическими должны быть основными, одинаково необходимыми для всех занимающихся на всех занятиях и этапах подготовки.

Медико-биологические средства восстановления и повышения работоспособности включают в себя следующие основные группы: фармакологические средства восстановления, кислородотерапию, теплотерапию.

Рациональное применение психофизиологических воздействий позволяет ставить уровень нервно-психической напряженности и устранить у спортсменов состояние психической угнетенности, что, в свою очередь, способствует быстрейшему восстановлению психофизиологических функций организма. Вместе с тем можно сформировать у спортсменов четкие установки на достижение больших тренировочных и соревновательных нагрузок.

Среди средств психической регуляции наиболее эффективны следующие:

1) Психолого-педагогические, основанные на воздействии словом; убеждение, внушение, деактуализация (занижение возможностей соперников), формирование «внутренних опор».

2) Комплексные методы релаксации и мобилизации в форме аутогенной, психомышечной, психорегулирующей, психофизической, идеомоторной и ментальной тренировок.

3) Аппаратурные средства воздействия: использование ритмической музыки, цветомузыки, видеоизображения, фильмов со скрытыми титрами успокаивающего или мобилизирующего характера.

4) Психофизиологические воздействия: массаж, тонизирующие движения, произвольная регуляция ритма дыхания, воздействие холодом, фармапрепаратами естественного происхождения (например, элеутерококком), двигательные и мимические упражнения из группы «гимнастики чувств».

Спорт высших достижений требует от высококвалифицированных спортсменов наивыс-

ших напряжений, физической и психологической устойчивости. По мнению ученых, человеческий организм не в состоянии выдерживать всевозрастающие запредельные физические нагрузки. Практика показала, что только за счет увеличения физических нагрузок достичь высоких спортивных результатов невозможно.

Поэтому современные средства восстановления и повышения работоспособности высококвалифицированных спортсменов становятся важнейшей частью тренировочного процесса, которые способствуют росту работоспособности, как следствиенарастание тренированности. Поэтому применение различных восстановительных средств и методов после тренировочных и соревновательных нагрузок рассматривается как неотъемлемая составная часть подготовки спортсменов.

На основании вышеизложенного следует, что выбор средств восстановления и повышения работоспособности спортсменов определяется возрастом, квалификацией, индивидуальными особенностями спортсменов, этапом подготовки, задачами тренировочного процесса, характером и особенностями построения тренировочных нагрузок. Вместе с тем, при планировании годичного цикла необходимо распределение как тренировочных нагрузок, так и средств восстановления и повышения работоспособности высококвалифицированных спортсменов.

Список литературы

1. Зотов В.П. Восстановление работоспособности в спорте / В.П. Зотов. -К.: Здоровья, 1990. – 200 с.
2. Ташкеев Д.С. Совершенствование тренировочного процесса спортсменов высокой квалификации. - Астана, 2001. - 25 с.
3. Платонов В.Н. Адаптация в спорте / В.Н. Платонов. -К.: Здоровье, 1988. – 216с.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры / Л.П. Матвеев. - М.: Физкультураиспорт, 1991. – 286с.
5. Аванесов В.У. Восстановление: основы применения физ. средств восстановления в скоростно-силовых видах / Виталий Аванесов // Легкая атлетика. - 2006. - N 1-2. - С. 30-33.

Аккулев Абылайхан Шынтемирович

к.ю.н., доцент Университет КАЗГЮУ, Астана, kzkzkz77@bk.ru

Возняк Оксана Александровна

к.ю.н., Университет КАЗГЮУ, Астана, oxana_voznya@mail.ru

РОДИТЕЛЬСКАЯ ВЛАСТЬ И ДЕТСТВО В ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА

Резюме. В статье рассматриваются вопросы о развитии периода «детства». Анализируются отдельные исторические этапы в плане анализа влияния родителей на детей (родительская власть). В частности, проводится изучение особенностей воспитания детей и отношения к ним в древнем Китае, у римлян, на отдельных этапах истории России и Казахстана. Поднимаются вопросы о необходимости совершенствования законодательства в плане ответственности за жесткое воспитание детей.

Түйін. Бұл мақалада «Балалық шақ» кезеңнің дамуын талқылайды. Балаларға ата-аналарының әсері (ата-ана органы) талдау тұрғысынан жеке тарихи кезеңдерін талдау. Атап айтқанда, зерттеу Ресей мен Қазақстан тарихының түрлі кезеңдерінде, ежелгі Қытайда тәрбиелеу және қатынастарының ерекшеліктерін, Римдіктерге жүзеге асырылады. Сауалнама қатаң тәрбиелеу үшін жауапкершілік тұрғысынан заңнаманы жетілдіру қажеттілігін тудырады.

Summary. In article are considered questions of development of the period of «childhood». There is analyzing individual historical stages in terms of the analysis of the influence of parents on children (parental authority). In particular, are studied features of education of children and the attitude towards in ancient China, at Romans, at separate stages of history of Russia and Kazakhstan. Considered Questions of need of enhancement of the legislation in respect of responsibility for tough education of children.

Родительская власть – то, с чем сталкивается каждый человек с самой начальной стадии своей жизнедеятельности, то, чем обладает подавляющее большинство людей уже в более зрелом возрасте, будучи родителем. В чем заключается природа родительской власти, оставалась ли она неизменной в ходе эволюции человеческого рода, или изменялась под воздействием развития человеческого сообщества? И как родительская власть соотносится с понятием детства? Думаем, что ответы на эти вопросы помогут разобраться с сущностью такого негативного явления как жестокое обращение с детьми со стороны родителей, опекунов и воспитателей. Ведь именно это преступное деяние выступает по действующему уголовному законодательству основным, обязательным признаком, характеризующим неисполнение обязанностей по

воспитанию несовершеннолетних.

«Родительская власть» – с самых ранних эпох человеческого сообщества и вплоть до XIX века, а зачастую и в наши дни, содержит в себе что-то темное, угнетающее и неоправданно жестокое в глазах детей, низводя положение ребенка до уровня игрушки, полностью бесправного существа. Такой вывод можно сделать из анализа законов, существовавших в различных странах и в различные исторические периоды. Так, в трактате о наказании по своду Ману (Индия, 11 в. до н.э. и 11 в. н.э.) сказано: «Несомненным является тот факт, что у индусов в Мадрасской провинции отец почитался в настоящее время всеми, как раджа или абсолютный владыка зависимой от него семьи. При жизни ему воздается уважение, при смерти – поклонение. Он на самом деле «господин семьи, жены, сыновей и рабов и всего имущества» [1; с.93]. Закон Хаммурапи царя Вавилона (1792-1750 г.г. до н.э.) определял, что «власть отца в Вавилоне, хотя и без права над жизнью и смертью детей была властью господина – рабовладельца в семье. Он вправе был отдавать жену и детей в долговую кабалу» [2; с.39].

В древнем Китае народ имел право продавать своих детей (из указа императора Гао-Цзу 206-194 гг. до н.э.); у населения удела Цинь, семьи были бедны, а дети крепки и сильны, поэтому их отдавали в залог [3; с.57]. У римлян отец имел власть над жизнью и смертью сына. Именно отцу предоставлялось право отвергнуть младенца при рождении, взрослого сына заключить в темницу, применить физическое насилие, отправить на сельские работы, в случаях, если сын того заслуживал. Состояние сына во многих случаях было несноснее состояния раба. Раб, выкупив себя только один раз, становился свободным, а сын избавлялся от власти отца не иначе, как выкупив себя три раза [4; с.26].

В России вплоть до XX века между родителями и детьми господствовал дух рабства, прикрытый ложной святостью патриархальных отношений. Почтение к родителям считалось по нравственным понятиям ручательством здоровой, долгой и счастливой жизни. Отец, как мужчина и в детском уважении пользовался предпочтением. «Имей, чадо», поучает отец сына: - «отца своего, аки Бога, мать свою аки сам себя». Несмотря на такие нравственные сентенции, покорность детей была более раб-

ская, чем детская, и власть родителей над ними переходила в слепой деспотизм, без нравственной силы. Чем благочестивее был родитель, чем более проникнут был учением православия, тем суровее обращался с детьми, ибо церковные понятия предписывали ему быть как можно строже [5; с. 32].

В патриархальной казахской семье все члены находились под властью главы семейства. Отец или муж имел почти неограниченную власть над детьми и женами. Об отце и муже нельзя было сообщать органам власти даже тогда, когда они совершали тяжкие преступления. Так, по закону Тауке «жена и дети, знающие о воровстве мужа или отца и не донесшие на него, не подвергались никакому взысканию, ибо на старшего в семействе не позволено доносить». Власть главы семейства, некогда бывшая у казахов неограниченной, уменьшалась постепенно. Древний обычай, по которому власть отца распространялась даже на жизнь детей, и который сохранился в пословицах и поговорках: «аталы ул, кожалы кул», т.е. «сын перед отцом, как раб перед господином», или: «улун сатыб, ат кельды, кызын сатыб, ас кельды», т.е. «продал сына – имел лошадь, продал дочь – имел еду» (поговорка относится ко времени разграбления киргизов дзюнгарами), – постепенно существенно смягчился. Отцу, по отношению к личности сына, предоставлялось право наказывать его телесно, прогнать от себя, отдать до трех раз в заработки. Дочь по сравнению с сыном находилась несколько в ином положении, объясняющемся тем, что она остается членом семьи лишь временно, до выхода ее замуж и что затем прекращается почти всякая связь между семьей и ею. Во время пребывания в родительском доме, дочь находилась в непосредственном распоряжении матери, а отец не имеет на нее прямого влияния, будучи ею недоволен, не наказывал ее сам, а поручал это матери. Меры, применяемые к последней, состояли в пинках, толчках, запирании в отдельном помещении. Подобные наказания не рекомендовались однако киргизами, их педагогика предписывает по отношению к девушкам более кроткие меры, например, увещание – «аке урган, ул, унгар, чише урган, кыз унбас», т.е. «отец бьет сына к лучшему, мать бьет дочь не к лучшему (портит ее)» [6; с.122]. На наш взгляд, подобное отношение к детям со стороны взрослых, родителей, обуславливалось помимо экономических, демографических, социальных и других причин, также непониманием ими важности периода детства в развитии человека. Серьезное негативное влияние в этом вопросе также оказывало существовавшее долгое время общественное мнение, что в ребенке не видели полноправной личности. Таким образом, одним из элементов того, что природа «родительской власти» стала изменяться и приобретать «сегодняшний» цивилизованный вид, является изменение понимания сути «детства»

как наиболее важного периода в жизни человека.

Со второй половины 19-го века по настоящее время взрослые по-настоящему приступают и осуществляют серьезные научные изыскания, объектом которых становятся дети и детство в целом, в различных аспектах. О парадоксах детского развития писали В. Штерн, Ж. Пиаже, И.А. Соколянский, Д.Б. Элькони, Э.Д. Божович. Теоретические вопросы об историческом происхождении периодов детства были разработаны в трудах – П.П. Блонского, Л.С. Выготского. Точкой отсчета для систематических исследований психики ребенка служит книга В.Прейера «Душа ребенка», в которой описываются результаты ежедневных наблюдений за развитием собственного сына. В этой области работали такие всемирно известные ученые, как Д. Уотсон, В. Штерн, К. Бюллера, К. Коффка, К. Леви, А. Валлон, З. Фрейд, Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, А.Н. Леонтьев, Н.Я. Гальперин и другие. Механизмы защиты прав несовершеннолетних в правовом аспекте подвергались тщательному исследованию до последнего времени в основном в науке гражданско-семейного права в работах таких исследователей как А. Азизов, В.С. Гацанчук, А.Е. Косенко, В.И. Леженин, К.В. Тихонина, М.С. Нарикбаева, А.М. Нечаевой.

Человек представляет сложную саморегулирующуюся систему, в которой все эти линии сливаются в единое русло, один процесс и понятие психическое развитие можно только в общем контексте. В целом процесс развития ребенка представляет собой последовательную смену определенных этапов – младенчество, дошкольный, младший, средний и старший школьные – характерно качественно своеобразное сочетание физических особенностей, психических функций и социального опыта. Анатомическое и физиологическое созревание высшего отдела центральной нервной системы мозга, выступает как необходимое условие усложненного психического отражения. Младенца нельзя научить счету не только потому, что у него нет нужного для этого опыта, но и потому, что определенные структуры головного мозга еще не готовы для такой сложной работы. Созревание мозга, будучи обязательным условием психического развития, не является, однако, его источником. Основной движущей силой психического развития становятся постоянно расширяющиеся взаимосвязи человека с миром вещей и людей, иначе говоря, нормальное психическое развитие вне социальной среды невозможно [7; с.15-16].

Обратим внимание на суждения Л.Ф.Обуховой, которая, анализируя соотношение понятий «детство» и «общество» пишет, что человек, появляясь на свет, наделен лишь самыми элементарными механизмами для поддержания жизни. По физическому строению, организации нервной системы, по типам деятельности и способам ее

реализации человек – наиболее совершенное существо в природе. Однако по состоянию в момент рождения в эволюционном ряду заметно падение совершенства – у ребенка отсутствуют какие-либо готовые формы поведения: чем выше стоит живое существо в ряду животных, тем дольше длится его детство, тем беспомощнее это существо при рождении. Таков один из парадоксов природы, который предопределяет историю детства. В ходе истории непрерывно росло обогащение материальной и духовной культуры человечества. Но за это же время новорожденный ребенок практически не изменился. Опираясь на данные антропологов об анатомо-морфологическом сходстве кроманьонца и современного европейца, можно предположить, что новорожденный современного человека ни в чем существенном не отличается от новорожденного, жившего десятки тысяч лет назад. Как же получается, что при сходных природных предпосылках уровень психического развития, которого достигает ребенок на каждом историческом этапе развития общества, не одинаковый [8; с.167].

Детство – период, продолжающийся от новорожденности до полной социальной и психологической зрелости. При этом продолжительность детства в первобытном обществе не равно продолжительности детства в эпоху средневековья или в наши дни. Этапы детства человека – продукт истории, и они столько же подвержены изменению, как и тысячи лет назад. Потому нельзя изучать детство ребенка и законы его становления вне развития человеческого общества и законов, определяющих развитие. Продолжительность детства находится в прямой зависимости от уровня материальной и духовной культуры общества. На основании изучения этнографических материалов Д.Б. Элькони показал, что на самых ранних ступенях развития человеческого общества, когда основным способом добывания пищи было собирательство с применением примитивных орудий для сбивания плодов и выкапывания съедобных корней, ребенок очень рано приобщался к труду взрослых, практически усваивая способы добывания пищи и употребления примитивных орудий. При таких условиях не было ни необходимости, ни времени для стадии подготовки детей к будущей трудовой деятельности. «Детство возникает тогда, когда ребенка нельзя непосредственно включить в систему общественного воспроизводства, поскольку ребенок еще не может овладеть орудиями труда в силу их сложности. В результате этого естественное включение детей в производительный труд отодвигается» [9; с.67].

Первобытное общество с ее не развитыми отношениями и современное человеческое сообщество – это два полярных, совершенно разных по своему развитию образования. Если в первом случае забота о детях – это инстинктивные обязанности ро-

дителей и в большей степени матери, то во втором случае – это уже закрепленное обществом в лице государства и подконтрольные ему правовые обязанности обоих родителей в равной степени. Сегодня пришло понимание того, что «детство» это – не только самый сложный период в жизни человека, когда происходит психическое, анатомическое и социальное становление личности, но что не менее важно, то, что каждый ребенок, уже представляется «личностью», с которой необходимо считаться, как и со взрослым человеком. В настоящее время, согласно п.8) ст.1 Кодекса «О браке (супружестве) и семье», ребенком признается лицо, не достигшее 18 лет, тем самым период «детство» определен с момента рождения до наступления 18-летнего возраста. В ст.17 ГК РК сказано, что способность граждан своими действиями приобретать и осуществлять гражданские права, создавать для себя гражданские обязанности и исполнять их (гражданская дееспособность) возникает в полном объеме с наступлением совершеннолетия, т.е. с 18 лет. Возможность своими действиями приобретать гражданские права и создавать обязанности предполагает наличие достаточно развитого интеллекта и воли, способность граждан хорошо осознавать свои действия и отдавать себе в них отчет, что позволяет ему поступать достаточно сознательно и разумно. По своему содержанию гражданские права и обязанности сопровождают гражданина постоянно, являясь неотъемлемой частью его повседневной жизни.

Совершенно неправильно было бы думать, что «родительская власть» – это только негативное, угнетающее. Как и во всем, так и в понятии «родительской власти» заключено огромная «добрая», позитивная основа, которая, позволяет детям прочнее встать на «ноги», получить воспитание, образование, т.е. все то, без чего очень сложно динамично влиться в общество людей.

Обычно отношения между двумя людьми, – пишет З.В.Когонов, – складываются на основе взаимности, нарушение которой считается эксплуатацией. В этом плане родительский альтруизм поистине уникален по сравнению со всеми остальными персонифицированными социальными отношениями, поскольку здесь поток жизненных благ долго, кумулятивно, щедро идет лишь в одном направлении. С точки зрения дарвинизма, он это объясняет тем, что эволюция происходит так, что жизненные ресурсы организма обеспечивают лучшие перспективы приспособляемости потомков, именно в этом выражается «эгоистическая» заинтересованность родителей [10]. Человеческое потомство очень чутко реагирует на дефицит родительского вклада – и вследствие большой длительности процесса развития, и вследствие бурного постнатального роста головного мозга в течение первых четырех лет жизни. У обезьян ответственность и забота о

подрастающем поколении ложатся главным образом на плечи самок, тогда как у человека благодаря эволюции и разделению труда сложилась иная модель поведения, когда в заботах о потомстве принимают участие и женщины и мужчины, что позволяет вскармливать одновременно детей разного возраста. У большинства млекопитающих ювенильный период - самое трудное время в жизни, время наибольшего риска, так как в это время они не имеют никаких преимуществ, чтобы добиться успехов в конкуренции и прокормить себя. У человека совместная забота мужчин и женщин о своем потомстве стало важным шагом в эволюции вида. Благодаря ей стало возможным продлить ювенильный период, как защищенную фазу обучения, и обеспечить повышенную выживаемость во взрослом состоянии. В то же время структура родительского вклада очень сильно зависит от социальных ресурсов и ресурсов среды.

Подводя итог вышесказанному, мы полагаем можно сделать следующий вывод: родительская власть существовала всегда и будет существовать пока взрослые будут иметь детей. Однако сущность, природа «родительской власти» не остается раз и навсегда застывшим явлением, а изменяется вместе с изменением человеческого общества и под непосредственным ее влиянием. Чем сильнее развито человеческое сообщество в материальном, духовном отношении, тем больше оно уделяет внимания и заботы различным процессам, происходящим внутри него. В том числе и таким явлениям как «детство» и «родительская власть», в связи с чем природа этих понятий претерпевает постоянные позитивные изменения. В настоящее время уже не приходится говорить о безусловном доминировании родителей над детьми, и можно отметить, что происходит процесс некоторого выравнивания, существовавшего тысячелетия, дисбаланса между такими понятиями как «родительская власть» и «детство» в пользу последнего. Для этого мировое сообщество от лица ООН и отдельные государства приняли и принимают различные документы и законы, охраняющие права несовершен-

нолетних.

Отечественный законодатель реагирует на появление новых форм преступного поведения, увеличение количества преступных посягательств на несовершеннолетних, внося изменения в законодательство. Однако, комплексного закона «О детях», в котором регламентировались бы права и свободы юных граждан государства, до сих пор нет. Ответственность за половые преступления в отношении несовершеннолетних предусмотрена уголовным законом Республики, но специфических, специальных законов, таких как Закон «По предупреждению сексуального насилия над детьми» или Закон «По предупреждению жестокого обращения с детьми» не предусмотрено. И это наводит на мысль, что наше государство несколько формально подходит к вопросу действительной охраны прав несовершеннолетних, отдавая дань скорее требованиям времени и мирового сообщества.

Список использованной литературы

1. *Мень Г.С. Древний закон и обычай. Исследования по истории древнего мира.* – М., 1884.
2. *Вестник древней истории.* – 1952. – №3.
3. *Чернышевский З.М. История рабовладельческого государства и права.* – М., 1959.
4. *Адам А. Римские древности или изображение нравов, обычаев и постановлений римских.* – М., 1824.
5. *Костомаров Н. Очерк о домашней жизни и нравов Великорусского народа XVI и XVII в.в.* – Санкт-Петербург, 1887. Т.19.155.
6. *Обычное право казахов.* – Алма-Ата, 1948.
7. *Божович Е.Д. Психологические особенности развития личности подростка.* – М., 1979.
8. *Обухова Л.Ф. Детская психология теории, факты, проблемы.* – М., 1955.
9. *Элькони Д.Б. Психологические игры.* – М. 1978.
10. *Когонов З.А. Жестокое обращение с детьми и детская заброшенность.* М., 1992.

Ниязова Гүлжан Жолаушықызы

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Компьютерлік ғылымдар кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент, ngulzhan@bk.ru

Хайрулла Бекзат

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
6М060200-Информатика мамандығының 2-курс магистранты

Ысқақ Самат

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
6М060200-Информатика мамандығының 1-курс магистранты, Түркістан қ.

БІЛІМ БЕРУДЕ ВИРТУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ОРТАЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Түйін: Білім беруде виртуальды білім беру орталарын қолдану мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: жоғары білім беру, виртуальдылық, виртуальды оқыту орталары.

Резюме: В данной статье рассматриваются вопросы применения виртуальных образовательных сред.

Ключевые слова: высшее образование, виртуализация, виртуальные образовательные среды.

Summary: This article deals with the problems of application virtual educational environments.

Keywords: higher education, virtualization, virtual learning environment.

XXI ғасырда тиімді білім беру жүйесін жасайтын жас ұрпақтың ақыл ой және рухани әлеуетін барынша дамытуға мүмкіндігі бар ұлт қана озат бола алады. Назар аударып қарасақ, Қазақстан Республикасы Президентінің әр жылдардағы Жолдауларының арасында өте тығыз байланыс бар. 2014 жылғы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында бұл ойлары әрі қарай жалғасын тауып жатыр: «оқыту нәтижесі білімгерлердің сындарлы ойлау, өзіндік ізденіспен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» [1] деп білім беру саласы қызметкерлеріне қойылатын талаптардың жоғарылығын көрсетсе, 2015 жылғы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: Өсім. Реформалар. Даму» атты Жолдауында болашақтың иесі жастарға «Білімді, еңбекқор, бастамашыл, белсенді болуға қазірден дағдыланыңдар. ... Ерінбей еңбек еткен, талмай ғылым іздеген, ... адам озады» - деп, қазіргі кезде күш иесі білімді маман екендігін ескертеді [2].

XXI ғасырдағы біздің көптеген кәсіби немесе жеке қарым-қатынас әрекеттеріміз виртуальды әлеммен байланыстырыла жүргізілуде. Атап айтқанда, ғаламдық Интернет желісі ақпарат алмасу, сауда-саттық жасау, білім алу, мемлекеттік қызметтерді онлайн немесе офлайн режимдерінде алу мүмкіндіктерін ұсынылуда. Бұл өз кезегінде ақпараттандыру бағытында қабылданған мемлекеттік деңгейдегі іс-құжаттармен де негізделуде.

Білім берудегі интеллектуальды, виртуальды ұлттық білім беру қорларын дамытудың негізгі бағыттарына арналған бағдарламалар мен білім технологияларын жетілдіру - саяси маңызды стратегия. Білім беру үдерісіндегі ақпараттық қорларды қалыптастыру, ұдайы жетілдіру мен тұрақты жетілдіру бүгінгі күні шығармашылықпен жұмыс жасайтын педагогтардың негізгі кәсіби шеберліктерінің бір көрінісі ретінде бағыт алуы тиіс. Осындай жағдайда біз не істеуіміз керек? Алдыңғы қатардағы дамыған елдердің АКТ-ны білім саласына енгізу тәжірибесін өз жағдайымызға сай икемдеу қажет.

Оқыту үдерісін жетілдірудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асырушы, оқу үдерісіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ендірудің келесі ең перспективалы үш бағыттары белгілі:

- интеллектуальды оқытушы жүйелерді қолдануға негізделген, ол өз кезегінде, мәліметтер қорын, экспертті-оқытушы жүйелерді, жасанды интеллект жүйелерін қолдану.

- гиперорта жүйесін, электрондық кітаптарды қолдануды, оқуға мақсатталған бағдарламалық құралдарды, автоматтандырылған оқытушы жүйелерді жетілдіру. Интернет, қашықтықтан оқыту.

- телекоммуникация құралдарын пайдалануға негізделген. Телекоммуникация құралдары өзіне компьютерлік желілерді, телефондық, теледидарлық және спутниктік байланыстарды енгізу, виртуальды оқыту орталарын құру және пайдалану.

Үшөлшемді виртуальды әлем арқылы оқытуды ұйымдастыру білім алушылар үшін өз бетінше білім алуға жол ашып, уақыт және қашықтық айырмашылығының маңыздылығын азайтады. Білім алушылар виртуальды оқу аудиториясына еніп, оқытушымен, білімгерлермен мәтіндік чат, дауыстық байланыс көмегімен пікір алмасады. Виртуальды әлем өз кезегінде үшөлшемді объектілерде іске асырылатын ақпаратты көлемді, берілген құрылымда ұсынумен қатар, білімгерлерді оқып үйренілетін пәнге толықтай кірігуіне мүмкіндік береді.

Ақпаратты түсіну мен есте сақтау үшін ассоциативтік-бейнелік ойлаудың әрекет етуі қажет, ал қандай да бір білім саласындағы бөліктердің өзара байланыстары мен құрылымын түсіну оны терең әрі ықпалды түсінуге әсер етеді.

Виртуальдылық ұғымының ауқымы өте кең. Виртуальдылық термині латын тілінде (virtualis) - мүмкін болатын, ағылшын тілінде (virtual) - әрекет ететін, француз тілінде – потенциалды деген мағыналарда қолданылады. Виртуальдылық термині психология, физика, биотехнология, өнертану, эргономика, ойын-сауық индустриясы, ақпараттық технология және тағы басқа көптеген салаларда қолданысқа ие [3, 4].

Қазіргі кезде мамандар тарапынан виртуальды машина, виртуальды кеңістік, виртуальды зертхана, виртуальды оқу кабинеті, виртуальды жоғарғы оқу орны және т.б. түсініктері күнделікті қолданысқа еніп келеді.

Виртуальдылықтың мысалы ретінде бірнеше операциялық жүйелердің бір компьютерде орналасу мүмкіндігін, ақпараттарды жөнелту және сақтау желісі, платформалық және қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етуді атап өтуге болады[5].

Виртуалдандыру технологиясын пайдалану туралы жоба ХХ ғасырдың 20 жылдарында іске аса бастады. Виртуалды машиналар жүйесінің алғашқы жобасы 7044X - 7044М болды. Ал IBM System/370 – жүйесі негізінде VM/370 жобасын толықтай аяқтап, ол пайдаланушылар арасында үлкен сұранысқа ие болды. Виртуалды машиналардың бұл жүйесінде өзгерістер аз болмады. Мысалы VM/SP, VM/XA, VN/ESA нұсқалары компьютер индустриясында кең таралған жүйелер болып табылады.

Виртуальды университеттер, қашықтықтан білім беру, он-лайн курстар қазірдің өзінде барлық дерлік жоғарғы оқу орындарында қолданылуда. АҚШ-тағы колледждер мен университеттердің 70 пайыздан астамы виртуальды білім беруге өтуде. 120 мың студентке ие Юта штаты университеті 80 мың студентті қашықтықтан білім берумен қамтамасыз етіп отыр. Ұлыбританиядағы Open University 200 мың студенттің 170 мыңымен он-лайн режимде жұмыс жасап отыр.

Виртуальды әлемдегі виртуальды зертханалар, виртуальды құрылғылар шартты түрде нақты белгілері бойынша бөлінеді.

1. Мазмұнды жеткізу тәсілі бойынша (компакт-дискі, локальды және ғаламдық желіде орналасу)

2. Зертханалық қондырғының пайдалануы бойынша (имитациялық-математикалық модельдер енуінің мүмкіндігі бар нақты зертханалық қондырғылар)

3. Визуалдау тәсілдері бойынша (екі немесе үш өлшемді графика, анимация, видео және тағы басқа)

4. Жүргізілетін зерттеу эксперименттердің шектелу дәрежелері бойынша (пәндік аймақ, алдын-ала бағдарламаланған шектеулі жиынтықпен ұсынылған модельдерді қолдану, алдын-ала даярланған тәжірибелер нәтижелерін шектеусіз қолданылу мүмкіндігі) [6].

Виртуальды кешен құру қазіргі таңда ғаламтордың мүмкіндігіне тікелей байланысты. Виртуальды кешен сізге ғаламтор арқылы өз ресурстарыңызды тиімді игеруге мүмкіндік береді. Виртуальды кешен құрудың қазіргі таңда көптеген әдістері бар. Бірақ олардың барлығына ортақ келесі әдістер қарастырылады.

1. Өзіңіздің жеке сайтыңыз немесе виртуальды кешен орнатылатын мекеме сайты болуы қажет.

2. Қазіргі таңда көп қолданыстағы ақылы білім порталдары. Яғни, белгілі бір сайт ішіндегі виртуальды кешендер. Мысалы, edusite.ru сайты. Аталған сайтта виртуальды кешен ашу үшін жылына айтарлықтай қаржы төлеуіңізге тура келеді.

Виртуальды білім беру орталары қатарына виртуальды зертханаларды, қашықтықтан оқыту мүмкіндігін және тағы басқаларды жатқызуға болады.

Виртуальды зертхана – пән салалары бойынша виртуальды тәжірибе жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық-аппараттық жүйе.

Виртуальды зертхананың нақты зертханадан артықшылықтарын төмендегідей тұжырымдауға болады: 1.Құны қымбат болатын құрылғылар мен бағдарламалық қамтамаларды қажет етпейді. Бұл өз кезегінде заманауи құрылғыларды үлкен қаражатқа сатып алмай-ақ, толық мүмкіндігін виртуальды деңгейде пайдалануға жол ашады. 2.Зертхана жағдайында мүмкін модельдеу мүмкіндігі жоқ үдерістерді модельдеу мүмкіндігіне ие. Заманауи компьютерлік технологиялар үдерістерді жан-жақты зерттеуге, тәжірибе мәндерін өзгертуге және тағы басқа көптеген өзгерістерге мүмкіндік береді. 3.Қауіпсіздіктің жоғарылығы. Кез-келген зерттеу нақты дәлдікті талап етеді (жоғары кернеумен, химиялық элементтермен жұмыс жасау және т.б), сондықтан виртуальды зертхана осындай зерттеулерді қауіпсіз түрде жүргізуге мүмкіндік береді. 4.Уақыт пен ресурстардың үнемділігі. 5.Нәтижелерді электронды форматта алу мүмкіндігі. Мәселен, сіз белгілі бір зерттеу үрдісін аяқтадыңыз делік. Зерттеу барысында көптеген графикалық, сандық нәтижелер қолдандыңыз. Виртуальды зертханалардың барлығында дерлік нәтижелерді шығару және электронды нұсқада қалдыру мүмкіндігі бар, яғни сіз зерттеу барысындағы нәтижелерге кез-келген уақытта және кез-келген жерде қол жеткізу мүмкіндігіне иесіз. Бұл өз кезегінде нәтижелік мәліметтермен жұмыс жасауда мүмкін қателіктердің орын алуы ықтималдығын азайтады. 6.Виртуальды зертхананы қашықтықтан оқытуда қолдану мүмкіндігі. Қашықтықтан оқыту - ол оқу процесі кезінде осы заманауи компьютерлерге

және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қолданып, сырттай және күндізгі оқу жүйесінде білікті білім алудың ең негізгі түрі.

Виртуальды білім алудың кемшіліктері: 1. Физиологиялық - қозғалыстың аздығы, компьютер алдында көп отыру салдарынан сәулелену, шаршау және тағы басқа. 2. Репродуктивтілік - білім алушылардың тек қана дайын оқу материалдарымен жұмыс жасауы, өз бетінше ізденістің жоқтығы. 3. Компьютерге тәуелділіктің орын алу - белгілі бір деңгейде топпен жұмыс жасау, басқа білімгерлермен бірлесе әрекет ету мүмкіндіктерінің болмауы, зерттеу, оқып-үйрену барысындағы кейбір ақпараттар мен нәтижелерді талдау, талқылау, ортақ тұжырым жасаудың болмауы, қоршаған ортамен қарым-қатынастың бәсеңдеуі.

Виртуальды кешен құру қазіргі таңда білім алушының ғаламторды пайдаланудағы материалдық-техникалық мүмкіндіктеріне тікелей байланысты.

Ал бұған қол жеткізудің негізгі шаралары ретінде: жоғары оқу орындары жанында студенттердің ғылыми жұмыстарын іске асыру үшін қажетті құралдармен жабдықталған зертханаларды ашу; білім беру процесстерін бөліктей электрондық форматқа көшіру қарастырылады; білім беру процесіне мамандықтар бойынша нақты бір кәсіби қызметке арналған жаңа бағдарламалық шешімдер мен қосымшаларды тәжірибелік пайдаланудың негізгі машықтарына оқытуды енгізу қарастырылады.

Виртуальды оқу аудиторияларында қашықтықтан оқыту сабақтарының макеттерін жасақтау

нәтижесінде келесі мәселелердің шешіміне қол жеткізіледі: қашықтықтан оқыту теориясы мен практикасының, әдістемесінің жетілдірілуі; заманауи оқыту орталары мен электронды оқыту материалдарын құру; виртуальды технологияларға негізделген білім беру ресурстарын оқу үдерісінде пайдаланудың теориясы мен практикасының негізделуі; үшөлшемді виртуальды технологиялардың білім берудегі әлеуетін практикалық қолдану.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы (17 қаңтар, 2014ж). Электронды ресурс: [<http://www.akorda.kz>]

2. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: Өсім, реформалар, даму» Астана, 2015 жылғы 30 қараша. <http://www.akorda.kz/>

3. Прахов А. Blender.3D-моделирование и анимация - Санкт-Петербург, BHV, 2009.

4. ADEM CAD/CAM/TDM. Черчение, моделирование, механообработка. /Авторы: Быков А.В., Силин В.В., Семенников В.В., Феоктистов В.Ю. — СПб.: — 2003.

5. Прахов А. Blender.3D-моделирование и анимация - Санкт-Петербург, BHV, 2009.

6. Алсынбаева Л.Г. Игровые технологии и виртуальные миры в образовании [Текст] / Л. Г. Алсынбаева // Дистанционное и виртуальное обучение. - 2011. - №11. - С. 79-87

Илиясова Динара Серікбайқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы
d.ilyasova.enu@gmail.com

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМУ

Түйін. Жоба бойынша оқыту технологиясы өзінің жүйелілігінің, мақсаттылығының нәтижесінде пәннің оқытылу сапасына тікелей ықпал ете алатындығымен, студенттің білімі мен білік деңгейін анық та дәл көрсететіндігімен, бағалауға оңтайлылығымен, студент бойындағы түрлі құзыреттердің қалыптасу дәрежесі мен оның болашақтағы даму мүмкіндіктерін белгілеуге бағыт бере алатындығымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: Жобалай оқыту технологиясы, өзіндік ізденіс, тұлғалық – тәжірибелік қабілет, инновациялы оқыту әдістері, бағалау өлшемдері.

Резюме. Технология проективного обучения – в условиях реализации кредитной системы обучения способствует успешному усвоению казахского языка как неродного. Приоритетными в технологии проективного обучения являются возможности самостоятельного поиска, реализации познавательных-практических способностей. Эти качества имеют особое значение в формировании познающей личности согласно запросам современного общества.

Ключевые слова: Технология проективного обучения, самостоятельный поиск, познавательные, практические способности, методы инновационного обучения, критерии оценки.

Summary. The project teaching technology is a system of teaching corresponding to the requirements of the system of teaching and fully satisfies modern demands for mastering the Kazakh language. The core of the project teaching technology is constituted by the abilities necessary for independent searching, self-cognition and realization of cognitive-practical capabilities.

Key words: The project teaching technology, cognitive-practical capabilities, innovative teaching methods, evaluation criteria.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны емес, оның даму үдерісін басқару қажеттігі айқындалып отыр. Оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру студенттердің интеллектуалды мүмкіндіктерін, білім, дағды, іскерлік деңгейлерін, сабаққа дайындық деңгейін, студенттің өзіндік жұмыстарын (СӨЖ) бақылауға және электронды түрдегі ақпаратпен жұмысты атқарудың дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдықтың талабы жоғары болса, тілді жетік меңгерген, ұлттық асыл қасиеттерді бойына сіңірген, тіл мәдениетін дамытатын талғамы биік жастар көбейері сөзсіз. Жоғары оқу орына түскен студенттердің қазақ

тілін ары қарай дамыта түсуі үшін оқытушының беретін тәлімі ерекше маңызды болатыны белгілі. Оқытушы білім алушыларды мәтіндермен жұмыс, көркем әдебиеттерден алынған үзінділерді шығармашылықпен оқып, түйсіну, танымдық-ақпараттық мәтіндерді меңгерту, мемлекеттік тілде еркін және сауатты жазуға төселдіру, аударма жұмыстарына дағдыландыруға тиісті. Сабақ барысында пайдаланылатын мәтіндер баспасөз материалдарынан, көркем әдебиеттен таңдалынып, ықшамдалып алынғаны жөн.

Өтілген сабақтың мазмұнына қатысты материал көбірек беріліп, қысқаша орысша-қазақша сөздігін де ұсыну қажет. Оқытушылар қазақ тілінің грамматикасын міндетті түрде коммуникативті жағдаятта қолдана білуіне бағыттай оқытуы керек. Қазақ тілін сауатты, мәдениетті меңгеруге көркем мәтіндер үлкен ықпал етеді. Сондықтан да таңдап алынатын мәтіндердің сапасына ерекше мән беру керек. Ондай мәтіндер еліміздің мәдениеті мен рухани байлығын дәріптейтін, жас ұрпақты отан-сүйгіштікке, қазақ ұлтын сыйлауға жетелейтін мазмұнда болуын естен шығармау керек. Білім алушы алдымен өзінің жадындағы сөздерді, сөз тіркестерін және тұрақты тіркестерді айтылымға сәйкес іріктеп алатыны белгілі, яғни орыс тілді студент ең алдымен өз санасында аударуға ыңғайлы, мағынасын білетін сөздерді «бейнелеп» алып, соларды кезекпен жарыққа шығарады. Аударма болсын, қажетті лексикалық мәтін болсын, олар қашан да қазақ мәдениетін, ұлттық құндылықтарымызды дәріптейтін, жастар бойындағы ізгі қасиеттерді ұштайтын бағытта болуы тиіс. Өзге жат мәдениетке жөнді-жөнсіз иіле беруден аулақ болуға тиіспіз. Мысалы, әлем классиктерінің шығармаларынан үзінді алынды делік. Алдымен Абайдың шағын ғана өмірбаянына қосып, тәлім-тәрбие бағытындағы қара сөздерінен үзінді алынуы керек. Ондағы кейбір сөздердің синонимдерін, не болмаса қазақша-орысша сөздігін беру қажет. Бұдан кейін «Абай жолы» эпопеясынан Абайдың Біржан салмен кездесіп, ән тыңдаған тұстарынан ба, әлде жастарға ұлағат айтатын танымал қанатты сөздерінен бе, көңіл-күй толқыныстарынан сыр шертетін тұстарынан ба, қалай да студенттерді қызықтырып, ұлтқа деген құрметін туғызатын мәтіндерге басымдық беру ескерілуі керек.

Әрине, бір топта тілді әр түрлі деңгейде меңгерген студенттер болатыны заңды. Оқытушылар оқу кешенінде берілген тапсырмалар мен жаттығуларды жеңілден күрделіге қарай ұстанымына сәй-

кес құрып, сондай-ақ оларды даяр күйінде емес, шығармашылық ойлауды қажет ететін проблемалық тапсырмалар ретінде бергені жөн.

«Қатысымдық /коммуникативтік/ мақсатқа құрылуына байланысты мәтіндер көркем шығармалардан алынған үзінділермен толықтырылатыны назардан тыс қалмау керек. Лексикалық, грамматикалық материалды студент жетік меңгеру мақсатында мына алғы шарттар жүзеге асырылуы көзделеді:

- жиі қолданылатын лексиканың сабақтарда үнемі қайталанып отыруының көзделуі;

- орындалатын тапсырмаларда сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің үнемі кездесіп отыру мүмкіндігінің жоғары дәрежеде болуы;

- сөздер мен сөз тіркестерінің әр түрлі стильдік бояуда қолданылуы;

- «Көркем сөйлеймін!» айдарында тұрақты тіркестер мен бір түбірден тараған сөздің сөзжасамдық ұясының беріліп отыру мүмкіндігі;

- өткенді қайталап, бекіту арқылы жаңа лексика мен грамматиканы меңгеру» [1, 24].

Орыс тілді аудиторияда қазақ тілін оқытуда қойылатын басты талаптар ретінде:

- қазақ тілінде кез келген тақырыпта еркін сөйлеу;

- қазақ тілінде сауатты жазу әдет-дағдыларын қалыптастыру;

- мамандыққа сәйкес білімді игеріп, қазақша тілдесу деңгейінде сөйлесе

- білуге мүмкіндік жасау және оны ары қарай дамыту;

- қазақ тілінде ауызекі тілде дұрыс сөйлесуге, оқылым мен айтылымға төселту;

- тіл үйренушінің жалпы тұлғалық әдебін, мәдени деңгейін көтеру; қазақ елінің тарихы мен мәдениетін ұлттық деңгейде таныту;

- ұлттық ерекшелікке мән беріп, құрметтеуге бағыттау әрекеттері жатады. Осы талаптар қағаз жүзінде ғана емес, оқытушының шынайы ниетіне сәйкес жүзеге асса, қазақ тілінің мәртебесі аса түсеріне дау жоқ. Сонда он бір жыл мектепте қазақ тілін оқып, шала-пұла сөйлеп келетін, қазақ тілінен бестік бағаны алуды оңай көретін балалардың санасы бір серпілер еді.

Қазақ тілі бойынша жобалық жұмыс жарысқа емес, өзара байланыс, бірлесіп жұмыс істеу, өзара көмек көрсетуге негізделген. Оқытушы ғылыми-жобалық ұжымның бір мүшесі болып, кішкентай топтарда пікір, мағлұмат беруші, кеңесші, төреші және т.б. әртүрлі әлеуметтік рөлдерді атқара алады. Бұл тұста қазақ тілі саласындағы ғылыми жобалық жұмыстың қозғаушы күші белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағытталған проблемалық ізденушілік, ғылыми мақсатты алға қою болып табылады. Бұл тәсіл студенттердің тілді меңгерудегі ынталылық пен тиімді оқу барысының дамуына бағытталған және негізделген. Жобалық техно-

логияның міндетті құрамы мен оны қолданудың шарты болып оқушылардың жеке жұмыстарына рефлексивтік өзін-өзі бағалауды жүзеге асыруға көмектесетін оқу құралдарын, материалдарын, тапсырма түрлерін және мақсат, соңғы бағалау тәрізді оқушылардың жеке мониторингі табылады (өзін өзі бағалаудың бақылау парақтары, аудио және видео жазбалары). Мұндағы маңыздылық «студенттің өзіндік дамуына, «мен концепциясының» жүзеге асуына, тұлғаның қоршаған әлемде өз орнын түсінуге, өз мүмкіндіктерін дұрыс бағалауына, алға қойған мақсаттардың жүзеге асу мүмкіншілігін болжауға, оларға қол жеткізуде дұрыс жолдарды таңдауға жағдай туғызады» [2, 57].

Білім алушылар үйреніп жатқан тілді меңгеру барысында дұрыс, сауатты қолдануды, жазба жұмыстарын жетілдіруді үйренеді. Жобалық жұмыс көбінесе оқу аудиториясынан тыс шығатын нақты проблемалық ізденушілік, ғылыми, шығармашылық тапсырмаларды шешуге бағытталған пән аралық және интегративтік сипатқа ие болады.

Жобалық технология студенттің жеке жұмысында даму жағдайымен қамтамасыз етіп, тиімді оқу жұмысына төмендегідей қолайлы жағдайлар жасайды:

- тұлғалық білім берудің бағыттылығы;

- білім алушының шығармашылық жеке оқу жұмысының маңыздылығы;

- жеке оқу жұмысының субъектісі ретінде студенттің шығармашылық мүмкіндігінің жүзеге асырылуы;

- оқу барысындағы түрлі субъектілердің өзара қарым-қатынастарының маңыздылығы;

- пәнаралық білімнің құрылуы;

- үйреніп жатқан тіл мен мәдениеттің меңгеру үдерісінде шынайы мағлұматтық білім беру, жобалық ғылыми және әлеуметтік мәдени жұмыстар қатарына енгізілуі.

Ойлаудың шығармашылық сипатын қамтамасыз ететін когнитивті үдерістерге әдетте кең білім өрісі, икемділік пен бейімделудің жоғарғы деңгейі тәрізді ойлаудың ерекшеліктерін жатқызады.

Сабақта өздік жұмысты ұйымдастырудың бір талабы бейнефильмдерді көру және талқылау болуы шарт. Тиісті мазмұндағы бейнефильмдерді тек қана қосымша материалдар ретінде емес, сабақтардың және тренингтердің кез-келген түріне оның тақырыбы мен мазмұнына сәйкес пайдалануға болады. Фильмді көрсетер алдында студенттердің алдына бірнеше (3-5) шешуші сұрақтар қою керек. Бұл келесі талқылауға салудың негізі болады. Алдын ала таңдалып алынған кадрлармен фильмді тоқтатып, пікір сайыс өткізуге болады. Соңында студенттермен бірігіп міндетті түрде жиынтығын шығару және қорытындысын жариялау керек.

Қазақ тілін оқытуда үлкен нәтижелерге қол жеткізіп, студенттің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда сапалы деңгейге шығаратын оқыту тех-

нологияларының бірі – дамыта оқыту технологиясы. Дамыта оқыту идеясы бойынша студентке оқу мақсаттарын қоюда, шешуде ешқандай дайын үлгі берілмейді. Мақсатты шешу іштей талқылау және жинақтау арқылы жүзеге асады. Мұғалім сабақ үрдісін ұйымдастырушы, бағыттаушы адам ролінде болады. Шешім табылған кезде студент өз еңбегінің дұрыс, бұрыстығын өзінше дәлелдей білуге үйренеді. Сондай-ақ білім алушыға өз ойын білдіріп, пікір айтуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі күні ақпараттық технологияны кең көлемде оқыту мен педагогикалық ұйымдастыру қызметінде әрбір оқытушы қолдана алады. «Білім беру үдерісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үдерісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздесе, білім беруді ақпараттандыру бұл танымдық іс-әрекетті қайта құру үшін және білімгерлердің интеллектуалдық мүмкіндіктерін күшейтуге арналған жағдайды құру мақсатында микропроцессорлық техника мен ақпараттарды тарату құралдарының, сондай-ақ осы құралдарға негізделген педагогикалық технологияның базасында ақпаратты жинау, өңдеу, тарату және сақтау әдістері мен құралдарын педагогикалық практикаға жаппай енгізу болып табылады» [3, 12] деген пікір өзекті болып қала бермек.

Қазір біздің оқу үдерісімізде жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланудың мынадай тиімділігін атап көрсете аламыз:

- студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне көп мүмкіндік беріп отыр;
- студенттердің және оқытушылардың уақытын үнемдейді;
- студенттердің білімін тест тапсырмалары арқылы тексеруде де өте тиімді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігін береді;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі, әсіресе, қазіргі таңда студенттің өздік жұмыстарына арнайы аудиториялық сағат берілмейтіні белгілі. Осы жағдайда студенттің жасаған өздік жұмысын немесе өздік жұмыс тапсырмаларын эл. поштаға жіберуде;
- студенттің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді, кітапханаларда жоқ шетел ғалымдарының еңбектерін ғаламтор арқылы пайдалануда да ықпалы зор.

Өздік жұмысқа эссе жазу тапсырмасын да беруге болады. Студент эссесі – оқытушы ұсынған тақырыпқа өзіндік жазбаша жұмысы (тақырыпты студент ұсына да алады, бірақ міндетті түрде оқытушымен келісілген болуға тиіс). Эссенің мақсаты өзіндік шығармашылық ойлау және өз ойларын жазбаша мазмұндау дағдысын дамыту. Эссе жазу өте пайдалы, ол авторға ойды айқын және сауатты тұжырымдауға, ақпаратты құрылымда-

уға, талдаудың негізгі категорияларын пайдалануға, себеп-салдарлық байланыстарды ажыратуға, түсініктерді сәйкесті мысалдармен безендіруге, өз тұжырымын дәлелдеуге, ғылыми стильді меңгеруге көмектеседі.

Эссенің мазмұнында қойылған проблеманың мәнін айқын мазмұндау, қағиданы және аналитикалық құрал-сайманды пән шеңберінде қарастырылатынын қолдана отырып, өзі жүргізген талдауын енгізу, қойылған проблема бойынша автордың ұстанымын қорытатын тұжырымдарды кіргізу. Пәннің ерекшелігіне байланысты эссенің нысаны елеулі сараланып жіктелуі мүмкін. «Кейбір жағдайларда бұл зерделенетін проблема бойынша статистикалық бар мәліметтерді талдау болуы, жаппай ақпарат құралдарының материалдарын талдау және зерделенетін модельдерді қолдана отырып ұсынылған тапсырманы нақты талқылау, проблеманы бейнелейтін мысалдарды іріктеу және нақты талдау» [4,81]. Сол секілді көркем мәтіннен де белгілі бір үзіндіні алып, сол бойынша автордың өз бейнесі мен кейіпкер бейнесін танытатын тұстарын талдауға, өз ойын бейнелі жеткізе жазуға ынталандыру қажет. Мысалы, танымал жазушы Сайын Мұратбековтің «Менің қарындасым» атты әңгімесінен үзінді ұсынайық:

«Қарындасымның қазіргі жүріс-тұрысы да, сөйлеуі де, тіпті езу тартып күлгені де басқаша. Бойы сұңғактанып, қара торы ерке жүзі ашандаған, есейгендік пішін бар, ойнақшып тұратын отты көздері де байсалды, ойлы қарайды. Шолақ мұрнының ұшы үшкіленіп, қырлана түсіпті. Жаңадан тіккізген қызыл драп пальтосы да өңіне жарастық беріп тұр. Бір сөзбен айтқанда, қарындасым тамаша сұлу қыз болыпты. «Қыз деген тез бой жетеді», – деп апамның талай айтқаны есіме түсті. Бірақ мен оның осы әсем сұлулығынан гөрі, тиісе кетуден тайынбайтын, ерке қылығын аңсап келіп едім ғой. Ойлап қарасам, айтты-айтпады, қарындасым бой жететіндей жасқа келіп қалыпты, енді бір айдан кейін тура он жетіге толады екен. Орта мектепті де биыл бітірмек».

Осы үзіндіні оқып, студенттер қандай әсер алды, ағалы-қарындасты бауырлардың арасындағы туыстық сезімдер қалай көрініс тапты, өз ойларын жазсын. Бұндай эссе түрі білім алушыларға қазақтың көркем сөз үлгілерін бойына сіңіруге ықпал етіп қоймайды, сөз саптау, бейнелі ой мазмұнын құрауға да дағдыландырады. Олар автордың айтпақ болған ойы: көптен көрмеген қарындасының толып-жетілгендігін, еркелік қасиеттерін қалдырып, бойжеткен ару болғандығын айрықша әсерлі бейнелеген қаламгерлік шеберлігін түйсінуге тиіс. Себебі эссені жазу барысында мәтін құралады. Ал мәтін құрастыра білу дегеніміз – білім алушылардың сөйлеу икемділіктерімен қоса, көркем ойлау дағдысын дамыту. Студенттердің әдеби білім аясының кеңеюі, әдебиеттің идеялық, эстетикалық

мән-мағынасына терең бойлап, түсінуі оқырмандық қызығушылығының қалыптасуына мол мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, оқытуды жаңаша ұйымдастыру – бұл білімді кредит түрінде есепке алу, өзін-өзі білімдендіру және білімді шығармашылықпен меңгеру деңгейін көтеруге бағытталған білім беру. Тұлғаны дамытуға бағытталған қазіргі заманғы білім беру жүйесі тек мемлекеттің ғана қажеттіліктеріне ғана емес, тұлғаның білім, әлеуметтік-мәдени және рухани қажеттіліктеріне де бейімделеді. Қазақ тілін оқытудағы жаңашылдықтың талабы жоғары болса, тілді жетік меңгерген, ұлттық асыл қасиеттерді бойына сіңірген, тіл мәдениетін дамытатын талғамы биік жастар көбейері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Оспанов С.И. Кредиттік оқыту жағдайында студенттердің ойлау белсенділігін көтеру әдіснамасы. Жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік оқу құралы. / С.И. Оспанов. – Алматы: «Полиграфия-сервис К^о», 2012. – С. 62-66.

2. Рекомендации по использованию инновационных образовательных технологий в учебном процессе. Составитель к.и.н. Сафонова Е. И. Российский государственный гуманитарный университет, М., 2011г.

3. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. Монография. – Астана, 2007

4. Сәтбекова А.А. Қазақ тілін сапалы оқытудың ғылыми-әдіснамалық негізі // «Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы үздіксіз білім беру модернизациясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. II том. – Алматы, 2007. – 143-148 б.

Kozhambekov Daulet R.

A.Yassawi International Kazakh-Turkish University,
faculty of Social Sciences. PhD-Doctoral student of department of Law. Kazakhstan, Turkestan.
e-mail: kozhambekov@mail.ru

RELIGIOUS AND SECULAR EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE 19th CENTURY

Summary. Article is dedicated to the problem of religious and secular education in Kazakhstan in the 19th century and the interaction between institutions themselves. According to the comparative method studied religious and secular education. The research focuses on the study of historical significance of this period for the creation of the modern secular state. This article points out the factors that influenced on creating a secular education in Kazakhstan.

Keywords: religious education, secular education, education, secular schools, public education, Kazakhstan in the 19th century.

Резюме. Статья посвящена проблеме религиозного и светского образования в Казахстане в XIX в., и взаимодействия этих институтов между собой. По сравнительному методу изучены религиозное и светское образования.

Исследование сосредоточено на изучение исторического значения данного периода для создания современного светского государства. В данной статье впервые выделяются факторы, которые повлияли на становления светского образования в Казахстане.

Ключевые слова: религиозное образование, светское образование, образование, светские школы, народное просвещение, Казахстан в XIX веке.

Түйін. Мақала XIX ғ. Қазақстандағы діни және зайырлы білім беру мәселелері мен діни және зайырлы білім беру мәселелерінің арақатынасы жөнінде. Салыстырмалы әдіс негізінде діни және зайырлы білім беру жағы зерттеледі. Зерттеу барысында сол кезеңнің қазіргі заманғы зайырлы мемлекет қалыптастырудағы тарихи маңыздылығына мән береді. Сонымен қатар осы мақалада Қазақстанда зайырлы білім берудің қалыптасуына алғаш негіз болған факторлар ескеріледі.

Түйін сөздер: діни білім, зайырлы білім беру, білім беру, зайырлы мектептер, халық азарту ісі, XIX ғ. Қазақстан.

Education is very important for every modern society. This article considers problems of history of interaction between religious and secular education in Kazakhstan. The relationship between the religious and the secular elements in a society also determines how education might develop.

Secular education is the system of public education in countries with a secular government or separation between religion and state. Today, secular may mean different things to different people. In secular usage, religious education is the teaching of a particular

religion and its varied aspects: its beliefs, doctrines, rituals, customs, rites, and personal roles. In Western and secular culture, religious education implies a type of education which is largely separate from academia, and which regards religious belief as a fundamental tenet and operating modality, as well as a prerequisite for attendance.

The secular concept is substantially different from societies that adhere to religious law, wherein "religious education" connotes the dominant academic study, and in typically religious terms, teaches doctrines which define social customs as "laws" and the violations thereof as "crimes", or else misdemeanors requiring punitive correction.

In the 19th century the territory of Kazakhstan was in structure of various administrative centers of the Russian Empire. New specialists, first of all translators and interpreters were necessary for development of the relations between Russia and Asia. Establishment of educational institutions was the call of the times.

In March, 1801 Alexander I comes to the throne, and among the most important actions of the government there was an educational reform. The integrated systems of general education, the higher and secondary schools were established in the country.

In the 19th century the education in Kazakhstan developed in two directions: religious and secular. The religious direction was generally represented by maktabs (schools) and madrasas financed by parents. Training was conducted on the basis of the Arabic alphabet. It was that period when interest in a problem of choosing the education mode has become aggravated. Educational institutions of secular character began to be established after joining of Kazakhstan to Russia. They prepared officials, translators, teachers and physicians for the imperial power.

The history of one of the attention getting educational institutions, belonged to the end of the 18th century was one of the first educational institutions of the Omsk city, named as Omsk Asian School. Omsk at that time was one of the large educational centers for all Kazakhstan. The idea about establishment of this educational institution belonged to the founder of the second Omsk fortress, the commander of the Siberian corps, the general lieutenant I.I. Shpringer, and the major general Shtandman has realized it in 18 years after I.I. Shpringer's death.

The main mission of school was training the Russian and Kyrgyz personnel for management and education of the Kyrgyz people. The school trained specialists of east languages, translators, interpreters

and topographers. In the 17-18th centuries, translators called those who dealt with written translation, and *tolmach* (*tilmash*) – interpreters.

Originally the school was completed with children pupils only from of Kazakh families. And at the beginning of 19th century the Kazakh aristocracy has begun to send the children to this educational institution, and also educational institutions of Omsk. So, in 1827 the son of Uali khan, Chingis Sultan has come to school of the Siberian Military Kazakh Forces. In the Manifesto August 19, 1827 it was indicated that the subjects studying and teaching methods as possible were according to the future pupil's mission, and each pupil didn't try to overcome his estate [1, 204 p].

At this school except the Russian literacy and fundamentals of mathematics, Tatar, Turkish, Arab and Persian languages were taught. Over time at the same school the office has been opened for training of leaseholders and topographers.

This educational institution was granted the right to send the best pupils for education continuation to Kazan University.

Almost to the middle of the 19th century training Kazakh children were carried out in the madrasas and *maktabs*. The functions of teacher were carried out mainly by the *mullah*. Muslim *maktabs* and madrasas were generally visited by boys that became one of the reasons of high level of female illiteracy.

The first Kazakh secular school has begun to function since 1841 in the *Bokei Horde* on the *Zhangir Khan's* initiative. The seven-year school in case of the Border commission in Orenburg (*Orynbor*) became the following educational institution for the Kazakh children. In 1850 in case of the Orenburg Border commission other secular school has opened. In 19 years of existence 48 people graduated this place. In 1857 *Ybyrai Altynsarin* successfully graduated the school. In the last third of the 19th century city schools, parochial schools, pro-gymnasiums, the Russian-Kazakh specialized schools and schools, schools of primary literacy were opened. They were supported at the expense of the state and carried out a role of primary educational institutions. In the *Bokei Horde* rating schools were founded. The teachers of those schools were Kazakh graduated two-form school and passed examinations in teacher's seminary on titles of teacher. From 1898 to 1914 the number of elementary schools in Kazakhstan has grown with 730 to 1988, and the number of pupils in them — from 29,1 thousand to 101 thousand people. The *Turkistan teacher's seminary* founded in 1879 and the *Orenburg Kazakh teacher's school* (1883) was the first professional educational institutions. Later teacher's seminaries have opened in *Aktobe*, *Verny*, *Semipalatinsk*, *Uralsk*. These educational institutions have prepared for all pre-October period of 300 Kazakh teachers. In the 19th century agricultural and medical assistant's schools have opened from where there were specialists with

secondary education.

Officials of Imperial Russia were especially disturbed by Muslim educational institutions which more and more began to be shown as alternative system, with special ideology of training. In this regard it should be noted the largest and authoritative centers of new-method training. In 1891 merchant brothers *Ahmed*, *Ghani* and *Makhmut Khusainovs* have built the mosque in Orenburg and in case of it they based the *maktabs* and madrasas as “*Husainiya*”

without religious scholasticism. In this educational institution of new type they have invited the best teachers who studied the secular training program. The training program of madrasa of “*Husainiya*” had reformatory character. Children learnt Tatar, Russian, Arabic languages, studied history, mathematics, geography, physics, chemistry, pedagogics, civil jurisprudence, calligraphy, drawing. Teachers used education guidance and books of foreign editions [2, 12 p]. The madrasah of “*Husainiya*” had rich library with art, philosophical, pedagogical literature and periodic editions on Russian, Tatar, Arab, Persian and other languages. Learners of “*Husainiya*” madrasas founded “*Society of studying of Kazakh*” which purpose was studying of monuments of the Kazakh national literature, publishing textbooks for schools and madrasas in Kazakh, assistance to publishers of future newspapers”.

Many graduates of this madrasa became eminent state and public figures, poets, writers, representatives of science and culture of Kazakhstan subsequently. Consequently, in a basis of ideology of “*Husainiya*” madrasa has put a possibility of expansion of an outlook, direct acquaintance to spiritual achievements, modern eras and development of ideas of free-thinking.

It is necessary to tell that each of people living in Kazakhstan during the considered period looked for the niche in welfare and economic life of edge. It aimed to keep the originality that caused difficulties during establishing the public schools for non-Russian children. We think that the problem of our research can represent scientific and practical interest for the people involved in education as on documentary material on history of education. It is possible to trace development of two various approaches of the Imperial government to creation of the state educational institutions network for the non-Russian people. Now, in connection with fundamental rethinking of all history of Kazakhstan, one of the most principles of national history is the objective studying the most essential moments of education development in Kazakhstan which was the integral link in all-Russian process of the education system formation.

To the period since the beginning of the 19th century there was a process of gradual creation of integrated educational space. *N. Ilminsky* supported by orthodox clergy was at the head of this idea. *N.*

Ilminsky has offered the system to the organization of national schools which had to be embodied in national suburbs of Russia. According to this he provided for the following scheme:

1) Primary schools with the biennial term of training;

2) One-year schools with a four-year course;

3) Two-years schools with a six-year course with limited use of national languages.

N. I. Ilminsky's ideas, for full studying of system, have been analyzed by many researchers. His views of education are estimated ambiguously. Establishment of the Russian-Kazakh schools, certainly, was not a charity action of tsarism. It quite kept within a framework of the government policy directed to acceleration of economic and cultural integration of the nomadic population living in Steppes border included in the Russian Empire. At the same time statement of school case, undoubtedly, facilitated access to younger generation from Kazakh families for gaining the primary knowledge. In post-reform Russia the aspiration of people to literacy, plunge into the scientific knowledge, literature and art amplifies. In realization of this requirement advanced Russian intellectuals played the big role which established various educational organizations at Zemstvo (elective district council in pre-revolutionary Russia) and scientific organizations, and also new out-of-school forms of education. More capable graduates of Russian-Kazakh schools had an opportunity to continue education in secondary, and then and in higher educational institutions of Russia, forming a kernel of Kazakh intellectuals. Thereby development of the Russian education among the Kazakh population of Steppes are promoted cultural rapprochement of two nations.

In this regard we support the opinion of G. S. Sultangaliyeva who writes: "Historical development of the people of the Volga region, South Ural and the Western Kazakhstan at the end of 19th, the beginning of the 20th centuries was characterized by formation of new type of cultural interaction and their intellectual

elite, formation of the general bases of ideology of national revival of Turkic communities of the region. Factors which favored and caused the movement in this direction are development on idea of revival of the people on the basis of their all-round education and enlightenment, coming the culture up in native language, establishments of equality and an equal share of the Turkic-Muslim and Slavic-Christian people in state political system of Russia" [3, 36 p]. During the period of modernization of the Russian Empire society religious education and secular education had undergone a significant evolution.

Finally, we need to look at how a country defines the nature and purpose of religious and secular education. We ascertain that debates in modern Kazakhstan regarding the importance of religion education in the educational environment of secular society indicate that this problem has not been solved and demand historical analysis of the experience of 19th century period which is characterized by the official functioning of the system of religious education in secular schools on the one hand, and by continuous discussions about this issue on the other. The Republic of Kazakhstan proclaims itself a democratic, secular, legal and social state whose highest values are an individual, his life, rights and freedoms. Kazakhstan is multiethnic, with a long tradition of tolerance and secularism. Kazakhstan will continue to remain a secular state which respects the rights of all faiths [4].

Reference:

1. *Universal education in Russia.* / Dmitriy Shakhovskiy- M., 1902. - 204p.
2. *Gosudarstvenny arhiv Jrenburskoy oblasti.* 27-1 delo., 12 p.
3. *Sultangalyeva G.S. Jdadidizm I vzaymodeystvye tyurkoyazychnih narodov Uralo-Povoljya, Kazakhstana (konets - nachalo XX v). // Vestnik KazGU im. Al-Farabyi. Ser.istor— 2001. — № 3(22). — 36 p.*
4. *Constitution of Kazakhstan.* Almaty. 1995.

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы

Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, e-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, Орал қ.

ЖОҒАРЫ КӘСІПТІК ӘДЕБИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Түйін. Бұл мақалада жоғары кәсіптік әдеби білім берудегі инновациялық технологиялардың рөлі, тәжірибелік маңызы сөз болады. Заманауи интерактивтік (компьютерлік технология) және педагогикалық технологиялардың белсенді қолданылуы, оқу үрдісіндегі білім берудің нәтижеге бағытталуы зерделенеді. Оқу үрдісіндегі оқытушының мен студенттің рөлі, негізгі функциялық қызметтері, жаңа ақпараттық технологиялардың міндеті, кәсіби тұлғалық құзыреттіліктерінің қалыптасуы, ЖОО-да әдеби білім беруде сұхбаттастық, коммуникативтік диалогқа, ынтымақтастыққа өту қажеттігі айқындалады.

Тірек сөздер: жоғары әдеби білім беру, инновациялық технологиялар, коммуникативтік диалог

Резюме. В этой статье идет речь о роли инновационных технологий в области высшего профессионального литературного образования и практической значимости. Исследуется использование современных интерактивных (компьютерных технологий) и педагогических технологий в учебном процессе, сосредоточенность на результатах обучения. Роль преподавателей и студентов в учебном процессе, основные задачи, задача новых информационных технологий, формирование профессиональных компетентных качеств, также выясняется личная компетентность в формировании университетского образования, коммуникативного диалога, определяется необходимость сотрудничества.

Ключевые слова: высшее литературное образование, инновационные технологии, коммуникативный диалог.

Summary. In this article said about the role of innovative technologies in the field of higher professional education of the literary and practical significance. Also investigated the use of advanced interactive (computer technology) and educational technology in the teaching process, focus on learning outcomes. The role of teachers and students in the educational process, the main task, the task of the new information technologies, formation of professional competence of qualities, as it turns out personal competence in the formation of a university education, communicative dialogue, determined the need for cooperation.

Key words: higher literary education, innovative technologies, communicative dialogue.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев қазіргі заманауи білім беру мәселесі турасында: «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық. Біздің болашақтың жоғары технологиялық және ғылыми қамтымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет. Осы заманғы білім беру жүйесінсіз әрі алысты барлап, кең ауқымды ойлай білетін осы заманғы басқарушыларсыз біз инновациялық экономика құра алмаймыз. Демек, барлық деңгейдегі техникалық және кәсіптік білім беруді дамытуға бағытталған тиісті шаралар қолдануымыз шарт»[1], -деп білім берудің жаңаша мазмұнына үлкен міндеттер жүктейді. Бұл мәселелер әр кезеңде де өзінің мазмұнын жоймай, қазіргі ақпараттық заманда үдемелі қарқын алып отыр.

Сол себепті жоғары кәсіби педагогикалық білім берудің негізгі мақсаты – студенттерге (магистранттарға) оқыту мен білім жүйесінің жаңартылған мазмұны мен құрылымы жаңа технологиялардың негізінде педагогикалық міндеттерді шешуге үйретуді көздейді. Болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасу үрдісі қазіргі заманға сай инновациялық қызмет үрдісіне бағытталған үлгіде болуы міндеттеліп отыр. Сондақтан филологиялық бағыттағы жоғары педагогикалық білім берудегі негізгі мақсаттардың бірі – болашақ кәсіби қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін заманауи инновациялық технологиямен қаруланған жауынгер ретінде, замана көшіне ілесе алатын кәсіби тұлға ретінде даярлау болып табылады. Кәсіби студент-филолог болып қалыптасу үрдісі – күрделі әрі ұзақ процесс болып саналады. Болашақ қазақ тіл мен әдебиеті мұғалімі ретінде филология саласы бойынша (тіл мен әдебиеттен) жоғары кәсіби филологиялық білімнің теориялық және практикалық мәселелері сынды міндетті құзыреттілікті игерумен бірге, жалпы кәсіби педагогикалық даярлығы да қатар жүріп отыруы, маман ретінде жаңа заманға сай педагогикалық құзыреттілігінің кешенді түрде қалыптасуы маңызды болмақ.

Қазақстандық бүгінгі жас ұрпаққа сапалы білім, тағылымды тәлім-тәрбие беру үрдісінде қазіргі заманғы электронды ақпараттық-қатынастық технологияларды тиімді пайдаланудың орны ерекше. АҚТ-ны пайдалануды заман ыңғайына қарай оңтайлы дамыту – XXI ғасырда кез-келген мемлекеттің дамуына аса маңызды орын алады. Ғылыми-технология мен ақпараттық-қатынас, электронды құрал-жабдықтар орасан зор қарқын-

мен дамыған қазіргі заманда әлемдік озық технологияларды өзінің экономикалық өсіп-өркендеуіне, қоғамдық-әлеуметтік жағдайының жақсаруына тиімді іске жарату кез-келген мемлекеттің дамуында негізгі қозғаушы күш болып табылады[2,7].

Міне, білім беру үрдісінің заманға лайық жаңалануы, білім беру парадигмаларының өзгеруі дәстүрлі қалыптасқан кәсіби педагогтарды даярлау жүйесінің жеткіліксіздігін алға тартып отыр. Жаңа ғасырдағы ақпараттық технологиялық үрдістің белсенді дамуы, оның адамзат өмірінің барлық қабатына енуі қазақ тілі мен әдебиетінен білім беруші кәсіби мамандардың да білім беру кеңістігінде кәсіби-педагог ретінде бәсекеге қабілетті, заманауи интерактивті әдіс-тәсілдерді, ақпараттық және коммуникативтік технологияларды меңгерген, пайдалана білу қабілеттерінің болуын талап етеді.

Қазіргі мұғалімдердің ғылыми-педагогикалық деңгейін көтеру, педагог қызметкерлердің кадрлық әлеуетін дамыту, көпшілік жағдайда, жоғары білім беру жүйесінде заманауи білім беру технологияларын нәтижелі пайдалана білуге үйретуге байланысты болып отыр. Университеттерде білім беру саласы мамандарын даярлауда ақпараттық қорларды жаңғыртуды, сондай-ақ жаңа ақпараттық және педагогикалық технологияларды пайдалануды жаңартуды қажет етеді.

Бүгінгі таңда білім беру саласында жаңа инновациялық бағытты пайдалану жалпы бұқаралық сипат алуда. Осыған байланысты жаңа білім беру жүйесін «инновация» ұғымымен байланыста қолдану үрдісі белең алды. Инновация ұғымы кең мағынасында жаңарту, өзгерту дегенді білдіреді. Сондықтан инновация түсінігі бір жағынан жаңалық болса, екіншіден сол жаңалықты тәжірибеге ендіру жолы деген мағынасымен анықталады. Қазіргі педагогикалық технологиялар түсінігі жағынан келсек, осы екінші түсінігі біздің зерттеуімізге тікелей қатысты екенін ұғынамыз.

Жоғары білім беру жүйесінің ошағы университеттердің заманауи техникалық құралдармен қамтамасыз етілуі филологиялық білім беру саласында, оның ішінде әдебиетті оқытуда жаңа әдістер мен педагогикалық технологияларды пайдалану үшін алғышарттар жасап, мүмкіндік туғызады.

Қазірдің өзінде оқыту барысында қолданылып жүрген оқытудың жаңа технологиялары қазақ тілі мен әдебиетінің табиғатына сәйкес бейімделіп кеңінен қолданыс тапты. Атап айтар болсақ, жалпы орта білім беру жүйесі болсын, жоғары білім беру жүйесі болсын, бәрінің де тәжірибесінде қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда көбіне-көп, «сын тұрғысынан ойлау», «модульдік оқыту технологиясы», «дамыта оқыту технологиясы», «деңгейлеп саралап оқыту технологиясы», «ойын арқылы оқыту технологиясы», «проблемалық оқыту», «компьютерлік технологиялар» т.б. кеңірек қолданылып

келеді. Соның ішінде компьютерлік технологияның техникалық құрал ретінде, жоғарыда аталған оқыту технологияларының ажырамас құрамды бір бөлігінің болуы аталған технологияның мүмкіндігінің кеңдігін көрсетеді.

Компьютерлік оқыту технологиясы кең мағынада оқытудың мазмұны, құралдарды қолдану, жұмыс әдістері мен бақылау максимал түрдегі рационалдықты және дәлдікті талап ететін оқыту процесін жаңа тиімділікпен ұйымдастыратын жүйе болып саналады[3]. Бұдан қазіргі білім беру технологиялары білім беру жүйесінің стратегиялық бағыттарына сәйкес білімгердің дербестігін, тұлғасын, құзыреттілігін дамытуға бағытталуы қажеттігін ұғынамыз.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Т.Жұмажанова: «Әдеби білім берудің сапасы жетілдіруде жаңа технологиялардың оқу үрдісіне кеңінен енуі, білім мазмұнын нәтижеге бағдарлауға мүмкіндік туғызды. ХХІ ғасыр – ақпараттық технология ғасыры. Бүгінде әлемдік білім беру жүйесінде оқытудың жаңа электрондық мазмұнына айырықша назар аударылуда. Бүгінде республика мектептерінде электронды оқыту құралдары, интерактивті такталар, мультимедиялық лингофондық кабинеттер, электронды оқу залдары ашылып қолданысқа енуде.

Оқытудың техникалық құралдарының басқа түрлеріне қарағанда, компьютерлік оқыту жүйелері өзінің интерактивтілігімен ерекшеленеді, демек компьютерлік оқыту жүйелері оқушының, студенттің сұрағына немесе әрекетіне жылдам жауап беруге, нақытылау үшін сұрақ беруге, хабарламалар жасауға, олар үшін қажетті ақпаратты табан астында беруге қабілетті.

Компьютердің оқу үрдісінде техникалық құралдың жаңа түрі ретінде ене бастауымен байланысты оқу үрдісін қарқынды етудің зор мүмкіндіктері пайда болды, іскерлік ойындар дамытылуы мүмкін, студенттердің аудиториядағы және аудиториядан тыс уақыттағы өзіндік шығармашылық жұмыстарын ұйымдастырудың мүмкіндігі ұлғайды.

Жаңа технологиялық әдіс-тәсілдердің пайда болуы ақпараттардың мазмұнын адамның түрлі сезім мүшелері арқылы және аудиториямен интерактивті өзара әрекетке түсу арқылы қабылдауды түрлі техникалық құралдардың көмегімен іске асыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Білімді ақпараттандыру бағдарламасы электрондық оқулықтарды шығаруға септігін тигізді», [4] - деп қазіргі ақпараттық технологиялардың зор мүмкіндіктерін жан-жақты тұжырымдайды. Иә, қазіргі технология ғасырының мүмкіндіктері білім беру философиясына түбегейлі өзгерістер енгізіп, ақпараттарды игерудің виртуальды технологияларын алға шығарды. Дәстүрлі білім беру жүйесіндегі оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынасты, субъект пен объект қатынасының

опозициясын қайта қарауды ұсынады. Оқытушы білім беру үрдісін сапалы ұйымдастырушы, бағыт беруші тұрғысынан көрінеді. Мысалы, виртуальды технологиялар оқыту үрдісіне ойын элементтерін енгізіп, оны қызықты әрі бір сарындылықтан арылтып, жанды өтуіне мүмкіндік береді. Қазіргі компьютерлік желілер ақпарат алудың көзін кеңейтіп, виртуальды технологиялардың көмегімен ақпарат алудың жаңа түрлерін ұсынуда. Мысалы, белгілі бір тарихи романдарды, сол кезеңге қатысты тарихи-әлеуметтік жағдайларды меңгеруде қазіргі таңда үйден немесе аудиториядан шықпай-ақ виртуальды музейлер арқылы мұражай жәдіргеліктерімен танысуға, немесе көркем шығарманың мәтімен танысуда виртуальды электронды кітапханалар арқылы романдардың мәтінімен танысуға (аудио немесе визуальды электронды нұсқада), сондай-ақ қазіргі қазақ романдарының авторларымен әр түрлі сайттар арқылы (мысалы, www.adebiportal.kz) онлайн конференциялар ұйымдастырып, қаламгермен тікелей байланыс орнатуға, онлайн талдауға, тіпті виртуальды кеңестікте оқу аудиториясын құрып, студенттермен қашықтан оқытуға да мол мүмкіндіктер туып отыр. Бұл қазіргі технология терминінің техника, қолданбалы ғылым, ғылыми-өндірістік саласы, яғни материалдық дүниеге қатысты шеңберінен шығып, интеллектуалдық, психологиялық, эстетикалық, идеологиялық сынды рухани дүниелерге де тікелей қатысты бағдарда қолданыла бастағанын көрсетеді.

Қазіргі таңда жоғары білім беру жүйесінде білімді ақпараттандырудың, яғни тікелей компьютерлік технологияның зор мүмкіндіктерінің нәтижесінде пайда болған электронды оқулықтардың да маңызы өте зор. Ол оқытудың қосымша дидактикалық құралы емес, оқытудың тиімді ақпараттық-білім берудің негізгі көзі болып табылады. Автоматтандырылған оқытуды, мәтінді терең, жүйелі меңгеруге жол ашады.

Электронды оқулықтарды тиімді пайдалану студенттердің белсенді ойлауға, шығармашылықпен жұмыс жасауға бағыттайды. Олардың танымдық әрекеті әдеби білімді ұтымды меңгеру қажеттілігімен ұштасып жатады. Мұнда ең алдымен мақсат қойылады, тапсырмалар бөлініп жұмыс жоспарланады, іс-әрекет бақылауға алынады. Студенттерді ұдайы белсенділікке төселдіруде, оларды жауап беруге, мәтінге талдау жасауға, пәннің мазмұны мен мақсатына сай, тақырыптың ерекшелігін жіктеп, саралауға төселдіріледі.

Осындай әдістердің бірі әдебиетті оқытуда видео тасымалдаушы құралдарға жазылған видеодәрісті атауымызға болады. Бұл мұғалімнің немесе студенттің (педагогикалық тәжірибеде) шынайы өткізген сабағы болуы тиіс. Бұндай видеодәрістердің сенімділігі, аталған әдістің жалғыз жетістігі ғана емес. Видеодәріс филология факультетінің студенті немесе магистранты үшін мек-

тептік сабақ өткізудің үлгілерімен таныстырудың қолайлы жолы, сондай-ақ әдістеменің белгілі бір мәселелерінің ақпарат көзі болып табылады. Сабақ барысында студенттердің немесе магистранттардың белгілі бір мәселе төңірегінде сұрақтары туындаса, оқытушы видеодәрісті тоқтатып, талас тудырған тұстарды қайта қарауға және талдап түсіндіруіне болады. Видеодәрістерді қайта қарау жас маманға алынған білімді тәжірибеде қолдануға көмекке келеді, оқыту әдістемесі мен оның мазмұнын жетілдіре түсуге материалдар жинайды, сондай-ақ алдағы педагогикалық қызметінің дұрыс жолға қойылуына мүмкіндік береді. Видеодәрістерді талдау және қорытындылау студентке белгілі бір дәрежеде мектептегі оқу-тәрбие үрдісі туралы баға беруге, шығармашылық тұрғыдан ізденуге жетелейді.

Педагогикалық тәжірибеде жас мамандарда мектепте сабақ жүргізу практикалық дағдылары жеткілікті дәрежеде болмайтыны шындық, яғни университеттегі теориялық білім мен практиканың сәйкессіздігі көрініс тауып отыруы жиі байқалады. Педагогикалық қызметінің алғашқы кезеңіндегі қиындықтар мен сәтсіздіктер көп жағдайда таңдаған мамандығына деген көңіл толмаушылыққа алып келуі мүмкін. Тіпті кейбір жағдайларда жас мамандардың алғашқы уақыттардағы өз-өзіне деген сенімсіздігі, әрі әдістемелік тұрғыдан даярлығының жеткілікті дәрежеде болмауы (әлеуметтік жағдаятты қоспағанда) педагогикалық қызметтен қол үзуіне әкеліп соқтыратын жағдайлар орын алады. Видеодәрістер материалдарының негізінде педагогикалық практиканың жетістіктері мен кемшіліктерін жан-жақты талдап, танып үйренуге деген мүмкіндік, белгілі бір қорытындылар шығаруға дағдылану – аталған әдістеменің маңызды тұсы, яғни педагогикалық қызметтегі жас маманның алғашқы дағдарыстарын жеңуге, жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Мультимедиялық құралдар, яғни соның ішінде видеодәрістерді пайдалану әдебиеттен берілетін білім мәтінмен жұмыс істеуде маңызды орынға ие. Ең маңыздысы, бұл әдіс жаңа технологиялар мен әдебиетті оқытудың қалыптасқан дәстүрлі жолымен табиғи үйлесімін табуға мүмкіндік береді.

Видеодәрістер арқылы мектептегі сабақтың құрылымдық жүйесі мен жұмыс мазмұнын меңгеру студенттерге немесе магистранттарға педагогикалық тәжірибедегі әдістерді меңгерту әрі талдауға үйретіп қана қоймайды, сондай-ақ әдебиетті оқыту әдістемесі мәселесінде шығармашылық тұрғыдан ойлау, шешімін табуға, жеке кәсіби әдістемелік стилінің қалыптасуына да мол мүмкіндік жасайды.

Мамандық бойынша видеодәрістерді пайдалану арқылы студенттердің әдіс-тәсілдер мен сабақты өткізу құралдарын игеруіне көмектесе отырып, екінші жағынан оқушылардың жас ерекшелігіне әрі жеке қабілеттеріне сәйкес танымдық,

оқу және шығармашылық әрекеттеріне жетекшілік ету дағдылары да қалыптасады.

Видеодәрістерді пайдаланудың артықшылығы студенттерге немесе магистранттарға таңдаған мамандығының шеңберінде педагогикалық құзыреттіліктерін, яғни өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру, мектептерде және мектептен тыс қосымша білім беру мекемелеріндегі оқу-тәрбие жұмысының заманауи жағдаятын меңгеруге, алдыңғы қатарлы озат тәжірибені, дәстүрлі емес сабақ үлігілерін игеруге де жол ашады. Сондай-ақ, видеодәрістерді қарау барысында, студенттердің филологиялық пәндерді оқыту әдістемесі саласында ғылыми зерттеу әдістері мен тәсілдерін, яғни студенттердің өзіндік зерттеушілік, ізденістік қабілеттерін қалыптасуына да зор мүмкіндігі болады.

Қазіргі таңдағы әр түрлі пәндердің өзара интеграциялануы оқыту әдістемесіндегі сан түрлі әдістердің филологиялық білім жүйесін оқытуда да кеңінен таралуына жағдай туғызды. Мысалы, экономикалық пәндерді оқытуда кең таралған кейс-әдісі филологиялық пәндерді оқытуда, соның ішінде әдебиетті оқыту үрдісінде қолданылуы мүмкін.

Аталған әдістің мәні студентке немесе магистрантқа (жеке немесе топтық) проблемалық жағдаят ұсынылады, аталған мәселенің шешімін өз беттерімен (жеке немесе ұжымдық) шығуды көздейді. Ұсынылған міндеттер шешімі бір мәнді болмауы және сутенттердің теориялық және практикалық тәжірибелеріне ғана негізделмеуі мүмкін, проблемалық жағдаяттың сан-қырлы шегін, ақиқат өмірдегі бір мәнді еместігін көре білу дағдыларын да қамтиды. Бұндай міндеттердің нәтижесінің шешімі - дербес өзіндік ойлауға, қалыптан тыс тың идеяларды қалыптастыруға, ұсыныстар білдіру, альтернативтік көзқарастарды тыңдау және өзіндік дәйекті пікірлерін айту қабілет дағдыларын дамытады. Бұл әдістің көмегімен студенттер мен магистранттар (тыңдармандар) аналитикалық талдау жасауға және бағалау дағдыларын көрсетуге әрі жетілдіруге мүмкіндік алады, топта жұмыс істеуге үйренеді, теориялық білімдерін тәжірибеде қолдануға дағдыланады.

Студенттерге қазіргі заман әдебиетті оқытуда аталған әдісті қолдану оқытушы үшін де құндылығы бар, атап айтсақ, дискуссияға сауатты түрде бағыттап отырып, мәселенің жаңа, тың шешімдерін, қырларын анықтауға, қарастырылған жағдаяттың алдыңғы жіберілген қателіктерін көруге де мүмкіндік алады. Кейсті құрастыру және сабақ беру – бұл оқытушыдан жоғары кәсіби құзыреттілікті, педагогикалық шеберлік пен эрудицияны талап ететін күрделі міндет. Кейсті құруға шынайы өмірлік жағдай да көмекке келуі мүмкін. Себебі оқытушының өзі де тәжірибесінде проблемалық жағдайлармен жиі ұшырасып отырады. Мәселен, студенттердің мектептерден педагогикалық сараманнан өтуінің талдау, өз кезегінде, осы бағыттағы кейсті құрастыру үшін мол материал беруі мүмкін.

Қорыта айтсақ, заманауи интерактивтік (соның ішінде компьютерлік технология) және педагогикалық технологиялардың белсенді қолданылуымен білім беру салаларында елеулі өзгерістер жүріп жатыр. Оқу үрдісіндегі оқытушының орны мен рөлі, оның негізгі функциялық қызметі өзгереді. Жаңа ақпараттық технологиялардың міндеті – оқытушы қызметінің шығармашылық құзыреттілігінің өсуі, монологтен сұхбаттастық, коммуникативтік диалогқа, ынтымақтастыққа өту қажеттігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» // *Айқын*. – 19 ақпан. – 2005.
2. Даутова С.Б., Исхан Б.Ж., Оспанова Б.Р. *Филология және технологиялар: Ғылыми зерттеу* – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2012. – 98 бет.
3. С.Адашева *Оқушыларды ақпараттық-компьютерлік білім беру орталарына бағдарлап оқыту*// *Ұлт тағылымы*. №3, 2009. 156-бет.
4. Жұмажанова Т. *Жоғары оқу орындарында әдебиетті оқытудың сапасын арттыруда электронды оқулықтың тиімділігі*.

Ludmila Bejenaru

PhD, Professor, The University of “Alexandru Ioan Cuza”, Iasi, Romaniaşos.
E-mail: ludbej2059@yahoo.com; ludbejenaru@gmail.com

Марал Нуртазина

доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, E-mail: nurtazina2@gmail.com

Майра Кадеева

кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, E-mail: kadmi_ru@mail.ru

Жаннат Бектурова

кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, E-mail: bekturova.z@mail.ru

Жаннат Ермекова

кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, E-mail: bekturova.z@mail.ru

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОДЕКСА ВЕЖЛИВОСТИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ
ОТНОШЕНИЙ ПОЛИАДРЕСОВАННОСТИ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ**

Түйін. Мақала әдептілік кодексін іске асыру аспектісінде, тұлғааралық қарым-қатынастарға бағытталған және әрекет етуші адамдарға арналады. Авторлар мәтіндердегі алғыс айту идеясын және мәтіннің арнайы түрі ретінде айқын үйлесімділік құрылыммен этикалық нормаларына сәйкес, оны жанрлық қалыпта дәлелдеуге тырысады.

Түйін сөздер: Әдептілік кодексі, этикет нормасы, жанры, алаңбағыты, прагматикалық орнату.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению реализации кодекса вежливости в аспекте межличностных отношений полиадресованности. Авторы доказывают идею о том, что тексты благодарности – это особый вид текста, который характеризуется особыми прагматическими установками и четкой в гармонии со структурой этикетными нормами, что предоставляет автору возможность индивидуально интерпретировать жанровую форму.

Ключевые слова: кодекс вежливости, этикетные нормы, жанр, полиадресованность, прагматические установки.

Summary. The paper is devoted to the implementation of politeness code in the aspect of interpersonal relations and multiaddressing. The authors argue the idea that the texts of gratitude is a special kind of text which is characterized by specific and clear pragmatic attitudes in harmony with the structure of etiquette rules that gives the author the ability to individually interpret genre form.

Keywords: code of courtesy, etiquette rules, genre, multiaddressing phenomena, pragmatic arrangement.

В разных коммуникативных системах и подсистемах важную роль играют социально и национально специфичные правила поведения, как речевого, так и неречевого, связанные с семиотическим понятием этикета и находящиеся в ракурсе проблемы лингвоэкологии. Речевой этикет представляет собой устойчивые формулы общения, употребляющиеся в стандартных ситуациях при творческом выборе общающимися наиболее уместного средства из обширного языкового арсенала. По значениям речевых интенций речевой этикет разделяется на разные коммуникативно-семантические группы, где в каждой группе сложилось множество вариантов выражения одного интенционального значения (при ориентации на коммуникативную ситуацию в целом и на адресата в частности). В поле зрения нашей статьи такой концепт, как «благодарность» и «вежливость».

Как сложное социально-культурное явление, которое тесно связано с основными принципами социокультурной организации общества и межличностными отношениями, существующими между его членами, с их коммуникативным сознанием, выступает концепт «вежливость». В разном содержании данного концепта нашли отражение черты индивидуалистического и коллективистского мировоззрений, социально-культурных отношений. На вербальном уровне, и особенно в письменной

---

* Исследование выполнено в рамках реализации научно-исследовательских проектов «Разработка методологии и научно-методических основ формирования лингвистических компетенций студентов в контексте модернизации профессионального образования в РК» и «Языковая модель поликультурного образования: интерлингвокультурный аспект» на основе грантового финансирования научных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан» на 2015-2017 гг.

коммуникации, важную роль в поддержании вежливых отношений между собеседниками играет такой речевой акт, как благодарность [см. работы: 1; 2; 3; 4] как одно из средств демонстрации взаимного уважения, проявления внимания к окружающим.

Выражение благодарности занимает особое место среди набора стереотипов общественного поведения. Данный поведенческий ритуал, по утверждению антропологов, начал проявляться на ранних этапах истории развития человечества с возникновением коллективного общежития людей. В современном цивилизованном обществе выражение благодарности является наиболее закрепившимся и стереотипным ритуалом поведения. Как гласит одна из английских пословиц, «It's good day when your thank you bag is full». Можно привести высказывание Е.Гилберта о том, что «almost as important as the gracious "I am sorry", the sincere thank-you is a hallmark of civilization» [4, с.136].

Отсутствие выражения благодарности в ответ на полезное и приятное речевое или неречевое действие воспринимается как невоспитанность и крайне невежливый поступок. Едва ли найдется книга по этикету или правилам хорошего тона, будь то в Казахстане, России или на Западе, в которой не была бы зафиксирована и описана эта норма общественного поведения.

Так, немецкий ученый Гудрун Хельд, которая посвятила свою книгу вопросам вербальной реализации просьб и благодарности в речи французской и итальянской молодежи, опирается в своем исследовании на данные социальной антропологии, а именно на выделение трех составляющих частей общественного поведения человека: «geben – annehmen – erwidern» [5, с.116], т.е. «дать – принять – отреагировать (ответить)». В соответствии с этим взглядом благодарность – это эксплицитная вербализация принятия дара, услуги, помощи, какого-то материального объекта и т.д. (такой объект обозначается Г.Хельд как бенефакт) и одновременной готовности произвести ответное бенефактивное действие.

Как утверждает Флориан Кумас, любое бенефактивное действие – это объект благодарности (object of gratitude) [6, с.74], который может обладать набором свойств из следующих контрастных характеристик: он может быть либо уже полученным, либо обещанным (real –potential); материальным либо нематериальным (material-immaterial); запрошенным либо дарованным (requested- not requested); обязывающим либо не обязывающим (indebting-not indebting) [6, с.75]. В конкретной ситуации общения характеристики объекта благодарности наряду с характером межличностных отношений между коммуникантами являются факторами, влияющими на степень благодарности и на выбор языковых средств для

реализации данного намерения. Известно, что за вербальным способом выражения благодарности закреплены определенные лексические единицы и фиксированные речевые формулы. Центральное место в этом ряду занимают лексические единицы «спасибо» / «thank you», которую можно назвать прототипом вербального выражения благодарности. В подтверждение данного положения можно привести следующее: во-первых, лексема «спасибо» является наилучшим представителем из всего набора речевых формул благодарности, она универсальна и подходит для любой ситуации благодарности; во-вторых, по свидетельствам ученых-психолингвистов, слова «thank you» и «please» – это первые стереотипы, которыми человек активно владеет уже в раннем детском возрасте, и лишь в дальнейшем в процессе социализации он расширяет свой запас клишированных фраз благодарности.

Можно привести примеры развернутого выражения благодарности в письменной коммуникации – это тексты acknowledgements – тексты благодарности, широко распространенные в англо-американской книгопечатной традиции, а в настоящее время и в российских изданиях и у нас, в Казахстане.

Тексты благодарности обязательно сопровождают научные статьи, учебные пособия, хрестоматии, научные монографии и т.д., т.е. такие научные издания, для составления которых автору требовалось использование других источников информации и техническая помощь целого коллектива сотрудников.

Иногда тексты благодарности встречаются и в книгах по художественной литературе, в которых автор выражает признательность всем, кто помог ему в работе над текстом и публикацией. Тексты благодарности – это последний штрих в работе над книгой, в готовых изданиях они, как правило, помещаются на первых страницах перед основным текстом, но создаются автором только после того, как поставлена последняя точка в основном тексте книги. Традиционно этому факту не уделяется внимания, если только автор сам не захочет подчеркнуть это во вступительной фразе, как, например: «After writing so many words for so many years, I never thought I would find myself at a loss for words when I finally reached this point».

Среди множества существующих типов текста, рассматриваемый тип текста выделяется своей прагматической установкой. Главной иллокутивной составляющей целостного речевого произведения данного типа является выражение благодарности. И в фокусе внимания подобных текстов находится упоминание всех причастных к изданию лиц и оказанной ими помощи. Следовательно, к основным и обязательным элементам структурного построения данного типа текстов относятся: 1)

явное выражение (четкая экспликация) бенефактора – отправителя бенефактивного действия; 2) экспликация самого бенефактивного действия; 3) экспликация бенефициента – получателя бенефактивного действия.

В работе Ф. Кульмаса ситуация благодарения представлена как трехчленная коммуникативная схема (a three-place communicative pattern) [6, с.79]. На первое место им ставится бенефактивное действие (some intervention in the course of events) – в ситуации благодарения некоторое положительное для бенефициента изменение в ходе событий. На втором месте в этой схеме находится сам акт благодарения (thanking) и на третьем месте ответное действие бенефактора на полученную благодарность (appreciative reaction). Такая трехчленная схема согласуется с упоминавшимся ранее положением социальной антропологии о трех составляющих общественного поведения людей: дать-принять-ответить. Вторая и третья позиции в коммуникативной схеме целостной ситуации иллюстрирует не раз подчеркиваемый исследователями речевого этикета реактивный, т.е. ответный характер реплик благодарности [7, с.13].

Если последовательно использовать элементы прагматики, то можно отметить, что первый элемент коммуникативной схемы – бенефактивное действие, или объект благодарности, выступает пресуппозицией, которая обуславливает само совершение акта благодарности. В текстах благодарности пресуппозиция акта благодарения обязательно эксплицируется. Непременным структурным элементом текстов благодарности выступает экспликация бенефактивного действия, т.е. упоминание автором того, за что он кому признателен. Например, «Acknowledgements. I am deeply grateful to all the teachers and students that I have worked with over the years and their contribution to this thesis. Special thanks also go to my supervisors, Jo Boaler, Judy Sebba and Sarah Aynsley, for their guidance and support. Each of them has provided me with significant insights and developed my understanding of key issues. I would also like to thank all the many friends and colleagues, especially Gretel Scott, who have contributed to my thinking at seminars and conferences and through informal discussion.

Last, but not least, I thank my children, Joe, David and Hannah and my partner, Crista, for their unwavering encouragement and support».

Dedication for my parents: for their love, support and for allowing Pippin to take over their home (and lives) during my long absences (Harini Amarasuriya).

Приведем еще пример: «We thank the organizers and the participants of the SSRC conference on transnational migration, which is the origin of this special issue of IMR. We especially thank Stephen Castles and Aristide Zolberg for their extensive and inspiring discussions of the paper, as well as Peter van

der Veer, Rainer Bauböck, Werner Schiffauer, Robert Smith, Ewa Morawska and José Casanova for their comments and critiques. Michael Bommers has read the manuscript and provided thoughtful comments, for which we thank him. An extended version of this paper appeared in *Global Networks*; a related paper appeared in *Archives of European Sociology*» (Andreas Wimmer, Nina Glick Schiller).

Традиционно в текстах рассматриваемого типа принято использовать акт благодарения за следующие действия: 1) финансовую поддержку проекта, 2) за разрешение использовать и цитировать материалы других информационных источников, демонстрируя тем самым уважение к авторскому праву других издательств и печатных компаний; 3) принято благодарить за профессиональную помощь коллег; их советы, критические замечания, идеи, комментарии и т.д.; 4) за работу издателей, чтобы книга вышла в свет; 5) за духовную поддержку со стороны друзей и близких, их внимание, сопереживание, заинтересованность, терпение, преданность, воодушевление и т.д.

Решающими факторами, вызывающими экспликацию пресуппозиции актов благодарения, являются факторы дистанции и времени. По завершении работы над книгой автор не имеет возможности выразить свою признательность всем сразу и лично, так как он отделен от многих своих помощников значительным расстоянием, кто-то из них может быть разбросан по дальним уголкам земного шара. Временной фактор играет при этом не менее значительную роль, так как, безусловно, продолжительный отрезок времени отделяет момент, когда автор получил чью-то реальную помощь, от момента, когда вместе с книгой выходит в свет и небольшое речевое произведение, пронизанное словами благодарности в адрес всех причастных к изданию лиц.

Поэтому экспликация пресуппозиции в текстах благодарности содержит в себе еще и функцию напоминания в качестве как способа преодоления разрыва во времени.

Фактор дистанции обуславливает экспликацию еще одного структурного элемента текстов благодарности – адресата, или бенефактора в ситуации благодарения. При этом по-особому проявляет себя категория адресованности как текстообразующая категория, характерными признаками которой выступают адресатная и адресантная вариативность. Весь, целиком взятый текст благодарности, безусловно, обладает полиадресованностью. Но эта полиадресованность складывается из совокупности моноадресованных высказываний, так как составные элементы текста, отдельные высказывания обращены к какому-то отдельному лицу либо какому-то отдельному институту, выступая в качестве полиадресатной и полиадресантной множественности.

1) к финансовым фондам, грантам за финансовую поддержку: «Большое значение для получения дополнительной информации в интересующей меня области имели стажировки в США, спонсируемые Советом по международным исследованиям и обменам при Информационном агентстве США (IREX)» (О.С. Иссерс);

2) к издательствам за разрешение пользоваться другими информационными источниками: «Я благодарна А. Барентсену и Л. Лённгрену, которые предоставили в мое распоряжение корпуса русских текстов в электронной форме. При подборе примеров...использовалась программа поиска, разработанная А.В. Санниковым» (Е.В. Падучева);

3) к коллегам, кафедрам, институтам за профессиональную помощь: «Я выражаю свою искреннюю сердечную признательность своему Учителю, не только в науке, но и в жизни, профессору М.В. Всеволодовой. Я благодарна выдающимся ученым, которые в свое время взяли на себя нелегкий труд ознакомиться с моим исследованием и сделали ряд ценнейших замечаний...» (В. Красных); «Автор сердечно благодарен рецензентам монографии – ведущему научному сотруднику сектора психолингвистики ИЯ РАН, доктору филологических наук, профессору Н.В. Уфимцевой..., директору Центра изучения языков и коммуникации Тринити колледжа профессору Дэвиду Литлу..., оказавшим помощь в работе над монографией ценными советами и рекомендациями» (Т.В. Ларина);

4) к издателям за оформление и публикацию книги: «Я благодарю М.Н. Григорян – редактора, каких сейчас не бывает, - за душевное участие и колоссальный труд, вложенный в подготовку этой книги к печати» (Е.В. Падучева);

5) к близким, друзьям, членам семьи за духовную поддержку: «Особо теплые слова я хочу обратиться к своим друзьям и коллегам по научному семинару «Текст и коммуникация» - .... В течение уже целого ряда лет мы работаем вместе, и многие идеи, изложенные в этой книге, вырабатывались нами совместно...» (В.Красных); «Моим родителям» (О.С. Иссерс).

На примере приведенных выдержек из текстов благодарности можно проследить еще одну вариантную особенность проявления категории адресата – это отсутствие прямого обращения, на что указывают следующие грамматические средства:

(а) притяжательные местоимения стоят в третьем лице, а не во втором: «Я благодарю М.В. Филиппенко, моего строгого и вдумчивого читателя...» (Е.В. Падучева);

(б) наличие определительных придаточных предложений, например: «Я благодарю всех тех, кто читал, в начальных вариантах, отдельные разделы этой книги... – за замечания, предложения; тех, кто участвовал в обсуждениях моих докладов...» (Т.В. Ларина);

(в) использование утвердительных описательных предложений: «Я благодарю Барбару Партии за благожелательные – хочется сказать, щедрые – консультации, которые дали возможность погрузить привычную нам лингвистику в «международный» контекст» (Е.В. Падучева).

Тексты благодарности содержат в себе и другие признаки, указывающие на официально-этикетный характер рассматриваемого типа текстов:

(а) так называемая возможность выражать благодарность списком, так как адресатом являются разные субъекты, выступающие в качестве особой формы текстообразующей категории полиадресованности, когда отмечается особая заслуга каждого лица, например, «A cohort of friends and colleagues supported us in numerous ways, sharing their experiences, expertise, and materials on human rights education as well as friendship and creature comforts...»: «Автор благодарит коллег – профессоров..., которые прочитали либо отдельные фрагменты, либо работу в целом и высказали свои замечания, Особая благодарность – доцентам..., с которыми в течение многих лет обсуждались самые разнообразные лингвистические проблемы...» (О.С. Иссерс); «Я глубоко признателен всем своим коллегам из родного мне Института лингвистики РГУ, без содействия и поддержки которых эта книга едва ли бы появилась. Сердечную признательность я хотел бы выразить своему коллеге, учителю и товарищу ..., который своей стимулирующей энергией и действенной помощью, основанной на постоянном искреннем интересе к моей работе, в немалой степени способствовал ее написанию. Он читал, комментировал и редактировал большинство глав книги, заставляя меня преодолевать природную лень и апатию и продвигаться вперед» (Г.Е. Крейдлин); «Both editors would like to express their sincere thanks to the British Academy for awarding a grant which allowed all contributors to gather at the National Center for Migration Studies and discuss the book project. The meeting proved enormously helpful for the preparation of the individual chapters and strengthening the book's overall coherence. We acknowledge and thank Annette Kerr of INI for her contributions to the preparation of the typescript. Birgit is grateful to Sabhal Mor Ostaig and the University of the Highlands and Islands Millennium Institute (UHI) for approving and sponsoring sabbatical leave, which allowed her the time and opportunity to co-edit this book. On a personal note, Birgit and Myriam are grateful to their partners, Graeme and Raymond, for their never failing support and patience through this project».

(б) возможность повествования от третьего лица: «Автор благодарит своих коллег по проекту...Многие решения являются, в сущности, плодом наших совместных усилий...» (Е.В.Падучева);

(в) использование пассивного залога: «...ею

составлена добрая половина словарных статей в исходном варианте глагольной базы данных; Т.В. Булыгиной, безвременно ушедшей из нашего научного общества, я обязана незабываемыми часами, проведенными за обсуждением проблем, потом вошедших в эту книгу» (Е.В. Падучева).

Ф.Кульмас, наблюдая за способами выражения благодарности в японском обществе, приходит к выводу, что за ритуалом благодарения скрывается этика обязательств и долга друг перед другом (ethic of indebtedness) [6, с.79].

Нам представляется, что это справедливо не только для японского общества, но также и для русского и английского. Ведь мы произносим слова благодарности не только в силу того, что таково нормативное предписание, но и в силу того, что мы чувствуем себя обязанными своим бенефициарам. Причем произнесение благодарности может иметь двойкий иллюкутивный эффект.

С одной стороны, если объект благодарности не обязывающий (not indebting), т.е. расположен у нижней точки на шкале значимости (scale of weightiness) для бенефициара, то слова благодарности могут быть расценены как своего рода вознаграждение за бенефактивное действие и одновременно освобождение от задолженности перед бенефициаром.

Но с другой стороны, если объект благодарности обязывающий, то его принятие вместе со словами благодарности накладывают на бенефициара определенные обязательства, например, по всем нормам этики и морали ему уже невозможно так просто отказаться от выполнения встречной просьбы со стороны бенефициара. В этой связи становится ясным, почему П. Браун и С. Левинсон помещают выражение благодарности в разряд ликоушмяющих актов, содержащих в себе угрозу негативному лицу слушающего [8, с.67]; говорящему приходится принять определенный долг и сузить границы своей свободы.

Концепция долга и обязательств друг перед другом находит свое непосредственное выражение в семантике лексических единиц, составляющих этикетные выражения благодарности: «Выражаю искреннюю и глубокую признательность всем тем, кто...И, безусловно, самая глубокая благодарность – моему Учителю...» (М. Дымарский); «Особая благодарность...»; «Особые слова благодарности я хочу адресовать проф...» (В. Красных); «Я глубоко благодарен...» (В. Карасик).

Итак, можно сказать, что тексты благодарности – это особый вид текста, характеризуемый определенной прагматической установкой и композиционно-структурной оформленностью в соответствии с определенными этикетными нормами; он предоставляет автору возможность индивиду-

ально интерпретировать жанровую форму. Выражение благодарности – это наиболее закрепившийся ритуал общественного поведения, который относится к кодексу вежливости, в основе таких актов лежит этика обязательств и долга друг перед другом. На основании анализа научного дискурса, в котором реализуется кодекс вежливости в межличностном ракурсе полиадресованности, можно отметить особенности таких текстов благодарности: 1) экспликация актов благодарности, обусловленная факторами времени и дистанции; 2) общая полиадресованность, которая складывается из совокупности моноадресованных элементов; 3) соотносительность данного типа текстов с официальным этикетным стилем; 4) относительная свобода содержания в рамках нормативно заданного структурного построения.

Литература

1. Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах. – М.: РУДН, 2012. – 315 с.
2. Kasper G. Linguistic Politeness; Current Research Issues // Journal of Pragmatics, 14 (1990). Noth Holland. – Pp.193-218.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность. Концепты. Дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Gilbert E. Celebrating Thanksgiving // Gentlemen's Quarterly: Special issue. – September, 1999. – 136 P.
5. Held G. Verbale Hoflichkeit. – Tubingen, 1995.
6. Coulmas, Florian. "Poison to Your Soul": Thanks and Apologies Contrastively Viewed // Florian Coulmas (ed.). Conversational routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech. – The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers, 1981. – Pp. 69-91.
7. Давыдова Л.З. Формирование единиц речевого этикета в прямых и косвенных речевых актах. – Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Л.: ЛГПИ, 1990. – 26 с.
8. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
9. Douglas Robinson. An Introduction to the Theory and Practice of Translation, 3rd Edition. – Routledge. Published 11th July 2012.
10. Jennifer Lynn Craig. Integrating Writing Strategies in EFL/ESL University Contexts: A Writing-Across-the-Curriculum Approach. – Routledge. Published 10th July 2012.
11. Нуртазина М.Б. Взаимосвязь языковой, коммуникативной и межкультурной компетенций: методы и модели обучения русскому языку // Międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej z cyklu: Nauczanie języka rosyjskiego na neofilologii i innych Kierunkach: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie Instytut Filologii Słowiańskiej (Pracownia Glottodydaktyki Języków Słowiańskich), Centrum Języka i Kultury Rosyjskiej UMCS, Lublin, 17 – 18 września 2012 roku. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2012. – S. 23-34.

Ludmila Bejenaru

PhD, Professor, The University of “Alexandru Ioan Cuza”, Iasi, Romaniașos. Tomești
E-mail: ludbej2059@yahoo.com; ludbejenaru@gmail.com

Марал Нуртазина

доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, E-mail: nurtazina2@gmail.com

Майра Кадеева

кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, E-mail: kadmi_ru@mail.ru

Жаннат Бектурова

кандидат филологических наук, доцент кафедры теоретической и прикладной лингвистики,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, E-mail: bekturova.z@mail.ru

**ГЛОТТОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ
МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ***

Түйін. Мақала тілді оқыту үшін глоттодидактикалық және мәдениаралық біліктілікті (МБ) жүзеге асыру ерекшеліктерін қарастырады. Сондай - ақ МБ ішкі өмірін де реттеу, екі ел арасындағы қарым-қатынастың маңызды факторы болып табылатындығы мысалдар арқылы дәлелденген. Осыған байланысты, көңіл оның білімі мен дағдылары (компаратор түсіндіру, стратегиялық, эмпатичестік) бар мәдениаралық сәйкестілік мәселесіне арнайды.

Түйін сөздер: негізгі ұғымдар, мәдениеттер диалогы, элементтің тілдік бейнесі, атап айтқанда, мәдениетаралық құзыреттілігін және байланыс глоттодидактика.

Резюме. Статья посвящена рассмотрению глоттодидактических особенностей реализации межкультурной компетенции (МК) при обучении языку. Доказывается, что МК является важным фактором регуляции как внутренней жизни, так и взаимоотношений между коммуникантами разных стран.

Ключевые слова: глоттодидактические особенности, межкультурная компетенция и коммуникация, языковая картина мира, базовые концепты, диалог культур.

Summary. The article considers the peculiarities of the implementation of glottodidactic aspect of Intercultural Competence (IC) in the process of language learning. It is proved that the MC is an important factor to regulation of both the inner life and the relationship between the communicants of different countries.

Keywords: glottodidactic particular, intercultural competence and communication, language picture of the world, the basic concepts, the dialogue of cultures.

На современном этапе развития педагогической мысли в Республике Казахстан особую актуальность приобрели вопросы разработки методологии и научно-методических основ формирования лингвистических компетенций студентов в контексте модернизации профессионального образования в РК в ракурсе обоснования необходимости изучения студентами и магистрантами такой прикладной дисциплины, как «Лингвоэкология», в ракурсе которой рассматриваются многие вопросы межкультурной компетенции [1; 2; 3; 4; 5].

Императивом современной мировой политики становится взаимодействие цивилизаций. В этом взаимодействии проявляются противоречия, которые, не будучи новыми, могут стать центральными в XXI веке. С одной стороны, в период глобализации мир все более становится единым на основе экономической, технологической, информационной интеграции. С другой стороны, усиление интеграции ведет к росту культурного самосознания. В этом процессе складывается конгломерат различных по своей истории, традициям, языку, религии культурных социумов, которые развиваются, взаимодействуют и влияют друг на друга на основе межкультурной коммуникации по внутренне присущим им законам. Они относительно самостоятельны и, оставаясь разными, сталкиваются в едином информационном пространстве.

Учитывая сегодняшнее единство мира, культурные различия обязательно предполагают столкновения, если принять во внимание тот факт, что культурные особенности меньше подвержены изменениям, чем экономические и политические. Становится все более очевидным, что наряду с экономикой и политикой межкультурная комму-

* Исследование выполнено при финансовой поддержке МОН РК в рамках научно-исследовательского проекта «Разработка методологии и научно-методических основ формирования лингвистических компетенций студентов в контексте модернизации профессионального образования в РК» на 2015-2017 гг.

никация является важным фактором регуляции как внутренней жизни, так и взаимоотношений между странами. В условиях трансформации современного казахстанского общества, мучительно ищущего свою социокультурную идентичность, стремящегося создать эффективную систему социальной организации, потребность в исследовании проблем межкультурной коммуникации особенно возрастает, о чем свидетельствует целый ряд работ [5; 6; 7; 8; 9].

В силу интегративных процессов в сфере образования в нашей стране, равно как в странах Европейского Союза и в мире в целом, современному специалисту необходимо обладать рядом ключевых компетенций [12, с. 24-26]. Согласно определению, принятому Советом Европы, к ним относятся следующие группы:

1) политические и социальные – это умение работать в команде, принимать на себя ответственность за принятые решения и действия, разрешать конфликты ненасильственным путем, поддерживать и развивать демократические институты;

2) культурные – уважение к другим людям, в том числе и к представителям других культур, религий, языков, толерантность и умение сосуществовать с людьми другой культуры, отсутствие расизма и ксенофобии;

3) коммуникационные – владение в совершенстве устной и письменной речью, по крайней мере, родного языка и владение более чем одним иностранным языком;

4) информационные – владение информационными технологиями, ясное понимание их возможностей, а также достоинств и недостатков, критическое отношение к информации, распространяемой мультимедийными средствами и рекламой;

5) образовательные – способность к непрерывному обучению в течение всей жизни, обеспечивающая профессиональный и личностный рост и максимальную адаптацию к социальной среде [12, с.24].

Все эти компетенции входят в состав профессиональной компетентности специалиста в области обучения языкам, тем самым позволяя личности быть более мобильной в современных условиях рынка труда и обладать достаточным уровнем социальной адаптации [12], особенно когда речь идет об общечеловеческой практике парадигмы, когда обучение языку студентов, по справедливому замечанию М.Б. Нургазиной, «должно выходить за рамки узких дисциплин, а потому междисциплинарны и являются своеобразными «рычагами», с помощью которых приемы одной научной дисциплины прилагаются к объяснению явлений другой области знания» [2, с. 29-30].

Межкультурная личность [13; 14; 15; 2; 4; 6; 8; 10; 11] должна обладать следующими умениями и знаниями:

1) компаративными умениями: ориентироваться в феноменах иного образа жизни; распознавать их и воспринимать; сравнивать их с собственной культурой; находить их общность и различия;

2) интерпретационными умениями: интерпретировать коммуникативную деятельность в точки зрения межкультурных детерминант родной и/или иной культуры;

3) стратегическими умениями: идентифицировать и анализировать непонимание при общении с представителями иной культуры; избегать и прояснять непонимание в межкультурном общении; использовать вербальные и невербальные коммуникативные стратегии для компенсации пробелов в знаниях и умениях, устранять помехи коммуникации; получать и оперировать новыми знаниями;

4) эмпатическими умениями: принимать понимать позицию другого человека; учитывать социокультурную специфику партнера по общению при выборе вербальных и невербальных средств общения; принимать и относиться уважительно к иной системе ценностей, иному мировоззрению и мировоззрению – знания о культурной и социокультурной жизни страны изучаемого языка и родной страны; знания норм вербального и невербального поведения в родной и иной стране; знания разнообразных стилей поведения; знания основ межкультурной коммуникации и социальной интеракции – стремление расширять знания о культурной и социокультурной жизни страны изучаемого языка и родной страны; рефлексия; толерантность; эмпатия; межкультурная адаптация.

В современном мире необходимость постоянного взаимодействия представителей разных этносов и культур делает особо актуальным исследование проблемы межкультурной коммуникации. Для успешной коммуникации недостаточно ограничиться лишь знанием языка того или иного народа: необходимо также понимание мировоззрения, национального характера и менталитета представителей иной культуры.

Поэтому в настоящее время увеличилось количество работ по изучению языковой картины мира [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8]. Это продиктовано изменениями, происходящими в мире, которые, с одной стороны, вызваны интенсификацией межкультурной и межъязыковой коммуникации, а с другой – возникновением в этом процессе очагов напряжения, взаимонепонимания, взаимоагрессии и противостояния одних сообществ людей другим.

Важной составляющей современного образования является его нацеленность на обучение и воспитание разносторонне развитой личности, способной к «сохранению, распространению и развитию национальной культуры», для которой характерно «уважительное отношение к языкам, традициям и культуре других народов», «целостное миропонимание» и «культура межэтнических

отношений» [11, с. 129; 8, 34-35]. Достижение подобных результатов возможно в том случае, когда образовательные задачи включают в себя подготовку подрастающего поколения к условиям реальной действительности, то есть к жизни в многонациональном обществе с поликультурными традициями. Поэтому важно, чтобы дети и молодежь умели понимать, принимать и уважать достижения своей и другой (не родной) культуры, обладали терпимостью к этническим, расовым и прочим различиям.

Одним из эффективных путей решения этой проблемы может стать знакомство с языковой картиной мира, с базовыми концептами, являющимися своеобразными звеньями культуры, отражающими самобытные черты и менталитет народа. Современная наука признает, что картины мира в разных языках имеют свои характерные особенности, так как существуют различия в восприятии, концептуализации и репрезентации мира языковыми средствами, которые могут быть достаточно существенными. Именно изучение концептов может послужить выявлению общих и специфических особенностей картин мира в разных языках.

В менталитете разных народов можно выделить ряд «врожденных» концептов, базовых понятий, которые развиваются независимо от языка. Мироззрение, культура, образ жизни, традиции и обычаи этносов обладают отличительными особенностями, в результате чего возникают различия в содержательном наполнении концептов. Но существуют универсалии, концепты, которые встречаются почти во всех культурах (например: мир, время, свобода, правда, долг, ум, судьба, совесть, любовь, душа) [1, с.13-14; 6, с. 67-68; 7, с. 15; 10, с. 218]. Все дело в том, что, вступая в общение с представителями других культур, люди, как правило, используют модели и тактику поведения, принятые и закрепленные в их родной социокультурной среде. Но при столкновении с иной культурой собственный набор стереотипов и стандартных правил общения у коммуникантов зачастую не срабатывает, что оборачивается увеличением коммуникативных неудач и становится причиной возникновения социокультурных и межкультурных конфликтов.

Средством межкультурной коммуникации является язык. Как отмечает Э. Сепир, языки, подобно культурам, редко бывают «самодостаточными»: «потребности общения заставляют говорящих на одном языке вступать в непосредственный или опосредованный контакт с говорящими на соседних и культурно доминирующих языках» [9, с. 173], что предполагает необходимость глубокого овладения иностранным языком, посредством которого можно узнать и иную культуру.

Однако, одного лишь адекватного лингвистического владения языковой системой иностранного языка здесь явно недостаточно. Необходимо также

усвоение специфических условий жизни, социальной структуры, национального характера носителей языка, то есть тех социокультурных факторов, которые определяют культуру как исторически сложившуюся общность. Это требует пристального внимания к языковой личности – носителю, а, по выражению С.Г. Тер-Минасовой, «продукту» языка и культуры «со специфической структурой речевого и неречевого коммуникативного поведения, определяющегося культурными особенностями того или иного общества» [11, с. 28-33], личности, способной вступить с представителем той «другой» культуры в диалог, который составляет неотъемлемую часть бытия личности.

Компетентностный подход характеризуется рассмотрением языковой личности с точки зрения ее коммуникативных и межкультурной компетенций – необходимых условий участия языковой личности в межкультурной коммуникации – и предполагает уровневый подход к понятию «межкультурная коммуникация». Почему? Изучение межкультурного взаимодействия возможно только в единой системе координат, т.е. при наличии поля сопоставлений, поиск которого может вестись или в единой системе категорий (обычаи, нравы, образ жизни, этикет), или в единстве / кардинальном несходстве систем культурных ценностей [2, с. 28; 6, с. 70; 15, с. 59]. Достаточно перспективным представляется уровневый подход к понятию «межкультурная коммуникация» на примере казахско-русско-английского межкультурного взаимодействия, когда в прикладных целях целесообразно выделять несколько уровней: 1) языковой уровень; 2) коммуникативный уровень; 3) этнопсихологический уровень; 4) этнографический уровень; 5) страноведческий уровень; 6) искусствоведческий уровень; 7) дидактический уровень.

Как известно, каждый народ обладает определенной сформировавшейся системой культурных и социальных отношений, обуславливающих развитие языка, поэтому интерес в межкультурных отношениях вызывают культурные различия между народами. Выяснение названных особенностей межкультурного общения, подтверждающих культурную дифференцированность и идентичность, представляется весьма актуальным.

Диалог культур, межкультурное общение, а следовательно, и обучение иностранному языку могут быть продуктивными, обеспечивающими взаимопонимание участников коммуникации лишь на основе овладения ими национально-языковой специфики коммуникативного поведения и общения. Общение в любой коммуникативной культуре регулируется совокупностью социальных и языковых норм.

В связи с этим можно говорить о том, что национальная специфика общения проявляется в двух аспектах: в экстралингвистическом, обусловлен-

ном особенностями организации социального взаимодействия коммуникантов в данной культуре, то есть в характерных для этой культуры нормах и правилах общения, а также в лингвистическом, то есть непосредственно в речи участников общения. Национально-культурная специфика языкового поведения выявляется в ходе сопоставления норм и традиций общения различных народов. Недооценка различий в этой сфере при межкультурном общении может привести к ошибочному переносу правил речевого поведения из собственной коммуникативной культуры в неродную, либо к неверному пониманию коммуникативных действий, следствием чего часто становятся коммуникативные неудачи, культурные шоки или неверные выводы об иноязычной культуре в целом.

Формирование межкультурной компетенции основывается на следующих принципах:

- а) принципе познания и учета культурных универсалий;
- б) принципе культурно-связанного соизучения родного и русского языков;
- в) принципе этнографичности;
- г) принципе речеповеденческих стратегий;
- д) принципе осознаваемости и «переживаемости»;
- е) принципе управления собственными психологическими состояниями;
- ж) принципе эмпатии.

Поэтому межкультурная компетенция заключается в высокоразвитой способности мобилизовать систему знаний и умений, необходимых для декодирования и адекватной интерпретации смысла речевого и неречевого поведения представителей разных культур и ориентирования в социокультурном контексте конкретной коммуникативной ситуации.

Итак, ключевыми понятиями концепции формирования профессиональной компетенции студентов-лингвистов являются профессиональная компетенция и межкультурная компетентность, развитие творческой индивидуальности в условиях диалога культур, коммуникативное иноязычное образование, этнокультурный компонент, интеграция и взаимодействие дисциплин гуманитарного и художественного блоков, полихудожественность, проблемный подход, проектная исследовательская и творческая деятельность, изобразительная и игровая технологии.

Список использованной литературы

1. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. *Языковая концептуализация мира (на мат. рус. грамматики)*. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 576 с.
2. Нуртазина М.Б. *Взаимосвязь языковой, коммуникативной и межкультурной компетен-*

ций: методы и модели обучения русскому языку // Międzynarodowej konferencji naukowo-metodycznej z cyklu: Nauczanie języka rosyjskiego na neofilologii i innych Kierunkach: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie Instytut Filologii Słowiańskiej (Pracownia Glottodydaktyki Języków Słowiańskich), Centrum Języka i Kultury Rosyjskiej UMCS, Lublin, 17 – 18 września 2012 roku. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, 2012. – S. 23-34.

3. Вежбицкая Анна. *Язык. Культура. Познание*. – М.: Русские словари, 1997. – 87 с.

4. Ludmila Bejenaru. 7th international Scientific Conference “Students on their Way to Science”, Latvia University of Agriculture, Faculty of Social Sciences, May 25-26, 2012, - Yalgava, Latvia, 4 lucrări coordonate publicate în revista Conferinței, indexată în BDI CAB.

5. Карасик В.И. *Языковой круг: Личность. Концепты. Дискурс*. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.

6. Maral Nurtazina, Yerlan Sydykov, Maira Kadeyeva, Zhanat Bekturova & Duman Aitmagambetov. *Creative Potential of Intercultural Communication in the Context of Language Teaching in Educational Transformations in the Republic of Kazakhstan // 1st International Conference on Teaching & Learning (ICTL): #1570211239. - Proceeding 14-15 September 2015 / Chief Editor Md Nazri Salleh. - Langkawi, Malaysia: Published by MNMF Publisher, 2015. - P.66-72.*

7. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – Изд. 5-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2014. – 264 с.

8. Ludmila Bejenaru, Isihasmul sârb și modelul pustniciei, în revista Europa.Artă și știință în tranziție, Novi Sad, Serbia, № 12, 2012. – P.34-45. Indexată în BDI CEEOL, EBSCO host și Index Copernicus.

9. Сенир Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. /Общ. ред. и вступ. ст. А.Е. Кибрика. – Изд. 3-е, стереотипное – М.: Издательская группа URSS, 2013. – 656 с.*

10. Степанов Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. – Изд. 4-е. – М.: Языки русской культуры, 2012. – 824 с.

11. Тер-Минасова С.Г. *Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. пособие*. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2014. – 263 с.

12. Hutmacher Walo. *Key competencies for Europe // CDCC a Secondary Education for Europe. - Strasburg, 1997. – 123 P.*

13. Christopher Hall, Patrick Smith, Rachel Wicaksono. *Mapping Applied Linguistics: A Guide for Students and Practitioners. - Published February 17th 2011 by Routledge. – 422 P.*

14. *The Routledge Encyclopedia of Second Language Acquisition / Edited by Peter Robinson. – Routledge. Published 10th July 2012. – 231 P.*

15. Ludmila Bejenaru. VII Славянские чтения, comunicare în plen/ пленарное выступление «О некоторых аспектах эффективности языковой коммуникации в европейском коммуникативном пространстве» 2012, 13-14 octombrie, Chișinău, Universitatea Slavonă din Moldova.

Uli Schamiloglu

chair, Central Asian Studies Program (CASP), Middle East Studies Program (MESP),
Professor of Turkic & Central Eurasian Studies, Department of Languages and Cultures of Asia, University of
Wisconsin, E-mail: uschamil@wisc.edu

Құлманов Қ.С.

филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, прак-
тикалық қазақ тілі кафедрасының профессоры. Қазақстан, Астана. Сәтпаев көшесі, 2 тел. 8 701 181 50 60
e-mail: Kuandik_1971@mail.ru

Нұртазина М.Б.

филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасының профессоры, e-mail: nurtazina2@gmail.com

**ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ РУХАНИ ИДЕЯСЫНДАҒЫ
ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ***

Резюме. В работе обосновывается необходимость научного осмысления проблем межкультурного общения народов евразийского региона, в частности, разветвленной системы правил речевого поведения, направленных на достижение взаимопонимания между народами. Особое внимание уделяется вопросам анализа системы ценностей носителей разных культур, отражаемых языком. Авторы отстаивают мнение о важности углубленного исследования современных тенденций развития языков и культур в условиях многонационального региона, выявляя разветвленную и достаточно сложную систему реального характера выражения родственных отношений в казахском языке.

Ключевые слова: Межкультурная коммуникация, родственные отношения, дух толерантности, речевое поведение, этикет и вежливое поведение.

Summary. The necessity of scientific understanding of the issues of intercultural communication among the people in the Eurasian region, particularly the branched system of the rules of verbal behavior to achieve mutual understanding between nations is considered in this paper. Particular attention is paid to the analysis of the media system of different cultures' values reflected by language. The authors defend on opinion the importance of in-depth study of modern trends for the development of languages and cultures in a multi-ethnic region; reveal such an extensive and rather complex system as the real character for expression family relationships in Kazakh language.

Keywords: intercultural communication, family relationships, the spirit of tolerance, verbal behavior, etiquette and polite behavior.

Ресей мен Қазақстан халықтарының өзара жылы ынтымақтастығына негізделген Л.Н. Гумилев мұрасы ізгі бастамаларға бірігуге шақыратыны сөзсіз. Сонымен қатар еуразия мемлекеттерінің ең басты байлығы мен стратегиялық жетістігі – ғасырлар бойы келе жатқан өзара түсіністік пен аталмыш аймақтар халықтарының алуан түрлі мәдениеті.

Осы контекстен қарағанда, әсіресе Еуразиялықтың әлеуметтік мәдениет тұрғысындағы мәдениетаралық қарым-қатынас мәселелеріне қатысты ойларының жобасы туралы айтылғанда Л.Н. Гумилевтің идеялық мұрасы толеранттық рух пен гуманистік мазмұнға толы.

Әр халық ұлттық мәдениеттің ең маңызды бөлігі ретінде сөйлеу жөн-жосығы ережелерінің өзіндік жүйесін жасады. Әсіресе Еуразиялық аймақ туралы сөз қозғағанда тілде, сөйлеу жөн-жосығында, қарым-қатынастың тұрақты қалыптарында (стереотиптер), әр халықтың салт-дәстүріндегі, өмір салтындағы, тұрмыс ерекшеліктері көпжылдық тәжірибені қалыптастырды. [1, 26 б.]. Оның рухани артықшылығы толеранттық және басқа құндылықтарға құрмет идеясына негізделген тарихи өзгешелік пен этностық бірегейлік.» [2, 5 б.].

Академик ғалым А. Сейдімбек ағамыз айтқандай: «Сөйлеу этикетінің өзегі түрлі сипаттағы сыпайылық деп білеміз: ресми сыпайылық, әдеттегі сыпайылық, жылы шырай таныту, орындылық, құрмет көрсету, кішіпейілділік, сыпайыгершілік, өнегілілік» [3, 15 б.].

Қазақстанның халықаралық ынтымақтастығы аясының, мәдениетаралық коммуникация рөлінің ұлғаюына орай және халықтар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізуге бағыттаған этикет пен

* «ҚР-ның кәсібі білім беру контекстінде модернизациялау және ғылыми-әдістемелік негізінде студенттердің лингвистикалық құзіреттілігін қалыптастыру» зерттеу ҚР БЖҒМ-нің қаржыландыруымен ғылыми-зерттеу жобасының негізінде орындалған, 2015-2017 жж.

сыпайылықтың ұлттық-мәдени ерекшелігін білуге деген қажеттіліктің туындауына қарай бұл мәселе өзекті болып келеді.

Бүгінгі күні мәдениетаралық қарым-қатынас және қазақ, орыс лингвомәдениеттану өкілдерінің өзара байланысына деген лингвистердің ерекше қызығушылығы байқалады. Мұның өзі тілдік және тілдік емес жөн-жосықтың түрлі формаларын этикет пен сыпайылық ережелері формулалары арқылы терең зерттеуді қажет етеді.

Еліміздің тұрмысында, мәдениетінде, тарихында дәстүрлі қалыптасқан сыпайылық қарым-қатынастың сөйлеу формулаларын зерттеу және кейініректе, яғни орыс сөйлеу этикетінің, жаһандану дәуіріндегі халықаралық байланыстың дамуы әсерінен пайда болған қарым-қатынастың сөйлеу формулалары көпұлтты аймақтағы тілдік және мәдени дамудың заманауи үрдістерін түсінуге ықпал етеді.

Көпмәдениетті Қазақстан халықтары сөйлеу этикетінің жаңа формулаларының, сәлемдесі, қоштасудың ұлттық-мәдени ерекшеліктерінің жеткілікті зерттелмеуі және осы мәселедегі жаңа құбылыстардың байқалуы жобамыздың жаңалығын айқындауға түрткі болды. Бұл жұмыста сыпайылық «лингвомәдениеттану құбылысы» ретінде қарастырылып «сыпайылық» пен «этикеттің» қазақ және орыс тілдеріндегі түсініктері Еуразиялық әлеуметтік мәдениет контекстінде салыстырылып зерттеледі.

Біздің ойымызша, «сыпайылық» түсінігін қазақ және орыс лингвомәдениет қауымының зерттеуінде үлкен тәжірибелік мән бар. Себебі мұндай зерттеулер халықтың мәдени-тарихи мұрасына негізделген қарым-қатынас үдерісінің және мәдени дәстүрлердің әсерінен қалыптасатын сыпайылық жағдайларындағы нормалар мен қарым-қатынас ережелерінің этностық ерекшеліктерін зерттеуде елеулі үлес қосады. Мұндай формулаларды эксперименттік зерттеу жалпы тілдік этикетті салыстырмалы тану саласындағы лингвомәдениеттану және мәдениетаралық қарым-қатынастағы тілдік және мәдени мәліметтердің толығуына септігін тигізеді.

Зерттеу барысы келесідей нәтижелерді көрсетті:

1) Қазақ және орыс тілінің сөйлеу мәдениетіндегі сәлемдесі, қоштасу және қаратпа формалары адамдардың жалпы деңгейіне, олардың мәдениеті мен біліміне, қарым-қатынас жағдайларына, жеке адамдардың өзара байланысына және туыстық дәрежесіне байланысты;

2) қазақ тілінде бұрыннан бар сәлемдесу және қоштасудың тілдік формаларының 35% осы сынды лексиканың белсенді қолданылатыны, ал қалған 65% орыс тілінің сөйлеу мәдениетінің әсерінен пайда болған. Мұның өзі Еуразиялықтың әлеуметтік мәдениет контекстінде зерттеудің қажеттілігін дәлелдей түседі;

3) қазақ пен орыстың сөйлеу этикетінің тілдік формалары қосымша мағынасы бар тілдік емес ишараттармен, нақыштармен қатар жүреді;

4) қазақ этикетінде қаратпа ретінде жалқы және жалпы атауларды қолданады. Қазақ тілінің антропологиялық жүйесі тарихи, қоғамдық, экономикалық себептерге және өзге халықтармен мәдени байланысқа толық тәуелді. Бұл тұрғыда орыс мәдениетінің ықпалы үлкен рөл атқарады. Осы тілдің әсерінен тілімізде ата-тегімізді жазу және кішірейтіп еркелету формалары пайда болды.

Біз Қазақстанның Еуразиялық кеңістіктің тап ортасында, жүрегінде, жердің «Кіндігінде», «Ұлы далада» орналасқанын мақтан тұтамыз. Л.Н. Гумилев ұсынған «Ұлы дала» мен «Ұлы орман» тезистері түркілер үшін де, славяндар үшін де жалпы тарихи отан болып қала берек; «бұл сонау Батысқа да, қиыр Шығысқа да ұқсамайтын, алуан түрлі мәдениетті біріктіріп тұрған зор континенттік әлем.» Әрине еуразиялық бағыттағы ғалымдар дені аз емес: В.В.Радлов, Ш.Ш.Уәлиханов, О.О. Сулейменов, К.А. Акишев.

Еуразиялық әлемнің (Н.Ә.Назарбаев анықтағандай «еуразиялық өркениеттің») шығу тарихы мен қазіргі мәселелеріне үңілу үшін, аталмыш аймақты, яғни этностық, мәдениеттану және геосаяси мәселелерінің кең аясын кешенді зерттеу қажет.

Осыларды ескере отырып Н.Ә.Назарбаев біздің елдердің «ұлттық, аймақтық және жаһандық мүдделерін тиімді байланыстыратын, түркі-славян бірігуі негізінде пассионарлық ұмтылысқа пәрменді ықпал ететін» Еуразиялық одақ концепциясын ұсынды. Орман мен Даланың берік одағы өркениет, мәдениет, этностық психология, стереотиптер мен Еуразия халықтарының мінез-құлық мотивтерінің мәнін айқындап берді.

Осы тұрғыда еуразиялықтың негізгі идеясы – қазақ және орыс мәдениетінің өзіндік ерекшелігін сақтап қалу, маңызды деген бөлшектеріне дұрыс таңдау жасау. Әрине бұл үдеріс көпұлтты және көптілді Қазақстандағы өзге халықтар мәдениеті мен тілінің өзіндік ерекшеліктерін жоққа шығармайды.

Түркі халықтары туыстық қарым-қатынасқа ерекше мән беретіні баршаға белгілі. Бұл туыстық қарым-қатынастың шынайы сипатын білдіретін көп тармақты, өте күрделі жүйе. Мұнда әрбір туыстың белгілі бір орны бар. Осыған орай, оның нақты бір құқықтары мен міндеттері айқындалады. Жеке адам көпшілікпен қарым-қатынас жүйесіне тартылады. Адам өзін туыстық байланысы бар қауымның бір бөлігі екенін сезінеді. Бір жағынан ол өзін қауіпті сыртқы жаулардан қорғаулы екенін және екіншіден, осы әлеуметке керек екенін түсінеді.

Мәселен қазақ мәдениетінде өзінен кейінгі кіші қарындасы, інісі бар адам оларға қамқорлық көр-

сетіп, мәселелерін шешуде кеңес беріп, қажетінше олардың тәртібін жөндеп көмектесуге міндетті. Ал, інілері мен қарындастары өз тарапынан оны тұрмыстағы ұсақ-түйек шаруаға араластырмауға тырысады. Мұның барлығы тіліміздегі тұрақты тіркестерден көрініс тапқан: ағасы бардың – жағасы бар, інісі бардың – тынысы бар; ағасы ұрар болар, інісі тұрар болар. Жиен мен нағашы арасындағы ерекше қарым-қатынасты да тілдегі тіркестерден кездестіреміз: жиенді ұрғанның қолы қалтырайды; нағашысымен күрессе, жиені жығылар.

Туыстық терминдердің де, фразеологизмдердің де, образдық салыстырулардың семантикасындағы мәдени компонентті адамның туыстық қарым-қатынас жүйесіндегі нақты дәрежесі мен орнын білу негізінде ғана емес, белгілі бір ұлттық мәдениеттегі туыстық қарым-қатынас жүйесінің қалай дамитыны арқылы да анықталады.

Ғалымдардың еңбектерінде орыс халқының мінез ерекшелігі сипатталады [4; 5; 6; 7]: орыстар еңбекқор, төзімді, дарынды, әуес. А. Вежицкаяның айтуынша, оларда еңбекке деген құлшыныс, күнделікті, үздіксіз жоспарлы жұмыстан тез шаршау байқалады. [8, 130 б.]. Соңғысы олардың мінезінде сонымен қатар салдыр-салақтық, жауапсыздық пен жалқаулықтың бар екенін көрсетеді.

Бұл тұста айта кететіні, «орыс» еңбекқорлығы дегенді ынталылық, тәуелсіздік және ұжымнан ерекшеленуге ұмтылу емес, өз міндеттерін адал, жауапкершілікпен орындау деп түсінеді [8, 85 б.]; сонымен қатар оларға топтық, ұжымдық мінез-құлық стереотиптері тән, яғни ол – қонақжайлылық, төзімділік, ақкөңілдік, рақымдылық, елгезектік, мейірімділік, адамдарға деген ілтипат пен сенгіштік [3, 87 б.]. Бұл орыстардың танымайтын адамдармен араласуды ұнататынын көрсетеді, әсіресе барлығын «ұжымдық» қарым-қатынасқа тартып, өзі де коммуникация үдерісіне қатысады.

Көптеген еңбектерде қазақтарға да, орыс халқына да тән ерекшеліктердің бірі ретінде отансүйгіштікті атап көрсетеді. Көптеген ғасырлар бойы оларда ұзақ төзімділік, жанкештілік, табандылық, ұстамдылық және көпұлтшылдық, ұжымдылық, идеяға адалдық қасиеттері қалыптасқан. Сонымен қатар олар әрекетсіздікке, селкостыққа және батылсыздыққа да бейім [3, 185 б.].

Сондықтан А.Сейдімбек сынды ғалым ағамыз айтқандай, егер біз Қазақстандағы орыс пен қазақтың типтік бейнесін жасағымыз келсе, келесідей қасиеттерден тұратын адамның портретін аламыз: сенімшілдік, қонақжайлылық, мейірімділік, шыдамдылық, отансүйгіштік, кеңпейілділік, достық ықылас, жалқаулық, салақтық, елгезектік, ашықтық, қарапайымдылық, рақымдылық, адалдық, жомарттық. Осы жағдайларды біз эксперименттік мәліметтермен дәлелдеуге тырыстық.

Ю.Рыловтың «антропонимия мәселелері әлемнің тілдік бейнесінің айнымас компоненті»

деген пікірінің мәні де ерекше [10, 87 б.].

Тағы бір ерекше айта кететін жағдай қазақ және орыс мәдениетіндегі мақтау мен комплиментті білдіру этикеті. Оның өзі «ұлттық мәдениет негізінде қалыптасқан ойлау стереотиптері мен эталонды» көрсетеді [3, 39 б.]. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек «қазақтың тілдік мәдениеті орыс тіліне қарағанда тұрмыстық қарым-қатынаста мақтауды сирек айтады. Қазақы қарым-қатынастың басынқы тәртібі - кішіпейілділік. Ғалымдар мұны сыпайылық принциптеріне қосады» [6, 106 б.].

Қазақтың сөйлеу этикетінде көп жағдайда «адамды көзінше мақтауды» жөн көрмейді [6, 107 б.]. Сол себепті ізгі ниеттердің барлығы керісінше жағымсыз мағынада айтылады («жаман бала» – «плохой мальчик», «күшік» – «щенок»). Осы арқылы ниет білдіруші өз сөздерінің жағымсыз мағынасы тыңдаушыға көз тимесін деген мақсатпен айтылып жатқандығын білдіреді. [6, 107 б.]. Орыс тілінің сөйлеу мәдениетінде осы сынды «көз тиюден сақтау» «тьфу, не слзайть бы», тфэ-тфэ көз тимесінше деген сөздер айтылып, вербалды емес әрекеттермен көрсетіледі (бір жағына бұрылып түкірген болу, ағашты тоқылдату). Қазақтардың мұндай сөйлеу жөн-жосығын білмеу кейде «мәдени шокқа» әкелуі мүмкін (термин – С.Г. Тер-Минасова): «тыңдаушы сақтықпен үндемейді немесе теріс бұрылып, бір сөздерді айтады (тілдік құралдармен айтылмаған «қара ниетін» қайтаратын сиқырлы сөздер)» [5, 10 б.].

Байқап отырғанымыздай қазақ және орыс халықтары мәдениетінде мақтаудың сөйлеу актісінде көптеген ұқсастықтар бар екенін көреміз: көз тиюден сақтану ырымы, асыра мақтап жіберуден қорқу, баланың өзін-өзі асыра бағалауын қалыптастыру. Тағы бір айта кететіні орыс және қазақ сөйлеу мәдениетінде жиі асыра сілтеп мақтау құптарлық жағдай болмағанымен, керісінше «англо-американдық мәдениетте» А. Вежицкаяның айтуынша, «өзге адамдарды мақтау арқылы олардан да сондай жағымды жауап күтеді. Көңілдерінің маркаюына ықпал етеді» [5, 312 б.].

Осы тұрғыда М.Б. Нұртазинаның «адам әлем туралы пікірін білдіргенде оған мейірімділік пен зұлымдық туралы жалпы адамзаттық және жеке түсінігінің ақ-қара желісін жүктейді (жаман және жақсы)» [7, 142 б.; 9, 78 б.]. Сонымен қатар қазақ мәдениетінде құрметтеу сөздері «Саке», «Маке», «Баке» деп, есімдерді қысқартып «ке» жұрнағын жалғау арқылы да айтылады. Осындай сөздермен қазақтардағы әлемнің тілдік бейнесінің ерекшелігіне сай жасы үлкен адамға ізет көрсетеді.

Көп жағдайда әкесінің аты + туыстық терминмен қосылып тәуелдік формасында қолданылады ұлы "его сын", баласы "его дитя", "его ребенок" немесе қызы "его дочь" + тұлғаның аты. Қазақ тілінде қаратпа сөз ретінде атауыштардың алуан формаларын қолдану көптеп кездеседі. Бізде сыпайы

қаратпаның көне дәстүрі сақталған (айтушының туыстық қатысы болмаса да): тұлғаның аты + сай туыстық термин немесе жасына қатысты қасиеттері (үлкендігі) және жынысына қарай (ағай, аға "старший брат", "дядя", апа, апай, тәте, абыстай, аптай "старшая сестра", бабай "дедушка", әже "бабушка", жеңге "старшая сноха", ханым "ханум" – "дама", бикеш – "барышня", "девушка" т. т.).

Осылайынша көпмәдениетті кеңістікте тұратын адамдар өзге мәдениет өкілдерінің неге нақты бір қарым-қатынас жағдайында белгілі бір әрекет жасайтынын түсінуді үйренеді. Өзге мәдениеттер туралы біліміңіз кеңіген сайын, олармен болашақта қарым-қатынас жасау жеңілдей түспек.

Литература

1. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Прогресс, 2001. – 619 с.
2. Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Астана: Казахстан, 2003. – 185с.
3. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление: Учеб. пособие. – Алматы: Рауан, 2001. – 576 с.
4. Журавлева Е.А. Отражение взаимодействия русской и казахской культур в прецедентных текстах // Człowiek. Świadomość. Komunikacja. Internet / Redakcja naukowa Ludmila Szypielewicz. – Warszawa, 2006. – С. 631-637.

5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – 3-е издание, доработанное. – М.: Изд-во МГУ, 2014. – 352 с.

6. Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, Изд-во «Қазақ университеті», 2007. – 320 с.

7. Nurtazina Maral. Language and Culture in Intercultural Communication in Education System of Kazakhstan / Перевод как средство взаимодействия культур: Междунар. науч. конф. 17-22 октября 2014. – Краков, Польша, 2014. – С.104-112.

8. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / Пер. с англ., отв. ред. М.А. Кронгауз. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.

9. Шелов С.Д. Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире: 80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека // Отв. ред. акад. Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 2011. – 215 с.

10. Nurtazina Maral. Intercultural Education in Multicultural and Multilingual Environment of Kazakhstan: Scope and Challenges Central Asia: Regionalization vs. Globalization: Proceedings of the IX KIMEP International Research Conference (KIRC 2012), April 19-21, 2012. – Almaty: KIMEP, 2012. – P.47-57.

Әбдуәліұлы Бекжан

ф.ғ.д., профессор, bekzhan_a7@mail.ru

Тусупбекова Мадина Жаңбырбаевна

п.ғ.к., доцент, Tusupbekova_mzh@mail.ru

Қоңыратбаева Жанар Молдалиевна

ф.ғ.к., профессор, zhanarkon@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

АСТАНА ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕЛБЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ СИПАТТАМАСЫ

Түйін. Мақалада қазақ ономастикасының мәселелеріне, соның ішінде Астана қаласының жалпы ономастикалық келбетіне талдаулар жасалады. Талдаулар барысында «Қазақстан ономастикалық кеңістігін құру контексіндегі Астана қаласы бойынша атау беру саясатының ғылыми негізделген принциптерін дайындау» атты жоба аясындағы ғылыми ізденістер бойынша жарқ көрген зерттеулер мен жинақтар басшылыққа алынды. Астана қаласы менсонимдерінің, урбанонимдерінің, прагмотонимдерінің шығу мотивтері, берілу принциптері және құқықтық-нормативтік жүйесі зерделеніп, ономастикалық құрылымының логикалық ерекшеліктері анықталды.

Резюме. В данной статье рассматриваются вопросы ономастики и анализируются общая картина города Астана. Основой для анализа ономастического пространства города послужили опубликованные работы исследователей в рамках научного проекта «Разработка принципов научных обоснованной номинативной политики г. Астаны в контексте формирования казахстанского ономастического пространства». Авторами рассмотрены появления менсонимов, урбанонимов, прагмотонимов в городе Астана; описаны принципы и строение нормативно-правовой системы ономастики; выявлены особенности логической связи ономастического пространства.

Summary. This article discusses the issues of onomastic and analyzes the overall picture of the city of Astana. This analysis is based on the published works of researchers in the framework of the scientific project «Development of scientific principles of nominative policy of Astana in the context of the formation of the Kazakh onomastic space». The authors present menonyms, urbanonyms, pragmatonyms in Astana; describes the principles and structure of the legal onomastic system; identify peculiarities of the logical connection of the onomastic space.

Соңғы ширек ғасырдағы қазақ ономастикасының даму бағыттары бұрын-соңды болмаған өзгерістерді басынан кешірді. Ғасылар бойы өзінің бірқалыпты тарихи ырғағымен өмірлік қажеттіліктің негізінде туып, қалыптасып, дамып келе

жатқан ономастикалық үдерістің күрт өзгеруіндегі екі кезеңді атап өтуге болады. Біріншісі – ұлттық атауларды отаршыл ономастикамен ауыстыру бағытындағы кезеңі, екіншісі – ұлттық ономастиканы қалпына келтіруге бағытталған кезең. Біздің ойға алып отырғанымыз соңғысы – Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бүгінге дейінгі аралықтағы өзгерістер. Осы жылдар ішінде қазақ ономастикасы, соның ішінде Астана ономастикасының қоры төл және кірме атаулармен толықты. Тарихи топонимдер мен тарихи тұлғалар және мәдени құндылықтар атаулары қала нысандарына беріліп, ақпараттық мазмұны ұлттық ерешеліктерімен айқандала түсті. Сонымен қатар, қазіргі астана ономастикасының құрамына «бұрын-соңды» болмаған түрлі тілдердегі атаулардың еніп жатқаны да шындық. Астана ономастикасы басынан кешіріп жатқан осы өзгерістер ҚР БМҒ жариялаған ғылыми жобалар тақырыбынан да көрініс таба бастады. Мысалы, қазіргі кезде «Қазақстан ономастикалық кеңістігін құру контексіндегі Астана қаласы бойынша атау беру саясатының ғылыми негізделген принциптерін дайындау» атты ғылыми жоба екінші жыл Астана ономастикасының мәселелерін тереңдете зерттеу нысанына айналдырып келеді. Жобаға қатысушылар тарапынан қала бойынша атау беру принциптерінің ерекшеліктері ресми және бейресми топтар бойынша сараланып, зерттеу жұмыстарының нәтижесі, баспасөз құралдары арқылы оқырман назарына ұсынылуда. Бұл мақаланың негізгі мақсаты оқырман қауымға атқарылған жұмыстың барысын айта отырып, қолданбалық және теориялық бағыттағы зерттеулерімізге қазақ ономастикасы бойынша ізденушілердің назарын аудару. Өйткені көтеріліп отырған мәселе өте ауқымды және оны бір жобаның аясында толық дәрежеде өз мәресіне жеткізу мүмкін емес, сондықтан осы бағыттағы зерттеушілердің ақпарат алып отыруы үшін жарияланған материалдардың жекелеген мазмұнына талдаулар жасап, жарияланымдарды әдебиеттер тізімі ретінде мақала соңына ұсынуды жөн көрдік.

Қазақ ономастикасының алдында тұрған міндеттердің бір оның тілдік нормалануына байланысты. Жазу жүйесінде орын алып отырған түрлі

кемшіліктер арнайы зерттеу нысанына алынып, мемлекеттік саясаттың сыртында, лингвистикалық шешімдері анықталуы тиіс. Бұл шешімдер тек атаулар жүйесінің айналасында ғана қалып қоймай, жалпы ұлттық тілдің болмысымен сабақтастықта қарастырылғаны абзал. Халықаралық кеңістіктегі тілдік қатынастардың өзіндік ерекшелігі және мәдениеттер тоғысының тіларалық байланыстағы орны, сонымен қатар қазіргі жаһандану дәуіріндегі мемлекеттік тілдің жағдайымен тікелей байланыста дамытын астанадағы атаулардың өзіндік жүйесі шешімін күткен мәселелер ретінде қазір осы бағытта жүргізіліп жатқан (атаулар жобасы бойынша) зерттеулер аясынан көрініс тапты. Отандық басылымдармен қатар шетелдердің ғылыми журналдарында жарияланып, халықаралық конференцияларда орыс, ағылшын тілдерінде баяндамалар жасалды [1].

Қазақстан Республикасының алыс-жақын шетелдермен байланысы тереңдеген сайын сырттан енетін жаңалықтардың түлері де жан-жақты және өзіндік ерекшеліктерімен айқындалып отыр. Бұл әсіресе жекеменшік мекемелер атауларынан көрініс береді. Жалпы елдегі ономастикалық саясатпен атау беру жүйесінің даму барысына қарағанда қазақ ономастикасының құқықтық-нормативтік принциптерінен екі бағытты байқауға болады: мемлекеттік нысандар атаулары және жекеменшік нысандар атаулары. Мемлекеттік нысанға атаулардың берілуі, елдік құндылықтар ескеріле отырып, арнайы комиссияның шешімдерімен жүзеге асса, жекеменшік нысан атауларында еркіндік басым. Қазақ тіліндегі төл атаулармен қатар шетел тілдеріндегі атаулар қатар қамтылған. Ономастиканың негізгі табиғаты үздіксіз дамып отыратын динамикалық сипатқа ие. Ол қашан да қоғамдық көзқарастардың өзгеруімен бірге жаңаша түрленіп отырады, сондықтан еліміздегі ономастикалық саясаттың ұстанымы тұрақты және еркін ономастикалық кеңістіктің орнығуына мүмкіндік беріп отырған секілді. Жекеменшік нысандардың көпшілігі экономикалық қатынастарға негізделген, олардың нарық талаптарына қарай өзгеріп отыруы қажеттіліктен туындайтын заңдылық. Осыған байланысты ҚР «Тіл туралы» Заңында мәселе арнайы түрде қарастырылған болатын. Бұл тұрғыдан алғанда қазақ ономастикасының құқықтық негіздері мен оған қатысты саяси принциптер көрініс береді. Жинақтай айтқанда теориялық және практикалық зерттеулер аясында саяси, құқықтық, әлеуметтік, лингвистикалық т.б. кешені қамтылуы тиіс [2].

Соңғы ширек ғасырда ономастикалық атауларға саяси сипат бере отырып, ұлттық мәдениеттің кешесі мен бүгінгі, бүгінгі мен ертеңгі жалғастырушы тетік ретінде ең бірінші Астана қаласының ономастикасына назар аударылғаны белгілі. Астанадағы кеңестік идеологияның негізінде орнықтырылған атаулардың көпшілігі ұлттық атаулармен

ауыстырылды. Салынған жаңа қала нысандарының атаулары өзіндік өрнегімен жұртшылықтың назарын аударды, қаланың астанаға лайық әсемдігі мен ұлттық өрнегіне өзіндік үлес қосты. Тымысыз жүргізілген жұмыстардың нәтижесі бүгінгі таңда арнайы зерттеулерге негіз боларлық дәрежеге көтерілді. Ғылыми жобаға негіз болған да осы ерекшелігі.

Жоба бойынша жүргізілген жұмыстар аясында қала менсонимдерінің, урбанонимдерінің, прагматонимдерінің шығу уәждері, берілу принциптерінің және құқықтық-нормативтік тұрғыдан реттелуінің мәселелері бойынша біршама ізденіс жұмыстары жүзеге асырылды. Тұрғын үй кешендері атауларының типологиясы мен семантикасын зерделеу үшін Астана қаласының аудандары бойынша синхронды зерттеу жүргізіліп, атаулардың қоры құрылған болатын. Астана қаласы үш қалаішілік Сарыарқа, Алматы және Есіл секілді хоронимдерден (қаланың аудандары мен шағын аудандарының атаулары) тұрады. Осы аудандарда 391 тұрғын үй кешені бары анықталды. Сарыарқа ауданында – 70 кешен, оның 40-ы қазақ тілінде, 27-і орыс тілінде, 3-і ағылшын тілінде. Алматы ауданында – 153 кешен, оның 76-сы қазақ тілінде, 67-і орыс тілінде, 10-ы ағылшын тілінде. Есіл ауданында – 168 кешен, оның 47-і қазақ тілінде, 59-ы орыс тілінде, 62-і ағылшын тілінде [3;4].

Интернет беттерінде жарияланған және баспадан жарық көрген ақпарат-кітапшалар мен туристік карталардан алынған бұл деректерге қарағанда Есіл ауданында ағылшын тіліндегі атаулардың басым сипатқа ие болып отырғаны байқалады. Есіл ауданына кіретін аймақ – сол жағалаудағы жаңа қала. Соңғы кезде қаланың осы жағындағы құрылыс нысандарының өсуінде басымдық бар, демек бұл көрсеткіштің себебі анықталуы тиіс. Статистикалық мәліметтер бойынша тұрғын үй нысандары атауларының бір-бірімен әртүрлі ерекшеліктеріне қарай байланыстырыла қойылғаны белгілі болып отыр. Жарнамалық сипаты, сөйлегенде оңай есте сақталуы, шығу уәждеріндегі ерекшеліктер атаулардың берілуінде өзіндік жүйенің барына көз жеткізеді. Талдаулар барысында көше атауларының мағынасындағы ұлттық ақпараттардың және түрлі тақырыптар аясына топтастырыла отырып, орналасуындағы өзіндік үйлесімнің сырлары ашылды. Сырт көзге байқала бермейтін үйлесім мен үндесімнің қала нысандарының жүйесінен орын алуы біріншіден, қазақ халқының байырғы топонимдеріне тән ерекшелік болса, екіншіден, әлем елдеріндегі атау беру принциптерінің талаптарына сәйкес келетінін көрсетеді [5;6;7].

Ізденіс барысында байқалған Астана ономастикасының ерекшеліктерінің келесі бірі – эргонимдер, соның ішінде білім мекемелерінің атауларына қатысты. Мектеп, кәсіптік білім мекемелері және жоғары оқу орындарының атаулары негізінен

ақпараттық сипатқа ие. Жекелеген кісі есімдерінен қойылған атаулар болмаса (оның өзінде де), түгелге жуық сол мекеменің тұрған қаласы мен онда қандай білім берілетіні туралы ақпараттар беріп тұрады. Мысалы, «Астана медицина университеті», «Қоғамдық тамақтандыру және сервис колледжі» т.б. Мектепке дейінгі мекемелердің атаулары сәбидің жасы мен оған қатысты түрлі ұғым-түсінік атаулары мен еркелету мәнді сөздерден жасалған. Мысалы, Айналайын, Ақбота, Ақбөпе, Арайлым, Аружан, Аяжан т.б. секілді атауларда еркелету мәні байқалса, Алтын бесік, Алтын дән, Балауса, Балбөбек, Балдаурен, Бөбек, Балапан, Гүлдер, Думан, Көктем, Күншуақ, Қайнар, Үміт, Арман, Шаттық т.б. сәбидің тән кіршіксіз тазалығы, қуанышы, күлкісі, алаңсыз балалық шағы, үмітке толы болашағы т.б. секілді ақпараттар жатыр. Ал Айгөлек, Бәйтерек, Ер Төстік, Ертегі, Жұлдыз, Таңшолпан т.б. секілді атауларда сәби қиялын алыс армандарға жетелейтін ертегілер оқиғалары мен көркем бейнелі кейіпкерлер камтылған. Нысан мазмұны мен атау мағынасының өзара сабақтастығы ономастика саласындағы айтылып жүрген мәселелердің бірі. Бұл тұрғыдан алғанда балабақша атауларының бала түсінігі мен көркемдік ұғымдарға сай қойылғаны байқалады және әр атаудың ішкі идеясынан шығармашылық ізденістердің айқын белгілері көрінеді [8;9;10].

Астана ономастикасы Қазақстан ономастикасының бір тарауы, сондықтан құқықтық-нормативтік құжаттар бойынша негізделуі де аса маңызды. ҚР «Тіл туралы» Заңының аясында атау беру мен қайта атау бойынша жұмыстарды жүзеге асыруға бағытталған көптеген құжаттар қабылданып, қолданысқа берілген болатын. Ономастикалық мәселелерді шешу барысында анықталған осы құжаттардың тиімділігі мен жетілдіретін жақтары да талдауларыға негіз болды [11; 12]. Қазіргі және алда туындауы мүмкін проблемалардың аясында да ұсыныс пікірлер көпшілік назарына ұсынылды. Дамуы өзіндік бағыты мен дәстүрін қаншалықты айқындап алды дегенімізбен, құқықтық құжаттардың реттелу мәселесінде дамыған елдер тәжірибесінің маңызды екені белгілі. Осыған орай шетел ономастикасының құқықтық-нормативтік реттелуіне де назар аударылған. Соның ішінде Америка штаттарындағы көше атауларының қойылуын және құжаттардың құрылымы мен мазмұнындағы нақтылықпен тұрақтылықты атап өтуге болады [13]. Олардың кейбір принциптерінде қазақ ономастикасының жүйесін жетілдіруде негізге алуға болатын маңызды тұстар бар.

Астана ономастикасының дамуымен бірге Қазақстанның басқа өңірлеріндегі атаулар құрамында да ұлттық белгілер арта бастаған. Алайда әр аймақтың қоғамдық-әлеуметтік жағдайы мен ұлттық құрамының әр алуандығына байланысты жұмыстың өрбуі де әрқалай. Осы мәселені еске-

ре отырып, «Қазақстан Республикасындағы Тіл саясаты және ономастикалық кеңістік» атты республикалық дөңгелек үстел өткізілген болатын [14]. Бұған Қазақстанның әр аймағынан әкімшілік жанындағы тіл басқармаларының мамандары қатысып, аймақтар бойынша қазіргі ономастикалық ахуалдармен таныстырды. Жалпы оқырман қауымының, соның ішінде қазіргі жай-күйді терең барлай алатын зерттеушілер үшін қазақ ономастикасының болашағы бірлесіп атқарылуы тиіс жұмыстарда тұрғаны белгілі.

Қазіргі қазақ ономастикасының мәселелері туралы жарық көріп жатқан материалдар аз емес, әралуан тақырыптарды қамтып отыр. Бүгінгі таңда олардың әрқайсысы отандық және көптеген шетелдік әртүрлі басылымдарда жарияланып, ізденушілердің қолына бірі түссе, келесісі түсе бермейтін жағдайда. Осыған байланысты бүгінгі ономастика саласында осы ғылыми жұмыстардың мазмұны мен басты бағыттарын айқындап, жүйелеп, ерекшеліктеріне қарай талдап беретін арнайы зерттеулерге деген сұраныс туындап отыр. Сондықтан оқырман назарына ұсынылып отырған мақаланың идеясы осы саладағы мамандарының әрқайсысы өздері атқарып жатқан жұмыстары бойынша ақпараттар беріп отырса деген идеядан туындап отыр. Бастама ретінде өз жұмыстарымыздың сипатын айта отырып, ілгеріде атап өткеніміздей, дайындалғаны бар, дайындалып баспаға тапсырылғаны бар материалдарымызды «әдебиеттер тізімі» ретінде ұсынып отырмыз. Мақсат – «жұмыла көтерген жүк жеңіл» демекші қазақ ономастикасының алдағы болашағына дем беру және ғылымда айтылып қойған ойларды байқаусыз қайталауларға жол бермеу. Бір ізді қайта-қайта шиырлай беру – дағдарыстың бір көрінісі. Ал қазіргі жағдайдың сипаттамасы зерттеушінің алдында айқын көрініп тұрғанда ізденістің алды ашылып, өз кезегінде тың пікірлердің туындауына бастайтыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Тусунбекова М.Ж. *Linguistic landscape in Kazakhstan: public signs in Astana // International Education and Research Journal. Vol.2. № 2 (2016). – P. 18-20.*
2. Жарқынбекова Ш.Қ. *Номинативная политика города: дискуссионные вопросы и современные подходы к решению проблем // «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты және ономастикалық кеңістік» G-GLOBAL форматындағы республикалық дөңгелек үстел материалдары. 2016, - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. – Б. 38-49.*
3. Әбдуәлиұлы Б. *Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының құқықтық-нормативтік қамтамасыз етілуі // «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты және ономастикалық кеңістік» G-GLOBAL форматындағы республикалық дөң-*

гелек үстел материалдары. 2016, - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. – Б. 49-56.

4. Каирова М.К. Ономастическое пространство новой столицы Казахстана: историко-лингвистический аспект (на примере улиц г. Астаны) // Наука и жизнь Казахстана. Серия Филологическая. 2015, Астана, № 6 (34). – С. 111-117.

5. Қоңыратбаева Ж.М. Годонимдер тарихи-мәдени дереккөз ретінде // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Филология сериясы. 2015, Астана, № 5 (108), – Б. 71-77.

6. Қоңыратбаева Ж.М. Урбанонимия: атау беру принциптері және оның қала имиджінің негізгі көрсеткіші екендігі жөнінде // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2016, Астана, Л.Н. Гумилев атын. ЕҰУ Хабаршысы, № 3 (112). – Б. 67-73.

7. Қоңыратбаева Ж.М. Эргонимдер жүйесінің салыстырмалы сипаттамасы (ҚР орта білім беру мекемелерінің (мектеп) атаулары бойынша) // «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты және ономастикалық кеңістік» G-GLOBAL форматындағы республикалық дөңгелек үстел материалдары. 2016, - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. – Б. 86-98.

8. Маукара А. Ономастическое пространство городской среды как феномен перекрёстка культур (на примере г.Астана) //Материалы Международной научной конференции «Евразийская толерантность: формы и виды проявления в Казахстане» / Ответ. ред. А.Е. Агманова –Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint», 2015. – С. 115-120.

9. Әбдуәлиұлы Б. Байырғы топонимдік қорды қазіргі қазақ ономастикасында пайдаланудың

жолдары // «Қазақстанда көптілділіктің дамуы және көпмәдениетті тұлғаның қалыптасу үдерістері» халықаралық ғылыми-практ.конф. материалдары. 2016, – Астана : Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, - С. 167-170.

10. Әбдуәлиұлы Б. Астана эргонимдерінің құрылымдық жүйесі және ақпараттық қызметі (Білім беру мекемелерінің атаулары бойынша) // Ш. Уәлиханов атындағы Көкиетау мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2015. – № 4. 42-48 б.

11. Қоңыратбаева Ж.М. Көше атауларындағы Астана қаласының тарихы: бергені мен берері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. Филология сериясы. – 2015, Астана, № 4. – Б. 142-148.

12. Қоңыратбаева Ж.М. Топонимикалық эргонимдерді салыстырмалы талдау // «Қазақстанда көптілділіктің дамуы және көпмәдениетті тұлғаның қалыптасу үдерістері» халықаралық ғылыми-практ.конф. материалдары. 2016, - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, - С. 218-221.

13. Әбдуәлиұлы Б. Географиялық атауларды жүйелеу мен стандарттау бойынша АҚШ тәжірибесі және қазақ ономастикасы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, 2016, № 4 (тағавтор: М. Тусупбекова).

14. Тусупбекова М.Ж. Исследование ономастического пространства города: проблемы и перспективы // «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты және ономастикалық кеңістік» G-GLOBAL форматындағы республикалық дөңгелек үстел материалдары. 2016, - Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. – Б. 98-106.

Кубеева Злиха Идилевна, Космуратова Айткуль Нурбаевна
ст. преподаватели ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, gulbanu2007@gmail.com

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ АСПЕКТОЛОГИИ

Резюме. *Общность грамматикализации с русским языком на примере одного начинательного способа действия. Думается, что к грамматикализации тяготеют не только начинательные конструкции. Необходима сопоставительная работа и по другим способам действия. Совокупность таких работ помогла бы выработать общую линию в решении наиболее важных проблем сопоставительной аспектологии.*

Ключевые слова: *грамматикализация, конструкции, аспектология, наука, элементы, исследование.*

Summary. *Communion of grammaticalization with Russian language on the example of the mode of action inceptiveness. Moreover it is thought that not only initiatory structure gravitate to grammaticalization. It is necessary to compare with other modes of action. Complex of such kind of work can solve other important problems of comparative aspectology.*

Key words: *grammaticalization, design, aspectology, science, elements, research.*

Проблемы сопоставительной аспектологии, возникшие в связи с изучением теории видов и способов глагольного действия, давно ждут своего объективного решения. Как известно, пробуждение интереса к изучению аспектуальных значений как языковой универсалии, проводило немало путаницы. Зачастую ученые, занимающиеся исследованием аспектуальных значений в различных языках, склонялись к тому, чтобы найти в этих языках явления, совершенно сходные с русским языком. Эти попытки, прежде всего, проводили терминологическую путаницу.

Впервые проблема глагольного вида, центральной категории в теории аспектологической науки, подвергалась многоплановому обсуждению в Алма-Ате в 1956 году на координационном совещании по проблемам глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. С тех пор прошло полвека, что является достаточным сроком, чтобы критически осмыслить результаты, сделанные в области аспектологии, а также обобщить теоретические и практические разработки тюркологов, работающих в этой области.

Общая аспектологическая наука в целом сегодня достигла значительных успехов. В первую очередь, это касается уточнения базовых аспектуальных понятий и соответствующих терминов, методики анализа языковых фактов и определения аспектуальной семантики, а также описания аспектуальных явлений в контексте. Думается, что опо-

ра на эти достижения общей аспектологической науки, несомненно, позволит продвинуться вперед в решениях наиболее важных проблем в области сопоставительной аспектологии.

Выступая на указанном выше совещании, профессор С.А. Аманжолов подчеркивал, что необходимо учитывать своеобразие аспектуальных элементов тюркских языков и найти особый подход, метод, анализ, а не просто подгонять под рубрики русских глаголов...» [1, 141]. Весьма прозорливая мысль для того периода общей аспектологической науки. Полувековой путь исследования сопоставительной аспектологии подтверждает верность этой мысли.

В целом аспектуальные исследования прошлых лет, проведенные по тюркским языкам (преимущественно советских республик) необходимо рассматривать в общелингвистическом контексте. Больше споры вокруг категории вида в тех или иных тюркских языках возникли потому, что конкретный языковой материал плохо подчинялся устоявшимся общелингвистическим принципам и нормам понятия грамматической категории. По теории, грамматической категорией является общее, родовое понятие, объединяющие ряд (два или более) однородных, более частных явлений, противопоставленных друг другу по определенным признакам. Цепочные конструкции «деепричастие + вспомогательный глагол», представляющие общетюркский тип выражения аспектуальной семантики, формируются в каждом конкретном контексте в ходе высказывания, но без возможных противоположных форм, как это сложилось в русском языке в виде совершенного и несовершенного видов.

Здесь необходимо учесть такой фактор: поскольку деепричастие самостоятельно не может осуществить предикацию, то эта миссия возлагается на вспомогательные глаголы. Так, внутри бивербальной конструкции происходит своего рода функциональное распределение: на ведущую роль выдвигается деепричастие (в тюркских языках у деепричастия более высокий индекс), а вспомогательные глаголы выполняют функцию модификаторов, так как они обладают более широкой семантикой, потому подвержены абстрагированию. Как известно, деепричастие обладает наречным признаком и потому появление каких-то дополнительных компонентов, уточняющих определенные нюансы проявления названного деепричастием действия, вполне закономерно. Оформление основного действия в виде деепричастия также естественно, ибо за ним идет вспомогательный глагол

– модификатор, завершающий определенную префикацию. Выдвижение вспомогательных глаголов на обслуживающую роль практически приводит к постепенному частичному, а иногда и полному их лексическому опустошению, т.е. к десемантизации. Лексическая десемантизация вспомогательных глаголов, в свою очередь, ведет к постепенному превращению их в служебный элемент, а всей конструкции – в аналитическую форму. Часть бивербальных конструкций, таким образом, превращается в морфологизированные конструкции.

В свое время, характеризуя аналитические формы слова как одну из ступеней морфологического развития языка, Н.А. Баскаков отмечал наличие в тюркских языках трех ступеней выражения грамматических значений, а именно, сочетание форм, где постпозиционный компонент сохранял самостоятельность лексемы со служебным грамматическим значением, и, наконец, синтетической формы. Исторический опыт исследования природы грамматикализации показывает, что этот процесс является постепенным и ступенчатым: переход осуществляется через большое количество промежуточных стадий, по мере которых показатель претерпевает определенные изменения. Общеизвестно, что развитие, изменение языка – неопровержимый фактор, даже бытует мнение, что сегодняшняя грамматика (грамматические показатели) – это вчерашняя лексика.

Термин грамматикализация более активно начал употребляться с середины 1970-х годов. Но, независимо от употребления соответствующего термина, вопросы развития грамматических показателей обсуждались и раньше (1920-1960 годы : О. Есперсен, Э. Сепир, Л. Блумфилд, Дж. Гринберг и другие исследователи). В их трудах имеется достаточно развернутый анализ процессов грамматикализации как расширения сферы употребления морфемы при переходе от лексического к более грамматическому статусу. На протяжении 100-летней истории термина грамматикализация существовало множество различных определений, отражающих всевозможные точки зрения на процесс грамматических структур в языках. И сегодня, в начале XXI века, нельзя считать, что найдено определение данного явления. Идет поиск наиболее подходящего определения того семантического процесса, результатом которого является появление единицы с грамматическим содержанием.

Сегодня перед исследователями, занимающимися аспектологическими проблемами в сопоставительном плане, стоит важнейшая задача описания всех возможных путей грамматикализации, имеющихся в тюркских языках аспектуальных конструкций. При этом, как резонно ставит вопрос Д.М. Насилов, необходимо «понять и объяснить, почему аффиксальная система оказалась менее удобным средством выражения способов действия

в тюркских языках и не получила соответствующего общетюркского развития, а аналитические формы как более удобные получили широкое распространение, оттеснив синтаксические» [2, 125].

Наличие в тюркских языках аналитических аспектуальных конструкций, достигших определенной границы в выражения характера протекания действия, дает основание допускать мысль о возможности в этих языках одночленных грамматических форм, поскольку нет оппозиции, как это сложилось исторически в системе славянских языков. Один из основателей аспектологической науки Ю.С. Маслов отмечал, что «распространять принцип бинарности на все видовые категории всех языков нет оснований» [3, 6].

В диссертации М.Г. Сейфуллина «Проблема значения в современной аспектологии», а также в его последующих научных статьях был высказаны ценные мысли, на некоторые ранее не обращалось достаточного внимания в аспектологической научной среде. В частности, им была высказана такая смелая для того периода мысль, что частичная грамматикализация некоторых вспомогательных глаголов совершенно не исключает возможности при дальнейшем развитии языка выделения в тюркских языках специальной грамматической категории способов действия [4]. Уже в трудах аспектологов - тюркологов 1980-х годов определенная часть аспектуальных конструкций узбекского языка квалифицируется как морфологические средства выражения способов глагольного действия. По их мнению, рассмотрение различных по объему и устройству грамматических категорий тюркских языков показывает, что свойства грамматических категорий, обнаруженные наукой во флективных языках, не характерны для категорий тюркских языков и поэтому едва ли могут считаться универсальными, то есть всегда присущими категориями любого языка [5].

Из последних работ по сопоставительной аспектологии необходимо отметить монографию Т.А. Майсака [6], который рассматривает пути грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции в типологическом аспекте. Особое внимание в его работе уделяется раскрытию мотивации выявленных путей грамматикализации, а также проблемам типологического описания ряда грамматических категорий (вид, время, модальность и др.)

Наличие в казахском языке, например, определенных аналитических форм, выражающих начинательный способ действия, дает основание для утверждения мысли о возможности в этом языке морфологизированной формы выражения этого способа действия. Аспектуальные бивербальные конструкции күліп жіберді, зығырта жөнелді, жылап қоя берді, құйып кетті с полностью абстрагированными вспомогательными глаголами символизир-

рует лишь интенсивный, стремительный характер проявления названного деепричастием действия. В силу исключительной абстрагированности вспомогательных глаголов вся начинательная аспектуальная конструкция достигает определенного уровня грамматической формы, т.е. их вполне можно квалифицировать как морфологический способ выражения начинательного способа действия данного языка, но без парадигматического ряда.

Как известно в русском языке начинательные глаголы тоже являются одновидовыми. Они имеют лишь форму совершенного вида, так как этим взрывным глагольным действиям не повторяемость. «В русском языке, - пишет М.А. Шелякин, - начинательный способ действия характеризуется признаком одноактности, в связи с чем он, как правило, не образует имперфективных форм». Действия, выраженные ими, в основном спонтанные, стихийные, а потому резкие, одноактные. У них нет временного потенциала, а есть только молниеносное начало: Сильный ветер внезапно загудел в вышине, деревья забушевали, крупные капли дождя резко застучали, зашлепали по листьям, сверкнула молния, и гроза разразилась. (Тург., Бирюк) Лицо у нее побледнело, ноздри расширились, взор запылал и потемнел в одно и то же время. (Тург., Чертопханов и Недопюскин)

В целом начинательные глаголы образуются от неопределенных глаголов, которые означают потенциально растяжимые понятия. Чтобы ограничить эти действия, прикрепить их к конкретному моменту на линии временной оси протекание определенных действий, в русском языке появляются мотивированные приставки за-, по-, вз- (вс-), раз- (рас-), а в казахском языке вспомогательные глаголы модификаторы жөнелді, жіберді, кетті, қоя берді и тд. Теперь они выражают достижение определенного предела в самом начале проявления

действия, хотя достижение предела любого действия логично ожидается в конце действия. Но у начинательных глаголов вовсе отсутствует финал, ибо действие достигает своего апогея сразу же в момент его старта. Символически функцию начинательных глаголов, по существу, можно определить как старт.

Мы пытались объяснить явление грамматикализации на примере одного начинательного способа действия, находя определенную общность с русским языком. Думается, что к грамматикализации тяготеют не только начинательные конструкции. Необходима сопоставительная работа и по другим способам действия. Совокупность таких работ помогла бы выработать общую линию в решении наиболее важных проблем сопоставительной аспектологии.

Литература

1. Аманжолова С.А. Мат. коорд. совещ. по пробл. глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках // Вопросы грамматики тюркских языков. – Алма-Ата, 1958.
2. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. – Ленинград: Наука, 1989.
3. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1984.
4. Сейфуллин М.Г. Проблемы значения в современной аспектологии // Дисс. ...канд. филол. наук. – Алма-Ата: изд. КазГУ, 1968.
5. Гюзев В.Г., Насилов Д.М. Словоизменительные категории в тюркских языках и понятие «грамматическая категория» // СТ. – 1981. – №3. – С. 22-25.
6. Майсак Т.А. Типология грамматикализации конструкций с глаголами движения и глаголами позиции. – Москва: Языки славянских культур, 2005.

Байелі Әсел

Алматы Менеджмент университеті, Тілдерді дамыту орталығының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, baieliassel@gmail.com

ОҚУ МӘТІНДЕРІН ІРІКТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ

Түйін. Мақалада оқу мәтіндерін іріктеу принциптерінің негізгі ұғымдары мен түсініктері кеңінен сөз болады. Сабақ барысында жүргізілетін барлық жұмыс түрлері мен сабақ барысы студенттердің мәтінді түсініп, ұнатып ары қарай жетілдіріп алып кетіп, жұмыс істеуіне негізделетіні белгілі. Сондықтан да «мәтін» феномені тіл сабағының түп негізі болып қала бермек.

Summary. This article is about the basic concepts of choosing the reading texts. The purpose of given tasks and activities are to give an opportunity for learners to study language with pleasure and develop the during their skills during lesson. Therefore the “text” phenomenon remains the basis of language lessons.

Резюме. В статье поднимаются вопросы принципа отбора учебного текста. Актуальность проблемы обусловлена тем, что успешность работы на уроке основывается на том, что студенты должны понять текст, усвоить его и в дальнейшем быть в состоянии выполнить по нему предлагаемые преподавателем задания. В связи с этим понятие феномена «текст» на уроках языка является основополагающим.

Қазақстан қазақ елінің мемлекеті және қазақ тілі мемлекеттік дәрежедегі тіл болғандықтан, қазіргі таңда қазақ тілі барлық мектептерде, жоғары оқу орындарында өзге тілді аудиторияларда міндетті пән ретінде оқытылып келеді. Қазақ тілі пәндерін өзге тілді аудиторияға оқыту барысында оқу мәтіндерінің алар орны ерекше. Өйткені барлық сабақ басынан аяғына дейін белгілі бір тақырыпты қамтып, сол тақырып аясында берілетін мәтінге арқа сүйейді. Сабақ барысында студенттермен жүргізілетін барлық жұмыс түрлері мен сабақ барысы студенттің мәтінді түсініп, ұнатып ары қарай жетілдіріп алып кетіп жұмыс істеуіне негізделетіні белгілі. Міне, сондықтан да «мәтін» феномені тіл сабағының түп негізі болып қала бермек.

«Мәтін дегеніміз - танымдық қатынасқа негізделген мағыналы элементтер жүйесі рет-ретімен орналасқан, белгілі бір тақырыптық тұжырымдамасы бар қарым-қатынас жасаудың құралы» [1; 71].

Мәтіннің мазмұндық сапасына қойылатын талаптар:

- Танымдық құндылығы. Мәтін мазмұны білім алушылардың бар білімін толықтырып, олардың танымын кеңейтіп, құндылықтарды тани білуіне қызмет жасауы тиіс;

- Мәтін мазмұнының білім алушылардың қы-

зығушылығын тудыруы. Бұл тұста білім алушының жасына, эмоциялық және интеллектуалды қабылдау еркешеліктеріне байланысты мәтін мазмұнының сай, әрі тиімді болуы керек;

- Мәдени құндылығы. Мәтіннің әлеуметтік-мәдени мазмұны білім алушының жасына сай болуы қажет [2; 167].

Мәтіннің өзге тілді аудиторияға берілетіні басты нысан болып, жоғарыда аталған оның мазмұндық құндылықтары ескерілген жағдайда да, өзге тілдің өкілі үшін қиындықтар болады. Ғалымдардың айтуы бойынша тілдің құрылымы тіл үйренуші үшін басты қиындықтар болып саналады дей отырып, мынадай екі факторды атап көрсетеді. Олар: лексикалық және грамматикалық. Мәтіннің таныс емес лексикалық материал, яғни жаңа материал болуы тіл үйренушінің мәтінді оқып-түсінуіне кедергі болмауы тиіс. Мәтіндегі лексикалық құрылым мәтіннің мазмұнына байланысты болады. Мәтін мазмұны таныстыру, хабар беру, іздеу және т.б. тақырыптарын қамтуы мүмкін. Оқып отырған студент мәтіннің кейбір сөздерін түсінсе, ол сол арқылы лексикалық қиындыққа кездеспей, мәтіннің жалпы мағынасын түсініп алады. Ал енді нағыз қиындық грамматикалық жағын қарастырғанда кездеседі. Сондықтан да, мәтінді студенттің тілді меңгеру деңгейін, мақсатын ескеріп «оңайдан қиынға» принципін ұстанған дұрыс.

Ғалым И.Л. Бимнің айтуынша жалпы оқытудың мазмұны мынадай элементтерді қамтуы тиіс:

- Білім алушыға пайдалы болу керек. Бұл дегеніміз білім алушының өз елі мен оқып жатқан тілінің елі туралы ақпараттар алуы, тіл үйренумен қатар әлеуметтену үрдісінің жүргізілуі;

- Білім алушының жеке басынан кешкендерін, сезімін, эмоциясын ескеру, сыни ойлауға және өз ойын айта алуға үйрету, яғни жеке тұлға ретіндегі басқа да қасиеттерін жетілдіру;

- Білім алушының өз бетімен ұмтылысына жағдай жасау, мәселелерді, жағдаяттарды шешуді, өзіне қажетті ақпаратты іздеуді, басқа құбылыстарды бақылауды үйрету;

- Білім алушының үздіксіз білім алуы мен білімді үздіксіз қажет етуін, өзін-өзі жетілдіруін қамтамасыз ету [3; 39].

И.Л.Бим айтып өткен оқыту мазмұнының элементтері кез келген мамандықта шет тілі ретінде оқытылатын тіл сабақтарын да қамти алады. Білім мазмұнының пайдалы және қолжетімді болуы тілді үйретудің алғашқы кезеңдерінде аса маңызды. Ал мәтін арқылы берілетін білім мазмұнының студенттің қажеттілігіне сай болуы деген талап

кәсіби-бағдарлы мәтіндерді оқытқанда басты, әрі негізгі бағыт болып қалуы тиіс. Оқу мәтіндерін іріктеуде көтеріліп отырған тақырыптың мәні мен мазмұнын ашатын, пайдалы мәтіндерді түпнұсқа күйінде алып пайдаланған әлдеқайда тиімді.

Студент мәтінді бір оқығанда жалпы не туралы екенін түсінуі тиіс. Оқу мәтіндеріне қойылатын шарттарға оның коммуникативтік, дидактикалық және ақпарат берушілік қасиеттері тән болуы тиіс. Аталған талаптар орындалған жағдайда мәтінмен жұмыс жүргізудің практикалық мүмкіншілігі арта түседі.

Мәтінді тілді үйренуші адамның өзге тілді пайдаланудағы материалдық, әрі практикалық, және коммуникативті-танымдық қызметтерінің өнімі, объектісі және құралы деп қарастыруға болады. Өйткені белгілі бір тақырыпқа жазылатын мәтін бір мәселенің айналасындағы лексикалық қорды қамтиды да, грамматикалық формаларға негізделеді.

Ғалым Т.С. Серова оқу мәтініне тән мынадай ерекшеліктерді атайды:

- Байланыстылық (мәтіннің барлық құрылымдары бір-бірімен біріккен, кіріккен өзара үндес байланыста болуы тиіс);

- Біртұтастылық (мәтіннің құрылымы мен мазмұны көтерген тақырыбына сәйкес);

- Аяқталған (белгілі бір тақырып бойынша айтылған ой-пікірдің толық аяқталып, ұсыныстардың келтіріліп, бағаланып, қорытындылануы);

- Прагматикалық құрылымның орын алуы (студенттің мәтінді түсініп, бойына сіңіріп алған білімін өмірде қолдана білуі);

- Пайдалы ақпарат ұсынуы (берілген ақпараттың жаңалыққа толы, пайдалы болуы) [4; 20].

Ғалымның атап өткен оқу мәтініне тән ерекшеліктері мәтіннің коммуникативтілік маңызына бағытталған. Яғни, тілді үйренуші үшін мәтін - ең бастысы қарым-қатынас орнатып, тілді түсіну мен сөйлесе алуына жағдай жасайтын лексика-грамматикалық күрделі құрылым.

Мәтін туралы тағы бір айта кететін жайт мәтіннің лингвистикалық, әдістемелік және мәдени өлшемдері. Әдістемелік көрсеткіштер мына жайттармен байланысты болады. Олар:

I. Мәтінді қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру;

II. Мәтінді тілді үйретудегі дидактикалық-әдістемелік ерекшелікке сай қарастыру.

Мәтінді қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру студенттің оқу процесін құрылымдық және формалық жағынан ұйымдастыру арқылы тілді үйрену деп атап өтуге болады. Сонымен қатар мәтіннің бұл өлшемін былай да түсінуге болады:

1. Мәтіннің білім алушыға қатынасы;

2. Мәтіннің білім алушының ойлау, сезу жүйесіне әсер етіп, эстетикалық рахат сыйлауы;

3. Мәтіннің өмірдегі кез келген жағдайда тілдік қарым-қатынасқа түрткі, негіз бола алуы.

Жоғарыда атап өткен өлшемдер тілдің өзіне тән ерекшеліктерін ғана емес, сөйлеу мәдениетін де қоса үйретуге жағдай жасайды. Мәтіннен туындайтын ойлар мен идеялар, жүргізілетін жаттығулар жүйесі – барлығы да тіл қарым-қатынас құралы деген принципке негізделуі тиіс. Осы арқылы тілді үйренуші мәтінді талдау барысында белгілі бір ситуацияға арналған сөздік қор мен тілдік бірліктерді, сөйлеу мәдениетін есіне сақтап отырады. Мәтін аталған функцияларды атқаруы үшін оны таңдап, іріктеу барысында мына мәселелерді ескерген дұрыс:

• Тіл үйренушінің қабілетін ескеру;

• Оқу мақсатымен байланысы;

• Тіл үйренушілердің тілді меңгеру деңгейін ескеру;

• Сөйлеу процесіне негіз бола алатын мәтінді таңдау.

Жалпы дидактикалық тұрғыдан алғанда әрбір мәтін оқу жоспарына сәйкес жасалған жүйелі, сабақ беру мүмкіншілігіне сай, көрнекі болуы тиіс. Жоғарыда көрсетілген мәселелер мен дидактикалық талаптар үйлесіп, үндесіп келіп мәтіннің әдістемелік өлшемдерін құрайды. Бұл тұстағы мықтап есте ұстайтын мәселе – студенттің мәтінде жазылған ақпаратты сөйлегенде қолдана алуы және мәдени құндылығының жоғары болуы.

Мәтінге тән мәдени өлшемдер. Шет тілін оқытқанда үйреніп жатқан тілдің иесінің ұлттық мәдениеті туралы мәтіндер де міндетті түрде кездеседі. Тілдің ұлт мәдениетін танудың таптырмас кілті екенін білеміз. Сондықтан да тіл сабақтарында мәдениетке қатысты мәтіндерді пайдалану мәдениет тақырыбында тілдік қарым-қатынас жасауға, өзге елдің мәдениетін түпнұсқада оқып-түсінуге және басқа елдің мәдениетін сыйлауға үйретеді. Бұл мәселені шешуде мәтіннің мынадай түрлерін қолдануға болады а) тұрмыстық тақырыптағы мәтін; ә) ғылыми-танымдық; б) публицистикалық.

Мәтін түрін таңдауда мынадай мәдени өлшемдерді қолдануға болады:

1) Диахронды өлшем. Бұған аңыздар, эссе, энциклопедия, журнал материалдарын, жарнама, мәзір, өлеңдер және т.б.

2) Функционалды-стилистикалық. Ғылыми және тарихи материалдарды дайын күйінде пайдалану.

Мәдени тақырыпты қозғайтын мәтіндер үшін ең басты талап – сол елдің мәдениетіне қатысты ақпаратты максималды қолдану. Мақсат еткен ақпаратты беру кезінде функционалды-стилистикалық тұрғыдан тіл үйренушіге мәтін арқылы алған білімін кейін тілдік қарым-қатынас жасауда қолдана алу мүмкіншілігін арттыруға көңіл бөлген дұрыс.

Танымал әдіскер-ғалым Т. Әбдікәрімова оқу мәтіндері қойылатын төмендегідей талаптарды атап көрсетеді. Олар:

1. Мәтіннің белгілі бір қарым-қатынас шеңберіне қатысын алдын-ала болжайтын функционалдығы;

2. Мәтіннің потенциалдық корреляциясын білдіретін нақты қарым-қатынас жағдайының оқу процесінде қалыптасатын жағдаяттылығы;

3. Бағдарламаның мазмұнды бағыты арқылы мәтінді ашатын тақырыпқа байланыстылығы;

4. Әр түрлі функционалдық стильдегі жеке мәтіндердің қажеттілігінен тұратын жанрлық-стилистикалық түрлендіру.

5. Шынайы коммуникациялық жағдайда қызмет ететін түпнұсқа мәтіндердің қолдану қажеттігін білдіретін тілдің қазіргі жағдайын бейнелеу [5; 64].

Мәтін – өте күрделі тілдік құрылым, әрі тіл сабағының өзегі екені белгілі. Аталған құрылымы мен өзегі екенін айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық болып табылады. Мәтіннің тұтастығы сол мәтінді ұғынып, мәнін түсінгенде ғана пайда болады. Мәтіннің жүйелілігі күрделі тілдік бірліктерді құрайтын белгілі әдіс-тәсілдердің дұрыс, әрі ұтымды ұйымдасуынан көрінеді. Мәтін ғылыми-әдістемелік тұрғыда сұрыпталған, өңделген болуы тиіс. Сабаққа қолданылатын оқу мәтіндері тыңдаушының психофизиологиялық ерекшелігіне бейімделініп немесе бейімделмей де таңдалуы мүмкін. Ал негізінен оқу мәтіндерін сұрыптағанда мынадай факторлардың кешенді жүйесін ескерген жөн деп санаймыз. Олар:

- студенттің тілді меңгеру деңгейі бойынша актив сөздер мен терминдердің ауқымы;

- оқу мәтінінің лексико-грамматикалық ерекшелігін қамтамасыз ету;

- контекстік бірлік, эстетикалық көркемділігі мен стильдік шектеулік;

- тақырыптық принцип;

- оқу мәтінінің композициялық құрылым бірлігі;

- оқу мәтінінің мазмұнының түсінікті болуы; [6; 26]

Шет тілі сабақтарында, соның ішінде өзге тілді аудиторияда жүргізілетін қазақ тілі пәнін өткізуде оқу мәтіндерін қолданудың басты дейтін ерекшеліктерін жоғарыда атап өттік. Оқу мәтіндерін игеруде студенттердің тілдік деңгейі мен алдында алған білімдерінің көлеміне байланысты. Яғни, мәтіннің ең басты оқу мәтіні қандай тақырыпта болса да, алдымен оның мазмұнын түсіну қажет. Жалпы сөздің нақты мағынасын сөйлем контекстінде ғана байқауға болатыны белгілі. Себебі жеке тұрғанда бір мағына беретін сөз, сөйлем ішінде кейде басқа мағына береді. Сөз мағынасының бұлай өзгерістерге түсуі оның сөйлемдегі тұрған орнымен тығыз байланысты екені анық. Сонымен қатар, сөз өзінің бастапқы мағынасын-

да емес, ауыспалы мағынада қолданылуы мүмкін. Мәтінді таңдау барысында көптеген оқытушылардың мәтіннің тақырыптық мазмұнына көңілді көбірек аударып, өз мойнына пән оқытушысының міндетін алып кететін жағдайлары да кездеседі. Мұндай жағдайда, пән бойынша тақырыпты жан-жақты талдап беретін екінші оқытушының рөліне еніп кетуі мүмкін. Мәселен, әр мәтіндердің түріне байланысты «Қазақстан мерекелері», «Кітап», «Қазақстанның жануарлар әлемі», «Су ресурстары» деген мәтіндерді оқығанда біздің мақсатымыз «Мереке дегеніміз не? Оның даму тарихы қандай?», «Кітап деген не», «Су ресурстары ұғымы» деген сұрақтарға жауап іздеу емес, аталған тақырыптар бойынша коммуникативті жаттығулар көмегімен студенттің өз ойын логикалық жүйелеу арқылы сөйлеу әрекетіне ықпал жасау.

Оқу мәтінімен жұмыс жүргізу барысында оқытушы алдына төмендегідей мақсаттар қойғаны дұрыс.:

- Студентті берілген мәтіндер бойынша қазақ тілінде сөйлесе алуға үйрету;

- Тілдік қатынасқа түсу үшін әр түрлі ситуациялар құру арқылы тілдік

қатынастың қажеттілігін арттыру;

- Дұрыс сөйлеу, жазу нормаларын үйрету;

Мәтін іріктеу үлкен дайындық пен жауапкершілікті қажет етеді. Өйткені, өзге тілді үйретуде білім алушыны жалықтырмай, талаптандырып, тартып, сол тілде қысылмай қарым-қатынас жасаудағы мүмкіншілігін арттыруға жағдай жасау оқу мәтінінің сапасымен тікелей байланысты. Оқу мәтіндерін іріктеу принциптеріне аздап тоқталдық. Мәтін таңдау принциптерін білу оқытушының, тіл үйретушінің білім сапасын арттыра түсері сөзсіз

Қолданылған әдебиеттер:

1. Дридзе Т.М. *Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации*. Москва: Наука, 1990. – 302 с.

2. Брейгина М.Е., Щепилова А.В. *Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность*. – Обнинск: Титул, 2010. – 430 с.

3. Бим И.Л. *Цели и содержание обучения иностранным языкам. Общий подход к их рассмотрению*. – Обнинск: Титул, 2010. – 154 с.

4. Серова Т.С. *Обучение гибкому иноязычному профессионально ориентированному чтению в условиях деловой межкультурной коммуникации*. – Пермь: Изд. Пермского гос. техн. Ута, 1994. – 205 с.

5. Әбдікәрімова Т. *Оқулық мәтіндемесін мағыналық ұйымдастыру және мәтін іріктеу принциптері // Қазақстан жоғары мектебі*. – 2007. – №1. – 35-39 бб.

6. Ақтанова Л. *Мәтіндермен жұмыс жүргізудің әдістемесі // Павлодар Мемлекеттік университетінің хабаршысы*. – 2010. – №2. 51-56 бб.

Садықбеков Құрманғазы Амангелдіұлы

ф.ғ.к., Сүлейман Демирел Университетінің қауымдастырылған профессоры
e-mail: kurmansad@mail.ru

МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҚ ҚОСЫМШАЛАРЫ

Түйін. Шақ формалары арасындағы ең көнесі, әрі кең тарағаны -ды, -ді жедел өткен шақ қосымшалары тарихи түркі жазбалары мен қазіргі түркі тілдерінің түгелінде жуық қолданылады және араларында семантикалық, функционалдық тұрғыдан айтарлықтай айырмашылық жоқ. Барлығында да амал-әрекеттің жақын бір өткен шақта болып өткендігін және сөйлеушінің оны көзімен көргендігін, өзі куә болғандығын білдіреді. Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінің бір тобында бұл қосымша -ды, -ди, -ты, -ду, -дү, енді бір тобында -ды, -ди, -ты, -ти формаларында қолданылған.

Кілт сөздер: қыпшақ тілі, жедел өткен шақ, фонетикалық варианттар

Резюме. Самый широко распространенный и самый исторический среди форм времени суффиксы -ды, -ди используется в исторических тюркских письмах и во всех современных тюркских языках, а также с семантической, функциональной точки зрения в них нет значительной разницы. Во всех случаях означает что действие происходило в недавнем прошлом и выступающий объект лично видел это действие, был свидетелем. В одном из групп памятников Мамлюк кипчак этот суффикс использовался как -ды, -ди, -ду, -дү, еще в одной группе в форме -ды, -ди, -ты, -ти.

Ключевые слова: Кипчакский язык, очевидное прошедшее время, фонетические варианты

Summary. One of the oldest tense (time reference) forms and widely known – di, -dy suffixes of past simple tense are used in historical written records and in almost all modern Turkic languages and there is no significant difference between them semantically, functionally as well. In all settings the actions, things are seemed that carried out in the past in front of his presence as the speaker saw and was witnessed with them. According to the Mamluk Kipchak monuments the following suffixes were used as: -di, -dy, -dw, -dü, and in other groups were used as: -di, -dy, -ti, -ty.

Key words: kipchak language, past simple tense, phonetic variants

Етістіктің ерекше, әрі күрделі категорияларының бірі шақ категориясы болса, оның ішінде өткен шақ грамматикалық формалар мен мағыналық ренктерге бай категорияның бірі болып табылады. Жалпы түркітануда, тарихи және қазіргі түркі тілдеріндегі шақ категориялары арасында мағыналық ренктері мен грамматикалық формаларының көптігіне байланысты, олардың түрлері, білдіретін мағыналары, тіпті оларға атау беруде де

түрлі пікірталастар бар. Сондықтан да қазіргі түркі тілдері жайындағы грамматикалық оқулықтар мен зерттеу жұмыстарында өткен шақтың түрлері мен саны әртүрлі. Бүгінгі мақаламызда Мәмлүк қыпшақ тіліндегі жедел өткен шақ жасаушы формалар, олардың функционалдық және тұлғалық ерекшеліктері жайында сөз ететін боламыз. Зерттеу жұмысымыздың негізгі материалдары ретінде мәмлүк қыпшақ тілінде жазылып осы күнге келіп жеткен Муниетүл Гуззат (МГ), Сейфи Сарайдің Сүхейл уә Гүлдерсін мәснауисі (СГ), Китаб Мукаддима Әбу-Ләйс әс-Самарқанди (КМ), Китаб фил-фикһ (КФ) және Китаб фил-фикһ бил-лисани-түркі (КФТ) ескерткіштері негізге алынатын болады.

Шақ категориясы формалары арасында ең көнесі, әрі ең кең тарағаны -ды, -ді қосымшалары тарихи түркі жазбалары мен қазіргі түркі тілдерінің түгелінде жуық кездеседі және осы қосымшалар арқылы жасалған өткен шаққа қазақ тіліндегі оқулықтар мен грамматикалық еңбектердің көпшілігінде жедел өткен шақ делінсе, А. Ысқақов анық (айқын) өткен шақ [1, 339], М. Оразов нақты өткен шақ дейді [2, 288]. Ал өзбек тілінің грамматикалық еңбектерінде анық өткен шақ [3, 147; 4, 288], жақын өткен шақ десе, түрік тілшілері белгілі өткен шақ, көрілген өткен шақ деген атаулармен атайды [5, 298]. Бұлай түрліше аталуына -ды, -ді қосымшасындағы түрлі мағыналық нюанстардың себепші болғаны анық. Дегенмен -ды, -ді жұрнақтарының сонау орхон-енисей жазба ескерткіштерінен бастап, кейінгі Хорезм, Алтын орда, Мәмлүк, Шағатай және Ескі Османлы секілді жазба әдеби тілдер мен қазіргі түркі тілдерінде семантикалық, функционалдық тұрғыдан айтарлықтай айырмашылық жоқ деуге болады. Барлығында амал-әрекеттің жақын бір өткен шақта сөйлеушінің көз алдында болып өткендігін білдіреді. Түркі тілдерінің аталмыш кезеңдері мен қазіргі күйіндегі негізгі өзгешелік - олардың фонетикалық варианттарының әртүрлілігі, етістік негізге жалғану тәртібі мен үндестік заңдарына бағынып бағынбауында. Мәмлүк қыпшақ тіліне өтпей тұрып, түркі тілінің оған дейінгі кезеңдеріндегі -ды, -ді қосымшаларының етістік түбірге жалғану тәртібі мен фонетикалық варианттарына қысқаша тоқтала кетейік.

Ш. Шукуров орхон ескерткіштерінде л, н, р дыбыстарынан кейін -ты, -ті, ал басқа дыбыстардан кейін -ды, -ді варианттары қолданылатынын айтқан [6, 25]. Дегенмен орхон ескерткіштерінде арагидік, ал енисей жазба ескерткіштерінде бұл

тәртіп жиі бұзылатын көрінеді. С. Малов мұны диалектілік ерекшелік деп түсіндіреді [7, 8]. Сондай-ақ ол дәуірде жұрнақтың ерін дауысты -ду, -дү, -ту, -тү формалары да болған. Дегенмен бұлардың түбірге еріндік не езулік формаларының жалғануында белгілі бір заңдылық іздеу қиын. И.В. Кормушин бұлардан көне форманың -ды, -ди, -ты, -ти екендігін, еріндік формалар кейінгі дәуірлерде ерін үндестігінің дамуы барысында пайда болғанын айтады [8, 377]. Алайда Қараханитте дәуірінде біршама тәртіпке келе бастағанын көреміз. М. Қашғаридің еңбегінде етістіктің өткен шақ формасының -ді арқылы жасалатындығы, т, ч, к, т секілді қатаң дауыстыға аяқталған етістікке жалғануы барысында д-ның т-ға айналатыны айтылады [9, 41]. Ал Құтадғу Білікте болса қатаң дауыстылардан кейін -ды, -ді, -ты, -ті аралас, қалған дауыссыздар мен дауыстылардан кейін -ды, -ді жалғанып отырған. Дегенмен екі жазбада да ауытқулар кездесіп отырады. Сондай-ақ бұл дәуірде еріндік -ду, -дү, -ту, -тү формалары сирек ұшырасады. Кейінгі XIII-XIV ғасырларда Хорезм және Алтын орда аймағында жазылған Оғыз-нама, Нажхұл-Фарадис, Қасасұл-әнбия секілді ескерткіштерде де осыған ұқсас жағдайларды көреміз. Айырмашылығы оларда еріндік -ду, -дү формалары жиі қолданыла бастаған.

Мәмлүк қыпшақ тілінде жоғарыда аты аталған 5 ескерткіште екі түрлі жағдайға куә боламыз. Біріншісі, оғыз элементінің басымдығымен ерекшеленетін, сондықтан да түркітануда оғыз-қыпшақ аралас тілді ескерткіштер деп айдар тағылып жүрген Китаб Муқаддима, Китаб фил-фикһ және Китаб фил-фикһ бил-лисани-түрки ескерткіштерінде етістіктің соңы қандай дыбысқа аяқталса да -ды, -ди, -ду, -дү секілді төрт түрлі фонетикалық вариантта қолданылады. Яғни бұл қосымшалар буын және ерін үндестігіне сай сөздің соңғы буынындағы дауыстының ыңғайына қарай жалғанады: КМ: үммет йығлышдылар (4а, 4) (үметі жиылды); билинди намаз фарзлығы қурашила (2а, 1) (намаздың парызы қуранмен білінді); кетүрдүм аңа ики таш (28б, 5) (оған екі тас әкелдім); КФТ: мен фалан кишиге хақыны өдедим (1а, 5) (мен пәленшеге ақысын төледім); Имам Юсуф айытды (3а, 20) (Имам Юсуф айтты); КФ: Күндүзи йаратды нурлары биле кежейи яратды қарағлығы биле (1б, 2-3) (Күндізді жаратты нұрымен, түнді жаратты қараңғылығымен) тб. Негізгі тәртіп осындай болғанымен ерін үндестігінен ауытқитын кездері де өте жиі кездеседі: КМ: аһд ейледүм тәңрийе (32б, 1) (Тәңірге ант еттім); Аллаһ Та'ала бени билдүрди бен де билдүм аны (44а, 5) (Алла тағала маған білдірді, мен де оны білдім); КФТ: Келдүк имди қазыйа (Енді қазыға келдік); Мен саңа нич сатмадүм (3б, 38) (мен саған еш сатпадым); КФ: Қайсы яхшы 'амел ишледүң Исламда, мен ишитдүм бу кеже на'луң авазыны жәннәтда (81а, 4-5) (Исламда қан-

дай жақсы амалды істедің? Мен бүгін түнде жәннатта аяқкіміңнің даусын естідім) тб. Демек бұл ескерткіштерде -ды, -ди қосымшаларының қатаң дауыссыздан басталатын формалары болмаса да, ерін үндестігіне орай -ду, -дү еріндік формасы қолданылған. Алайда көп жағдайда соңғы буынның дауыссызы еріндік бола тұра -ды, -ді, керісінше езулік бола тұра -ду, -дү формаларының жалғанғанын көреміз.

Ал түркітануда оғыз элементтерінің өте аз екендігі және таза қыпшақ тілінде орындалғандығы айтылып жүрген Мүниетүл-Гуззат пен Сейфи Сарайдың Сүхейл уә Гүлдерсін мәснауисінде жағдай сәл өзгешелеу. Бұл ескерткіштерде дыбыс және буын үндестігіне сәйкес -ды, -ді, -ты, -ті формалары қолданылады. Жоғарғыдағы ескерткіштерден айырмашылығы сол, қатаң дауысты дыбыстан басталатын формалар да қолданылады: МГ: Мысыр илинде бир ғазимуш-шан мелик зухурға келди (2б, 9) (Мысыр елінде бір ұлы билеуші пайда болды); Муның үчүн айттым (18б, 3) (осы үшін айттым); Тәңри та'ла сени йаратты түп-түз (12б, 3) (Тәңір тағала сени түп-түзу жаратты); СГ: Айттым ағла бен, дәурин жефасын (мен дәуірдің жапасына жыла /деп/ айттым); Ақытты су тикин, йир үзре, күб қан (Су секілді көп қан ағызды) тб. Сондай-ақ бұл жадыхаттарда еріндік дауысты формаларды өте сирек те болса бірлі жарым мысалдардан көруге болады. Алайда олардың түбірге жалғануында бір заңдылық іздеу қиын, тіптен ерін үндестігіне бағынбайды деуге болады: МГ: Өкүш кишилерни көрдүм (6б, 9) (көп кісілерді көрдім); Сағ илиң бирле нечүк амел қылдуң (22а, 6) (оң қолыңмен қандай амал қылсаң) тб. Осындай таза қыпшақ тілінде орындалған Сейфи Сарайдың басқа бір еңбегі Гүлістан Тәржұмасының тілдік ерекшеліктерін жан-жақты зерттеген түрік ғалымы А.Ф. Караманлыоғлу жадыхат тілінде жедел өткен шақтың 1-ші және 2-ші жақтарда дыбыс үндестігі заңының сақталатынын, тіпті ерін үндестігіне де бағынатындығын, сондықтан да жекеше 1-ші жақта -дым, -дім, -дум, -дүм, -тым, -тім, -тум, -түм, жекеше 2-ші жақта -дың, -дің, -дуң, -дүң, -тың, -тің, -туң, -түң; көпшеде -дыңыз, -діңіз, -дуңыз, -дүңыз, -тыңыз, -тіңіз, -туңыз, -түңыз формаларында келетінін айтады. Бір қызығы көпше 1-ші жақта етістіктің дауыстысы қандай болса да еріндік -дук, -дүк, 3-ші жақта керісінше -ды, -ді, -ты, -ті формалары жалғанатын көрінеді [10, 112]. Бір дәуірде, бір аймақта жазылған ескерткіштерде, тіптен бір ғана ескерткіштің өз ішінде бұлай түрліше қолдануының сыры неде?

Ең әуелі тіл - жүйелі, табиғи құбылыс. Жоғарыда аталған ескерткіштердегі жедел өткен шақ қосымшаларындағы әртүрліліктің, жүйесіздіктің әлбетте бір себебі бар. Жадыхаттар тіліндегі жедел өткен шақ формаларын жан-жақты зерделей келе түрлі болжамдар жасауға болады. Ең әуелі жазба тілі - жасанды тіл. Қанша жерден дамыған,

кемшіліксіз жазу жүйесі болса да, адамның табиғи сөйлеу тіліндегідей етіп қағаз бетіне түсіру оңай емес. Қазіргідей жазба тілдің барлық орфографиялық нормаларын белгілеп, жүйелеп отыратын арнайы ресми ұйым болмаған XIII-XV ғасырларда бұлай болуы да заңды. Демек бұл жүйесіздіктің бірінші себепшісі ретінде авторлардың немесе көшірушілердің қатесі не сауатсыздығы деп ұғуға болар еді. Өйткені ескі қолжазбаларды зерттеушілердің осындай жүйесіздіктерді көп жағдайда «автордың қатесі» деп түсіндіріп жүргені де жасырын емес. Алайда мұнымен келісуге де болмайды. Себебі ол дәуірде арнайы ресми ұйымдар болмаса да, ғасырлар бойы қалыптасқан жазу дәстүрі болғандығы белгілі. Мұны кешегі 20 ғасырға дейін қолданылып келген шағатай тілі деген кітаби жазба тіліміз бен түркі халықтарының батыс қанатындағы оғыздардың жазба әдеби тілі болған осман тілінен де білеміз. Сонымен қатар бұл жадыхаттар ғасырлар бойы, ең кемі 500-600 жыл халыққа қызмет етіп, халық та оны осы күнге дейін жоғалтпай, көзінің қарасындай сақтап келді. Егер сонша қателерге толы, сауатсыз жазылған дүние болса неге қастерлеп, 5-6 ғасыр бойы сақтасын? Бұл шығармалардың көпшілігі кезінде мемлекет қайраткерлеріне, сұлтандарға ұсынылғаны тағы бар.

Олай болса мұның себебін ескерткіштер тіліндегі диалектілік ерекшеліктермен түсіндіруге болады. Жалпы XIII-XV ғасырларда Орта Азия, Шығыс Еуропа және Мысыр мен Сирияда дүниеге келген ескерткіштердің қай-қайсы болмасын оғыз-қыпшақ аралас тілде жазылғанын білеміз. Бұл құбылыс Мәмлүк топрағында дүниеге келген жадыхаттарда ерекше көзге түседі. Сондықтан да ғылымда мәмлүк қыпшақ ескерткіштерін өз ішінде таза қыпшақ, оғыз-қыпшақ, қыпшақ оғыз аралас және оғыз тілді ескерткіштер деп бөлу дәстүрі қалыптасқан. Бұл жөнінде «Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінің диалектілік ерекшеліктері» атты мақала жазып жариялаған да болатынбыз [11, 314-324]. Бұл жерде әуелі жоғарыдағы жедел өткен шақ қосымшаларының оғыздық және қыпшақтық формаларының ара жігін ажыратып алу керек сияқты. Бірінші топтағы ескерткіштер тілінде қолданылған -ды, -ди, -ду, -дү оғыздық элемент. Бұлай деуімізге себеп қыпшақ тіліндегі көптеген қатаң дауыссыздардың оғыз тілдерінде ұяң және үнді дауыссызбен алмасатыны баршаға аян. т~д, к~г, п~б дыбыс сәйкестіктері секілді. Мысалы үшін қазіргі оғыз тілдерінен әзірбайжан және түрікмен тілдерінде аталмыш қосымшаның т-дан басталатын қатаң дауыссыз варианты қолданылмайды. Ал түрік тілінде болса қатаң дауыссыз варианттар қолданылғанымен, бұл құбылыс кейінгі дәуірде пайда болғанға ұқсайды. М. Ергин Ескі Анадолы Түркілері дәуірінде (XIII-XV ғ.) жедел өткен шақтың -ды, -ди формаларының қолданылғанын, ал қатаң дауысты формалардың Османлы дәуірінің

соңдарына қарай (XIX ғ.) пайда болғандығын айтады [5, 299]. Демек жоғарыдағы ескерткіштердің де оғыз элементтерінің басымдығын ескерер болсақ, ол ескерткіштерде жедел өткен шақтың оғыздық формасы қолданылған деуге негіз бар. Ал кейінгі топтағы ескерткіштерде қолданылған –ды, -ді, -ты, -ті көне түркі тілінде де қолданылған, қыпшақтық элемент екендігіне дау жоқ. Қазіргі қыпшақ тілдерінің көпшілігінде, соның ішінде қазақ тілінде де ерін үндестігінен басқа барлық дыбыс үндестігі қатаң сақталатындығы белгілі.

Ал еріндік дауысты формалар көне түркі дәуірінен бастап, кейінгі дәуірлердің барлығында үнемі пассив қолданылғанын көреміз. Еріндік дауысты формалардың көбіне д-мен басталатынын ескерер болсақ, бұл формалары да оғыздық элемент деуге болады. М. Оразов Қараханит тілінде -ду, -дү формаларының тым сирек қолданылатынын, бұл оның тілдік (диалектілік) ерекшелігіне байланысты екенін, кейінгі дәуірлерде аралас тілде жазылған ескерткіштерде көбейе бастағанын айтады. Сондай-ақ қазіргі Орта Азия мен Қазақстанда өмір сүретін халықтардың көпшілігінде ерін үндестігінің жоқ екенін де мұның дәлелі ретінде көрсетеді [2, 317]. Яғни Қараханиттер дәуірінен кейін жалпы түркі жазба әдеби тіліне оғыз элементтерінің көптеп араласа бастаған. Қазіргі түркі тілдері ішінде ерін үндестігін сақтайтын тілдердің де Оғыз тобындағы тілдер екені белгілі. Демек -ду, -дү формаларының оғыз тайпалары тілінің ықпалымен пайда болғандығы дау тудырмаса керек.

Ал енді бір дәуірде, бір аймақта жазылған ескерткіштерде оғыздық және қыпшақтық элементтердің бұлайша мидай араласып жүруінің сыры неде? Ең әуелі бұл Қараханиттер дәуірінен кейінгі жазба ескерткіштердің барлығына тән құбылыс екенін айттық. Мұны әрине ең әуелі жазба тіл мен ауыз екі сөйлеу тілінің ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. Жазба тіл - ауыз екі сөйлеу тіліне қарағанда баяу дамиды, өзгеріс те баяу жүреді. Орфографиялық норма белгіленген соң ауыз екі сөйлеу тілі қанша өзгеріске түссе де оған бағына бермейді. Сондықтан да жазба тіл мен ауыз екі сөйлеу тілі арасында уақыт өте үлкен айырмашылықтар пайда болады. Нәтижеде айтылуы басқа, жазылуы басқа деген ұғымдар пайда болады. Мысалы үшін, жоғарыда да Ескі Анадолы түркілерінің тілінде -ды, -ді формаларының қолданылғанын, Османлы дәуірінің соңына қарай қосымшаның қатаң дауыссыздан басталатын және еріндік дауысты формаларының пайда болғанын айтқан болатынбыз. Енді Осман тілінің XX ғасырдың басындағы жазбаларына қарасақ жедел өткен шақтың тек -ды, -ді формалары ғана қолданылған (жазуда). Алайда оқылғанда олардың барлығы дыбыс үндестігіне қарай –ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ті, -ту, -тү түрінде оқылатын болған. Оларды оқылғанындай етіп жазу сауатсыздық болып саналған.

Мұндай құбылыстарды кешегі кітаби тіл, шағатай тілі деп келген жазба әдеби тілімізден деп көптеп кездестіреміз. Яғни мәмлүк қыпшақ жазба әдеби тілі де көктен түскен жоқ. Өзінен алдыңғы Қараханит дәуіріндегі, Хорезм және Алтын орда аймағындағы Орта Азия түркі әдеби жазба тілінің тарихи жалғасы. Соның негізінде қалыптасты. Сондықтан да бұл қосымшалардың белгілі бір формалары жазба тілі элементі болған да, қалған аз ұшырасатын элементтер сол кездегі халықтың ауыз екі сөйлеу тілінің әсерінен пайда болған. Алайда олардың қайсысының ауыз екі сөйлеу тілі элементі, қайсысының жазба тілі нормасы екенін нақ басып айту қиын. Ол – арнайы кешенді зерттеуді талап етеді.

Қорыта келгенде мәмлүк қыпшақ тіліндегі жедел өткен шақ жасаушы -ды, -ді қосымшаларының тарихи түркі жазба тілдері мен қазіргі түркі тілдерінен семантикалық және функционалдық тұрғыдан ешбір өзгешелігі жоқ. Ис-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан бұрын сөйлеушінің көз алдында болып өткендігін білдіреді. Зерттеу нысанына алынған бес ескерткіштің үшеуінде (КМ, КФТ, КФ) етістіктің соңы немен аяқталса да –ды, -ді, -ду, -дү формалары жалғанады. Ал қалған екі ескерткіште (МГ, СГ) жедел өткен шақ жасау үшін етістік түбірге -ды, -ді, -ты, -ті формалары жалғанады. Бұлардың алдыңғысы оғыздық, соңғылары қыпшақтық элементтер болып табылады. Мәмлүк қыпшақ тілінде оғыз-қыпшақ элементтерінің аралас жүруі жазба тілі мен ауыз екі сөйлеу тілінің аралас қолданылуынан пайда болған құбылыс. Яғни олардың кейбірі жазба тілі нормасы болса, енді бірі ауыз екі сөйлеу тілінің элементі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1974
2. Оразов М. Етістік. Алматы, 2001
3. Мирзаев М., Усманов С., Расулов И. Узбек тили. Тошкент, 1966
4. Хозирги узбек адаби тили I. Тошкент, 1966
5. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul, 2000
6. Шукуров Ш. Узбек тилида феъл замонлари тарақиети. -Тошкент, 1976
7. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М.-Л., 1951.
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988
9. Қаиғари М. Девану лугатит турк, II. Тошкент, 1961
10. Karamanlioğlu A.F. Seyf-i Sarâyi'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri // Türkiyat Mecmuası N9. 1968. s. 75-126.
11. Sadıkbekov K. Memlük Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Lehçe Özellikleri Üzerine // 3'rd International Conference on Language and Literature "Turkish in Europe". October 30 - November 1 Tirana-Albania 2014

Қысқартылған шартты белгілер

МГ: Uğurlu M. Muniyetu'l Guzzat. Metin-İndeks. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.

КФФ: Kuanişbayev E. Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006.

КФТ: Ağar M.E. Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

КМ: Садықбеков Қ. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. Алматы: Таңбалы, 2016

СГ: Сейфи Сарви. Сүхейл уә Гүлдүрсін

Нұрмаханбетова Ақмарал Құрбанқызы

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ доценті, ф.ғ.к., akmaral_16.06@mail.ru

Исақұлова Шолпан Қанатбекқызы

ф.ғ.к., доцент, shopi_81@mail.ru

Илиясова Динара Серікбайқызы

оқытушы, d.ilyasova.enu@gmail.com

ІС-ӘРЕКЕТТІҢ ОБЪЕКТІГЕ АЙНАЛУЫ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІ

Түйін: Аталған мақала қазақ тіл біліміндегі төл және төлеу сөздер туралы. Қазақ тіліндегі төл және төлеу сөздер арасындағы іс-әрекеттің объектіге айналуы мысалдар арқылы беріледі. Лингвист ғалымдардың еңбектерінен сілтемелер берілген.

Кілтті сөздер: Төл, төлеу, автор сөзі, мазмұн, мағына, іс-әрекет, объекті, сөз, сөйлем.

Резюме: Данная статья о прямой и косвенной речи в казахском языкознании. В казахском языке действие между прямой и косвенной речью приводится примерами превращения их в объекты. Дана ссылка на труды лингвистов.

Ключевые слова: Прямая речь, косвенная речь, слова автора, изложение, значение, действие, объект, слово, предложение.

Summary. This article is about the direct and indirect speech in the Kazakh language. In Kazakh language action between direct and indirect speech cites the examples of turning them into objects. There is the reference to the works of linguists.

Keywords: Direct speech, indirect speech, the words of the author, statement, meaning, action, object, word, sentence.

«Төл, төлеу, автор сөзі (бөгде сөз). Бұл төл сөз, төлеу сөз, автор сөзі деген синтаксистің ең бір күрделі бөлімі болып саналады. Сондықтан да бұл мәселе өз алдына жеке айтылу да қажет. Мектеп грамматикаларының бұл ең соңында айтылады. Ал тіпті ғылыми грамматикаларда, орыс тілінің өзінде де бұған ерекше тоқталады», - деп жазады ғалым С. Аманжолов [1, 229 б.]. Шындығында, орыс тілінде төл сөзге, төлеу сөзге байланысты толып жатқан еңбектер бар. Оларда бұл мәселе зерттелген, әлі де зерттелу үстінде.

Қазақ тілінде төл және төлеу сөзге байланысты мектеп табалдырығынан тіл пәні бойынша үйретіліп, оқытылып жүрген қалыптасқан анықтама бар екені белгілі. Яғни, сөйлеуші өз сөзінің ішінде басқа біреудің де сөзін, айтқан ойын келтіріп отырады. Сөйтіп, бір сөйлемнің ішінде екі адамның сөзі, пікірі, ойы қолданылады. Мысалы: Жұман көштің алдына түсіп алып: «қайтсем Игіліктің жанына қаттырақ батырар екенмін», - деп келе жатыр еді (Ғ. Мүсірепов). Бұл мысалда «қайтсем Игілік-

тің жанына қаттырақ батырар екенмін» деген Жұманның сөзі өзгерілместен сөйлемнің ішіне енген. Міне, осындай біреудің сөзін бұлжытпай, өзгеріссіз өз сөзінің ішінде берілуін төл сөз дейміз де, ал сөйлеуші өз сөзінің ішінде басқа біреудің сөзін өзгертіп, жалпы мазмұнын ғана сақтап беруін төлеу сөз дейміз. Ал төл сөзді де, төлеу сөзді де жеткізіп, оған түсінік беретін сөйлеушінің өз сөзін автор сөзі дейміз [2, 157 б.]. Жалпы, жоғарыдағы сөйлемді былай да құруға болады: Жұман көштің алдына түсіп алып, қайтсе Игіліктің жанына қаттырақ батыруды айтып келе жатыр еді. Бұнда Жұманның сөзі өз аузынан шыққан қалпындай беріліп тұрған жоқ. Мысалы: Амандық-саулық сұрасқаннан кейін, комиссар Мұхамедияров менің, осы ротаға политрук болып тағайындалғанымды айтты (Ғ. Мүсірепов) деген комиссар Мұхамедияровтың сөзі сол күйінде емес, сөйлем ішінде мазмұн сақталып берілген.

Тілдегі төл сөзді төлеу сөзге және керісінше төлеу сөзді төл сөзге айналдыруға болады.

Біздің бұл туралы айтудағы себебіміз, төл сөздің құрамындағы баяндауыш қызметіндегі іс-әрекеттің төлеу сөзге айналғанда туындайтын біреудің сөзі мен ойының берілуі арқылы объектілік қатынас жасалатындығы жайлы болмақ. Бұны мынадай мысалдардан байқауға болады:

Төл сөз: Ол менен: - Сен қайда барасың? – деп сұрады.

Төлеу сөз: Ол менен қайда баратындығымды сұрады. (нені сұрады?);

Төл сөз: Ұлжан келді де: «Абай шырағым, сені әкең шақырып жатыр», - деді. (М.Әуезов).

Төлеу сөз: Ұлжан Абайға әкесінің шақырып жатқандығын айтты. (нені айтты?);

Төл сөз: Абай бұған күлді де: «Шыңғыс деген белгілі хан аты ғой», - деді (М.Әуезов).

Төлеу сөз: Абай бұған күлді де, Шыңғыс деген белгілі хан аты екенін айтты. (нені айтты?);

Төл сөз: Асан: - Әкем көп жылдан бері колхоздың жылқысын бағады, - деді (С.Бақ.).

Төлеу сөз: Асан әкесінің көп жылдардан бері колхоздың жылқысын бағатындығын айтты. (нені айтты?);

Төл сөз: Айжан «Кеш келемін», - деді.

Төлеу сөз: Айжан кеш келетінін айтты. (нені айтты?);

Төл сөз: Менің досым «Ертең сабаққа келмеймін», - деді.

Төлеу сөз: Менің досым ертең сабаққа келмейтіндігін айтты. (нені айтты?);

Төл сөз: Әпкем «Ертең суық болады, жылы киін», деді.

Төлеу сөз: Әпкем ертең суық болатынын, жылы киіну керектігін айтты. (нені айтты?)

Төл сөз: Директор: «Кітапхана жазғы каникулда жөндеуге жабылады», - деді.

Төлеу сөз: Директор кітапхананың жазғы каникулда жөндеуге жабылатынын айтты. (нені айтты?)

Төл сөз төлеу сөзге айналғанда, мынадай өзгерістер болады:

1. Төл сөздегі бастауыш төлеу сөзге айналғанда анықтауыш немесе басқа тұрлаусыз мүшелердің біріне айналып кетеді. Мысалы: «Биік мансап – биік жартас», - дейді Абай. Мансап – бастауыш. Төлеу сөзге айналдырайық: Абай биік мансаптың биік жартас екенін айтты (нені айтты?).

2. Төл сөздің автор сөзімен байланысы үшін, тексте жоқ болса да, төлеу сөзде айтты, хабарлады, бұйырды, өтінді, сұрады сияқты етістіктер қажет болып отырады.

Төл сөз:

Ол менен: - Сен қайда барасың? – деп сұрады.

Төлеу сөз:

Ол менен қайда баратынымды (қайда баратыным жөнінде) сұрады. (Нені айтты?).

Төл сөз:

Асан: - Әкем көп жылдан бері колхоздың жылқысын бағады, - деді.

Төлеу сөз:

Асан әкесінің көп жылдардан бері колхоздың жылқысын бағатынын айтты. (Нені айтты?).

3. Төл сөздің құрамындағы баяндауыш қызметіндегі сөз немесе сөздер тобы сөзге айналғанда, толықтауыш, бастауыш сияқты сөйлемнің басқа мүшелеріне айналып кетеді. Мысалы: «Жұмысқа күнде кешікпей келуге міндеттісіңдер» - деді бригадир. (міндеттісіңдер – баяндауыш). Төлеу сөз: Бригадир біздің жұмысқа күнде кешікпей келуге міндетті екендігіміз туралы айтты.

- Колхозшылардың жалпы жиналысы болады, - деді Рамазан (Н. Ғабділлин). Төлеу сөз: Рамазан колхозшылардың жалпы жиналысы болатындығын айтты. (Нені айтты?) [2, 159 б.].

4. Егер төл сөзде баяндауыш зат есімнен болса, төлеу сөзде одан кейін екен көмекші етістігі тіркеседі. Мысалы: Бауыржан Момышұлы тіл халықтың ертеңгі де тағдыры екен+і+н айтады.

5. Төл сөздегі дейді, деп, деді орнына, төлеу сөзде айтады, айтуынша, пікірінше, айтуы бойынша, көрсеткеніндей (+ы+н+дай) тіркестері де қолданылады. Мысалы: Гегельдің пікірінше, білімділіктің ең басты факторы туған тілінде сөйлеу мен оны

сыйлаудан басталады [3, 18 б.].

Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру құрылымының етістіктің шақ категориясына қатысы.

Етістіктің қимыл, іс-әрекетті білдіретіндігі белгілі, ал іс-әрекеттің, қимылдың орындалу, жүзеге асу мезгілі, уақыты болады. Етістіктің шақ категориясы қимылдың жасалу мерзімін білдіреді. «Етістіктің шақ категориясы деп қимылдың хабарлану кезеңіне қатысты мезгілін анықтайтын әр түрлі тұлғалардың жүйесі деп аталады», - деп жазады ғалым Н. Оралбай [4, 289 б.].

Сөйлеушінің хабарлау мезгілі тілде осы деп танылып, хабарлау мезгілінен бұрын болған қимыл-әрекет өткен шақ деп белгіленіп, сөйлеушінің хабарлау мезгілінен кейін болатын қимыл-әрекет келер шақ деп белгіленген. Бұлар грамматикалық шақ деп танылған, ол, әрине, объективті өмірдегі мезгілмен бір емес. Бірақ тілде грамматикалық шақтардың көрсеткіштері тілдік жүйеде қалыптасқан. Сонымен грамматикалық шақ үштік парадигмадан құралады: 1) осы шақ, 2) өткен шақ, 3) келер шақ.

Етістіктің шақтары есімше, көсемше тұлғалары мен етістік түбіріне -ды, -ді, -ты, ті және -мақ, -бақ, -бек, -пек жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Шақтық мағына осы тұлғалар арқылы дара етістікте де (кел-іп-ті, кел-ер), күрделі етістіктер де (келіп отыр, келіп кет-кен, кел-пек) беріліп отырады.

Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру құрылымындағы тура объекті осы шақта:

Осы шақ болатын етістіктердің мағыналық белгілері екі түрлі. 1) Сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекеттерді білдіреді (нақ осы шақ); 2) Әрдайым қайталанып тұратын дағдылы іс-әрекеттерді көрсетеді (ауыспалы осы шақ) [2, 85 б.].

Нақ осы шақта:

Егер төл сөзде етістік нақ осы шақ жіктік жалғауында болса, төлеу сөзде тәуелділік жалғауын жалғап – нені ... ? деген сұраққа жауап беріп, өзгеріске енеді. Яғни түбір етістік + көсемше тұлғасы + отыр, тұр, жатыр, жүр деген етістіктер тұлғасы+ тәуелдік жалғауы + табыс септігі (тура объектіні білдіреді).

Мысалы:

Төл сөз:

«Мал өрісте жатыр», - деді атасы.

Төлеу сөз:

Атасы малдың өрісте жатқандығын айтты. (нені айтты?)

Төл сөз:

Мұғалім: - «Әсет сыныпта отыр», - деді.

Төлеу сөз:

Мұғалім Әсеттің сыныпта отырғандығын айтты. (нені айтты?)

Төл сөз:

Айнар: - «Мен сабаққа дайындалып отырмын», - деді.

Төлеу сөз:
Айнар сабаққа дайындалып отырғандығын айтты. (нені айтты?)
Төл сөздегі іс-әрекет тура объектіге айналғанда етістіктің жақ категориясын былайша көрсетуге болады:

Төл сөз	Төлеу сөз
Мен оқып отырмын	Менің оқып отырғанымды
Сен оқып отырсың	Сенің оқып отырғаныңды
Сіз оқып отырсыз	Сіздің оқып отырғаныңызды
Ол оқып отыр	Оның оқып отырғанын

Ауыспалы осы шақта:
Егер төл сөзде етістік ауыспалы осы шақта болса, төлеу сөзде – нені...? деген сұраққа жауап беріп, өзгереді. Яғни түбір етістік + -атын, -итін, -етін есімше тұлғасы + тәуелдік жалғауы + табыс септігі (тура объектіні білдіреді).

Төл сөз:
Атам: “Балам, адам ойлайды, сөйлейді, аяғымен жүреді», – деді.

Төлеу сөзде:
Атасы баласына адамның ойлайтынын, сөйлейтінін, аяғымен жүретінін айтты. (нені айтты?)

Төл сөз:
Айжан: «Мен өзім келемін», - деді.

Төлеу сөз:
Айжан өзі келетінін айтты. (нені айтты?)

Төл сөз:
Шешем: “Мектепке қашан барасың?” – деп сұрады.

Төлеу сөз:
Шешем мектепке қашан баратынымды сұрады. (нені сұрады?)

Төл сөздегі іс-әрекет тура объектіге айналғанда етістіктің жақ категориясы былайша көрсетуге болады:

Төл сөз	Төлеу сөз
Мен жазамын	Менің жазатынымды
Сен жазасың	Сенің жазатыныңды
Сіз жазасыз	Сіздің жазатыныңызды
Ол жазады	Оның жазатынын

Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру құрылымындағы тура объекті келер шақта:

Келер шақта қолданылған етістіктер қимылдың келешекте жасалуын нақ білдірсе (келеді), басқалары қимылдың жасалуын дүдәмал білдірген. Бұл келер шақтағы етістіктердің мағынасында айырма болатындығын байқатады. Осымен байланысты келер шақтың бірнеше түрі бар:

- 1) ауыспалы келер шақ;
- 2) болжалды келер шақ;
- 3) мақсатты келер шақ.

Ауыспалы келер шақ.
Төл сөзде етістік ауыспалы келер шақта болса, төлеу сөзде тура объектіге айналып – нені ...? деген сұраққа жауап беріп, өзгеріске енеді. Яғни түбір етістік + көсемше, есімше тұлғасы + тәуелдік жалғауы + табыс септігі (тура объектіні білдіреді).

Мысалы:
Төл сөз:
- Анам: «Асқар таңертең ерте тұрасың», - деді.

Төлеу сөз:
Анам менің таңертең ерте тұратынымды айтты. (нені айтты?)

Төл сөз:
Тимур: «Ауылға кешке келемін», - деді.

Төлеу сөз:
Тимур ауылға кешке келетінін айтты. (нені айтты?)

Төл сөздегі ауыспалы келер шақтағы іс-әрекет тура объектіге айналғанда етістіктің жақ категориясын былайша көрсетуге болады:

Төл сөз	Төлеу сөз
Мен келемін	Менің келетінімді
Сен келесің	Сенің келетініңді
Сіз келесіз	Сіздің келетініңізді
Ол келеді	Оның келетінін

Болжалды келер шақ.
Келер шақтың бұл түрі қимыл-әрекеттің келешекте болу-болмауына күмәндануды, болжал-жорамал жасауды білдіріп, етістіктің түбіріне –ар,-ер,-р,-с жұрнақтары жалғану рақылы жасалатындығы белгілі. Мысалы: Завод директоры ғой, бір ақыл табар (З.Шашкин). Асықпаңыз, жетерміз (Б.М.). Байдан малды өндіріп алсақ, Қасеннің шығынын толығымен қайтарармыз (Б.М.) [4, 305 б.].

Төл сөзде тұрған болжалды келер шақтағы сөйлем төлеу сөзге айналу барысында іс-әрекет тура объектіні білдіре алмайды. Мысалы, келерміз, барармыз, оқырмыз, қайтарармыз, көрер, табар т.б. болжалды келер шақтағы етістіктерді келерлерін, барарларын, оқырларын, қайтарарларын, көрерлерін, табарларын деп айта алмаймыз.

Мақсатты келер шақ мәнін білдіретін төл сөздер де болжалды келер шақ секілді төлеу сөзге айналғанда сөйлемдегі іс-әрекет тура объектіні білдірмейді.

Төл сөзді төлеу сөзге айналдыру құрылымындағы тура объекті келер шақта:

Егер төл сөзде етістік өткен шақта болса, төлеу сөзде өткен шақ есімшеге тәуелдік жалғауы, табыс септігі жалғанады.

Төл сөз:
«Гүл Наз оқуды бітірді», - деді Асқар.

Төлеу сөз:
«Мен бұл кітапты оқыдым», - деді Динара.

Төлеу сөз:
Асқар Гүл Наздың оқу бітіргендігін айтты.

Динара бұл кітапты оқығандығын айтты.

Егер төл сөзде етістік өткен шақта берілсе, төлеу сөзде нені...? деген сұраққа жауап беріп, өзгеріске енеді. Яғни түбір етістік + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + тәуелдік жалғауы + табыс септігі.

Төл сөздегі өткен шақтағы іс-әрекет тура объектіге айналғанда етістіктің жақ категориясын былайша көрсетуге болады:

Төл сөз	Төлеу сөз
Мен оқыдым	Менің оқығандығымды
Сен оқыдың	Сенің оқығандығыңды
Сіз оқыдыңыз	Сіздің оқығандығыңызды
Ол оқыды	Оның оқығандығын
Төл сөз	Төлеу сөз
Мен оқыдым	Менің оқығандығымды
Сен оқыдың	Сенің оқығандығыңды
Сіз оқыдыңыз	Сіздің оқығандығыңызды
Ол оқыды	Оның оқығандығын

Жоғарыдағы төл сөздің төлеу сөзге айналуында іс-әрекеттің тура объектіге ауысу жолдарын көрсеттік. Мұндағы тура объектінің шаққа және жаққа қатысты берілу жолдарындағы теориялық және

практикалық тұжырымдарға ағылшын тіліндегі төл сөз бен төлеу сөзге арналған ғылыми зерттеулері негіз болды деуге болады. Төл сөз бен төлеу сөздегі іс-әрекеттің объектіге айналу құбылысын алдағы уақыттарда жаңа ойлармен, түйіндермен жеткізу қажеттілігі бар екендігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
2. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 87 б.
3. Күзекова З.С. Қазақ тілі. – Астана: Таным, 2003. – 142 б.
4. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-маржан, 2007. – 390 б.
5. Серғалиев М.С. Синтаксис мәселелері. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 411 б.
6. Күзекова З.С., Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі: коммуникативті құзіреті. Жалпы меңгеру мемлекеттік стандарты. – Астана, 2009. – 55 б.
7. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.

Тілешова Қарагөз Есіркепқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а.
филология ғылымдарының кандидаты, kara-191@bk.ru

ШЫҒАРМА ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ СТИЛІ

Түйін. Бұл мақалада әдеби жанрдың стиль қалыптастырудағы ерекшелігі мен мүмкіндіктері талданған. Автор нақты мысалдар арқылы жанрлық структураның стиль жасаудағы рөлін көрсетеді. Методологиялық және теориялық ғылыми еңбектерге сүйеніп, мақалада лирика және поэма жанрларының стильдік ерекшелігін талдаудың актуальдылығы дәлелдеген.

Кілт сөздер: жанр, стиль, тіл, әдебиет, лирика, поэма, құрылым Резюме. В этой статье анализируется стилиобразующие особенности и возможности литературного жанра. Автор на конкретных примерах показывает роль жанровой структуры в создании стиля. Опираясь на методологические и теоретические научные работы в статье доказывается актуальность анализа стилистических особенностей жанров лирики и поэмы.

Ключевые слова: жанр, стиль, язык, литература, лирика, поэма, структура

Summary. Style-forming peculiarities and literature genre resources are analyzed in this article. Author shows the role of genre structure in style creation by concrete examples. The actuality of stylistic peculiarities in lyrics and poem genres is proved relying on methodological and theoretical works in the article.

Keywords: genre, style, language, literature, lyrics, poem, structure

Жалпы қандай да болсын мәтіннің құрылымы сол мәтіннің стилін айқындайтын ерекшеліктердің бірі. Осы қағида әсіресе, көпжанрлы әдебиетке тән. Себебі әдеби шығарманың әрбір жанры өзіне қажетті сөз қолданысын керек етеді. Сондықтан да біз әдебиетке қатысты «эпикалық стиль», «лирикалық стиль», «драмалық стиль» деген ұғымдарды жиі қолданып жүреміз. Әрбір жанр белгілі бір комбинациядағы сөз кестесі болғандықтан сол жанрдың стильдік жүйесі жөнінде ғылыми қорытынды жасауға әбден болады. Бұл біріншіден, нақты бір жанрдың стильдік құрылымын тануға, екіншіден, нақты бір жазушының әр стильдегі шығармаларын стильдік тұрғыдан тануға көмектеседі. Біздің ойымызша, тіл мен әдебиеттің өзара байланысатын тұсы да осы стиль төңірегінде болса керек. Себебі, тілдің барлық табиғи мүмкіндіктері көрінетін кеңістік – әдеби кеңістікте дейтін болсақ, әдебиеттің тілдің дәл осындай бай мүмкіндіктерін барынша еркінше қолданылуы да стиль алуандығымен тікелей байланысты деуге негіз бар.

Әрбір қаламгердің тілдік және стильдік ерекшеліктері өз дәуірінің әдеби тілі кеңістігінде өрістейтіні түсінікті. Сондықтан да Бернияз Күлеев шығармашылығының, оның ішінде, лирикалық шығармаларының стилін сол кезеңдегі тілдік-стильдік ахуал тұрғысынан қарастырған жөн. XX ғасырдың басындағы әдеби тіл контекстінде бірқатар ерекшеліктер болғаны жөнінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Ахмет Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты ғалымдары дайындаған «XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» атты ұжымдық монографияда айтылған болатын. Онда көркем әдебиет стиліндегі Абай дәстүрі, шығысшыл-қиссашыл кітаби ақындар стилі, азаттық идеясын жырлаған А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов шығармаларының стилі, субъективті-романтикалық ыңғайдағы М.Жұмабаев поэзиясының стилі және т.б. стильдік арналар жөніндегі маңызды ғылыми тұжырымдар бар. Шығармашылық сипаты, негізінен, субъективті ақындық идеяларға құрылған Б.Күлеев лирикасының стильдік ерекшелігі неде дегенде, ең алдымен, жас ақынға Абай мен Мағжанның ықпалын айтуымыз керек сияқты. Өзі суретте отырған өмір құбылыстарына жеке суреткерлік қолтаңбасы айқын түскен ақын өлеңдерінің көркемдік-тілдік кестесінде сол ерекшеліктер бедерлене көрінеді. Автор образының тілдік құрылымда белсенді көрінуі, ақынның жеке басына, ойларына, әрекетіне байланысты лексикалық бірліктердің мол қолданылуы, соған орай морфологиялық тұлғалардың меңгерілуі, синтаксистік конструкциялардың құрылуы Бернияз лирикасының стилистикалық қабаттарын қалыптастырды деуге мүмкіндік береді. Осындай стильдік, тілдік ерекшеліктерге оның шығармаларын қарастыру барысында толық көз жеткіздік. Шығармадағы мазмұн мен пішіннің қашанда бірлікте екендігін мойындап, мазмұнға тақырып пен идея, ал пішінге көркем шығарманың құрылысы, тілі және стилі енетінін ескерер болсақ, онда сыршыл ақын Бернияз өлеңдерінде соған сай стильдік-тілдік сипат қалыптасқаны да күмән келтірмейді.

Әдеби туындының лирика, эпос, драма деп бөлінуі және осы тектердің ішкі түрлерге жіктелуінің де стильге қатысы бар. Сондықтан ең алдымен жанрдың стилі, содан кейін сол стильдің өзі шығарманың бірқатар тілдік ерекшеліктерінде қалыптастырады. Бұл жалпы мәселелер десек, ішінара өлеңмен жазылған роман, дастан, поэма, баллада, тіпті мысал жанрларына қарағанда, лирикалық өлеңдердің өзіндік тілдік және стильдік

қалыбы ерекше. Әрине, лирикалық шығармаға ортақ стильдік-композициялық ерекшеліктермен бірге шығармашылық иесі болғандықтан әр ақынға, өнер туындысы болғандықтан әрбір өлеңге тән стильдік белгілер болатыны да түсінікті. Біздің ойымызша, көркем шығарманы тілдік немесе әдеби тұрғыдан талдауда осы қағида жетекшілік ретте болғаны жөн. Оларды стильге қатыстыра отырып, шығармашылық тілдік нақты үлгілерді Бернияз Күлеев өлеңдері арқылы көрсетпекпіз.

XX ғасыр басында Б. Күлеев өлеңдері – ең алдымен, таза лирикалық мазмұндағы дүниелер. Бұлай деуімізге ақын өлеңдеріндегі субъективті мазмұнның басымдығы мүмкіндік береді. Ондай субъективті мазмұн басымдығын тудыратын және қалыптастыратын басты ұйымдастырушы фактор – өзі бейнелеп отырған белгілі өмір шындығына автордың көзқарасын айқын білдіріп отыруында. Авторлық позицияның айқындығы көркем әдебиет стилистикасындағы негізгі категориялардың бірі – автор образының ерекше көрінуіне әкеледі. Осы тауардың бірінші параграфында автор образының стилистикада алатын орны туралы сөз етілген болатын. Енді осы мәселені ақынның лирикалық шығармаларына қарата толықтыруға болады.

Б.Күлеев лирикасында стильді қалыптастырушы автор образының орны ерекше. Оның өлеңдеріндегі субъективті көңіл-күй, таным, суреттеп отырған объектісіне бейтарап қарамау – бұл шығармалардың тілдік-стильдік қабаттарына шешуші түрде әсер еткен. Ақын лирикасында автор-баяндаушы ғана емес, сонымен қатар шығармада көрінетін негізгі бейнелердің бірі. Сол себепті осындай ерекшеліктен шығарма тілінің бірқатар сапалық қырлары қалыптасады. Шығармадағы құбылысты немесе оқиғалық желіні өз атынан баяндау, оларға қатысып отыру автор образының белсенділігін арттырды. Бұл туралы Б.Шалабай: «Субъективті «мен» тұлғасындағы баяншы өзіне екі қызмет жүкттейді: ол әрі оқиғаға қатысушы, оқиғаның кейіпкері, әрі баяншы (оқиғаны жеткізуші). Осыған байланысты ол- бейнелеуші субъект қана емес, әрі бейнеленетін объект. Сондықтан оның тілі бейнелеудің құралы ғана емес, бейнелеудің заты (предметі) да бола алады» - дейді [1,31]. Автор бейнесінің осындай белсенді көрінуі және шығарманы бірінші жақтан баяндауы соған сәйкес лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тілдік ерекшеліктерді қалыптастырып отырады. Мысалы, төмендегі өлең үзіндісінен осындай сипатты көруге болады:

Қайдасың, достым, бұл кезде,
Жүрмісің күліп қалада?
Қайғысыз көңілің бір өзге,
Күнәсіз санап балаға.

Үзіндіден байқап отырғанымыздай, қолданылған сөздер автордың атынан баяндалғандықтан, соған сәйкес тілдік құрылым жүйеленген.

Бұларға қоса айтатынымыз-Бернияз лирикасында бағалаушылық сипат күшті. Бұл өз кезегінде айқын стилистикалық реңктің тууына ықпал жасайды. Автордың оқиғаға араласып, оған баға беріп отыруы лексикалық бірліктердің экспрессивті-эмоционалды қолданыстарын арттыра түседі.

Негізінен алғанда, шығармашылығының басты бөлігі лирикалық шығармалар болып табылатын ақынның стилін айқындауда осы жанрда жазылған шығармаларының орны ерекше болды деуге болады. Зерттеушілер, оның ішінде көптеген әдебиеттанушы ғалымдар, сыншылар поэзия жанрында кейбір ақындардың бейімі эпикада, кейбір ақындардың бейімі лирикада мейлінше жақсы көрінетінін айтады. Мәселен, орыс әдебиетінде Фет, Тютчев, Есенин есімдерін атағанда, есімізге, ең алдымен, олардың өлеңдері түседі, ал Твардовский дегенде, оның белгілі поэмалары ойымызға оралады. Қазақ әдебиетінде де осындай жағдай байқалады. Абай, Қасым, Мұқағали, Жүмекен, Тұманбай, Қадыр ақындардың есімін атағанда, біздің ойымызға лирик ақындардың бейнесі келсе, І.Жансүгіров, Қ.Бекхожин, Ж.Молдағалиев, М.Шаханов дегенде, олардың поэмаларын ойымызға аламыз. Лирика жанырын да, поэма жанрында да аса жемісті шығармашылық еңбек етіп, классикалық үлгідегі өлеңдер мен поэмалар жазған ақындар да баршылық. Айталық, Байрон, Абай, Пушкин, Лермонтов, М.Жұмабаев, А.Блок т.б.

Өзінің ақындық ерекшелігі жағынан Бернияз Күлеев эпик ақыннан гөрі лирик ақын деуге келеді. Бернияздың көркем жазылған «Жорық», «Іңкәр жүрек», «Қайда екен» сияқты поэмалары да бар. Дегенмен, олар таза эпикалық дүниеден гөрі лиро-эпикалық жанрдағы көркем туындылар қатарына енеді. Ол жөнінде ақын мұрасын зерттеуші, танымал ғалым Ы.Дүйсенбаев: «Бернияз Күлеевтен қалған әдеби мұраның ішінде төрт шығармасы оқшау тұр: «Жердің жүзі жаз еді» (1919), «Қайда екен?!» (1922), «Жорық» (1922), «Жындымын ғой кейде қаным тасатын» (жылы белгісіз). Ақынның өзі «Қайда екенді» қияли поэма, «Жорықты» поэма десе, «Жындымын ғой кейде қаным тасатын» деп басталатын аяқталмай қалған кесек шығармасын «Қияли поэма ма, баллада ма өзім де білмеймін» тәрізді екі ұшты ұғым тұғызады» - деп жазған еді [2,9].

Шығарманың стилі оның жанрымен де байланысты болатыны – тілтанушы зерттеушілер тарапынан айтылып жүрген жайт. Стильді зерттеуде жанрды көркем шығарманың басқа да категорияларымен бірге алып қарастырудың қажеттілігі жөнінде, басқа да шығарма ерекшеліктерімен бірге стильді тануда оның жанрына мән беру туралы стиль мәселесіне монография арған А.Н. Соколов былай деп жазды: «Көркем шығарманың тілі форманың элементі (тілдік форма) ретінде стильге – тұтас алғанда көркемдік форманы айқындаушыға

бағынады. Көркем әдебиет тілі туралы жұмыстардан стилистикалық факторлардың ауқымды әрі түрлі тізімін кездестіреміз, солардың ішінде мыналар барынша жиі көрсетіледі: тақырып, идеялық мазмұн, персонаждар, автордың образы, жанр, бағыт... Бұларды көркем әдебиеттің өзге де категорияларын белгілі бір дәрежеде шығарманың стилін айқындаушы факторлар ретінде қарауға болады» [3,215]. Орыс ғалымының бұл пікірі стильді зерттеуге және тануға өрісті ой, бағдарлы баспалдақ болуымен құнды. Себебі бұл ғылыми пікірде шығарманың стилін айқындайтын категориялар әбден қамтылып, ғалым барынша бұл мәселеге толығырақ қарауды аңғартқан.

Көркем шығарманың құрылымын, оның ішінде, тілдік құрылымын жасайтын жанрдың стильге қатысы әлі де зерттеуді қажетсінетін үлкен ғылыми проблематика. Бір қарағанда, әдебиеттің объектісі есепті әсер қалдыратын жанрды лингвистикалық, стилистикалық тұрғыдан қарастырудың жөні жоқ сияқты болып та көрінуі мүмкін. Алайда, жанр мәселесі – стилистикада арнайы зерттелуге тиісті ең негізгі мәселелердің бірі, бәлкім бірегейі деуге әбден боларлық. Бұл бағытта стилистикамен бірге әдеби тілде және оның тарихын зерттеушілердің пікірлерін көптеп келтіруге болады. Жанрдың стилистикаға, жалпы көркем шығарма тіліне қатысы жөнінде орыс ғалымдары А.А. Потебняның, В.В.Виноградовтың, Г.О.Винокурдың, А.Н.Гвоздевтің т.б. ғылыми еңбектерінде айтылады. Сондай-ақ, бұл мәселе қазақ әдеби тілін зерттеушілер С.Исаев, Қ.Өмірәлиев, Р.Сыздықованың оқулықтары мен монографияларында да дәлелденген. Жанр және әдеби тіл мен стилистика проблемасын қарастырған зерттеушілердің ғылыми тұжырымдарын жинақтай келгенде, стилистика мен жанрдың негізі екі түрлі байланысын аңғаруға болады. Біріншіден, тілді функционалды стильдерге бөлуде жанр басты көрсеткіштердің бірі болатынына көз жеткізу қиын емес. Мәселен, біз ғылыми стиль, публицистикалық немесе ресми іс қағаздар стилі дегенде, олардың жанрлық ерекшеліктеріне сүйене отырып саралаймыз. Сол себепті де олардың әрқайсысына тән өзіндік жанрлық түрлері бар. Айталық, монография, рецензия, анықтама т.с.с. әрбір функционалды стиль өзінің жанрлық жүйесін қалыптастырады. Екіншіден, өз объектімізге қарата айтсақ, көркем шығарманың жанрлық құрылымын

оның тілдік қолданыстары да, автордың сөз жұмсау, таңдау, яғни стильдік сипаты да айқындайды. «Әдебиеттің басты өмір сүру формасы ретінде жанр өзара сабақтасып жатқан мынадай төрт деңгейден тұрады: 1) жанрдың материалды қамтуы (өмірлік және идеялық), 2) автор позициясы, 3) сөздік қатары, 4) баяндау формасы» - дейді орыс ғалымы М.Я. Поляков [4,261]. Ғалым анықтаған бұл деңгейлер жанрдың стилін зерттеуге де нақты көмек болады. Себебі осы жанрлық деңгейлердің өзіне тән тілдік қолданыстары болады десек, олардың қолданылу реті, жүйесі стиль жөнінде ой қорытуға мүмкіндік беріп, сол туынды жөнінде толық талдау арқылы оның ерекшелігін танымақпыз. Байқап отырғанымыздай, жанрды қалыптастыратын төрт деңгейдің екеуі тілмен байланысты. Оның ішінде «сөздік қатар да», баяндау формасы да шығарма стиліне тікелей қатысты екендіктері дәлелдеуді қажет ете қоймайды. Мәселе әдеби әр жанрға тән басты стильдік ерекшеліктерді айқындауда болса керек. Тілдік тұрғыдан келгенде, шығарма екі типті: поэзия мен проза болатыны белгілі. Оның ішінде, поэзия түрінде жазылған шығармалардың өзіндік тілдік-стильдік ерекшеліктері болатыны – табиғи нәрсе. Сол себепті поэзиялық шығармаларды қарастырғанда, олардың жанрымен бірге ұйқас, ырғақ, шумақ, тармақ, буын, бунақ сияқты формальды компоненттерді де ескерілуі тиіс. Осыдан шығатын қорытынды: стиль көркем шығарманың барлық құрылымдық компоненттерін қамтитын және олардың басын қосатын сол арқылы автордың қолтаңбасын танытатын негізгі шығармашылық ерекшеліктердің ішінде болатын тілдік сипат. Сондықтан көркем шығарманы, авторды толық тану үшін стиліне бару әрбір зерттеушінің мақсаты.

Әдебиеттер

1. Шалабай Б. Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми-теориялық негіздері. - Алматы: Агроуниверситет, 1997.
2. Дүйсенбаев Ы. Алғы сөз // Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың. - Алматы: Жазушы, 1969.
3. Соколов А. Теория стиля. - Москва: Искусство, 1968.
4. Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. - Москва: Советский писатель, 1978.

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердіқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, филол. ғ.к.

Жүнісова Камшат Қуатқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы

Тойбекова Салтанат Райымбекқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы

Оспанқұлова Гүлайым Баяділқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА МӘТІННІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Мақалада мәтіннің тіл үйретудегі қатысымдық қызметі сипатталады. Айтушы мен тыңдаушы арасындағы қатысым әрекеті жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: мәтін, айтушы, тыңдаушы, сөйлеу жағдаяты, тілдік жағдаят, қатысымдық жағдаят, қазақ тілі, оқыту.

Резюме. В статье описывается относительная функция текста при изучении языка. Производится всесторонний анализ относительных действий между рассказчиком и слушателем.

Ключевые слова: текст, рассказчик, слушатель, ситуация, разговор, языковые обстоятельства, относительное положение, казахский язык, обучать.

This article describes the relative function of the text in the study of language. The article made a comprehensive analysis of the relative action between the narrator and the listener.

Keywords: text, story teller, listener, talk, situation, linguistic factor, relative position, kazakh language, teach.

Бүгінгі күні қазақ тілін оқыту мәселелері кеңінен сөз болып жүргені белгілі. Қазақ тілін оқыту мәселелері тілдің қоғамдағы қолданылу көрінісімен, қазақ тілінің қазіргі ахуалымен, оның толығы, даму жолдары және жүйеленумен, тілдің ішкі әлеуетін пайдаланумен тікелей байланысты. Тілді оқытуда тілдің қатысымдық қызметтері мәтіндер арқылы көрініс табады. Осы орайда, мәтіннің қатысымдық қызметтері жайлы тоқталамыз.

Мәтін – ауызша немесе жазбаша тілдің вербалды қатысымдық әрекеті. Мәтін – логикалық бірзділікпен тұтастығы сақталған және бөліктерінің байланысы бар сыртқы және ішкі құрылымға ие тілдік бірлік. Әрбір қатысымдық актыға айтушының мақсатына қарай тыңдаушыға түсінікті болатын белгілі бір жағдаят типтері сай келеді. Сөйлеу жағдаяты тілдік жағдаятты жүзеге асырады. Ал қатысымдық жағдаят – айтушы мен тыңдаушының сөйлеу әрекетіне қатысуы [1,106].

Сөйлеу процесінде қарым-қатынас үшін бір емес, екі жақты белсенділік керек. Бірі – айтушы қатысымдық түпкі ойды жеткізуші болса, ал – екіншісі тыңдаушы, оны түсінуші, қабылдаушы [1,108].

Сөйлеу актісі кезінде айтушы позициясы жағынан белгілі бір қатысымдық негізгі мақсат болады. Қатысым орнатушының интенциясындағы тыңдаушыны қарату, кешірім сұрау, сәлемдесу – ақпаратсыз сөйлеу актілеріне тән дүниелер. Алайда сөйлеу актілерінің негізгі мәні – ақпараттық деп есептелінеді. Сондықтан автордың басты мақсаты оқушысына ақпарат беру жағы көзделеді.

Айтушы немесе сөйлеуші жазушы атынан сөйлейді, автор бейнесінде көрінеді немесе шығарманың лирикалық қаһарманы болады, баяндаушының рөлін атқарады. Айтушы позициясы үшін сөйлеу актісін тудыру – ойды, мағынаны айтылыммен көрсету.

Тыңдаушы позициясына берілген мәтіннің лексика-семантикалық, грамматикалық, прагматикалық, ситуативтік жақтарын түсіну жатады. Тыңдаушы айтылымнан кейін ойға, мағынаға келуімен ерекшеленеді.

Сондай-ақ, тыңдаушы кинесикалық элементтерді, ым-ишара, қимылдың қалпын ауызша және жазбаша сөйлеу кезінде қабылдай алады. Тыңдаушы позициясы айтушы үшін белгісіздік жағдайда басқа кеңістікте де болуы мүмкін. Оған немесе осы шақта, келер уақыт аралықтарында баяндалып отырған оқиғалармен кеңістікте тіл арқылы жүздесіп отыру тілдің ерекше қасиеттерінің бірі ретінде саналады.

Мәтіннің берілуіне қарай айтушы мен тыңдаушы арасында қатысым әрекетінің қызметі түрлі сипатта көрінеді. Мәселен, ауызша сөйлеуде белгілі бір әдеппен сөйлесу, тура қарым-қатынастың болуы айтушы үшін көп жеңілдік әкеледі. Ал тыңдаушы позициясы үшін жазба, әсіресе, поэтикалық сөйлеуді қабылдау қиындау болады.

Айтушының қатысымдық қызметі туралы төмендегі талдау түрлерін көрсетуге болады [2,19].

1. Айтушының субъект, объектінің әрекеттері, оқиға, процесс және тілден тыс шындық фактілер туралы хабар беруі. Бұл қызмет номинативті, денотативті, референтті хабар деп аталынады.

2. Осыларға жалғаса танымдық қызмет – белгілі бір білім, өмірлік тәжірибе, образдар жүйесінің қызметі бар. Бұл когнитивтік, гносеологиялық қызметке жатады.

3. Апелятивтік қызмет. Бұл – адресатты идеяларға жетелеу, ой-қиялын ұштау, автор өз концепциясына жақындату, оқушыға этикалық, өнегелілік қасиеттерді уағыздау.

4. Экспрессивтік қызмет. Тілдің барлық деңгейдегі лексика-семантикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік бірліктер арқылы айтушының психологиялық сәті, оның оқиғаға субъективтік көзқарасының жеткізілуі.

5. Эмотивтік қызмет арқылы мәтінде айтушының көңіл-күйі эмоционалдылықты білдіреді. Мұнда тілдік құралдармен қатар сұраулы сөйлемдер, қызық тіркесімділіктер: қиын қызық екен, жаман жақсы көремін т.б. кездеседі.

6. Поэтикалық қызмет. Бұл – айтушының поэтикалық троптың түрлерін және ақпарды ерекше образдылықпен жеткізу үшін ауыспалы мағынадағы тіркестерді қолдану арқылы адресат сезіміне әсер етуі. Мысалы, Жас жүрек жайып саусағын, Талпынған шығар айға алыс (Абай).

7. Қатысым орнататын (фатикалық) қызмет арқылы айтушы тыңдаушыны қабылдауға, түсінуге бағыттайды.

Айтушының осы талданған қатысымдық қызметімен қатар тыңдаушының қатысымдық қызметі бар. Енді соларға тоқталайық.

Адресаттың қатысымдық қызметі оның қарым-қатынас кезіндегі алған, қабылдаған мәтін мазмұнына байланысты.

Олар мыналар:

1. Қатынас қызметі тыңдаушының қабылдап отырған жаңа хабарға назар аударуы мен түсінуі, айтушымен, автормен хабар алысуға құлқының болуы. Хабардың тыңдаушыға әсері оның хабарды қай тілде алғаны, аударма немесе түпнұсқада алуына байланысты болады.

2. Қабылдау, ұғыну қызметі ақпардың мағыналық негізі ұлттық тіл және әлеуметтік жағдайды жақсы білуі, лексика-фразеологиялық,

грамматикалық, поэтикалық таңба, символдар кодын түсінуге қатысты.

3. Фатикалық қызмет тыңдаушының қатысым орнату үшін айтатын: айта беріңіз, тоқтай тұрыңыз, қойыңыз, жетті, тыңдамаймын т.б. сөздермен байланысты. Әдетте, жиналыстарда, дәрістерде үзіліс жариялау фатикалық қызметке жатады.

4. Мәтін тыңдаушыға эстетикалық, поэтикалық әсері арқылы реципиенттің талабын қанағаттандыра алса, онда қатысымның поэтикалық қызметі тыңдаушыға символдарды, мәтін астарындағы ойды түсіне білуге ықпал етеді.

Мәтін – тілдік бірлік, яғни мәтіндік типология линвистикалық типологияның өлшемдеріне сүйенеді. Мәтіндік типология оның параметрлеріне қарай әртүрлі болып келеді. Соның бірі – құрылымдық параметрі. Құрылымдық параметрлеріне қарай мәтіндер қарапайым (жай), күрделі және кешенді түрлерге ажыратылады. Қарапайым мәтіндерге ұрандар, үндеулер, тақырыптар, маңдайшалар, жарнама мәтіндері жатады.

Күрделі мәтіндерде жай, туынды, күрделі, кірме сөздердің түрлері, кездеседі, сөз түрлері көбейген сайын күрделі мәтіндердің сөздік қоры бай бола түседі. Кейде бір мәтіннің құрылымына екінші бір мәтін енген, «мәтін ішіндегі мәтін» түріндегі құрылымдар кездеседі, мұндай мәтіндер кешенді мәтіндерге жатады. Күрделі амал арқылы жасалған күрделі де кешенді мәтінді интерпретациялау, қабылдау, мәнін түсіндіру, зерттеу оңайға түспейді, күрделі болғандықтан тыңдаушының компетентті болуын қажет етеді. Сол себептен мәтіндер тыңдаушы деңгейіне байланысты таңдалынып алынады. Сабақ барысында оқытудың тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым әрекеттері де осы мәтінді талдауда жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Арыс, 2004. – 283 б.

2. Падучева М.Л. Основы теории дискурса. – Москва: ИТД ГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

3. Әбдікәрімова Т.М. Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы (монография). – Павлодар: ЭКО ФӨФ, 2007. – 332 б

Әбдуова Баян Серікбайқызы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессор м.а.,
филология ғылымдарының кандидаты, bayan1968@mail.ru

КІТАПТАҒЫ ЗАМАНАУИ ҰЛТТЫҚ ҮЙЛЕСІМДІЛІК

Кітап - өмір шындығына негізделіп, ақиқатпен ажарланғанда ғана қадірі артып, оқырманның санасында қалады. Санаға орнаған таным-білік ешуақытта адастырмайды. Рухы асқақ, саясаты мен мәдениеті өрелі, білім-парасаты биік ұлттың ұрпағы ақыл-ойдың алтын қазынасы іспетті кітаптан көз жазып қалмауы керек. Кітап саласының өте-мөте күрделілігін, нәзіктігін, оған жасандылықтың жараспайтынын, тіпті қабылданбайтынын айтсақ та жеткілікті. Әлемдегі әрбір халықтың өз әуені, өз сөз өнері, өз философиясы мен мәдениеті өзгеге еш ұқсамайды. Ол сонысымен ұлттық, сонысымен құнды, сонысымен ерекше. Сондықтан кітапты айшықтауда, ұлттық төлтумаларды орынды пайдалануда қазағымыздың табиғатын, қасиетін көрсете білуіміз қажет. Ол үшін ұлттық кітаптарымыздың сипатындағы басты шарт - ұлттық үйлесімділік. Тәуелсіздіктің ең басты үш арнасын саясат, экономика және руханият деп алар болсақ, енді міне саяси тәуелсіздікке де қолымыз жетті. Оның айғағы Қазақстанның дербес мемлекет болуы, ал мемлекет дегеніміз саяси ұйым, яғни саяси тәуелсіздік. Осы тәуелсіздік тұғырында Қазақстан қоғамының демократиялық жолмен даму кезеңіндегі қол жеткізген табыстары ең әуелі адамдардың тұрмысының жақсарып, еркін ойлауына, азат сөз айтуына, сөйтіп тұлғалық келбетін мәдениет деңгейінде қалыптастыруға қол жеткізгенін бүгінгі өмір дәлелдеп отыр. Шындап келгенде, нағыз өркениеттілік зор игілікке жеткен инабатты да зайырлы қоғаммен, сол қоғамның рухани қазынасы ұлттық кітаптың құндылығымен өлшенуге тиіс.

Кітаптың дамуы – бұл саяси және жалпыұлттық міндет. Бүгінде біз осы міндетті шешкендей болдық. Өз кітаптарымызды ұлттық деңгейде жасадық. Дегенмен ол кітаптарымыздың біразы көптеген кейістіктер мен сындарлы пікірлерді туғызуда. Кейбіреулерінен көптеген жөнсіздіктерді, келеңсіздіктерді кезіктіреміз. Мысалы, мектеп оқулықтарын алып қарайықшы. Бала логикасына лайықты емес деген ойларды мамандар жиі айтып жатады. Балаларға шындығында да академиялық тілдің ауыр соғатыны белгілі. Тұжырымдары да тым күрделі. Сонымен қатар әдеби кітаптар да толып жатқан орфографиялық және стилистикалық қателер көптеп кездеседі. Мұндай кітаптарды оқу қиындық туғызатынын сол кітапты шығарушы да шығарып беруші де жақсы түсіне тұра өз істеріне салғырт қарайтынына қамығасың. Негізінде соңғы 20 жыл ішінде шығарылған қазақ тіліндегі баспалық басылымдар саны Кеңес одағындағы жетпіс жылдыққа қарағанда біршама көп екен. Сондықтан

ұлттық кітаптарымызды өзіміздің ұлтымыздың өсуі үшін, өркендеуі үшін көбейтуді ойласақ кітапты қазіргі кездегі ғылыми-технологиялық прогрестің перспективалық үрдістеріне сай келетін озық тұрғыда сапалы дамыту қажет. Себебі, заманымыз белсенді мемлекеттік ғылыми және инновациялық саясат жүргізуді, ғылымда құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыруды, арттыруды талап етеді.

Мәдениет те, саясат әрдайым қатарласып жүретіні белгілі. Мәдениеті көтерілген халықтың, саясаты төмендемесі анық. Тәуелсіздікке ие болған еліміздің ұлттық және мәдени санасы қазіргі кезде басқаша сипат алды. Бұл енді тіл мен әдет-ғұрыпты ғана сақтауды мақсат ететін сана емес, өз мемлекетінің мүддесін көздеген санаға айналуға. Соның бір көрінісі ұлттық кітаптарымыздан табылып жатады.

Шындығында, кітап тарихы да саясатпен, мәдениетпен біте жалғасады. Кітап та қаншама азаптар мен алапат замандардан өтті. Өртелді, жойылды. Бірақ бәрібір асыл қазынасын, бағасын көтермесе жоғалтқан жоқ. Кітап тарихы жайында Ш.Елеуке-нов мынадай пікір келтіреді: “Қолжазба күйінде ме, баспа түрінде ме, кітап өзін жарыққа шығарған елдің, қала берді күллі әлемнің тарихына, оның мәдениетіне тікелей қатысты. Қазақ халқының Кіндік Азиядағы туыстас, бауырлас түрік ел-жұртымен ортақ тарихы бар да, 1456 жылдан бастап жеке отау құрудан кейінгі тарихы бар. Ал XVIII ғасырдың отызыншы жылдарынан 1917 жылғы Қазан революциясы аралығындағы кезеңнің өз ерекшеліктері бар. Ресейдің құрамына кірген кезде қазіргі тілмен айтқанда конфедерация дәрежесіне жүрген Қазақстан, бірте-бірте отар қамытын киді. Бұл бағыт сол дәуірде туып-қалыптаса бастаған қазақ баспа кітабы репертуарына, кітап ісінің басқа да салаларының сипатына өз әсерін тигізбей қойған жоқ”/1/.

Үйлесімділіктің бір белгісі – қазақи ою-өрнектерімізді ұлттық кітаптың мазмұнына сай орынды орналастыра білу. Ою дегеніміз біздің қазақ екенімізді көрсететін тілімізден кейінгі екінші белгіміз. Бұл жөнінде: “Қазақ ою-өрнегінің көркем ойдың және оның икемді баламасы – түрдің ғасырлар бойы белгілі бір тәртіппен дамып келгеніне байланысты өзіндігі мен өзгешеліктерін сақтап, бізге жеткені мәлім. Онда елдің тектестік жағынан қалыптастыру кезеңін меңзейтін жайттар да жоқ емес. Мысалға алсақ, көне түркілердің түсінігі бойынша құс – көктің, балық судың, ағаш – жердің белгісі болған екен. Ал олардың қазақ ою-өрнегінің мақлұқаты, нәубетаты, ғарыштаты,

тіке сызықты, нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын байыта түскені белгілі. Мұны жете түсінген халық шеберлері ою-өрнектегі тепе-теңдікті қолтума өнердің түр-түріне пайдалануда қалыптасқан айқындықты қатаң сақтап, мінсіздікке жеткен болса, қазіргі сәулеткерлер оған жеңіл-желпі қарайтын болып алған. Үйлесім келсін-келмесін қошқар мүйіздің кез-келген тұстан көріне салатыны осыдан. Мұнда да бір жүйе керек сияқты”^{2/}. Осы ойдың ұшығын рухани әлемнің өзіндік ерекшелігін оның белгілік, таңбалық қасиетінен іздеу керек. Рухани болмыс – мағыналы белгі, таңба болмысы. Рухани әлемнің “белгілік” болмысы оны адам болмысының “материалдық” шындығынан өзгешелеп қана қоймайды, тіпті “материалдық” әлеммен жақындастырып біріктіреді де. Өйткені, белгі қашан да “материалдық”, “заттық” белгі. Сондықтан белгілік шығармашылықтың жемістері - өнер туындысы, ғылыми жұмыстар, діни рәміздер, салт-дәстүрлер және т.б. бәрі – адамды қоршаған шынайы әлемнің материалдық заттай бөліктері. Олардан басқа заттардан ерекшелігі оның мағынасында, мәнінде, өзіндік құндылығында^{3/}.

Өне-міне дегенше тәуелсіздіктің 25 жылын да артқа тастадық. Тұмылдырықталған ойды, тұсаулы пікірді айта бастадық. Ұлттық ғылымымыз жетіліп, еркіндігіміз қолымызға тиген уақытта енді қиял жетер жерге баруға міндетті болғандықтан, еліміздің көсегесін көгертер ойларды, пікірлерді жеткізе айттып келеміз. Дегенмен де, баспадан шыққан кітаптардың бағасын асырып мақтап немесе жетпей тұрған тұстарын бағалап талғам таразысына салу әдетке айналғанмен, ол тек мазмұндық жағынан ғана өріс алуда. Мерзімді басылым беттерінде жаңа шыққан кітаптарға рецензиялар, шолу-талдаулар жиі басылып жатады. Бірақ, кітапқұмар қауымның аса мән бере қоймайтын бір қыры да бар. Кітаптың жалпы безендірілуі, мұқабадағы суреттің кітаптың атына сәйкес келуі-келмеуі ескерілмейді. Оған кәсіби маман көзімен қарайтындар қазір саусақпен санырлықтай ғана. Қандай кітап болсын, ол алдымен сыртқы көркімен көз тартады. Әсем безендірілген кітап “мен мұнда лап, оқырманын шақырып тұрса, талғамсыз көркемделген басылым бір көргенде-ақ көңілге олық соғып, оқырманды, өзінен бездіреді. Бірақ, айшықты сәннің де өз шегі, мағыналық сапасын ескермесе болмайды.

XX ғасыр өз жаңалығымен келді. Қазақстан мемлекетінің жан-жақты дамуы мен қалыптасуы, кітап мәдениетінің, оның сыртқы сипатының ұлттық мәнде қанат жайып өркендеуіне жол ашты. Сол себепті оның безендірілу мәнері өзгерді. Мұқабаны әспеттеуге көбірек көңіл бөлінетін болды. Сөзді нақты бейнеге айналдыру өнері туды. Баспахана мүмкіншіліктерінің артқаны сондай, шығарма идеясының мазмұнын жеткізетіндей қандай түрлі-түсті сурет салынса да, оны қайталап, айнытпай

қағазға түсіруге полиграфия тілі әбден жетті. Оны баспахананың көркемдік-техникалық тілі десеңіз де сиымды. Суретшінің дара қолтаңбасын сол қалпында жеткізуге жағдай бар. Кітап безендіруде шығармашылыққа кең өріс ашылды. Фотосурет, коллаж түрлері жиі қолданылып, кітап графикасында безендіру ісін бүгінгі заман талабындағы техникада жүзеге асыратын маман - кітап дизайнерінің суретші екеуі бірлескен шығармашылық еңбегі тиімді пайдаланылды. Кітапта мазмұн мен түр диалектикасын ұдайы сақтап отырудың маңызы ерекше. Егер ол екеуінің бір жағына баса мән беріліп, екінші жағы көмескі қалдырылса, кітаптың эстетикалық әсері әлсірейді. Ондай кітап өзінің қарама-қарсылығына айналады. Сондықтан, халықтық ғұрып, ұлттық өнеге, асыл сөз, аталы насихатты өскелең ұрпаққа баба мұрасының киелі қазынасындай қастерлеп, қадірлеп жеткізетін бірден бір дәнекеріміз – кітаптың құрылымы, сипаты басқа баспа өнімдерінен қарағанда әлдеқайда күрделірек.

Кітап –өмір айнасы. Ол қоғамдық дамудың белгілі сатысында дамып, өркендеді. Сондықтан, ұлтымыз, ұрпағымыз ұлттық тұрғыдағы сапалы да көркем, әдемі де әсерлі кітаптармен рухани байығанын мақсат еткеніміз абзал. Қай қоғамда болсын экономикалық жаңарулар саяси және әлеуметтік жаңарулармен сабақтаса жүреді. Егеменді елімізде де қоғамның саяси жүйесінің өзгеруі экономикалық өзгерістерден бұрын басталып, қазіргі заманға лайық демократиялық принциптер негізінде құралған билік жүйесі экономика мен әлеуметтік өмірдегі өзгерістерді бастан өткеруде. Дегенмен, егемендік сипаттарының қалыптасып, мемлекетімізді аяғынан тік тұрып кетуі оңайға түскен жоқ. Өтпелі кезең деп аталатын мерзімді өз көзімізбен көруге тура келді. Ішкі-сыртқы саясатымызды бүкіл әлем мойындайтындай етіп қалыптастырудың сындарлы сынақтарына жолықтық. Демократия заңдарымен өмір сүру аз жылдар ішінде жүзеге асқан жоқ, және аз жылдың ішінде жүзеге аспайды да. Оған біз қоғамдық ой-сананың өзгеруімен, жеке адамдардың саяси белсенділігімен, саяси мәдениетімен, ой-өрісімен бірте-бірте жетіп келе жатырмыз.

Біздің елде де бейбітшілік пен байыптылықты сақтай отырып, қоғамды дәйектілікпен саяси жаңғырту қажеттілігі туындады. Ол үшін еліміздің рухани мәдениетінің қуатын көтеру негізгі мәселе екені рас. Сондықтан ұлттық кітаптарымызды ұлтымыздың мүддесіне қызмет еткізе білсек, өрелі істің игі қадамы болары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Елеуқенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы. 5-б.
2. Жәнібеков Ә. Жолайрықта. –А: Рауан, 1995. 13-б
3. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. –Алматы: Паритет, 2002.

Баситова Алиям Ниязовна

к.филол.н., доцент кафедры «Языки»КазАТК им. М. Тынышпаева, г. Алматы
aliyam_81@mail.ru

Каламбаева Гульжан Алибековна

к.пед.наук, доцент кафедры «Языки»КазАТК им. М. Тынышпаева, г. Алматы

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЧИСЕЛ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Мир вокруг нас состоит из знаков, наибольшую часть которых составляют числа. Без чисел невозможна жизнь на Земле: время, количество, мера и т.п. Учеными давно отмечено, что числа помимо обозначения количественного значения, несут в себе значение целого мира, представления о мироздании, т.е. информацию, не относящуюся к количеству. Зачастую они предстают символами, знаками. Известный ученый-лингвист С.А. Швачко, подробно изучив этапы эволюции познания количества, проанализировала взаимосвязь и взаимообусловленность логической и языковой категорий количества в монографии «Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках», приходит к выводу, что языковая и логическая категории количества не тождественны: «... семантическая модель категории количества обуславливается реальными отношениями предметов и явлений материального мира, историческим опытом, результатами познания количества, языковой общностью, а также языковыми факторами. Языковая категория количества представлена определенными материальными средствами, присущими каждому конкретному языку» [7,с.13]. Некоторые числа называют сакральными, магическими и т.п. По поводу значения таких чисел ученый-лингвист В. Чернышев причину распространенности объясняет на примере числа семь: «светлая седмица», «семь таинств», «семь чинов ангельских» и приходит к выводу, что данное число в народных представлениях приобрело некоторое сакраментальное значение [6,с.69]. В христианстве и исламе числа три, семь, девять, сорок обозначают определенный день-дату, согласно которым совершаются обрядовые действия (40-ой день после рождения ребенка, поминки). Так как число появилось еще с древности и развивался числовой ряд вместе с этапами эволюции человечества, неизбежным было и фиксирование в них определенной информации, связанной с представлениями древнего человека об окружающем его мире, и мироздании, потустороннем мире и т.п.

Существуют универсальные числа, значение которых «воспринимается всеми людьми одинаково, без определенной договоренности». «С одной стороны, пространство осваивалось и, следовательно, задавалось передвижениями человека и его хозяйственной деятельностью. С другой стороны,

пространство задавалось и осваивалось сакральной (анимистической) деятельностью человека» [4,с.70]. По словам Х.Э. Керлота «числа в символизме – это не просто выражение количества, а идеи – силы, каждая со своим особым характером» [2,с.571].

Числа легли в основу большого количества фразеологических единиц казахского языка. В рассмотренных идиомах выявлена разная частота употребления чисел: единичные фразеологизмы с числами «три», «тридцать», «шестьдесят два», «восемь», большое количество с числами «один», «два», «шесть», «семь». Такие числа, как: «ноль», «тринадцать» во фразеологизмах рассматриваемого языка не выявлены.

Рассмотрим символическое значение чисел в мировой культуре и отражение данного значения во фразеологизмах казахского языка.

По мнению Х.Э. Керлота, ноль символизирует небытие, смерть как состояние с точки зрения человеческого существования, а также вечность, благодаря своей округлой форме [2,с.576]. Иными словами, ноль обозначает пустоту. В казахском языке не выявлены идиомы с компонентом «ноль».

Следующим числом является один. «Все числа происходят от единицы, которая эквивалентна мистической, невыявленной и не имеющей размер «Светящейся точке» и «Высшей силе». Это число обозначает духовное единство, общее основание для всех существ» [2,с.576]. «В аспекте природном (космическом) единица предстает символом единства и активности природы. И, наконец, в человеческом аспекте единица символизирует собой активную духовную волю человека, что выражает прямую позицию живого человеческого тела в стоячем положении» [5,с.39]. О духовном единстве свидетельствует фразеологизм бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығару, обозначающий «рука об руку; вместе действовать, жить». Фразеологизмы с компонентом один также обозначают характер человека, личностные качества, состояние: бір жасап қалу – воспрянуть духом; бір күн бие, бір күн түйе – об изменчивом, непостоянном поведении кого-либо, бір құдай біледі – не знает никто, неизвестно. Во многих идиомах казахского языка с числом один употребляется слово бог, всевышний, аллах: бір аллаға тәуекел – слава всевышнему (аллаху, богу), бір алла өзің жар бола көр! – пусть хранит всевышний,

бір құдайдың ұрғаны– бог наказал, бір құдайдан тілегенім– единственное, о чем прошу у всевышнего (бога, аллаха). Так как единица открывает весь числовой ряд, значение минимального количества, которое обозначает число один, т.е. употребление в прямом значении, выявлено нами в следующих фразеологизмах: бір ауыз сөз– два слова, бір жұтым– один глоток, бір тұтам– кусок, бір түйер– единственный, один кто-либо или что-либо, бір үзім– кусок, бір шайнам– немного еды.

Число два обозначает две половинки одного целого, символизирует внутреннее беспокойство, переменчивость. «Два обозначает конфликт и противовес или противопоставление, или мгновенное успокоение сил, находящихся в равновесии [2, с.576]. Двойственное значение числа два объясняет М.А. Андреев, реконструировав корень числительного два для бореального числа как DW со значением «разрубать на двое, отрубленный дважды» [2, с.16]. Двойственность, лежащая в основе самого числа, предопределила его два значения, одно из которых является символом невежества, и символом единой мудрости, которая рождается из преодоления двойственности природы невежества. В казахском языке существует большое количество пословиц, фразеологизмов с компонентом «два». Зачастую данное число обозначает бинарность, две половины, стороны, два предмета или усиливает значение какого-либо действия: екі жарты, бір бүтін болу – жить совместно, помогать друг другу; екі жүзді – двурушник, двуличный; екі кеме құйрығынан ұстау – преследовать одновременно две разные цели; екі көзі ішіп-жеп барады – смотреть пристально, поедать глазами кого-либо; екі (аяғын) өкпесін қолына алып жүгіру – очень быстро бежать, не чувствуя ног под собой. Также число два в рассматриваемых идиомах символизирует неопределенность, неясность: екі ойлы (оқты) болу – быть на распутье, в раздумье; количество, состояние, положение: екі ауыз сөз – короткий разговор; екі көзді алдында – перед (двумя) глазами; екі қабат болу – быть в положении, беременной; екі көзі төрт болды – ждать с нетерпением, все глаза проглядел кто-либо; екі қолын мұрнына тықты – не получить ничего, вернуться пустым.

Число триу большинства народов носит сакральный характер, что связано еще с мировосприятием древнего человека. Например, в мифологических представлениях индоевропейцев числом три обозначало весь окружающий мир человека – небо, земля и подземный мир. По мнению В.Н. Топорова, три является совершенным числом, так как оно «открывает числовой ряд... оно первое из чисел, порождаемых с помощью осознанной процедуры (1+2=3)» [5, с.21]. В казахской фразеологии немалое количество идиом с рассматриваемым числом. В качестве пожелания употребляется выражение: ошақтың үш бұтына берсін! – пусть в

доме всегда будет достаток! Также үшін беру является религиозным, т.к. согласно Корану, на третий день после смерти кого-либо необходимо дать поминальный обед.

Число четырех символизирует стороны света, горизонтальную плоскость: «Характерным является то, что в космогонических мифах четырехчленная модель выступает как реализующаяся в горизонтальной плоскости (в общем виде – север, восток, юг, запад), тогда как трехчленная соотносится с вертикальной осью (небо, земля, преисподняя)» [5, с.24]. Идиомы казахского языка с числом четыре имеют значение, близкое к символическому значению: төрт аяғы тең жорға – талантливый, искусный импровизатор; төрт құбыласы сай – счастливый, төрт көзі түгел – все вместе.

Число пять обозначает своего целостность, законность. На Ближнем Востоке и на Западе число пять понимается как выражение целостного человеческого тела и отражается на религиозных обязанностях: существует пять главных молитв, пять раз повторяемая священная клятва [2, с.577]. Пятерка как символ владычества духа над природными силами, всегда выражала идею борьбы человека со своей низшей, смертной природой для достижения состояния бессмертия. Пятый элемент – Дух или Высшая Воля – подобно мечу поражает низшую материю души, потому в алхимии, по свидетельству Густава Мэринка, подобная практика называлась «переплавлением трупа в меч» [3, с.56]. В казахской фразеологии небольшое количество идиом с данным числом обозначают талант, позор, речь: бес аспап адам – талантливый кто-либо; бетің суын бес төгу – покрыть позором и т.п.

Число шесть соответствует шести направлениям пространства (по два на каждое измерение) и прекращению движения (так как Творение мира длилось шесть дней), символизирует равновесие или союз двух стихий (огня и воды) и тем самым означает человеческую душу [2, с.578]. Также шесть олицетворяет свободу. Символическое значение шестерки не отражено во фразеологизмах казахского языка. Оно обозначает количество, вражду, планирование: алты алаш – весь народ; алты бақан ала ауыз – разлад, вражда, алты қырдың астынан – далеко идущие планы, замыслы.

Число семь всегда являлось особенным. Еще с древних времен данному числу люди уделяли большое внимание, выделяя его из всего ряда чисел: в храмах вавилонян и ассирийцев было семь ступеней; в подземном царстве было семь ворот; у древних греков было семь чудес света и т.п. Пифагорейцы, вавилонско-ассирийские жрецы и алхимики считали семь абсолютным числом всех символов, высшей степенью восхождения к познанию премудрости [5, с.46]. Необычайность числа семь Е.А. Гладских объясняет тем, что «оно состоит из суммы составляющих три и четыре –

суммы основных горизонтальных и вертикальных координат Вселенной и воплощает космическую целостность, включая временные (7 дней недели), астральные (7 планет) и культовые (пантеоны семи богов) совокупности» [2, с.671]. Данное значение выражено во фразеологизме жеті қабат жер астында – очень глубоко под землей (букв. под семью слоями земли).

Восемь благодаря своей округлой форме означает баланс противоположных сил и равнозначность власти духовной и природной, а также может означать бесконечность [2, с. 579]. В природном аспекте восемь символизирует закон причины и следствия, нарушение которого неизбежно вызовет действие силы уравновешивающего характера. В человеческом плане число восемь означает принцип Фемиды, также означающий неизбежную кару и возмездие в том случае, если равновесие будет нарушено и нравственные основания окажутся поколебленными [5, с.67].

Число девять в ряде традиций близко к числу семь. По мнению В.Н. Топорова, лучший пример доказательства этого приведен Данте в *Vita Nuova*, XXIX глава: «Я говорю, что по счислению Аравийскому благодатная ее душа отошла в первом часу девятого дня месяца; по счислению же Сирийскому она отошла в девятом месяце года., а по нашему счислению она отошла в том году нашего летоисчисления, то есть лет господних, когда совершеннейшее число девять раз повторилось в том столетии, в котором явилась она на этот мир... Причиной же тому, что это число ей было столь дружественно, могло бы быть вот что: ввиду того что, согласно с Птолемеем и согласно с христианской истиной, девять существует небес, которые пребывают в движении, согласно со всеобщим астрологическим мнением, упомянутые небеса действуют сюда, на землю, по обыкновенному своему, в единстве, – то и это число было дружественно ей для того, чтобы показать, что при ее рождении все девять движущихся небес были в совершеннейшем единстве. Такова одна причина того. Но если рассуждать более тонко и согласно с непреложной истиной, то это число было ею самой; я заключаю по сходству и понимаю это так: число три есть корень девяти, ибо без любого другого числа, само собой оно становится девятью... Итак, если три само по себе дает девять, а Творец чудес есть сам по себе троица, то есть: Отец, Сын и Дух Святой, которые суть три и один, – то и Донну число девять сопровождало для того, чтобы показать, что она была девятью, т.е. чудом, которого корень находится в дивной троице» [5, с.29]. Девять представляет сложный образ трех миров, так как идет утроение тройки и означает конец цифровой серии до ее возвращения к единице. Эзотерический смысл числа девять связан с идеей полноты и совершенства, заключенной в нем и связанной с синтезом трех миров, то есть

тройной троичностью (Бог, Универсум, человек) [3, с.73]. В казахском языке фразеологизм с числом «девять» обозначает «много»: тоғыз жолдың торабы – на пересечении множества дорог; тоғыз қабат торқа – девять слоев парчи.

Десять символизирует возврат к единице, единство и не относится к сакральным. Данное число совершенно, целое, оконченное, т.к. завершает ряд простых чисел. Сверх того десять включает в себе отношение равенства, превосходства, подчиненности, возможные между последовательными числами [5, с.30]: он сауағынан (қолынан) өнері тамған – мастер на все руки, человек, умеющий делать все.

Анализ фразеологических единиц казахского языка позволил выявить, что наибольшее количество представляют идиомы с числами один, два, четыре. Чем дальше число от начала счисления, тем реже оно употребляется во фразеологизмах.

Рассмотренные идиомы, эксплицированные из фразеологического словаря А.Кайдара «Тысяча метких и образных выражений (Казахско-русский фразеологический словарь)» [1], позволили выделить ряд фразеологизмов, значение которых совпало с символическим значением чисел в мировой культуре. На наш взгляд, такое сходство обусловлено с представлениями древнего человека об окружающем мире. Попытки понять законы природы, найти объяснение многим явлениям напрямую связаны были с числами. В статье рассматривались числа первого десятка, т.к. они являются первыми в линейке счисления, а значит, наиболее древними, впитавшими в себе историю становления человечества. Сакральность, которые люди приписывали числам, также связана с таинствами природы, загадкой которой искало человечество не один век.

Список литературы:

1. Кайдар А. «Тысяча метких и образных выражений (казахско-русский фразеологический словарь)» – Астана, Білге, 2003. – 368с.
2. Керлот Х.Э. Словарь символов. М.: Reff-book, 1994.
3. Ключников С.Ю. Священная наука чисел. М.: Беловодье, 1996.
4. Розин В.М. Введение в культурологию: Учебник. М., 2000.
5. Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста. – М.: Наука, 1980. – С. 3-58.
6. Чернышев В.О. О «стержневых» именах числительных в русском и казахском языках // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1946. – №4(29). – С.45-51.
7. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143с.

Құрмашқызы Әсем

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушысы

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА ӘДЕБИ ТІЛ ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Резюме: В статье рассматривается влияние трудов великого просветителя Ибрая Алтынсарина на литературный язык и проводится его всестороннее сравнение. Вместе с тем, с целью борьбы за чистоту языка в доказательство приводятся конкретные примеры.

Ключевые слова: основатель, литературный язык, просветитель, формировать, метод, грамотность

Summary: The article examines the impact of the works of the great educator Ibrai Altynsarin on literary language and performed his comprehensive comparison. At the same time, for the language purity it is justified with specific examples.

Keywords: Founder, literary language, educator, form, method, literacy

Ыбырай Алтынсаринді ағартушы ретінде танытатын - оның оқулықтары. Ол оқулықтарын бастауыш сыныптарға, жаңа сауаттанып келе жатқан ересектерге арнап және қазақ тілінің тазалығын сақтап, оны барлық оқырмандарға түсінікті болу үшін барынша ұғынықты етіп жазды. Оның жазбалары мен оқулықтарының, тіл дамытуда, оқыту әдістемесінде орны қашанда ерекшеленіп тұрады. Ал хрестоматия оқулығы - түрлі салаларды қамтитын кең көлемді еңбек.

Сол себепті біз Ыбырай Алтынсаринді қазақ бастауыш мектебінің теориялық әрі практикалық негізін қалаушы ретінде танимыз. Өйткені оның салған мектебі қазақ мектептерінің қазақ ауылдарында бой көтерген алғашқы оқу орындарының бірі еді. Әрине, Ыбырай Алтынсарин заманында балалардың білім алу жағдайы қандай дәрежеде болғаны тарихтан белгілі. Оқу түрінің де, әдістемесінің де қалыптасуы оның салған мектебінен мүлде басқаша болатын. Сондықтан болар алғышқыда мектепке балаларды шақыру қиындық туғызғандығы да белгілі. Әдісі басқа, оқулығы басқа, қала берді оқыту тілі де басқа болған мектепке көпшіліктің үрке қарағандығы да содан болар.

Сонау көнеден араб әліпбиін қолданып келген қазақ топырағында орыс әліпбиі бой көрсете бастаған тұста көпшіліктің оны бірден қабылдай салуы да тым оңайға соқпады.

Қалай болғанда да, бұл тұста осы Ыбырай Алтынсарин салған кирилл әліпбиінің қазақ қоғамына жаңа бір серпін бергендігін атау керек. Білім алуға өзіндік жол салған мұндай бастама алғашқыда көп қолдау көрмесе де, келе-келе заманына орай сауат

ашуда пайдаланылған әліпби болғандығына тарих куә. Бұл жөнінде А.Досанованың пікірі орынды. Оның айтуынша, Ыбырай Алтынсарин алғаш рет кирилл әліпбиін ХІХ ғасырда қазақ тіліне лайықтап, «орыс-түземдік» мектептер үшін лигатуралық және диакритикалық символдар қосып, әліпби жасады. Бұл әліпби 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін классикалық араб әліпбиімен қатар ішінара қолданылып келді /1;17/.

Расында, бұл әліпби қазіргі біз қолданып жүрген әліпбидің негізі ретінде қалыптасқан деуге болады. Алайда бұның төңірегінде айтылған ойлар мен пікірлер, зерттеулер жетерлік. Десе де, Ыбырай Алтынсарин заманында қалыптасқан осы әліпбидің балалар үшін сауат ашуда қызмет еткені айтуға тұрарлық. Бұл әліпбиде қазақ балалары сауат ашты, білім мен мәдениетке ден қойды, орыстың және әлем әдебиеті мен мәдениеті жайлы мәліметтер ала бастады. Бастысы, тіл дамытудағы балалардың шеберлігін қалыптастыруда орны ерекше болғандығын атау керек.

Оқу үрдісі қалыптаспаған мұндай әліпбиде кітап жазу, шындығында, біршама қиындық туғызғаны анық. Алайда сол заманға дейін мұндай оқулықтың басылмағандығы кітаптардың татар тілінде жазылуы оқырманға ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келгендігін аңғартады. Оған қоса татар тіліндегі оқулықтардың араб-парсы сөздеріне толы болғандығы көпшілігіне түсініксіз болды. Мұндай кітаптардың мазмұны да дін туралы жазылғандықтан мектепте пайдалану үшін қолайсыздықтар тудырды.

Міне, осындай жайттар ағартушыны өзі байқаған қиындықтардан шығу үшін оқулықтар мен хрестоматиялар жазуға итермеледі. Ал олардың тілі мен әліппесі орыс әліпбиіне негізделді. Ол жөнінде ағартушының өзі былай дейді: «... жалпы білім беретін кітаптардың Азия халықтарының ешбірінде жоқ екенін еске алып, біз мұндай жетекші оқу құралдарын жақын жердегі орыс тілінен іздеуге мәжбүр болдық; сондықтан бұл шығарғалы отырған кітабымыз көздеген мақсатына сәйкес болып, орыстың ғылыми және жалпы пайдалы кітаптарына тікелей жол салып беру үшін және сол орыс кітаптарына мағынасы жағынан да, әрпі жағынан да қайшы келмеуін көздеп, біз осы кітабымызды орыс әрпімен бастырғанды қолайлы деп таптық» [2;31].

Жазылған еңбектердегі материалдар орыс әліпбиінде жазылғанымен, қазақ балалары үшін екендігі түсінікті. Берілген мәтіндер таза қазақ тілін-

де ұсынылған. Тілі қарапайым, баршаға түсінікті сөздерден тұрады. Ағартушының әңгімелеріндегі ойлар, ұғымдар, берілген мысалдар - қазақи болмыстың көріністері. Бай баласы мен жарлы баласы жайлы мәтіндегі келтірілген дәйектемелер қазақ елінің дәстүрі мен салтына, әдеті мен ғұрпына негізделген. Балалардың көштен қалып қоюы, содан кейін соңынан еріп жүруі, жол-жөнекей балық аулауы, аңшылық жасауы - қазақ халқының болмысына тән құбылыстар. Бабалардың көшіп-қонуы, балық аулап, аңшылық құруы да бір кездері қазақ халқының айналысқан шаруалары.

Ең негізгісі, берілген сөйлемдердің құрылысы қазақ тілінің күні бүгінге дейін қолданылып келген үлгісін алға тартады. Мысалы, аталған әңгімедегі мынадай сөйлемдерді келтіруге болады:

Асан – бай баласы, Үсен – жарлы баласы. Екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр.

Осы сөйлемдердің құрылысына назар аударсақ, онда біз сөздердің орын тәртібіне қарай қазақ тілінің сөйлем құрылысына сай бастауыш, баяндауыш немесе анықтауыш, толықтауыш пен пысықтауыш сияқты сөйлем мүшелерінің грамматикалық заңдылыққа сай орналасқандығын көреміз. Басы артық бөгде сөз жоқ, шығыстық не болмаса орыстық сөйлем құрау тәсіліне ұқсамайтын мұндай сөйлемдердің құрылысы қазақ тілінің заңдылығына сәйкес.

Сондай-ақ сұраулы сөйлемдердің қолданысы:

Үсен айтты:

Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

От жоқ, қалай пісіреміз? -деді.

Тіпті, көңіл күйдің сезімін білдіретін лепті сөйлемдердің құрылысы да осы айтылған ойларды растайды:

Тамағы тойған соң, көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті, бір мезгілде дауыстады:

Үсен, Үсен! Мынау тайыз жердегі балықтарды қарашы! -деп.

Әрине, Ыбырай Алтынсарин берілген мәтінде сөйлем мүшелерін не болмаса сөз таптарын талдап, оларды түсіндіруге ден қоймаған. Ол жай сөйлемдер арқылы оқырманға түсінікті етіп, әрі тілдің заңдылығын негізге алып әр сөздің орын тәртібін сақтап, оның баланың не оқырманның көңіл күйіне, қабылдау түйсігіне орынды да лайықты жеткізуді көздеген. Оның мәтіндеріндегі сөйлемдердің құрылысы шұбарланған немесе созылмалы қалыптағы күрделі сөйлемдер емес. Керісінше, қысқа әрі нақты ойға түзілген, әр мүшесі орнымен қолданыс тапқан қазақ тілінің сөйлем үлгілері. Өзі «Киіз үй мен ағаш үй» әңгімесінде келтіргендей, қазақ айтыпты деп келетін қазақша сөйлемдер. Қараңыз:

Қазақ айтыпты:

- Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға да, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артып жүре берерміз.

Ыбырай Алтынсарин заманы - қазақ ауылдарында оқу орны жоқ кезең. Ал оқу орны тапшы кезде оқулықтың да сұранысы жоқтың қасы болғандығы айтпаса да түсінікті жайт. Сол себепті оның салған оқу орындары тек сауат ашып қана қойған жоқ, қазақ мәдениетін өзге ұлттардың мәдениетіне жақындастырды. Соларды оқып - үйренуге бағытталды. Ал әліпби осы ойларды түйістіре білген бірден-бір құрал ретінде танылды. Әліпби мәселесінің бастауы болған Ыбырай Алтынсариннің ұстанымдарын кейіннен Т.Шонанұлы, Ғ.Бегалыұлы, А.Байтұрсынұлы және т.б. жұмыстарымен жалғасын тапты [3,4,5].

Осы ретте айта кетер жайттың бірі қазақ жазуы тарихында әліпбилердің бірнеше рет алмасуының орын алғандығы. Әліпбиді жиі өзгерту, өркениетке кері ықпал етуі де айқын мәселе. Өйткені жаңа әліпби енгізілген соң, оны меңгеру қажет. Жалпы халық оған тез бейімделе қойса, жақсы. Ал егер бұл процесс ұзаққа созылып кетсе, тек қана зиянын тигізеді. Мұны қазақ оқымыстылары да жақсы түсінді. Сондықтан олар жаңаша әліпбидің ең оңай, ең тиімді жолдарын ұсынуға тырысты. Қалыптасқан пікірлердің көңілге қонымды тұстары да, керісінше, көңілге дүдәмал келтіретін тұстары да жоқ емес-ті.

Ыбырай Алтынсариннен бастау алған кирилл әліпбиінің XX ғасырдың алғашқы ширегінде көп талқыға түсіп, ол жайлы кезінде айтылып, жазылғандығы белгілі. Тіпті, қазақ білімпаздарының алғашқы съезінде де қаралды [6]. Осы съезде сөз сөйлеген Х.Досмұхамедұлы: «Съезде айтылған пікірлер, бекітілген қаулыларды кітапша етіп шығаруды Қазақстан халық ағарту комиссариаты өз мойнына алса екен», -деген ниетін білдірген [7]. Ал белгілі қоғам қайраткері, танымал саясаткер М. Дулатұлы: «Алынған қаулыларды Декрет арқылы заң күшіне асырса екен» деген ұсыныс жасаған болатын [8]. Съезд бұл айтылғандарды бірауыздан қабыл алды.

Ыбырай Алтынсарин заманында ешнәрседен тайсалмаған, бүгінгі тілмен айтқанда, демократтық бағыттағы ағартушы. Сондықтан ол еш нәрседен қорықпай, орыс әліпбиін енгізді. Сонымен оқулықтарын жазды. Мектеп қабырғасына келген баланың сауатын ашты. Сол арқылы қазақ әдеби тілінің жаңа салада, халықтық сөйлеу тілі негізінде қалыптасып, дамуына еңбегін сіңірді. Осы әліпби арқылы оқып - білім алуға, оқытып, үйретуге, халыққа өнер-білім себуге болатынын дәлелдеп, оның қоғамдық-әлеуметтік мән-маңызын, қызметін түсініп, өзгелерге жол сілтеді. Сол жолда аянбай еңбек етті.

Ыбырай Алтынсариннің ақындық, жазушылық, аудармашылық қызметі оның басты ағартушылық қызметінен туындап, сол басты мақсатқа бағындырылып отырылады. Сондықтан да Алтынсарин өз шығармаларын сол кезде өзі қалап, мектепте өзі жүргізген сөйлеу тілі негізіндегі қазақтың әдеби тілінде жазды [9;151].

Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінің тарихында өзінің көркем прозаларымен де танымал. Ол - мектеп оқушыларына арналған шағын әңгімелер. Әр әңгіменің мағынасы ғана емес, атауы да тәрбиелік мәнге толы. Қараңыз: «Надандық», «Шеше мен бала», «Жомарт», «Тәкаппарлық», «Сақып», «Әдеп» т.б. Олардың көлемі шағын, тілі мейлінше түсінікті, сөйлемдері де қысқа болып келеді. Тілдік қолданыстағы тіркестері де аса күрделі емес әрі өте аз. Мысалы: іс соғу, бұйрық шашу, ағаштан қақпан құру, елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі, үйір құлан т.б.

Ыбырай Алтынсарин да, Абай Құнанбаев сияқты, түркі халықтарына көптен қызмет етіп келген орта азиялық түркі әдеби тілінен, яғни бүгінде айтып жүрген «шағатай», «кітаби» тілдерде жазылған туындылардан бойын аулақ салады. Соның салдарынан жазуда көп ретте кітаби орфографиялық дәстүр-араб жазуын қабылдамай, қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін ескеріп, қазақша-орыс әліпбиінде жазу принципін ұстанады.

Сөзімізді түйіндей келгенде, Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсаринге дейін қазақ тілі жеке пән ретінде оқытылып, тілдік дыбыстары, лексикалық құрамы мен грамматикалық қағидалары, тілдің әр тармағы жеке дара қарастырылмады. Сондықтан оларға дейінгі жазылған киссалар мен дастандар тілі көнеден жалғасып келетін діни сарындағы, яғни түркі халықтарында қалыптасқан дәстүр жалғастығы ретінде танылып келетін жазба тіл болды. Онда жаратушы Алла тағаланы мадақтау, оның пайғамбарлары мен періштелеріне байланысты діни мазмұндағы туындылар жазылды. Ал олардың тілінде шұбарланған татар, араб, парсы тілдеріне қоса түркі тілдерінің көне формалары қолданылды.

Ал біз сөз еткен Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсариннің шығармашылығындағы әдеби тіл қолданысы осылардан мүлде бөлек болды. Сол себепті оларды қазақ әдеби тілінің негізін салушы ретінде санаймыз. Өйткені стилі мен құрылысы, тілі мен әліпбиі, лексикасы мен грамматикалық құрылысы да бөлек болған тілдің негізін салушылар қазақ тілінің тазалығын сақтап қана қойған

жоқ, тілдің лексикалық қоры мен грамматикалық құрылысын да қалыптастыруға еңбек еткен тұлғалар ретінде танылды. Ал сөздердің мұндай қолданысы, грамматикалық құрылысы, орын тәртібі мен әліпбидің жаңа бағытта қалыптасуы қазақ әдеби тілінің тарихындағы жаңа белестерді көрсетеді. Бұл - бүгінгі қазақ әдеби тілінің қалыптасу кезеңдерінің бірі. Мұндай бастамалардың бастаушысы ретінде, сөз жоқ, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсариндердің тұрғандығы көрінеді.

Олар халық тілін әдебиеттік жаңа сапаға көтерді. Бірақ бүгінгі біздің Одақтағы бауырлас ұлттардың бір топтарын алсақ, олардың арасында мүлде жазу-сызу болмастан-ақ революцияға жеткендері бар. Бірақ соларда өткен көп ғасырлар тарихтарының бойында ауызша әдебиет бай болып келіп еді. Олай болса, солардың Абай, Ыбырай сияқты жазушы ақындары болмағандықтан, әдебиет тілі мүлде болмады деуге бола ма? дегенді айтады М.Әуезов [10].

Сөз жоқ, әр ұлттың бастамашысы болатыны сияқты, қазақ әдеби тілінің де бастамашысы ретінде Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсариндер тұр. Олардың салған сара жолы күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Сондықтан Ыбырай Алтынсарин тек ағартушы ретінде ғана емес, ұлттық тілді қалыптастырып, дамытуда да алар орны ерекше тұлға ретінде танылады.

Әдебиеттер:

1. Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиінің тарихы. – Астана: «Тұран-Астана», 2011. –159 б.
2. Ыбырай Алтынсарин. Өнер-білім бар жұрттар. – Алматы: «Жалын», 1991. – 240 б.
3. Шонанұлы Т. Тіл дамыту. 2-бөлім. Алматы: Қазақстан, 1930. – 54 б.
4. Бегалыұлы Ф. Әріп, дыбыс, буын. Қазақстан баспасы, 1935.
5. Байтұрсынұлы А. Әліп-бій. – Қызылорда: Казиздат, 1928. – 32 б.
6. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сііезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
7. Досмұхаметұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 172 б.
8. Дулатов М. Екі томдық шығармалар жинағы. I т. Алматы: Ғылым, 1999.
9. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы:Мектеп, 1989. – 192 б.
10. Әуезов М. Қазақтың әдеби тілі туралы. Әдебиет және искусство, 1951, № 4.

Аубакирова Кундызай
Докторант КазНУ имени аль-Фараби

ТЮРКО-АРАБСКИЕ КУЛЬТУРНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Резюме. Статья посвящена рассмотрению особенностей культурно-лингвистических взаимоотношений арабов и тюрков, начиная с домусульманского периода и заканчивая современностью. Длительное сосуществование данных народов привело к тому, что лексика обоих языков значительно пополнилась заимствованными словами.

Ключевые слова: тюркские языки, арабский язык, языковые контакты, лексические заимствования, ислам.

По справедливому замечанию И.М. Оранского, после завоевания арабами территорий Хорасана и Мавераннахра, Карлукского каганата, распада Западно-Тюркского и Тюркешского каганата изменилось не только геополитическое положение этих регионов, но также существенным изменениям подверглась и лингвистическая карта регионов [1].

Признавая некоторые отрицательные стороны влияния арабского языка на другие языки Средней Азии, академик В.В. Виноградов пишет, что: «Издавна арабский язык был носителем культуры среди других иранских, тюркских и отчасти афганских народов. Вот почему в настоящее время огромное количество исконно арабских слов являются «общими» для турецкого, персидского, афганского, уйгурского, таджикского, узбекского, казахского, в меньшей степени для языков урду, хинди, в Африке – для языков талих» [2].

Известно, что среди языковых уровней наиболее подвержена изменениям лексикологическая система. Другие языковые уровни константны и более устойчивы к изменениям. Внешние факторы почти не влияют на морфологическую и синтаксическую систему. В связи с этим, не случайно немецкий философ К. Фосслер в своем исследовании «Позитивизм и идеализм» связывает синтаксическую систему языка с духом народа и языка: *Die syntaktische Regel hat ihren Grund in der vorherrschenden geistigen Eigenart eines Volkes. Sie will aus dem Sprach geist heraus verstanden werden* [3].

Как показывают языковые факты, в тюркских языках арабские заимствования приспособились к синтагматической и парадигматической системе языка, поэтому в тюркских языках сохраняются порядок слов в предложении, состав словосочетания и морфологические законы. Например,

турецк. *Tanrı dek Tanrıdan olmuş Türk Bilge kağan. Bödge [Kağan] oturdum. savımı tüketene [dek] işit* [5] – Живший в божественном бытии тюрк Билге каган воссел на трон. Словам моим внимайте (здесь и далее – перевод наш);

казах. Оғузының алты оғлы бар ерді, алты оғлының бар бірісінің төрт оғлы бар ерді уа тақы Оғузының алты оғлы оң білән сол қолны башлар ерді. – У Огуз кагана было шесть сыновей, у каждого из шести сыновей было по четыре сына, шесть сыновей Огуза возглавляли правое и левое крыло войска [4].

тувин. Дүрген аът ырак чед-ер – Быстрая лошадь далеко дойдет (посл.) [5].

хакас. Чайан салуаннау чазынмассыу, худай салуаннау худулбассыу – От предопределения судьбы не уйдешь, от божественного предначертания не спасешься (традиционная формула алтайского эпоса).

Таким образом, вышеприведенные примеры свидетельствуют о том, что в тюркских языках система расположения слов в предложении не изменилась, т.е. предикат находится в конце, а субъект – в начале предложения. Определенный порядок расположения членов предложения является результатом устойчивости языковой системы и отражает мировоззрение народа.

Предикат в тюркских языках всегда находится в конце предложения и если признать что речь является прямым отражением мыслительных процессов, то это обстоятельство имеет важное логическое объяснение. Как правило, согласно грамматической традиции за основу предложения принимается сказуемое. Сказуемое в предложении излагает основную мысль, время, результат действия. Следовательно, употребление сказуемых в конце предложения в тюркских языках тесно связано с традиционным менталитетом тюркских народов, т.е. результату, следствиям любых действий уделялось большое внимание. Поэтому сказуемое произносилось не в начале или середине, а в конце слова с особой интонацией.

Вместе с тем, несмотря на влияние арабского языка на грамматическую систему тюркских языков, он не смог «поглотить» в себе тюркские языки подобно коптскому, набатейскому, ромейскому и сирийскому.

Вместе с тем, у тюркских народов за относительно короткий промежуток времени произошли глобальные изменения, связанные с поочередно действовавшими двумя общественно-правовыми системами взаимоотношений, основанными на разных религиях, культурах и мировоззрениях. После принятия ислама нормы традиционных (древнетюркских) общественно-правовых взаимоотношений тюркских народов уступают место взаимоотношениям на основе мусульманских законов – шариата, регулирующего практически все сто-

роны жизни мусульманина. А смена тенгрианства с многовековой самобытной историей на ислам, имеющий арабские корни, предполагала изменение, трансформацию всего комплекса общественно-правовых взаимоотношений, мировоззрения, что также не могло не сказаться на лексической системе языка.

Например, если рассматривать турецкий язык, то в эпохи Османской империи турецкий язык находился под безграничным влиянием арабского языка. Арабский язык был языком религии, выполнял функции придворного языка, языка государственной бюрократии. Заимствования из арабского языка присутствуют в различных слоях лексического состава современного турецкого языка. Значительная часть из них входит в лексическое ядро турецкого языка и уже не воспринимается носителями турецкого языка как заимствования. Это, в первую очередь, слова повседневного обихода. Например: aile (семья), akraba (родственник), ağıza (поломка), bahar (весна), bakkal (бакалея, бакалейщик), bedel (цена, плата), bekar (холостой), belediye (муниципалитет), beyaz (белый), bina (здание), cadde (проспект), cami (мечеть), cumhuriyet (республика), daire (квартира), dakika (минута), davet (приглашение) и т.д.

Второе место занимают заимствования, относящиеся к сфере «религия». Как уже было отмечено, арабский язык – язык Корана, а в Турции более 90 % населения исповедуют ислам: mesh (поглаживание мокрой рукой головы во время ритуального омовения), hatim (прочтение Корана от начала до конца), çile (промежуток времени в 40 суток, когда вступающий в одну из религиозных исламских сект уединялся, обходясь малым количеством еды, оказавшись от всего земного).

По данным турецкого лингвистического общества в настоящий момент количество заимствований из арабского языка составляет 6500 единиц [18]. При этом наличие заимствований создает в турецком языке синонимичные поля: deplasman-tonaj-grostonluk (водоизмещение), sarfiyat - sarf - masraflar – giderler – harcamalar (траты, расходы), efor – çaba – gayret (усилие).

Наряду с лексическими проблемами вариативности в турецком языке, связанными с широким функционированием арабских заимствований, актуальной является и орфоэпическая вариативность. Речь в данном случае не идет об окказиональных орфоэпических особенностях, а о сохранении арабской фонетической схемы «долгота-краткость».

В арабском языке долготы гласных имеют смысловозначительное значение. В турецком же языке в большинстве случаев долгота гласной в арабских заимствованиях носит идентифицирующий характер, когда в случае нарушения данной орфоэпической нормы у собеседника может воз-

никать потребность переспроса, основанного не на непонимании, а для того, чтобы удостовериться в том, что услышанное соответствует сказанному [17, s. 159-169]. Например: tatil [ta:til], taze [ta:ze], mavi [ma:vi] и т.д.

Однако в некоторых случаях, в частности в условиях функционирования омографов, долгота может приобретать и смысловозначительное значение. Например: adet (число, количество) – adet [a:] (обычай), ademiyet (отсутствие) – ademiyet [a:] (человечество); alem (флаг) – alem [a:] (мир, общество); alim (осведомленный, знающий) – alim [a:] (ученый); dahil (вмешательство) – dahil [a:] (внутренний).

Несмотря на то, что литературным языком у тюркских народов долгое время считался классический арабский язык, следует отметить, что в ходе языковых и культурных контактов народов, говорящих на арабском и на тюркском языках, имело место и заимствование тюркизмов в арабский язык. Особенно много тюркских слов было заимствовано арабским языком в эпоху становления литературного арабского языка (VII -VIII вв.). В данный период на арабский язык существенное влияние также оказали арамейский, персидский, греческий, латинский и древнееврейские языки.

Все слова, заимствованные из тюркских языков можно разделить на несколько тематических групп:

а) предметы домашнего обихода: казанун – казан (котелок для приготовления пищи), ууджакун – ошак (очаг), танну-рун – тандыр (печь-жаровня), буджакун – пышак (нож), хашук – қасық (ложка), билазыкун-білезік (браслет);

б) продукты питания: йабракун – жүзім жапырағына орап пісірілген күріш пен ет (виноградные листья, которыми оборачивают вареный рис и мясо); бузатун – боза (пиво), қаймакун – қаймақ (сметана), қаймақли буз – қаймақты мұз (бал-мұздақ) (мороженое); айран буз – мұздай айран (айран - кисломолочный продукт), қауунун – қауын (дыня), қандун – қанттан жасалған қатты кәмпит (карамель);

в) названия инструментов и орудий труда: балтатуын - балта (топор), күрәйкун – күрек (лопата), бұранда, қазматун – кетпен (қазушы құралы) (мотыга), шакуш – шаққыш (балға)(молоток для колки орехов, шелкунчик);

г) названия металлов: дамир – темір (железо).

Следует отметить, что культурно-религиозное влияние арабов на тюркоязычное население Малой, Центральной и Средней Азии трудно переоценить.

В начале VII в. на Аравийском полуострове возникла новая религия – ислам, под знаменами которой были совершены значительные завоевания как на Востоке, так и на Западе. Призывая арабские племена к единобожию, основоположник мусуль-

манства пророк Мухаммед, тем самым заложил идею объединения разрозненных враждующих арабских племен. Сначала мединская мусульманская община, возглавляемая Мухаммедом, покорила основные арабские племена, а после смерти пророка его преемники продолжили завоевания за пределами Аравийского полуострова.

Перед экспансией в Центральную Азию арабы одержали победу над Византией и государством Сасанидов, двумя могущественнейшими империями того периода. В решающей битве при Кадисии в 636 г. они разгромили сасанидское войско, в 638 г. был сдан Иерусалим, а в 640-642 гг. покорен Египет. Однако в Хорасане и Мавераннахре начальный этап арабского завоевания продолжался около 60 лет. Безоговорочному подчинению захваченных территорий мешал ряд обстоятельств. В частности, упорное сопротивление местного тюркоязычного населения арабам-захватчикам; недостаточная зрелость арабского государственного аппарата; в-третьих, нестабильное положение самого арабского государства (борьба верхушки за власть, народные волнения, мятежи военачальников и др.).

Тем не менее, в результате победы арабов Центральная Азия стала одной из мусульманских провинций, в которой происходило активное насаждение ислама и арабской культуры.

Однако, в первые годы арабского владычества результаты исламизации были весьма скудными. Арабами было основано несколько городов на Сырдарье как плацдарм для дальнейших походов за Иртыш и в Западную Сибирь. Первых значительных успехов в тюркском мире ислам добился далеко от центра ислама – у камских и волжских болгар, на пороге «страны тьмы».

Несмотря на то, что исламизация привела к незначительному изменению образа и уровня жизни болгар, она дала толчок прогрессу. Ислам подарил болгарам письменность. Проведенные раскопки свидетельствуют, что в Булгаре, насчитывавшем 50 тыс. населения, было 2 мечети, бани, монетный двор, чеканивший серебряные монеты. У болгар зародилась промышленность: выделка кож, сапожное ремесло, стало активно развиваться сельское хозяйство.

Постепенно и другие тюркские кочевые народы переходили к оседлому образу жизни, становясь земледельцами или переселяясь в города. Одним из крупнейших торговых тюркских городов той эпохи был Хорезм, находившийся на перекрестке путей на запад и северо-запад. Исторические хроники указывают, что купцы, направляющиеся в район реки Волги, предпочитали дорогу через Хорезм более прямому пути через Кавказ.

На первых порах принятие ислама тюрками положительно сказалось на государственной идеологии. Живших в городах и аилах тюрков ислам вполне устраивал. Однако в дальнейшем стали

проявляться и отрицательные стороны процесса исламизации. Наряду с забвением тенгарианства – исконной религии тюрков стали исчезать тюркские национальные обычаи и традиции. Религиозная идеология полностью подменила национальную. Тюркские обычаи, традиции, законы, мировоззрение в целом законы были подменены арабскими. С принятием ислама тюркоязычные народы отказались от тюркского алфавита и стали использовать арабский. Новые поколения тюрков потеряли свои исторические и национальные корни, забыли древнюю культуру. Таким образом, переход на арабский алфавит и смена религий пошатнули систему жизненных ценностей, привели к кардинальным изменениям мировоззрения всего тюркского мира.

Увеличение круга источников и расширение методической и методологической базы исторических исследований в последние годы позволяют по-новому взглянуть на различные аспекты истории, языка и культуры арабов и тюркоязычных народов. Несмотря на то, что арабский и тюркский языки принадлежат разным языковым семьям (афразийская и алтайская языковая семья соответственно), культурно-лингвистические контакты данных народов, начавшись в раннем Средневековье, не прекращаются по сей день.

Общепризнанным является факт, что после принятия ислама тюркоязычными народами тюркские языки оказались под непосредственным влиянием арабского языка в самых даже отделенных своих диалектах. С другой стороны, ряд тюркоязычных государств из-за своей политической и культурной мощи в продолжительное время до ислама служил своим соседям в качестве языка-источника арабскому языку.

Проведенный анализ лексических заимствований показал, что из арабского языка были слова, обозначающие общебытовую и религиозную лексику, что обусловлено активными торговыми связями и распространением мусульманства на территориях, населенных тюрками. Из тюркских языков арабский также заимствовал названия предметов домашнего обихода, продуктов питания, орудий труда и некоторых металлов.

Литература

1. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении / Ответственный редактор И.М. Стеблин-Каменский. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979.
2. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. - М.: Наука, 1967.
3. Vossler K. *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*. Heidelberg, 1904.
4. Рашид ад-Диннің *Жамиғ-ат тауарих* / Редактор Ә. Нысанбаев. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998.
5. Хадаханэ М., Саган-оол О. *Тыва үлгегер домактар, чечен, сестер*. - М., 2006.

Өтегенова Аягөз

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің докторанты
aya1391@mail.ru, Қызылорда қ.

КҮНДЕЛІКТІҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Түйін. Мақалада қазақ қаламгерлері күнделігіне талдау жасалып, әдебиеттегі және қоғамдағы рөлі айтылады. Авторлардың күнделік жазудағы әр түрлі мәселелері сараланып, үзінділер келтірілген.

Резюме. В статье проанализирован дневник казахского писателя, также говорится об его роли в литературе и в обществе. Также рассмотрены разные вопросы в написании дневников авторами и приведены отрывки.

Summary. In the article is analyzed the diary of kazakh writer and is said about his role in the literature and society. There were differentiated various aims to write the diaries and was given the fragments.

Төл әдебиетімізде алғаш күнделік жазған – этнограф-ғалым Шоқан Уәлихановтың «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» (01.08-15.10/1856 жыл), «Ыстықкөл сапарының күнделігі» (1856-1857), «Қашқар күнделігі» (1858-1859) күнделік жанрындағы құнды еңбектер. Автор бұл еңбектерде сол кезеңдердегі халықтың тұрмыс-салтымен қатар, тарих пен саясат туралы жазған. Қазақ ақын-жазушылары Ғ.Мүсірепов, Б. Момышұлы, Ғ.Мұстафин, М.Әлімбаев, М.Мақатаев, Ә.Нұршайықов, М.Дүйсенов күнделіктері және соңғы кезде жарық көрген А.Әшімов «Менің жанрым - күнделік», Г.Бельгер «Өтеді өмір осылай...» еңбектерінде қоғамдық өзгерістерді сипаттауда күнделік жанрына басымдылық береді [1].

Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақиық ақын Мұқағали Мақатаев шығармалары тақырыбының әр-алуандығы оның өзгеге ұқсас ерекшелігінде. Ақынның әр түрлі әдеби жанрларды қамтыған еңбектерінде көркемдік пен деректілік басым. Мұқағали Мақатаев жас кезінен күнделік жүргізіп, оны өмірлік дағдыға айналдырған. Ақын жазған күнделіктері жинақталып 1991 жылы «Күнделік» атпен жарыққа шықты. Күнделіктің әдебиеттегі, қоғамдағы рөлін айқындамақ мақсатта Мұқағали Мақатаев күнделігін талдап көрелік.

Ақын күнделігінде «6.03.1973. ...Поэзия – ғылым. Зерттеу керек. Адам өмірінің, адам жанының зерттелмеген, қалам тартылмаған иесі қалды? Соны табу, соны зерттеу керек. Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол тек – поэзия. Басқа ешқандай да ғылымның қолынан келмейтін шаруа бұл!» – деп жазады [2,8]. М.Мақатаев поэзия әлеміне үңіліп, адамзат өркениетіндегі осы бір ғажайып өнердің табиғаты мен сыры жайлы терең ой қозғап, тұшымды пайымдаулар жасайды.

Ақиық ақын 17 наурыз 1973 жылы күнделік жазбасында: «Өткен аптада Мүсіреповте (үйінде) болдым. Бұл адаммен жақын келіп сұхбаттасқаным сол. Үйінде өзі жалғыз екен. Жылы қарсы алды. Екі сағаттай әңгімелестік. Мен Ғабенді бойындағы дарынын беріп болған адам деп айта алмаймын. Ал, бойында жасырынып жатқан жанартауы бар екеніне күмәнім жоқ... «Аққулар ұйықтағандағы» тебіреніп пікір айтты, сүйсініп қалды, мен ыңғайсыздандым, онымды түсіне қойды да, қоя қойды. Өлеңдер оқыдым. Кетерде маған қалам сыйлады (Алтын қалам)», – деп қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсіреповпен кездесіп, әңгімелескендігі жөнінде жазады.

Күнделік жанры қалыптасқалы бері оның тарихи сипаты барын байқауға болады. М.Мақатаев күнделіктерінен де тарих қойнауына кеткен кейбір оқиғалардың куәсін аңғаруға болады. 1973 жылы 18 сәуірде Сәбит Мұқанов қайтыс болғанда М.Мақатаев өз күнделігінде: «23.05.1973. Егер бұрынғылардың айтқаны рас болса, енді екінші нағыз өмірі басталатын адам осы Сәбең болуға тиісті. Жұрт не ойласа да өзі білсін, менің ойымша, Сәбит – үлкен дүние. Өзі – Өмір. Хатты жаңа тани бастаған қазақтың қалаулы ұлдарының ішіндегі ең ірісі осы адам болуға тиісті. Өзін өсірген өмірі мен заман тұрғанда, Сәбенді ұрпақтар ұмытпақ емес. Ол – қазақтың Бальзагы. (70 жылдығында солай деп ем...)», – деген бағасын берген. Сондай-ақ, «Сәбеңнің екінші өмірінің бірінші күні басталды. О, оның ұзақ өмірі енді басталды. Сәбенде арман жоқ! Өз өмірінің шежіресін жазып үлгерді ол. Ал оның өмірі – дәуірдің өзі», – дейді ақиық ақын Алматыда Сәбит Мұқановты ақырғы сапарға аттандырып, қоштасқан күннен кейінгі жазбасында [2,13].

«Егер бір кездерде менің өмірім, творчеством әлдекімнің көңілін аударса, оларға былай деп едім:

– Менің қымбатты достарым! Егер сіздер шынымен менің өмірбаянымды, творчествомды зерттемек болсаңдар, онда не жазсам, соның бәрін түгел оқып шығуды ұмытпағайсыздар. Мені өз өлеңдерімнен бөліп қарамауларыңызды өтінем. Естеріңізде болсын, менің өлеңдерім жеке тұрғанда түк те емес. Біріктіріп қарағанда ол поэма іспетті. Басы және аяғы бар», – дей келе оқырманның көңілін аулау үшін, рухының ыңғайын табу үшін жазу қажеттігін жеткізеді. Мұқағали Мақатаевтың тау тақырыбындағы барша өлеңін бірінен соң бірін оқығанда ақынның не үшін тауды сүйгенін, тауды қастерлегенін түсінуге болады. Оның «Хантәңірі»,

«Таунөсер», «Тау бір аңыз», «Түсіме тау кіреді», «Ей таулар» өлеңдері дәлел бола алады. Ақын табиғаттың көркемдігін жырлап, өзінің сол табиғатқа деген қатынасын білдіріп отырады:

Мен-Таулықпын

Таудан мен жаратылғам

Бұлт бүркеніп жай отын ала тұғам.

Күн алғашқы сәулесін маған шашып,

Маған келіп түспейді Қара тұман – деп жырлайды.

Ақынның туған жерге деген махаббаты мен сағынышы күнделігінде былайша жазылған: «23.05.1973. Туған жерімнің тұнып тұрған қылшығына қылаң түспеген сұлулығын алдымен мен сүйгем! Соның бәрінің қызығы менде, менімен, өзіммен бірге кетеді. Ол аймақ баяғыдай, менің балауса шағымдай сұлу емес қазір. Жоқ, сұлу емес. Ол да бөлек қазір, мен де бөлек. Екеуі де өлген. Тек менің кеудем мен миымда ғана. Менімен бірге өледі...», - дейді [2,12,13]. Ақын туған жерінің сұлулығын күндердің күнінде ажары кететіндігін өкінішпен айтқан. Автор жас кезде табиғат әсемдігін ересек тартқанда елестете алмаудың қасіретті екенін білдірген.

Қазақтың Халық жазушысы Тұманбай Молдағалиев: «Мұқағали Мақатаев – адамдар арасындағы, өмірдегі, табиғаттағы жарастық пен келісімнің жаршысы. Оның өлеңдері шын тебіреністен, шын шабыттан, шын қуаныштан туған», - деп баға береді.

Мұқағали Мақатаев күнделігінде «Чили шуағым менің!» поэмасының 27 ақпанда (1974) «Социалистік Қазақстан» газетінде толық басылғандығы жөнінде айтады. Ақын жазбасында:

«...Жұрттың бәрі бір адамдай жақсы қабылдады. Көргісі келмегендер көрмей-ақ қойсын.

Бір нәрсеге өзіме-өзім дән ырзамын. Ол өзімнің – ақындық болжамым, ақындық интуициям, Пабло туралы менің поэмадан кейін одақтық баспасөзде көп материалдар жарияланды. Әрине, олардың бірімен де мен таныс болған емен. Солармен кейін таныса отырып, дәл басып, бұрын білмеген жайттарымды алдын-ала нақ айтқанымға мақтанам. Неруданың сүйегін қабірінен қазып, ұрлап әкетіпті, кітаптарын өртепті. Мен мұны білгем...», - деп

өзінің қуанышты күйін білдірген. Ақын «Чили шуағым менің!» поэмасын жазу арқылы ғаламдық мәселелерді қозғап, халықаралық көкейтесті проблемаларды өткір жырлаған. Чили халқының атақты ақыны Пабло Неруданың азаматтық бейнесін шынайы суреттеп, елінің бостандығы үшін аянбай күрескендігін әсерлі жеткізе білген. Сондықтан аталмыш поэма жоғары бағаға ие болған.

1975 жылы 26 қаңтарда: «Айналып келгенде, поэзияда рух үлкен роль атқаруға тиіс. Қалғаны ақынның өзіне байланысты. Кімде рух болмаса, ол поэзиядан аулақ жүруі керек, оған ол салада істейтін ештеңе жоқ...», - деп шындығында оқырманға күш-қайрат сыйламаған, жан-жүрегі баурамаған, тұщындырмаған өлеңнің қажетсіз екенін аңғартады. Ақын жалаң сұлулықпен поэзия жасалмайтындығын айқын айтып көрсетеді.

«Күнделік – сыншың, сенің төрешің. Күнделік беттеріне қайта оралсаң, өткен күндеріңнің бәрінің бірдей сәтті бола бермейтініне көз жеткізесің. Қайсы біріне сын көзбен қарайсың. Өзіңді өзің түзуге тырысаң. Күнделік – сенің тағдырың. Онда сенің қуанышың да, жұбанышың да, қайғың да, ренішің де – бәрі-бәрі де жазылады. Күнделіктен ештеңе жасыра алмайсың» [3], – дейді белгілі академик, мемлекет және қоғам қайраткері М.Жолдасбеков.

М.Мақатаев күнделігінде дос-жарандары, әріптестері туралы мол мағлұмат берсе, сондай-ақ Кеңестік дәуірдегі әр түрлі саяси-әлеуметтік, тарихи, қоғамдық мәселелер жөнінде өзіндік пікірін, көзқарасын анық білдіріп отырған. Автордың өмірдегі өз болмысы, қарапайым табиғаты жазбаларынан да байқалады. Бұл қасиеттер күнделіктің шынайылығына, автордың ұстанымы әділ болуына әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық Алматы: 2005.-576 б.
2. Мақатаев М. Күнделік. Алматы: Жалын, 1991.-48б.
3. Жолдасбеков М. Күнделік сөйлейді. Астана: Күлтегін, 2012.-328б.

Асылбеков Рахымжан Узенбекович

кандидат филологических наук., Институт Конфуция при КазНУ имени аль-Фараби, Алматы,
e-mail: asylbekovru@mail.ru

Ван Жын

кандидат филологических наук., Ланьчжоуский университет, Ланьчжоу, КНР.
e-mail: philipsvan@163.com

СОВРЕМЕННЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме. В статье рассматриваются современные подходы и методы в процессе обучения китайскому языку.

Summary. In this article the meaning of teaching method on Chinese language is discussed and its using in practice.

Китайский язык – один из древнейших языков мира, на котором сейчас говорят более миллиарда человек. Китайский язык отличается большим своеобразием. Это язык древней культуры, насчитывающей несколько тысячелетий.

Китайский язык относится к группе тоновых языков. В нём четыре тона и каждое слово произносится своим соответствующим тоном. Если тон произнесён неправильно, изменится смысл слова, и оно будет непонятно слушателю. В свою очередь на письме значение слова передаётся иероглифами, которые состоят из ключей (графем) и графических элементов. При этом необходимо чёткое соблюдение порядка в написании самих иероглифов.

Восприятие китайского языка в иноязычной аудитории наталкивается на целый ряд трудностей. Прежде всего, это совершенно иной понятийный аппарат, существенно отличающийся от западноевропейских языков. Во-вторых, эта система тонов, которая заставляет максимально внимательно и осторожно относиться к тому, каким тоном произнесено то или иное слово, так как от этого зависит перевод и обозначение на письме иероглифами. И, наконец, иероглифика, которая в настоящее время насчитывает порядка 50 тысяч иероглифов, а если иметь в виду наличие простых и сложных иероглифов, которые появились в ходе реформирования китайской письменности, то эта цифра значительно станет больше.

Кроме указанных трудностей, необходимо овладеть совершенно другим способом выражения своих мыслей. Грамматический строй китайского языка существенно отличается от привычного для европейских языков. Если переводчик с европейского языка может синхронно переводить речь говорящего по частям, то переводчик с китайского обязательно должен выслушать мысль до конца, так как все определения предшествуют определяемому слову.

Все эти трудности можно преодолеть толь-

ко при наличии научно-обоснованной методики преподавания китайского языка. На наш взгляд, на первый план должна выйти задача внедрения современной технологии обучения, обеспечивающей наиболее эффективные пути формирования языковой и коммуникативной компетенции обучающихся. Преподаватели практического китайского языка ставят своей задачей обучить языку как средству общения, что означает развитие у студентов навыков во всех видах речевой деятельности: говорении, аудировании, чтении и письме.

Современный, динамично развивающийся информационный мир диктует преподавателю использование современных методов и форм организации учебной деятельности студентов, которые оптимально соответствуют поставленной цели обучения.

В последние годы преподавателями применяются новые информационные технологии в вузах. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Методика преподавания китайского языка в прошлом отличается от современных стандартов.

Основной целью обучения китайскому языку является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, обучение практическому овладению языком, так как зачастую студенты сталкиваются с проблемами коммуникации на китайском языке.

Работа над произношением китайского языка, выработка навыков плавной, содержательной речи требует значительных усилий как у студентов, так и у преподавателя. Как показывает практика, навыки монологической речи и разговора в режиме диалога формируются достаточно медленно. В качестве слабых сторон речи на китайском языке можно назвать синтаксическую упрощённость, хаотичность выражения мыслей, непоследовательность в их изложении. В связи с этим на первый план выдвигается задача понимания текста и речи, а затем и выражения мыслей на китайском языке. В китайском языке всё это базируется на детальном и всестороннем знании системы его служебных слов, которые в структуре предложения являются чёткими ориентирами, помогающими правильно

понять смысл предложения.

Служебные слова и порядок слов – это два важнейших средства выражения грамматических отношений в китайском предложении. Поэтому этим двум показателям должно быть уделено особое внимание, что позволит студентам приобрести навыки свободного ориентирования в грамматической структуре китайского предложения и правильного выражения мыслей на китайском языке.

Общеизвестна ошибка многих студентов – переводить предложения, связывая слова только по смыслу. Однако добраться до смысла предложения можно только с учётом всех данных: структуры предложения в целом, типа сказуемого, наличия и расстановки служебных слов. Средством, побуждающим к этой деятельности, выступают речевые игры, поисковые задания. Многие упражнения по китайскому языку должны быть связаны с коммуникативными потребностями студентов, направлены на пробуждение интереса к познавательной деятельности.

В обучении китайскому языку приоритетными являются коммуникативность, интерактивность, аутентичность общения, изучение языка в культурном контексте. Благодаря этим принципам возможно развитие межкультурной компетенции как компонента коммуникативной способности. Главной целью обучения китайскому языку является обучение коммуникации в иноязычной среде и общению. Для общения и адекватной реакции на иностранном языке необходимо создавать реальные, настоящие жизненные ситуации, которые стимулируют изучение материала, и вырабатывать адекватное поведение. Необходимо присутствие принципа аутентичности общения.

Коммуникативный подход направлен на создание психологической и языковой готовности к общению: необходимо, чтобы студент сознательно осмысливал материал, моделировал общение и способы взаимодействия. Отличные результаты студенты показывают при использовании мультимедийных пособий, программ и сети Интернет в коммуникативном подходе.

Данный подход позволяет заинтересовать студентов изучать иностранный язык посредством накопления и расширения знаний и опыта.

Одним из основных требований, предъявляемых к обучению иностранным языкам с использованием Интернет-ресурсов, является создание взаимодействия на уроке, что принято называть методике интерактивностью. Интерактивность — это объединение, координация и взаимодополнение усилий коммуникативной цели и результата речевыми средствами. Обучая подлинному языку, Интернет помогает в формировании умений навыков разговорной речи, а также в обучении лексике и грамматике, обеспечивая подлинную заинтересованность и, следовательно, эффективность.

Интерактивность не просто создает реальные ситуации из жизни, но и заставляет студентов адекватно реагировать на них посредством китайского языка.

Метод проектов формирует у студентов коммуникативные навыки, культуру общения, умение кратко и доступно формулировать мысли, терпимо относиться к мнению партнеров по общению, развивать навыки добывать информацию из разных источников, обрабатывать ее с помощью современных компьютерных технологий; создает языковую среду, способствующую возникновению естественной потребности в общении на иностранном языке.

Активными приемами обучения являются виды деятельности, которые требуют творческого подхода к материалу и создают оптимальные условия для самостоятельной работы: ролевые, деловые игры, различные виды дискуссий, творческие проекты, работа с источниками. Использование на занятиях по китайскому языку таких технологий обучения как проектирование, организация ролевого общения и подготовка презентаций показывает их эффективность, помогает творческой переработке усвоенного материала при личностной и деятельной ориентации процесса обучения. Данные приемы способствуют не только овладению системой лингвистических знаний и закономерностей функционирования изучаемого языка, его функциональных разновидностей, развитию умений работы с компьютером, получения, анализа и переработки информации из глобальной сети, но и развитию личности обучаемого, раскрытию его творческих способностей, самостоятельности мышления.

Преподавателю необходимо создать условия практического овладения языком для каждого студента, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому учащемуся проявить свою активность, свое творчество, активизировать познавательную деятельность в процессе обучения китайскому языку.

Современные педагогические технологии — такие как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационных технологий, Интернет-ресурсов — помогают реализации личностно-ориентированного подхода в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей студентов.

Формы работы с компьютерными обучающими программами на уроках китайского языка включают: изучение лексики, отработку произношения, обучение диалогической и монологической речи, обучение письму, отработку грамматических явлений.

Глобальная сеть Интернет позволяет получать необходимую студентам и преподавателям информацию, находящуюся в любой точке мира: стран-

ведческий материал, новости из жизни молодежи, статьи из газет и журналов и т.д.

На уроках китайского языка с помощью Интернета возможно решить целый ряд дидактических задач: формировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети; совершенствовать умения письменной речи; пополнять словарный запас; формировать у студентов мотивацию к изучению английского языка. Кроме того, работа направлена на изучение возможностей Интернет-технологий для расширения кругозора, дает возможность налаживать и поддерживать деловые связи и контакты со своими сверстниками в Китае.

Студенты могут принимать участие в тестированиях, викторинах, конкурсах, олимпиадах, проводимых по сети Интернет, переписываться со сверстниками, участвовать в чатах, видео конференциях и т.д.

Проектная форма работы является одной из актуальных технологий, позволяющих учащимся применить накопленные знания по предмету. Студенты расширяют свой кругозор, границы владения языком, получая опыт от практического его использования, учатся слушать иноязычную речь и слышать, понимать друг друга при защите проектов. Студенты работают со справочной литературой, словарями, компьютером, тем самым создаётся возможность прямого контакта с аутентичным языком, чего не даёт изучение языка только с помощью учебника на занятии в аудитории.

Анализируя использование цифровых образовательных ресурсов на занятиях китайского языка, можно с уверенностью отметить: мотивацию и развитие личности учащегося, его творческого и интеллектуального потенциала; улучшение качества обучения; интерес к изучению, активизацию творческого мышления; стремление к исследовательской деятельности, самостоятельной работе; развитие информационной, социальной и коммуникативной компетентностей учащихся; развитие умений работы над проектными и исследовательскими заданиями; удовлетворение студентов от результатов учебной деятельности; желание студентов участвовать в исследовательских и творческих проектах.

Современное общество диктует информатизацию системы образования и является новым требованием. Изменены цели и задачи, стоящие перед современным образованием, акцент переносится с простого усвоения знаний на формирование компетентности, на переориентацию на личностно-ориентированный подход, противоположный привычной, ориентированной на простое получение знаний, безличной педагогике.

Преподаватель, который применяет информационно-коммуникационные технологии и цифровые образовательные ресурсы, не только творчески развивается сам, но и помогает раскрыть творческий потенциал студентов, соответствует требованиям современного образовательного и воспитательного процесса.

На уроках китайского языка в институте Конфуция при Казахском национальном университете имени аль-Фараби реализуются дидактические возможности мультимедийных технологий в процессе преподавания китайского языка. Использование электронных средств учебного назначения, компьютерных обучающих программ по китайскому языку позволяет осуществлять автоматизированный контроль и самоконтроль результатов обучения, повышать уровень овладения навыками устной, письменной речи и грамматики, расширять лексический материал.

Список литературы:

1. Баклашкина М.В. Обучение иноязычному межличностному общению на занятиях по иностранному языку в школе и вузе// *Иностр. языки в школе*. - 2009. - № 1. - С. 9-13.
2. Коряковцева Н.Ф. *Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык*. - М.: АРКТИ, 2002. - 176 с.
3. Демина Н.А. *Методика преподавания практического китайского языка*. - М.: Издательская фирма «Восточная литература», 2006.
4. Арутюнов А.Р. *Коммуникативная методика русского языка и иностранных языков*. М., 1992.
5. Пассов Е.И. *Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению*. М., 1989.

Торохтий Людмила Семеновна

доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы,
e-mail: valtoro45@mail.ru.

Саденова Айгуль Ескермесовна

доктор филологических наук., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: sadenovaa@mail.ru.

Мацко Ирина Васильевна

преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан. e-mail: matskoi@mail.ru.

**УЧЕТ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ
ПРИ ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ**

***Резюме.** В статье рассматривается вопрос, что при обучении русскому языку как иностранному необходимо учитывать: процесс обучения будет более успешным, если иностранные учащиеся будут знать культуру страны, язык которой они изучают.*

***Summary.** The article deals with the question of what in teaching Russian as a foreign language must be considered: the learning process will be more successful if foreign students will know the culture of the country whose language they are studying.*

Любой язык нации всесторонне отражает историческое развитие, социальные отношения, духовный облик народа. Чтобы в достаточной мере освоить иностранный язык, необходимо овладеть определенными знаниями, касающимися прошлого народа, его материальной и духовной культуры.

При обучении второму языку, в нашем случае русскому как иностранному, преподаватель не ограничивается узкими языковыми знаниями, а организует и подает языковой материал таким образом, чтобы приобщить иностранных учащихся к культуре изучаемого языка с помощью текстов из области культуры, этики, искусства, текстов из художественной литературы.

В настоящее время в процессе обучения иностранным языкам, в том числе и русскому языку как иностранному, весьма актуальным является вопрос о межкультурной коммуникации. Процессы и проблемы межкультурной коммуникации в методической литературе рассматриваются в контексте межнациональных отношений.

Чтобы овладеть чужим языком, необходимо осознать, что носитель чужого языка является и носителем чужой культуры, необходимо научиться общаться с ним в формате его культуры, а именно, овладеть межкультурной коммуникацией. Межкультурная коммуникация – это процесс вербального и невербального общения между носителями разных языков и культур. Главным в общении людей является их стремление понимать друг друга.

Каждая культура формируется в соответствии со своими базовыми признаками, одним из которых является язык.

Язык – это не только система знаков, но также исторически сложившаяся форма культуры народа.

Культурная речь всегда помогала людям найти взаимопонимание как в производственных видах деятельности, так и в духовном общении.

На факультете довузовского образования для иностранных учащихся Казахского Национального университета им. аль-Фараби в течение 30 лет существования факультета обучаются иностранные студенты из многих стран мира. Они изучают русский язык для достижения поставленной перед собой цели. Но изучение фонетических, лексических, грамматических явлений без обращения к явлениям культуры не дает желаемого результата. Преподавателю, формируя речевую компетенцию учащихся, приходится одновременно формировать и социокультурную компетенцию, закладывая не всегда совпадающую с родной новую картину мира.

Приступая к занятиям, преподавателю необходимо определить, какие сведения о стране будут необходимы иностранным учащимся для правильного понимания написанного, услышанного; какую информацию следует сообщить, удовлетворяя их познавательный интерес; в какой последовательности лучше всего предложить учащимся эти знания в течение всего учебного процесса и на каждом занятии.

В течение девяти месяцев иностранные студенты изучают русский язык на нашем факультете. Деление студентов на языковые группы происходит с учетом выбранной ими специальности, так как многие из них предполагают продолжать обучение в вузах Казахстана, а также по результатам вступительного тестирования. Обучающиеся объединяются в интернациональные группы без учета родного языка иностранных студентов. В этом, безусловно, есть свои преимущества, так как студенты не только изучают русский язык, но

и знакомятся с представителями другой культуры. В таких условиях на преподавателя русского языка как иностранного возлагается большая ответственность: создать в процессе обучения все необходимые условия для успешного овладения языком. В студенческой группе объединяются люди, приехавшие из разных стран, разного возраста, образованности, и от того, какие отношения сложатся между ними, будут зависеть их успехи, достижения или ошибки.

Успешному овладению языком способствует не только хорошая память, способности к изучению языков и т.д., но и просто дружба между людьми, совсем непохожими друг на друга.

Учет культурных различий учащихся разных национальностей, их религиозной принадлежности, возрастных особенностей, особенностей темперамента, учет культурных традиций носителей языка, особенностей страны проживания - все это, несомненно, будет способствовать эффективному обучению иностранных учащихся. Без учета всех этих особенностей могут возникнуть проблемы в межкультурной коммуникации. Важно на занятиях в интернациональной аудитории использовать коммуникативно-значимый материал с точки зрения адресата, поскольку содержание обучения будет различным, в зависимости от того, к какой именно культуре принадлежит тот или иной учащийся.

Богатство любого языка составляет его лексический и фразеологический фонд, создаваемый на протяжении многих веков и отражающий особенности жизни и быта, традиции и мировоззрение народа. Народная мудрость – явление интернациональное, и часто в родном языке студента можно найти пословицу, имеющую почти тот же смысл, что и предложенное преподавателем изречение, а сравнение двух одинаковых по содержанию фраз дает хороший повод для разговора об обычаях двух стран. Пословицы, поговорки, фразеологические обороты легко запоминаются и влияют на поведение и внутренний мир человека. Но при этом необходим строгий отбор пословиц и поговорок для иностранных учащихся, учет их актуальности, частотности употребления, учебно-методической целесообразности. Исходя из этого, на уроках русского языка нужно знакомить иностранных учащихся с пословицами, поговорками, фразеологическими единицами, которые могут рассказать о традициях и обычаях, о быте, характере и эмоциях человека. Понимание между людьми может быть достигнуто только в том случае, когда учащиеся не только овладеют языковыми знаниями, навыками и умениями, но и познают культуру другого народа.

Преподаватели русского языка как иностранного, работающие в интернациональной аудитории, знают, что обучать русскому языку японца или араба – это совсем не одно и то же, что обучать американца или корейца, поскольку представители

разных стран обладают собственным пониманием мира. Например, проводя занятия со студентами из Кореи и Вьетнама, следует помнить, что, объясняя, в частности, фразеологизм «собаку съел», необходимо сделать лингвострановедческий комментарий, разъяснить переносное значение данной языковой единицы и подчеркнуть полное отсутствие его связи с процессом поедания этого «друга человека». С учащимися из Европы, Америки и большинства других стран такой комментарий не нужен.

Студенческая группа – это в каком-то смысле семья, которая объединяет разных людей, и те отношения, которые складываются в ней, будут определять успехи, достижения или ошибки. Ориентация на различия между народами и культурами оказывается в современном мире почти универсальной; каждая национальная культура должна иметь свое место в процессе образования.

Интегрирование культуры в процессе обучения русскому языку как иностранному требует ее изучения на сопоставительном уровне, когда одна культура соприкасается с другой, и в результате этого проявляется ее специфика. Понятно, что культура может выступать в качестве как средства общения, так и средства разобщения. Разобщение происходит в том случае, когда партнеры по коммуникации не понимают специфических особенностей речевого и неречевого поведения, и культурологическая дистанция между ними слишком велика.

Чтобы обеспечить возможность коммуникации следует отбирать для занятий такой материал, который помогает усвоить черты национального образа жизни. При этом не следует забывать, что иностранные учащиеся могут принимать редкие факты - за обычные, случайные - за распространенные. Процесс обучения необходимо строить с учетом родного языка и культуры учащихся. Знание родной культуры учащихся позволяет преподавателю предвидеть возможные случаи неадекватного поведения учащихся в условиях общения на русском языке, вызванные непониманием отдельных реалий жизни, и принимать меры к предупреждению межкультурной интерференции. Кроме того, знание родной культуры учащихся оказывает влияние и на характер поведения преподавателя, которое должно быть таким, чтобы не задеть чувства национального достоинства учащихся.

Так, арабскому студенту лучше не говорить, что он не понял какое-то правило. Мужчина никогда не смирится с тем, что его обвинили в чем-то, а тем более - арабский мужчина, которому присуща повышенная самооценка. Студентов из Латинской Америки нужно чаще контролировать. Что касается африканских студентов, то между ними тоже есть различия. Студенты из Мали очень организованные и дисциплинированные в отличие от

студентов из Нигерии, но все они очень обидчивы. Китайские студенты очень трудолюбивы, но они не понимают наши шутки, поэтому вызвать у них улыбку очень трудно. Они, как правило, не рассказывают о себе, рассказ о своей семье – это клише, пересказ текста – заучивание наизусть отдельных фраз, любят читать тексты вслух и хором, зато с большим удовольствием рассказывают о своей многовековой культуре. Им очень нравится, когда студенты из других стран проявляют интерес к их стране, традициям и обычаям. Могут с удовольствием выполнять письменные задания, их любимая настольная книга – словарь, каждое слово они предпочитают найти в словаре, узнать точный перевод.

В последние годы китайские студенты обучаются на нашем факультете два года, так как им труднее изучать русский язык, чем студентам из других стран. Дружат китайские студенты обычно со своими земляками, но и с другими находят общий язык, так как весьма тактичны. Известно, что дистанция между преподавателем и студентом из Латинской Америки меньше, чем между преподавателем и корейским студентом. Иногда приходится на уроке останавливать студента без комплексов из Турции, а из других «вытаскивать» фразу и даже реплику.

Таким образом, проблема межкультурной коммуникации в обучении русскому языку как иностранному решается непросто, потому что представители каждого региона имеют свои особенности, без учета которых невозможно правильно организовать учебный процесс. Роль преподавателя при этом является ведущей. Чтобы студенты получили необходимые знания, преподаватель должен быть не только знающим специалистом, но хорошим артистом и тонким дипломатом.

При обучении русскому языку как иностранному необходимо помнить, что процесс обучения будет более успешным, если иностранные учащиеся будут знать культуру страны, язык которой они изучают. Приехав в чужую страну, иностранные учащиеся не только изучают язык, на котором говорят его жители, но и приобщаются к национальным ценностям, учатся понимать основные особенности национального характера, особенности восприятия мира представителями изучаемого языка. Для иностранных студентов в межкультурной коммуникации, начиная с ее первых шагов, появляется тенденция «диалога двух культур» - родной и изучаемой. Иностранные студенты получают информацию о различных аспектах жизни страны изучаемого языка. Без знания ценностей страны, литературы, традиций и обычаев иностранцу трудно будет воспринять изучаемый язык. Расхождения в родной и изучаемой действительности приводят к ошибкам типа «записаться в университет», «купить в аптеке карандаши», «килограмм яиц» и дру-

гие, так как учащиеся переносят факты родной культуры на чужую.

Ясно, что иностранцу нужно хорошо знать культуру народа, чтобы пользоваться изучаемым языком как средством общения. Вступая в коммуникацию с представителями чужого языка, иностранные учащиеся должны владеть системой правил речевого поведения, речевым этикетом, являющимся неотъемлемой частью культурного общения. Владение речевым этикетом порождает доверие и уважение, позволяет чувствовать себя уверенно и непринужденно, не испытывать непонимания и затруднения в общении. Иностранные учащиеся должны не просто понимать языковое выражение, они должны осмыслить, что хочет выразить его партнер по коммуникации, какую информацию тот хочет сообщить, смысл высказанного. Это достаточно трудно для иностранных учащихся, поэтому, начиная с первого этапа обучения, необходимо включать в учебный процесс средства выражения переспроса, уточнения, обращать внимание на то, что, будучи правильным с точки зрения языка, некоторые речевые конструкции ошибочны с точки зрения речевого поведения. Они определяются традициями, конкретной экстралингвистической ситуацией, имеют социальные ограничения и предпочтения, связанные со статусом общающихся. Корректируя учащихся, преподаватель может сказать: «Так мы не говорим. Обычно мы говорим так. Как правило, так не говорят». Можно предложить учащимся вопрос: «А как у вас говорят в данной ситуации?»

Преподавателю русского языка как иностранного следует осознавать, что у иностранных учащихся уже сложившиеся представления о своем народе и других народах. Поэтому важно научить их видеть различия между культурами, улавливать особенности другой культуры, преодолевать стереотипы.

В условиях современного обучения, когда в одной учебной группе учатся представители разных стран, обладающие специфическими особенностями национального характера и мышления, вопрос о межкультурной коммуникации приобретает особое значение. В связи с этим преподавателю необходимо учить уважению к уникальности каждой культуры, терпимости к необычному поведению учащихся из других стран, гибкости в своем ответном поведении. Необходимо выработать общие нормы взаимодействия, учитывая традиции и особенности культуры страны, язык которой они изучают.

Культурное многообразие предполагает межкультурное взаимное обогащение. Сокращение межкультурной дистанции, воспитание готовности адаптироваться к иному поведению представителей другого народа создаст возможность выработки оптимальной стратегии сотрудничества на занятии.

Список литературы:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969.
2. Бельчиков Ю.А. Культура речи и обучение иностранцев русскому языку. «Русский язык за рубежом» - 1988. - №2.
3. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. – М., 1965.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурологические принципы презентации учебного материала. – М., 1993.
5. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд. М., 1990.
6. Гальскова Н.Д. Современные методики обучения иностранным языкам. – М., 2000.
7. Иванова М.А. Психологические аспекты адаптации иностранных студентов к высшей школе. – СПб., 2000.
8. Мамонтов А.С. Сопоставительное лингвострановедение в обучении иностранным языкам. Язык и культура в филологическом вузе. Актуальные проблемы изучения и преподавания. – М., 2006.
9. Прохоров Ю.А. Культуроведческие основы обучения русскому языку как иностранному. – М., 2004.
10. Сафонова В.В. Изучение языков межкультурного общения в контексте диалога культур и цивилизаций. – Воронеж, 1996.

Игнатова Елена Руфовна

кандидат филологических наук., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, e-mail: elenaignatova55@mail.ru

Толмачева Диана Семеновна

кандидат филологических наук., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, e-mail: diana.tolmacheva.51@mail.ru

Саденова Айгуль Ескермесовна

доктор филологических наук., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, e-mail: sadenovaa@mail.ru

**ОБУЧЕНИЕ РАЗНЫМ ВИДАМ ЧТЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ,
ИЗУЧАЮЩИХ РУССКИЙ И КАЗАХСКИЙ ЯЗЫКИ**

***Резюме.** В этой статье идет речь о приёмах и методах обучения чтения текста в усвоении языка. Рассматривается формирование навыков чтения иностранных студентов, изучающих русский и казахский языки, даются рекомендации для обучения разным видам чтения.*

***Summary.** This article refers to the techniques and methods of teaching reading text in language acquisition. Deals with the formation of reading skills of foreign students studying Russian and Kazakh languages, provides recommendations for teaching reading to different species.*

Обучение чтению иностранных студентов, изучающих одновременно русский и казахский языки, имеет свои особенности. Использование общих принципов овладения различными видами чтения, позволяет студентам-иностранцам получать образование в Казахстане. Провозглашенный президентом Назарбаевым Н.А. принцип трехязычия в Казахстане способствуют тому, что студенты активно используют казахский, русский и английский языки в образовательном процессе.

Студенты-иностранцы, которые учатся на русском отделении факультета довузовского образования КазНУ имени аль-Фараби, изучают одновременно русский и казахский языки. Казахский язык является государственным языком, а русский язык – это язык межнационального общения. Понимание современных реалий является хорошим стимулом для студентов-иностранцев, обучающихся в Казахстане.

Чтение представляет собой сложный процесс восприятия и понимания текста. Иностранцам студентам, изучающим русский и казахский языки, для того, чтобы овладеть этим процессом, нужно иметь определенную фонетическую, лексическую и грамматическую подготовку. Это позволит сделать процесс восприятия и понимания текста быстрым и точным. Понимание содержания текста происходит благодаря установлению связей в тексте, общей информативной подготовке.

У студентов нужно постепенно формировать технические навыки: обращение внимания на заголовки, знаки препинания, выделение абзацев, особый шрифт, грамматические признаки слов и т.д.

Перед преподавателями стоит задача научить иностранных студентов чтению на различных уровнях: от умения понять прочитанное до творческой работы, когда студент не просто воспринимает информацию, но и анализирует ее, вырабатывает свое отношение к прочитанному.

По целевым установкам чтение можно подразделить на следующие виды:

1. Ознакомительное чтение
2. Поисковое чтение
3. Изучающее чтение

Ознакомительное и поисковое чтение - это быстрое чтение, необходимое для полного понимания текста. Ознакомительное чтение позволяет понимать основную информацию текста на 70-75%. Для ознакомительного чтения преподаватель может предлагать студентам не очень трудные тексты, которые не должны содержать избыточную информацию.

Изучающее чтение – это медленное чтение, так как предполагает не просто ознакомление с информацией, а запоминание этой информации, переработку ее и анализ. Для этого студенту необходим хороший перевод на свой язык, повторное чтение, с тем, чтобы хорошо осознать прочитанное, понять главное.

Для изучающего чтения студентам могут быть предложены тексты, имеющие познавательную ценность и трудные в языковом отношении.

Чтобы понять эти тексты, студент должен хорошо владеть не только лексикой, но и грамматикой, с тем чтобы правильно воспринять прочитанное [3,122]

На факультете довузовского образования КазНУ имени аль-Фараби иностранные студенты изучают русский язык по книгам «Дорога в Россию» №1, №2, №3. Навыки чтения формируются постепенно. Задача преподавателя – научить студентов

читать и воспринимать тексты от самых простых до сложных, включающих все грамматические конструкции, с тем, чтобы подготовить студентов к чтению неадаптированных текстов, к чтению литературы и учебников по разным специальностям, с тем, чтобы студенты смогли продолжить получение высшего образования, заниматься научной работой и использовать знание русского языка в различных сферах. Сформированные навыки чтения при обучении русскому языку, активно используются студентами-иностранцами при обучении казахскому языку, облегчают учебный процесс.

Нахождение студентов-иностранцев в двуязычной среде помогает студентам активизировать овладение двумя языками, использовать свои умения на практике. Чтение на двух языках является необходимостью современной жизни Казахстана.

Все три вида чтения (ознакомительное, поисковое и изучающее) начинают формироваться уже на начальном этапе.

Учебник «Дорога в Россию-1» содержит небольшие тексты, которые имеют четкую структуру. Студенты должны полностью понимать содержание небольших рассказов (уровень полного лексического понимания), вырабатывать языковую догадку, находить нужную информацию, хорошо читать вслух. Для снятия психологического напряжения студентам можно предложить тексты, написанные с юмором, что позволит им легче воспринимать новый иностранный язык, адаптирует студентов к новой языковой среде. Очень удачные тексты предложены в книге «Шкатулочка». Читая эти тексты, студенты лучше воспринимают грамматику русского языка (особенно падежную форму существительных, глаголы). В то же время легкие юмористические тексты позволяют студентам уже на начальном этапе обучения почувствовать настоящий интерес к содержанию, погрузиться в русский язык, сравнить его со своим родным языком, увидеть общее и разное. С теми же проблемами студенты сталкиваются при изучении казахского языка. Учебники казахского языка содержат тексты для чтения, которые помогают студентам преодолеть сложности изучения казахского языка, вырабатывают интерес к языку.

Ознакомительное и изучающее чтение начинается уже, когда студенты читают тексты книги «Дорога в Россию-2». Изучая русский язык, студенты знакомятся с историей России, с русскими писателями и известными деятелями. Так как студенты иностранцы КазНУ имени аль-Фараби учатся в Казахстане, у них большой интерес вызывает изучение истории и самобытности Казахстана, биографии известных казахских писателей и другая информация, связанная с Казахстаном.

Студенты-иностранцы читают отрывки из произведений художественной литературы, газеты, журналы.

Поисковое чтение развивается, когда студенты читают рекламу, объявления, газетные и журнальные публикации. Все это они могут читать на двух языках.

Работая с иностранными студентами, преподавателю нужно учитывать из какой страны они приехали. Студенты, хорошо знающие английский язык, быстрее овладевают русской и казахской лексикой, которая содержит много интернациональных слов, что облегчает восприятие студентами новых прочитанных текстов. Так, студенты из США, из Европы, из Южной Кореи, из Афганистана, которые хорошо знают английский язык быстрее адаптируются, у них быстрее формируются навыки различных видов чтения. Студенты из Китая, нуждаются в более длительной работе. Китайский язык не содержит интернациональных слов. Формирование навыков различных видов чтения у китайских студентов – это более длительный процесс, требующий многократного, повторного чтения. Студентов нужно более тщательно проверять на знание новой лексики, чтобы подготовить их к самостоятельному чтению.

Студенты-иностранцы, читающие тексты из книги «Дорога в Россию-3», уже переходят к профильно-ориентируемому этапу обучения. Изучающее чтение уже должно проводиться на текстах, связанных с будущей профессией студентов.

Ежегодно кафедра языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев КазНУ имени аль-Фараби проводит научную студенческую конференцию. На этой конференции студенты выступают с докладами на различные темы, часто связанные с будущей специальностью.

Для поискового чтения, которое необходимо студентам для подготовки докладов, используются научно-популярные материалы. «Интернет» облегчает задачи поискового чтения.

Формирование навыков различных видов чтения от простого – к сложному позволяет студентам:

- Прогнозировать содержание по заголовкам, предтекстовым вопросам, сноскам, картинкам.
- уметь выделить главное в тексте без понимания некоторых слов, которые не влияют на основное содержание.
- использовать словари
- повторно читать текст, с целью лучшего понимания и запоминания.

Тексты для чтения иностранными студентами можно подразделить на:

- литературно-художественные
- научно-популярные
- научные
- газетно-публицистические.

Иностранные студенты, читая тексты учебников, получают знания по истории, географии, литературе Казахстана и России.

Многие тексты нуждаются в предтекстовой и

послетекстовой работе. Студентам нужно давать больше информации, уметь заинтересовать их, проверить с помощью различных вопросов, переказов текстов их понимание. Студенты должны четко осознавать, что без чтения – нет образования.

Научно-популярные и научные тексты имеют свою специфику. Обычно такие тексты имеют введение, содержание, основной тезис, главную часть, в которой дается аргументация тезиса и практическое описание нового изобретения (устройства, проведенного эксперимента и т.д.). Заключительная часть (послесловие) выполняет интегрирующую функцию, т.е. в сжатом виде подводит итог содержанию текста [1, с.239]

Казахский национальный университет имени аль-Фараби является не только высшим учебным заведением, но и научно-исследовательским центром. Научной работе в университете уделяется большое внимание.

Студенты-иностранцы, изучающие русский и казахский языки, готовящиеся продолжать образование в университете, должны не просто овладеть навыками чтения, но и сформировать умение чтения научной литературы. Преподаватели должны предлагать студентам тексты, соответствующие по содержанию выбранной будущей специальности, литературу, которая содержит разнообразные тексты, чтение и изучение которых поможет поднять-

ся студентам на более высокую степень овладения языками. Студенты изучают в процессе чтения сложный синтаксис языка, многообразие профессиональной тематики.

Обучение разным видам чтения предлагает выработку у читающих студентам умений, которые они могут использовать при всех видах чтения, в разных ситуациях.

Список литературы:

1. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика.* – М.: Академия, 2008. – 336 с.
2. Шукин А.Н. *Обучение иностранным языкам. Теория и практика.* – М.: Омега – Л, 2010. – 377 с.
3. Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. *Обучения чтению студентов, изучающих русский язык как иностранный // Инновационные приоритеты в языковом образовании: сб. науч. ст. межд. науч.-практ. конф.* – Алматы, 2011. С. 121-125.
4. Арутюнов А.Р. *Коммуникативная методика русского языка и иностранных языков.* М., 1992.
5. Пассов Е.И. *Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению.* М., 1989.
6. Оразбаева Ф. *Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі,* Алматы, 2000. – 208 б.

Себепова Раушан

докторант КазНПУ им. Абая, tolesha.81@mail.ru

СОИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Резюме. Современные условия жизни диктуют необходимость в освоении иностранных языков и все большее значение приобретает в казахстанском обществе знание английского языка как языка информационной эпохи: экономических, научных, торговых и культурных связей и отношений. Язык является важным средством общения, необходимым условием сосуществования представителей социума, а потому изучение языков (казахского, русского и английского) и культуры народов характеризуется как действенный способ взаимопонимания народов мира. Безусловно, самым важным качеством речи является правильность, так как, если нет правильности, то не могут срабатывать другие коммуникативные качества: точность, логичность, уместность и т.д.

Түйін. Қазіргі ақпараттық заманда шетел тілдерінің ішінде ағылшын тілінің қажеттілігі зор. Бұл экономикалық байланыстың және қатынастың тілін білу саяси, ғылыми, сауда және мәдениетаралық қарымқатынас жасауға қажет. Тіл қарымқатынаста ең маңызды құралы да тәсілі, қоғам өкілдерінің бірге өмір сүру қажетті шарты болып табылады.

Сөзсіз, сөздің ең маңызды сапасы дұрыстық болып табылады: дұрыстық болса басқа коммуникативтік сапалары да дамиды- дәлме-дәлділік, қисын, орынды және т.б.

Summary. The modern terms of life dictate a necessity for mastering of foreign languages and all greater value acquires knowledge of English - language of political, economic, scientific, trade and cultural connections and relations in Kazakhstan society. Because a language is the important means of intercourse, necessary condition of coexistence of representatives of society, and that is why the study of languages is characterized as an effective method of mastering of the real world. Undoubtedly, the most important quality of speech is a rightness: there is not a rightness - other communicative qualities can not work: exactness, logic, appropriateness etc.

Государственная программа функционирования и развития языков в Республике Казахстан определила три основные стратегические задачи: расширение и укрепление социально-коммуникативных функций государственного языка; сохранение общекультурных функций русского языка; развитие языков этнических групп. В программе указано, что Республика Казахстан при реализации своей языковой политики ставит целью создание условий для осуществления казахским языком

возложенных на него функций государственного языка во всех социально-экономических сферах общественной жизни на фоне увеличивающейся численности титульной нации и процесса государственного самоопределения [1].

В казахстанском обществе активно используется русский язык, позиции которого объясняются и историческими фактами, и соответствующим этническим составом населения страны. Согласно Программе, интересы экономического и научно-технического развития государства определяют значимость знаний и образования, получаемых на русском языке. Сохранение сферы функционирования русского языка обеспечивается стремлением Казахстана к интеграционным процессам, к сохранению единого культурного и образовательного пространства со странами СНГ. Современные условия жизни диктуют необходимость в освоении иностранных языков и все большее значение приобретает в казахстанском обществе знание английского языка – языка политических, экономических, научных, торговых и культурных связей и отношений. Этот язык активно используется при применении компьютерных технологий, он оказывается востребованным во многих сферах производственной деятельности, он делает человека уверенным во время путешествий в другие страны, позволяет читать зарубежную литературу, расширяет личные контакты, развивает кругозор [1, 4].

Изменения, происходящие во всех сферах жизнедеятельности современного общества, привели к формированию новых подходов в образовании, к совершенствованию организации образовательного процесса и улучшению качества. В концепции модернизации образования на период до 2015 г. отмечается необходимость подготовки современно образованных, предприимчивых, динамичных, способных к сотрудничеству людей.

Постоянно меняющиеся требования к специалисту со стороны общества и рынка труда неминуемо привели к необходимости пересмотреть образовательный процесс и его результаты. Основой образовательной программы на сегодняшний день во всех развитых странах является компетентностный подход. Он является основополагающим и в современной модернизации высшего образования [2, 37].

Язык является важным средством общения, необходимым условием сосуществования представителей социума, а потому изучение языков характеризуется как действенный способ освоения реального мира. Язык любого народа – это его

история, поскольку человеческая память воплощена в слове. Духовная культура, откладываемая тысячелетиями, своеобразно и неповторимо отражается в языке, в его устной и письменной формах, в фольклорных произведениях и в современной художественной литературе. Родной язык – душа нации, первостепенный и наиболее очевидный ее признак. В языке и через язык выявляются такие важнейшие особенности и черты, как национальная психология, характер народа, склад его мышления, самобытная неповторимость художественного творчества, нравственное состояние и духовность. Человек исчезал, но слово, им созданное, оставалось бессмертной и неисчерпаемой сокровищницей народного языка. Наследуя слово от своих предков, мы наследуем не только средства передавать наши мысли и чувства, но и сами эти мысли, и эти чувства. Знать выразительные средства языка, уметь пользоваться его стиливым и смысловым богатством во всем их структурном многообразии – к этому должен стремиться каждый носитель языка.

Организация процесса изучения данной проблемы потребовала от нас формулировки главных и промежуточных целей, проектирования содержания и технологии обучения, содержания деятельности обучающихся и преподавателя, их взаимодействия. Поиски нами результативных путей решения этой проблемы, опыт работы со студентами вуза позволили определить некоторые важные аспекты:

1) формальное или механическое объединение гуманитарных и технических наук без глубокого проникновения и органичного объединения их в учебном процессе подготовки студентов неязыковых специальностей не принесет желаемого результата;

2) обучение владению современным литературным языком имеет целью не просто повышение культуры речи обучающихся, но является средством преодоления издержек технократического мышления;

3) необходимо исходить из того, что субъектом формирования культуры студента высшего учебного заведения стали вчерашние школьники, а поскольку школьное образование продолжает замыкаться на результатах малого отрезка времени, возникает необходимость (и есть возможность) уделять больше внимания языковой подготовке школьников (в плане культуры речи и стилистики), чтобы преподавателю вуза можно было, опираясь на школьную подготовку, строить свою образовательную модель.

Коммуникативные качества речи необходимы для воздействия на слушателей или читателей, в связи с чем предметом культуры речи как учения считается языковая структура речи в ее коммуникативном воздействии [3, 38].

Термины речь и язык тесно связаны и взаи-

модействуют с понятиями речевая деятельность; текст; содержание (смысл) и структура текста. Поэтому необходимо рассматривать язык и речь не только в соотношении друг с другом, но и в соотношении с речевой действительностью, текстом и смыслом текста.

Обратимся к следующим определениям:

1. Язык – знаковый механизм общения; совокупность и система знаковых единиц общения в отвлечении от многообразия конкретных высказываний отдельных людей.

2. Речь – последовательность знаков языка, организованная по его законам и в соответствии с потребностями выражаемой информации.

Речь – это внешняя, формальная сторона текста; она всегда имеет не только языковую структуру и её организацию, но и выражаемый ею, по существу, неязыковой (или внеязыковой) смысл, ради которого и во многом подчиняясь которому она строится. Речь оказывается явлением не только лингвистическим, но и психологическим и эстетическим. Именно поэтому люди давно заметили хорошие и плохие стороны речи и давно делают попытки объяснить их, в частности, прибегая к таким словам, как точная, правильная, красивая и т.д. Зачастую эти слова применяются без конкретного и однозначного их логического определения. Для верного понимания и успешного описания речевой культуры, качеств хорошей речи важно умение увидеть системные отношения речи, её языковой структуры к чему-то, что находится за её пределами, к другим неречевым структурам [4, 24].

Соотнесенность понятий речь – язык очевидна: ведь речь построена из материала языка и по свойственным ему правилам. Однако очевидность еще не означает того, что мы видим и понимаем все стороны этого соотношения. Речь построена из языка, подчинена его законам, но она не равна языку. В речи языковые единицы получают дополнительные свойства, характеризующие их выбор, повторение, размещение, комбинирование и трансформирование. Это соотношение важно для понимания многих свойств речи, однако прежде всего оно необходимо для понимания и разъяснения таких коммуникативных качеств речи, как правильность, чистота и разнообразие.

Не менее важно осознание соотнесенности понятий речь – мышление, взаимодействующих в едином процессе речемыслительной деятельности. В речи мысль выражается, и в речи же она формируется. Это соотношение помогает осмысливать такие коммуникативные качества речи, как точность и логичность. Мышление, как известно, входит в сознание, но не равно ему. Сознание шире мышления. Если мышление можно определить как процесс отображения действительности в формах понятий, суждений и умозаключений, то сознание – это процесс отображения действительности

в любых формах, включая ощущения, представления, эмоциональные, волевые, эстетические состояния субъекта. Это соотношение помогает понять, что стоит за словами выразительность, образность, уместность, действенность, когда эти слова применяются для обозначения коммуникативных качеств речи.

Соотнесенность понятий речь – действительность обусловлена связью речевых структур с какими-то предметами, явлениями, событиями окружающего человека мира: речь оказывается своеобразной знаковой моделью определенных жизненных реалий. Соотнесенность этих понятий помогает осмыслить такие коммуникативные качества, как точность и логичность. Соотнесенность речи с адресатом безусловна: автор речи создает её, как правило, не для себя, а для другого, т.е. для адресата (или адресатов). Автор обычно заинтересован в том, чтобы получатель адекватно оценил информацию, чтобы она была доступна; в том же заинтересован и получатель. В связи с этим может быть осмысленно коммуникативное качество речи, называемое доступностью. Не менее важна оценка условий общения. Под условиями общения следует понимать место, время, жанр и задачи коммуникативного процесса. Языковая структура речи должна быть приведена в соответствие с условиями общения, и в этом случае речь может быть названа уместной [5, 47].

Безусловно, самым важным качеством речи является правильность: нет правильности – не могут срабатывать другие коммуникативные качества: точность, логичность, уместность и т.д. Правильность речи всегда ведет к соблюдению норм литературного языка, неправильность – к отступлению от них. Правильность речи – это соответствие её языковой структуры действующим языковым нормам.

Учение о речевой культуре зародилось в Древней Греции и Древнем Риме – в теории и практике ораторского искусства. В России его оригинально осмыслил и развил на материале общественной словесности М.В.Ломоносов. В XX веке В.И.Чернышов, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, Б.Д.Томашевский, В.В.Виноградов, С.И.Ожегов и их многочисленные ученики, характеризуя и описывая совокупность явлений, обозначаемую термином культура речи, или речевая культура, сумели достаточно полно и всесторонне описать этот общественно значимый лингвистический феномен. Этот термин прочно вошёл в науку и жизнь. Наметилось и размежевание этого термина, говорящее о признании новой области знания, задачей которой оказывается изучение культуры речи как совокупности её реальных свойств и особенностей. Так, в Справочнике лингвистических терминов Д.Э. Розенталя и М.А. Теленковой о термине культура речи сказано, что это: 1. Раздел филологической науки, изучающий

речевую жизнь общества в определенную эпоху (точка зрения объективно-историческая) и устанавливающий на научной основе правила пользования языком как основным средством общения людей, орудием формирования и выражения мысли (точка зрения нормативно-регулирующая). 2. Нормативность речи, её соответствие требованиям, предъявляемым к языку в данном языковом коллективе в определенный исторический период, соблюдение норм произношения, ударения словоупотребления, формообразования, построение словосочетаний и предложений. Нормативность речи также включает в себя такие качества, как точность, ясность, чистота [10, 115].

Культура речи или культура языка – это совокупность и система ее коммуникативных качеств. Именно поэтому культура языка может и должна быть осмыслена в собственно экологическом аспекте – как часть здоровой окружающей “речевой среды существования”, освобожденной от ошибок и неточностей, нежелательной нивелировки и “дистиллированности”, негативно влияющих на жизнь языка, на общую духовность и нравственность [6,15].

Культура речи в ее традиционном понимании – это степень владения литературным языком (его нормами, стилистическими, лексическими и грамматико-семантическими ресурсами) в целях наиболее эффективного общения в различных условиях коммуникации. Экологический подход к вопросам культуры речи, речевого общения предполагает ответственное отношение к национальным языковым традициям, воспитание действенной любви к родному языку, заботу о его прошлом, настоящем и будущем. Все это и составляет существо экологического аспекта культуры речи, если понимать его широко и обобщенно [3,24].

Культура речи – сравнительно молодая область науки о языке. Как самостоятельный раздел этой науки она оформилась под влиянием коренных социальных изменений, произошедших в обществе. Приобщение широких народных масс к активной общественной деятельности потребовало усиленного внимания к повышению уровня их речевой культуры. В современной лингвистике различают два уровня речевой культуры человека – низший и высший. Для низшего уровня, для первой ступени овладения литературным языком, достаточно правильности речи, соблюдения норм русского литературного языка. Существуют нормы лексические, орфоэпические (фонетические), грамматические – словообразовательные, морфологические, синтаксические. Лексические нормы фиксируются в толковых словарях в виде толкования значений слов и их сочетаемости с другими словами, остальные нормы раскрываются в пособиях по грамматике литературного языка, в специальных словарях-справочниках [7,87].

Если человек не допускает ошибок в произношении, в употреблении форм слов, в их образовании, в построении предложения, его речь характеризуется как правильная. Однако этого мало. Речь может быть правильной, но плохой, то есть не соответствовать целям и условиям общения. В понятие хорошей речи включаются как минимум три признака богатство, точность и выразительность. Показателями богатой речи являются большой объем активного словаря, разнообразие используемых морфологических форм и синтаксических конструкции. Точность речи – это выбор таких языковых средств, которые наилучшим образом выражают содержание высказывания, раскрывают его тему и основную мысль. Выразительность создается с помощью отбора языковых средств, в наибольшей мере соответствующих условиям и задачам общения. Если человек обладает правильной и хорошей речью, он достигает высшего уровня речевой культуры. Это значит, что он не только не допускает ошибок, но и умеет наилучшим образом строить высказывания в соответствии с целью общения, отбирать наиболее подходящие в каждом случае слова и конструкции, учитывая при этом, кому и при каких обстоятельствах он обращается.

Высокий уровень речевой культуры – неотъемлемая черта культурного человека. Совершенствовать свою речь — задача каждого из нас. Для этого нужно следить за своей речью, чтобы не допускать ошибок в произношении, в употреблении форм слов, в построении предложений. Нужно постоянно обогащать свой словарь, учиться чувствовать своего собеседника, уметь отбирать наиболее подходящие для каждого случая слова и конструкции.

Можно сказать, что общество имеет такой язык, какой обществом создан, и использует язык так, как умеет и может. Влияние языка на общество усиливается вместе с развитием самого общества – это влияние возрастает по мере развития производства, техники, науки, культуры и государства. Язык участвует в организации труда, в управлении общественным производством, деятельностью учреждения, в осуществлении процесса образования и воспитания членов общества, в развитии литературы и науки.

Общество влияет на язык, но и язык, в свою очередь, влияет на общество, участвуя в различных областях жизни и деятельности людей. В современных условиях ярко ощущается потребность в культуре поведения и общения.

Широкое понятие культуры непременно включает в себя то, что называют культурой общения, культурой речевого поведения. Чтобы владеть ею, важно понимать сущность общенационального речевого этикета. Сегодня важно не только уметь построить свое устное высказывание, убедительно отстаивая собственную позицию (естественно, с соблюдением правил культуры речевого общения),

но и уметь понимать чужую речь и адекватно реагировать на нее. Причем если при контактном общении слушающий в какой-то степени может регулировать темп новой информации, переспрашивая собеседника (лектора), прося его говорить медленнее, прокомментировать какое-либо не очень понятное высказывание, то при дистантном восприятии речи (радио, телевидение) такой возможности нет. Слушающий вынужден воспринимать речь в том темпе, языковом оформлении и объеме, которые не учитывают его индивидуальных возможностей. Речевая культура общества есть отбор, собиранье и хранение лучших образцов речевой деятельности, образование литературной классики и следование нормам литературного языка. Такого понимания речевой культуры придерживается Ю.В.Рожественский [9, 238].

Конечно, в рамках науки о культуре речи рассматриваются не только примеры высокого уровня владения литературными нормами и правилами общения, но и случаи нарушения норм как в речевой деятельности индивида, так и в речевой практике общества. Среди разновидностей языка четко выделяется литературный язык. Он справедливо считается высшей формой национального языка. Литературный язык – это язык нормированный. В языкознании нормой называют правила употребления слов, грамматических форм, правила произношения и правописания, действующие в данный период развития литературного языка. Норма утверждается и поддерживается речевой практикой культурных людей, в частности, писателей, черпающих сокровища речи из языка народа.

Указанные сведения, представленные студентам, позволяют показать значимость овладения культурой речи как важной составляющей культуры поведения, сделать понятной общепредметную значимость дисциплины “Русский язык”, определить ее связь с родным языком, а также с другими предметами общеобязательного цикла – психологией, логикой, эстетикой, социологией, культурологией. От понятия культура речи студенты идут к пониманию важности овладения культурой общения, поскольку она является основным показателем культуры поведения.

Термин культура речи многозначен. Во-первых, его можно понимать в широком смысле, и тогда он имеет синоним культура языка (в этом случае подразумеваются образцовые тексты письменности и потенциальные свойства языковой системы в целом). Во-вторых, в узком смысле, культура речи – это конкретная реализация языковых свойств и возможностей в условиях повседневного, устного и письменного, общения. В-третьих, культурой речи называют самостоятельную лингвистическую науку. Словосочетание культура речи (синоним – речевая культура) применяется в настоящее время в русскоязычной литературе в трех значениях:

“Культура речи – это совокупность знаний, умений и навыков, обеспечивающих автору речи незатруднённое построение речевых высказываний для оптимального решения задач общения” [9,15]. “Культура речи – это совокупность и система свойств и качеств речи, говорящих о её совершенстве” [9,15]. “Культура речи – это область лингвистических знаний о системе коммуникативных качеств речи” [8,16].

“Итак, культура речи – это такой выбор и такая организация языковых средств, которые в определённой ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач” – так определяет понятие культуры речи известный современный лингвист Е.Н.Ширяев [8, 47].

Список литературы:

1. Государственный общеобразовательный стандарт образования: образование высшее. – Астана 2011.

2. Типовая учебная программа «Русский язык»: К.К.Ахмедьяров, Х.С.Мухамадиев. – Алматы, 2012.

3. Кондубаева М.Р. Культура речевой коммуникации – Алматы: Мектеп, 2012, -2015с.

4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1986.- 319 с.

5. Жаркынбекова Ш.К. Обучение профессиональной речи. Учебное пособие для студентов казахских отделений Университетов. – Астана, 2007.

6. Леонтьев, А.А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. 3-е изд. – М.: URSS, 2005. – 211 с.

7. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. – М., 1993.

8. Ширяев Е.Н., Граудина Л.К. Культура русской речи - М.: Наука, 2006 – 560с.

9. Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М., Добросвет, 2003. – 597 с.

10. Розенталь Д.Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: «Просвещение», 1976. – 543 с.

ШҚІР - РЕЦЕНЗИЯ - REVIEW

Г.С. Мауленов

доктор юридических наук, профессор

*Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором
юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.*

2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие - в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год).

Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии - доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юриди-

ческих наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О.Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания

криминологии, как науки - от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам - доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги - российские ученые - доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

А.Н. Ағыбаев

*доктор юридических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санкт-Петербурге издательством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан.

Преступность и причины, ее порождающие всегда являлись объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежит обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над

тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

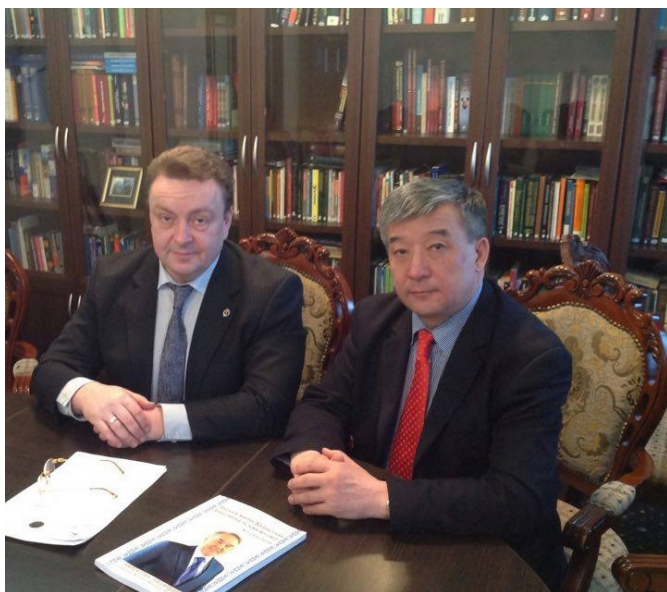
Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлений.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологии, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

УПРАВЛЯЮЩИЙ ПАРТНЕР
СЕРГЕЙ БОРОДИН
ПОЗДРАВИЛ АДВОКАТА,
Д.Ю.Н., ПРОФЕССОРА
ЕСБЕРГЕНА АЛАУХАНОВА
С ВЫХОДОМ В СВЕТ ОЧЕРЕДНОГО
УЧЕБНИКА «КРИМИНОЛОГИЯ»
В ГОРОДЕ САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ

Профессор является Президентом Казахстанского международного криминологического клуба, в котором состоит Сергей Борodin.

«Работа представляет собой комплексное системное исследование предмета, системы, методологии и истории криминалистики. Учитывая анализ уже имеющихся достижений криминалистики, профессор Е.О. Алауханов конкретизирует задачи и предвосхищает перспективы развития этой науки», - отметил Сергей Борodin.

Он также подчеркнул, что в работе затронут широкий круг вопросов, посвященных анализу преступности и личности преступников. В содержательном плане книгу отличает глубокий анализ причин и условий совершения преступлений на основе их видового разделения, а также проблем предупреждения преступности. Заслуживают внимание приведенные в работе статистические данные, которые носят репрезентативный характер. Изобилуя внушительным количеством научных источников, работа Е.О. Алауханова является квалифицированным и завершенным научным трудом.

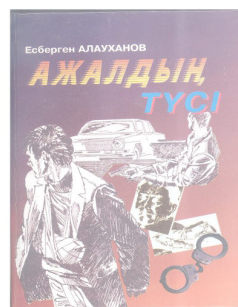
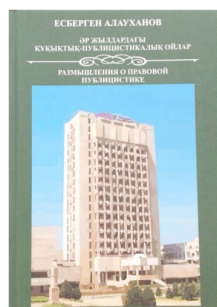
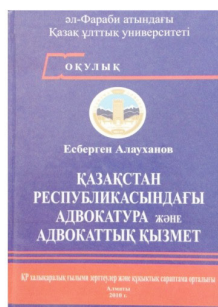
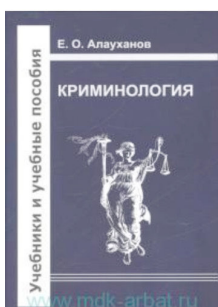
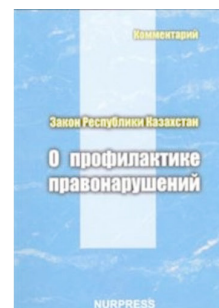
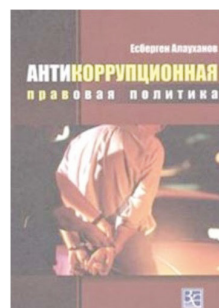
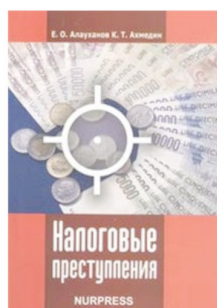
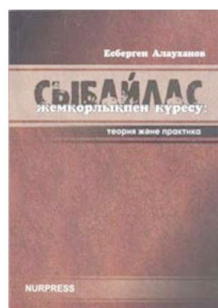
<http://abc-advocats.ru/press-centr/novosti/ upravlyayuwij-partner-sergej-borodin-pozdravil-advokata-d-yu-n-professora-esbergena-alauhanova>
26/07/2016

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О.Старков отметил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы - «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминогеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

МАЗМҰНЫ

Табиғи тартымды талантты тұлға	6
Ұлт мұрасын ұлықтаушы	8

ЗАҢТАНУ – ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

Қуаналиева Гүлдана Амангелдіқызы ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	11
Сматлаев Бауыржан Мамытбекович К ВОПРОСУ О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ РАБОТЫ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ТЕРРОРИЗМУ И ЭКСТРЕМИЗМУ В КАЗАХСТАНЕ	16
Лакбаев Канат Саметович, Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна, Манапов Куат Баданович О ПОДХОДАХ К ОЦЕНКЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПОСЛЕДСТВИЙ ПРЕСТУПНОСТИ	20
Манапов Куат Баданович, Лакбаев Канат Саметович, Рысмагамбетова Гульнара Мусиевна ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА ФИНАНСИРОВАНИЕ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ ПО УГОЛОВНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	23
Тауланов Сабит Сауменович, ХаеТ Вадим Эдуардович, Фот Луиза Владимировна СИСТЕМА КОМПЛЕКСНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ НАЧАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ УЧАЩИХСЯ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ (на примере Специализированного лицея «Арыстан»)	26
Аккулев Абылайхан Шынтемирович, Возняк Оксана Александровна НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЪЕКТА НЕИСПОЛНЕНИЯ ОБЯЗАННОСТЕЙ ПО ВОСПИТАНИЮ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО	30
Биебаева Ардақ Әлімханқызы, Жақсыбекова Фарида Сатбергеновна ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ЖӘНЕ ҮКІМДЕРДІҢ ЖИЫНТЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗА ТАҒАЙЫНДАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ БҮГІНГІ КҮНГІ ЖАЙ-КҮЙІ	34
Курманалиева Эльмира Бахытжановна, Аралбаева Айгерим Адилевна ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК	39
Кабжанов Ақылбек Тайбулатович, Онаева Гульмира Т. ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИЗАЦИИ УГОЛОВНОГО НАКАЗАНИЯ.....	43
Ахметова Ляззат Есенгельдиновна, Возняк Оксана Александровна МАЛОЗНАЧИТЕЛЬНОСТЬ ДЕЯНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	48
Иманбекова Маншук Мажитовна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫ – МЕМЛЕКЕТТІҢ НЕГІЗГІ ЗАҢЫ	51
Калкаманұлы Данияр СЛЕДСТВЕННЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ: ЦЕЛИ И ПОРЯДОК ПРОИЗВОДСТВА	55
Бекишев Асхат Кенжебекович ОНЛАЙН НАДЗОР ЗА СОБЛЮДЕНИЕМ УЧЕТНО-РЕГИСТРАЦИОННОЙ ДИСЦИПЛИНЫ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ.....	59
Курманова Айгүль Куанышевна, Исмагулов Кайрат Еслямкалиевич НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОЦЕДУРЫ МЕДИАЦИИ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ	64
Мажинбеков Сакен Аралбайұлы МЕРИТОКРАТИЯЛЫҚ ИДЕЯ – МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	67
Тұмашбай Талғат Еркінұлы, Жумабеков Мадияр Уалиевич ШАҒЫН КӨСПКЕРЛІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	70
Кегембаева Жанар Аманжоловна ОБРАЩЕНИЕ К ФРАНЦУЗСКОМУ ОПЫТУ РЕГЛАМЕНТИРОВАНИЯ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ	74
Амирханов Бакытжан Кадирбекович КЛАССИФИКАЦИЯ НЕГЛАСНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ	77
Алимова Эльвира Абдикапбаровна ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ.....	80

Султанов Нурболат Ныгметович О НОВЕЛЛАХ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В НОВОЙ РЕДАКЦИИ УПК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 2014 ГОДА	83
Аяғанова Шынар Мерекешқызы, Жумагазиева Райса Шамшединовна ҚОСЫМША ЖАЗАЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ МАҚСАТТАРЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕР	88
Байдибекова Лаура, Бегім А.А. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘРТІП: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ.....	92
Тинистановна Салтанат Сейдахметовна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТЕРГЕУ СУДЬЯСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ	96
Тинистановна Салтанат Сейдахметовна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ ТӨРЕЛІГІНЕ СУДЬЛАРДЫ ІРІКТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	99
Мирамбаева Гульназ Жумахановна ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА РЕСПУБЛИКАЛЫҚ РЕФЕРЕНДУМ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗУДІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	102
Дулатова Гулбакыт Сейсенбековна, Муратова Гулзада Таубатыровна ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТЕҢІЗ КАНАЛДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	105

ӨНЕРТАНУ ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ - ART

Каржаубаева Сангуль Камаловна СЦЕНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА В КУЛЬТУРФИЛОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ	109
Досжанов Бауыржан Таттибекович, Муканов Малик Флоберович МОНУМЕНТАЛДЫ-ҚОЛДАНБАЛЫ ГОБЕЛЕННИҢ ЗАМАНАУИ ИНТЕРЬЕРДЕГІ РӨЛІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДИЗАЙН ӨНЕРІМЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ	113
Сабырова Әлия Сұлтанмұратқызы ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАРЫ ЖАЙЛЫ ДӘСТҮРЛІ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕР ЭВОЛЮЦИЯСЫ	118
Сабырова Әлия Сұлтанмұратқызы ҚАЗАҚТЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ ЖАНРЫ «ТЕРІС ӨЛЕҢ» (Ақтөбе облысына жасалған экспедиция материалдары бойынша)	122
Тойған Оспанқызы Ізім АСПАПТЫҚ МУЗЫКАНЫҢ ХАЛЫҚ БИІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ	125
Крыкбаева Сара Мұқашқызы, Қалдыбаева Г.А. КЕСКІНДЕМЕ ӨНЕРІНДЕ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІНІҢ ҰЛТТЫҚ НАҚЫШТЫҚТАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР.....	129

ПЕДАГОГИКА - PEDAGOGY

Утебалиева Гульнара Ергазиевна, Дюсетаева Роза Кенесхановна КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИНТЕГРАТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ	133
Молдабек Қулахмет, Кенжебекова Рабига Ибрахимовна, Есалиев Айдарбек Асқарбекович БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	139
Утемуратова Басира Казбековна ВЫБОР ПРОФЕССИИ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ РЕСУРСНОГО ЦЕНТРА	143
Тажигулова Батима Мажитовна, Байсалбаева Бахытгуль Жолдыбаевна СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА ВОССТАНОВЛЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПОРТСМЕНОВ	146
Аккулев Абылайхан Шынтемирович, Возняк Оксана Александровна РОДИТЕЛЬСКАЯ ВЛАСТЬ И ДЕТСТВО В ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА	149

Ниязова Гүлжан Жолаушықызы, Хайрулла Бекзат, Ысқақ Самат БІЛІМ БЕРУДЕ ВИРТУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ОРТАЛАРЫН ҚОЛДАНУ	153
Ілиясова Динара Серікбайқызы БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ӨЗДІК ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ДАМУЫ ...	156
Kozhambekov Daulet R. RELIGIOUS AND SECULAR EDUCATION IN KAZAKHSTAN IN THE 19th CENTURY	160
Ақбулатов Айдарбек Ахметұлы ЖОҒАРЫ КӘСІПТІК ӘДЕБИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	163

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Ludmila Vejenaru, Марал Нургазина, Майра Кадеева, Жаннат Бектурова, Жаннат Еркемова РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОДЕКСА ВЕЖЛИВОСТИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ ПОЛИАДРЕСОВАННОСТИ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ	168
Ludmila Vejenaru, Марал Нургазина, Майра Кадеева, Жаннат Бектурова ГЛОТТОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ	173
Uli Schamiloglu, Құлманов Қ.С., Нұргазина М.Б. ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ РУХАНИ ИДЕЯСЫНДАҒЫ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ.....	177
Әбдуәлиұлы Бекжан, Тусупбекова Мадина, Қоңыратбаева Жанар АСТАНА ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕЛБЕТІНІҢ ҒЫЛЫМИ СИПАТТАМАСЫ	181
Кубеева Злиха Идилевна, Космуратова Айткуль Нурбаевна О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ АСПЕКТОЛОГИИ	185
Байелі Әсел ОҚУ МӘТІНДЕРІН ІРІКТЕУ ПРИНЦИПТЕРІ	188
Садықбеков Құрманғазы Амангелдіұлы МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҚ ҚОСЫМШАЛАРЫ	191
Нұрмаханбетова Ақмарал, Исақұлова Шолпан, Ілиясова Динара ІС-ӘРЕКЕТТІҢ ОБЪЕКТІГЕ АЙНАЛУЫ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІ	195
Тілешова Қарагөз Есіркепқызы ШЫҒАРМА ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ СТИЛІ	199
Тұяқбаева Рабиға, Жүнісова Камшат, Тойбекова Салтанат, Оспанқұлова Гүлайым ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА МӘТІННІҢ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ	202
Әбдуова Баян Серікбайқызы КІТАПТАҒЫ ЗАМАНАУИ ҰЛТТЫҚ ҮЙЛЕСІМДІЛІК	204
Баситова Алиям Ниязовна, Каламбаева Гүлжан Алибековна СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЧИСЕЛ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА	206
Құрмашқызы Әсем ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУДА ӘДЕБИ ТІЛ ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	209
Аубакирова Кундызай ТЮРКО-АРАБСКИЕ КУЛЬТУРНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ	212
Өтегенова Аягөз КҮНДЕЛІКТІҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ	215
Асильбеков Рахымжан Узенбекович, Ван Жын СОВРЕМЕННЫЕ ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКОМУ ЯЗЫКУ	217
Торохтий Людмила Семеновна, Саденова Айгуль Ескермесовна, Мацко Ирина Васильевна УЧЕТ КУЛЬТУРНЫХ РАЗЛИЧИЙ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ЯЗЫКУ	220
Игнатова Елена Руфовна, Толмачева Диана Семеновна, Саденова Айгуль Ескермесовна ОБУЧЕНИЕ РАЗНЫМ ВИДАМ ЧТЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ РУССКИЙ И КАЗАХСКИЙ ЯЗЫКИ	224
Себепова Раушан СОИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ	227

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Стамбульского университета
4. Библиотека Венгерского государственного университета
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека университета Карлова в Чехии
7. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
8. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
9. Библиотека Московской государственной юридической академии
10. Библиотека Московского университета МВД России
11. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
12. Библиотека института государства и права России
13. Библиотека ВНИИ МВД России
14. Библиотека Московского университета МВД России
15. Библиотека Российской академии правосудия
16. Московский библиотечно-информационный комплекс Финансовой академии при Правительстве РФ
17. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
18. Библиотека Рязанской академии права и управления
19. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
20. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
21. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
22. Библиотека Омской академии МВД РФ
23. Библиотека Томского государственного университета
24. Библиотека Академии Полиции Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики
25. Библиотека Саратовской государственной академии права
26. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
27. Библиотека Самарского государственного университета
28. Библиотека Дальневосточного государственного университета
29. Библиотека Киевского государственного университета
30. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
31. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы
32. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
33. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
34. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
35. Библиотека Белорусского государственного университета
36. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
37. Библиотека Таджикского государственного университета
38. Национальная библиотека Азербайджана
39. Библиотека Ереванского государственного университета
40. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
41. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
42. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
43. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
44. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
45. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
46. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	ұялы тел.: +7 (968) 617-53-33
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.,	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу:	доцент Мыктыбаев Т.,	ұялы тел.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.,	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.,	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.,	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.,	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.,	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.,	ұялы тел.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.,	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.,	ұялы тел.: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция по СНГ:

Москва МГУ:	проф. Комиссаров В.С.	моб.: +7 (968) 617-53-33
Москва:	проф. Лебедев С.Я.,	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва:	доцент Мыктыбаев Т.,	моб.: +7-926-2190830;
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.,	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин:	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.,	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.,	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	Абдурасулова К.Р.,	моб.: +7 998 909 63 92 51
Баку:		(99412) 5962144; (99455) 715 63 99;
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.,	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.,	моб.: + 996555753058
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.,	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.,	моб.: +79624038213
Екатеринбург:	к.ю.н. Сергеев Д.	моб.: +7 (902) 260-15-54

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ

Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал

№ 5 (41) 2016 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 07.11. 2016 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 30,6 б.т. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 223.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru